

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЗАК МИКОЛА ІВАНОВИЧ

УДК 94(477.8)"11/13":632.4

**ОЗБРОЄННЯ ВІЙСЬК ГАЛИЦЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ
У XII–XIV СТ. (ТОРГІВЛЯ, ТРОФЕЇ, ВЛАСНЕ ВИРОБНИЦТВО)**

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. І. Козак

Науковий керівник: **ВОЙТОВИЧ Леонтій Вікторович, професор, доктор
історичних наук**

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Козак М. І. Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII–XIV ст. (торгівля, трофеї, власне виробництво) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – “Історія та археологія”. – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2024.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню озброєння середньовічних військ у Галицькій і Волинській землях упродовж XII–XIV ст. Головні цілі дослідження: виокремити регіональні особливості комплексу озброєння різних частин військ, їхню еволюційну зміну та виявлення детермінуючих чинників розвитку озброєння означених територіях за княжої доби. Звернено значну увагу на шляхи формування комплексу озброєння як цілісної і злагодженої системи наступальних і захисних засобів.

Озброєння як невід’ємну складову середньовічної матеріальної культури розглянуто у роботі і з урахуванням його утилітарної функції, і як ремісничий виріб, предмет торгівлі та соціальний маркер.

Розглянуто шляхи запозичення і проникнення тих чи інших видів озброєння від кочових культур і західних сусідів під кутом зору контактної зони між осілою та кочовою військовими концепціями.

Робота виконана у руслі воєнної історії, в об’єктиві якої перебувають історія військових конфліктів, збройних формувань, військового мистецтва та озброєння і відповідних об’єкту теоретико-методологічних засад. Напрямок дослідження є історичне зброєзнавство – спеціальна історична дисципліна, завданням якої є усебічне вивчення озброєння як історичного джерела, історії його розвитку та розробка методів його дослідження. У центрі його уваги перебуває зброя і предмети захисного спорядження як виразники закономірностей у розвитку техніки, ремесла, торгівлі, декоративного мистецтва та військової справи.

Дослідження спрямоване на традиційний для історичного зброєзнавства аналіз трьох головних груп джерел – археологічних, наративних та візуальних. Специфіка дослідження об'єкта та предмета, який становлять різні види наступального та захисного озброєння, що загалом формували комплекс озброєння з відповідними підсистемами (як-от озброєння дружинника-вершника, піхотинця ополченця, чи найманця), зумовила використання широкої методологічної бази. В основі аналізу археологічних знахідок лежить традиційний типологічний метод. Встановлення типології археологічних знахідок озброєння відіграє технічну функцію для полегшення зброєзнавчої атрибуції знахідок.

Під час розгляду історіографії і методів дослідження було встановлено, що не існує універсальних типологічних схем, які би сповна відповідали археологічним знахідкам середньовічного озброєння із Заходу України. Це призвело до одночасного використання кількох типологічних схем для розгляду окремого виду озброєння часового відтинку XII–XIV ст. Особливу увагу звернено на ті знахідки озброєння, які виявлено в археологічно датованих напластуваннях пам'яток літописних городищ Галицького і Волинського князівств на території сучасних України, Польщі та Білорусі.

Для повного залучення ретроспективного методу дослідження і урахування максимальної кількості відомих археологічних знахідок було укладено каталоги окремих груп і видів озброєння. До них увійшли як матеріали з раніше укладених каталогів, так і знахідки з розрізнених публікацій. Суттєвим доповнення каталогів стали опрацьовані автором матеріали із Львівського історичного музею, Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею та Національного історико-культурного заповіднику “Давній Галич”, які досі або не були уведені до наукового обігу, або хіба поверхово розглядали в літературі.

Новизна дослідження полягає у наступних положеннях:

- На підставі опрацьованої літератури та музейних колекцій укладено каталоги озброєння з Галицької і Волинської земель, у яких вперше було зведено нові і доповнено укладені раніше каталоги археологічних знахідок озброєння з історичних територій Галицької і Волинської земель.

- Використання комплексу методів і підходів із залученням широких груп джерел дозволило детально реконструювати комплекс озброєння воїнів Галицької і Волинської земель та прослідкувати його еволюцію і зміни.

- Вдалося верифікувати низку наявних в історіографії тез. Зокрема, положення про тотальну орієнталізацію озброєння у війську Романовичів у сер. XIII ст.

- Простежено тяглість розвитку комплексу озброєння на означених територіях і в окрелених хронологічних межах під кутом зору розвитку ремесла і торгівлі. Визначено, що саме загальноєвропейські тенденції розвитку озброєння і військової справи були сталим чинником розвитку мілітарних технологій у регіоні. Таким чином, набула подальшого розвитку теза українського дослідника Володимира Гуцула про побутування у руських землях за княжої доби т. зв. “рицарської мілітарної технології” як властивого комплексу пов’язаних між собою технічних засобів.

- Шляхом аналізу археологічного матеріалу, його контексту, аналогій та унаслідок поєднання з даними писемних джерел, виокремлено привізні предмети озброєння та місцеві вироби.

- Встановлено вплив культури кочівників на розвиток місцевого зброярства. Охарактеризовано західний і східний впливи на місцевий комплекс озброєння.

- Встановлено провідну роль князівської влади і феодалної верхівки в організації місцевого виробництва зброї і захисного спорядження та змін у комплексі озброєння.

- Визначено головні особливості комплексу озброєння дружинників, бояр і найманців Галицько-Волинських земель у XII–XIV ст. Виявлено, що організацією виготовлення та імпорту озброєння займалася князівська і феодална верхівка та вільні посадські ремісники і купці.

Дисертація складається зі шістьох розділів. Перший охоплює аналіз історіографії, огляд джерел та методологію дослідження. У наступних чотирьох розділах розглянуто окремо кожен групу зброї і захисного спорядження, здійснено огляд археологічних знахідок, писемних та візуальних джерел. Шостий розділ присвячений питанням торгівлі та організації місцевого виробництва.

Унаслідок аналізу наукової літератури виявлено, що у сер. ХХ ст. питаннями історії середньовічного озброєння у Європі займалися здебільшого британські, скандинавські, польські та радянські археологи та зброєзнавці.

Упродовж др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. відбувся значний поступ у розвитку історичного зброєзнавства, зокрема значно зросло зацікавлення середньовічним озброєнням з історичних земель Галицького і Волинського князівств. Цей процес відбувався асиметрично в різних країнах Європи. Значно інтенсивніше зброєзнавство розвивалось в Росії, і на тепер в Польщі.

Розвиток українських студій над історією озброєння став інтенсивнішим вже в ХХІ ст. Матеріали з історичних Галицької і Волинської земель довго були у полі зацікавлення саме польських та російських археологів і зброєзнавців, що часто негативно впливало на вітчизняні студії і призвело до заідеологізованості деяких висновків, які потребують верифікації.

Під час огляду археологічних знахідок враховано, що знахідки зброї з культурних напластунків княжої доби і аналогії з-поза меж археологічних пам'яток не завжди можна віднести до місцевої матеріальної культури. Часто такі предмети могли бути втраченими під час збройних сутичок, на торгівельних шляхах або здобуті як трофей. Для виокремлення таких предметів залучено метод аналогій. Для встановлення місцевих виробів, а відтак особливостей місцевого ремесла і військової справи, особливо цінними є знахідки предметів, які можна інтерпретувати як напівфабрикати або заготовки.

Другий і третій розділи присвячені окремо клинкової та древкової і ударній зброї. Такий поділ зумовлено певною конструктивною спільністю клинкової та окремо древкової зброї, що, водночас, детермінує і методичні підходи до їхнього вивчення.

Особлива увага звернена на знахідки мечів з латиномовними клеймами/інсигніями та іншими зображеннями, які засвідчують західні впливи на місцевий комплекс озброєння. Такі знахідки, як і знахідки мечів загальноєвропейської комплектації, відбивають спільні для більшої частини Європи тенденції у розвитку довгої клинкової зброї. На підставі аналізу літописних свідчень, зіставлення

археологічних знахідок, ретроспективного огляду розвитку клинкової зброї упродовж зазначених хронологічних меж встановлено, що запропонована радянською історіографією теза про поступове витіснення меча шаблею не витримує критики.

Упродовж XI–XV ст. саме меч був тут домінуючим видом клинкової зброї. Лише з кінця XIV ст. під впливом польських земель спостерігається проникнення кордів, тесаків, та фальшіонів. Не вдалося знайти одностайних аргументів за або проти місцевого виготовлення мечів. Проте, деякі місцеві серії ефесів монтувалися на Сході Європи, включно з Галицько-Волинськими землями.

Як і мечі, у XII–XIII ст. статусної ролі набувають бронзові декоровані кістені та булави, які ми виокремили у групу II. Це пов'язано як зі змінами, яких зазнали романські мечі з XII ст., так і зі сильною місцевою традицією бронзоліварництва та золотарства. У XII–XIII ст. для Галицько-Волинських земель залишаються типовими бронзові елементи руків'я та окуття піхов мечів, які відбивають давнішу традицію і спільність зброярства на Сході Європи. З огляду на технологію лиття на виплеск, яка була задіяна для виготовлення більшості згаданих бронзових елементів, та застосування кам'яних та глиняних форм і, відтак, серійних виробів, можна рівноцінно розглядати такі вироби як місцеві так і імпортні. Щодо булав та кістень, їх місцеве виробництво майже не піддається сумніву.

Окрему групу становлять предмети масового озброєння, які могли використовувати як професійні дружинники, так і земське ополчення. До таких виробів нами віднесено універсальні сокири, прості залізні булави групи I, всі типи списів (окрім піки), універсальні ножі, недекоровані кістені, простий лук та сулиці. Для XII–XIII ст. вже менш типові суто бойові сокири, легкі чекани. У XIV ст. з'являються масивні чекани і сокири з елементами декору, що, можливо, вироблялися в міських осередках і сусідній Польщі.

Властивим є для регіону, як і для більшості руських земель, раннє використання складних луків. Такі луки вже у X ст. стають елементом озброєння не лише степової легкої кінноти, а й кінних дружинників. Властиво, що у Галицькій землі, в оборонних пунктах карпатської лінії оборони, можна простежити відносно

ранню появу арбалетів. Зі значним розвитком оборонної архітектури у сер. XIII ст. пов'язане поширення механічної метальної артилерії і настінних каменометів. В останні роки XIV ст., за посередництвом Тевтонського ордену, поширюється рання вогнепальна зброя.

Захисне спорядження розвивалося у руслі властивих для Сходу Європи тенденцій. Тут можна простежити перетин західних і східних впливів. Проте є підстави вважати, що майже весь натільний обладунок виготовлявся у підпорядкованих феодалній верхівці посадських майстернях. Вже у XI–XII ст. на цих теренах відомі як європейські або латинські шоломи, так і східні сфероконічні наголів'я. Шолом, будучи найдорожчим елементом захисту, був об'єктом торгівлі і трофею. З ним пов'язано появу у пізньому середньовіччі шоломів, походження яких можна пов'язати з ординським чи західним впливом. Поряд зі щитами, типовими для усїєї Європи на Волині, як і в сусідньому польсько-балтійському порубіжжі, у високому середньовіччі набуває поширення павезка – легкий, овальний щит з поздовжнім виступом по центру.

Звідси він поширився на схід і центр Європи. У сер. XIII ст. за писемним джерелами простежуються орієнтальні впливи на захисне спорядження дружинника, з'являється обладунок бойового коня. Проте вже у XIV ст. монгольські обладунки волинських дружин зникають зі сторінок джерел. Натомість спостерігається співіснування традиційних місцевих форм захисного спорядження (як-от ламелярний обладунок, кольчуга, сферичні шоломи) та обладунків західних зразків.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, військова справа, військово-політична ситуація, оборонне будівництво, середньовіччя, матеріальна культура, предмети озброєння, зброєзнавство, меч, шабля, самостріл, наконечники стріл, бойові сокири, рицарство, князівська влада.

ABSTRACT

Kozak Mykola, Armament of the armies of the Halych-Volhynian lands of the XII – XIV centuries (trade, trophies, production). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

A thesis for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 – “History and archaeology”. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2024.

Dissertation is devoted to a comprehensive study of the weapons of medieval armies in the Halych and Volhynian lands during the XII–XIV centuries. The main goals of the study were to single out the regional features of the complex of armaments of various units of the army, their evolutionary change, and to identify the determining factors of the development of armaments in the specified territories during the Middle Ages. Considerable attention is paid to ways of forming the weapons complex as a complete system of offensive and defensive means.

Weaponry as an integral component of medieval material culture is considered in the work, taking into account its utilitarian function, and as a craft product, an object of trade, and a social marker.

Considered, ways of borrowing and penetration of certain types of weapons from nomadic cultures and western neighbors are considered from the point of view of the contact zone between settled and nomadic military concepts.

The research was carried out in the direction of military history, the object it is the history of military conflicts, armed formations, military art, weapons, and theoretical and methodological principles corresponding to the object. The direction of research is the historical armaments – a special historical discipline, an objective it is a comprehensive study of weapons as a historical source, the history of its development, and the development of methods of its research. In focus is on weapons and items of protective equipment as expressions of regularities in the development of technology, crafts, trade, decorative arts, and military affairs.

The research was aimed at the analysis of three traditional for historical weapon science main groups of sources – archeological, narrative and visual. The specificity of the

study of the object and the subject, which consists of various types of offensive and defensive weapons, which in general formed a complex of weapons with the corresponding subsystems (such as the weapons of a cavalryman, a militia infantryman, or a mercenary), led to the use of a broad methodological base. The analysis of archaeological findings is based on the typological method. Establishing a typology of archaeological finds of weapons plays a technical function to facilitate the attribution of finds.

During the examination of historiography and research methods, it was established that there are no universal typological schemes that fully correspond to the archaeological finds of medieval weapons from the West of Ukraine. This led to the simultaneous use of several typological schemes for considering a particular types of weapon in the period of the XII–XIV centuries. Particular attention is paid to those finds of weapons that were discovered in the archaeologically dated layering of monuments of the annalistic hillforts of the Halych–Volhynian principalities on the territory of modern Ukraine, Poland and Belarus.

In order to fully involve the retrospective method of research and take into account the maximum number of known archaeological finds, catalogs of individual groups and types of weapons were compiled.

They included both materials from previously compiled catalogs and finds from various publications. Materials from the Lviv Historical Museum, the Ivano-Frankivsk Regional Museum of Local Lore, and the National Historical and Cultural Reserve “Davniy Halych” became a significant addition to the catalogs. That material were either not introduced into scientific circulation or were only superficially considered in the literature.

The novelty of the research occurs in the following provisions:

On the basis of the studied literature and museum collections, catalogs of arms from the Halych–Volhynian lands were compiled. In catalogs collected new findings and supplemented earlier catalogs of archaeological finds of weapons from the historical territories of the Halych–Volhynian lands.

The use of a complex of methods and approaches with the involvement of a wide group of sources made it possible to reconstruct in detail the armament complex of the Halych–Volhynian lands warriors and to follow its evolution and changes. It was possible to verify a number of theses present in historiography. In particular provisions on the total orientation of weapons in the Romanovychi army in the middle XIII century.

Analyzed the development of the armament complex in the marked territories and chronological boundaries from the point of view of the development of crafts and trade.

It was determined that the general European trends in the development of armaments and military affairs were a constant factor in the development of military technologies in the region.

Thus, confirmed thesis of the Ukrainian researcher Volodymyr Hutsul about being on the territory of medieval Rus' "Chivalric Military Technology" as its own complex of interconnected technical means.

By analyzing the archaeological material, its context, analogies and combining it with data from written sources, imported weapons and local products were singled out.

The established influences of nomadic culture on the development of local weapons production. Characterized are western and eastern supplies in to the local weapons complex. The established the the role of the princely power and the feudal elite in the organization of the local production of weapons and protective equipment in the local weapons complex.

The main features of the complex of weapons of militiamen, boyars and mercenaries of the Halych–Volhynian lands in the XII–XIV centuries have been reveal. It was established that organization of the manufacture and import of weapons was handled by the princes and feudal elite and free artisans and merchants.

The dissertation is consists of six chapters. The first covers an analysis of historiography, a review of sources and research methodology. In the next four chapters are considered a separate group of weapons and protective equipment. The reviewed an overview of archaeological finds, written and iconographic sources is carried out. The sixth chapter devoted of selected issues of trade and organization of local production.

In the middle of the XX th century the issue of the history of medieval weapons was mostly British, Scandinavian, Polish, and Soviet scientists. During the second half XX – beginning XXI century significant progress was made in the development of historical weaponry, in particular, interest in medieval weapons from the historical lands of the Halych–Volhynian principalities grew significantly. However, interest in this topic was different in different countries.

Weapons science developed much more intensively in Russia and Poland. The incipience of Ukrainian studies on the history of armaments became intensive already in the XXIth century.

Materials from the historical lands of Halych–Volhynian have long been in the field of presentation of Polish and Russian archaeologists and weapons researchers. It had a negative impact on Ukrainian studies and led to the ideologicalization of some conclusions that require verification.

During the review of archaeological finds, it was taken into account that the finds of weapons from the cultural layers of the mediaevalism and analogies from outside the boundaries of archaeological sites cannot always be attributed to local material culture. Often, such objects could be lost during armed conflicts, on trade routes or acquired as a trophy.

To distinguish such subjects, the method of analogies is involved. Findings of objects that can be interpreted as semi-finished products or blanks are especially valuable for the characterize of local products, and therefore the characteristics of local crafts and military affairs. The second and third characterize are dedicated separately to bladed weapons, pole weapons and shock weapon.

This division is due to a certain constructive commonality of pole weapons and and shock weapon, which, at the same time, determines the methodical approaches to their study.

Special attention is paid to the inscriptions on sword blades and other images that testify to Western influences on the local weapon complex. Such finds, as well as finds of swords of a common European configuration, reflect trends common to most of Europe in the development of long blades weapons.

On the basis of the analysis of historical evidence, comparison of archaeological finds, retrospective review of the development of blades weapons during the specified chronological framework, it was established that the thesis of the gradual displacement of the sword by the saber proposed by Soviet historiography does not stand up to criticism.

During the XI–XV centuries it was the sword that was the dominant type of bladed weapon here. Only from the end of the XIV century. under the influence of Polish lands appear kords, cleavers, and falchions.

No unanimous arguments could be found for or against the local manufacture of swords. However, some local series of ephesus were mounted in the East of Europe, exclusively with the Halych-Volhynian lands. Like swords, in the XIIth-XIIIth centuries. bronze decorated bones and maces, which we separated into group II, acquire a status role.

This is due both to the changes that Romanesque swords underwent from the XII century, and to the strong local tradition of bronze casting and goldsmithing.

In the XII–XIII centuries. for the Halych–Volhynian lands, the typical bronze elements of the handle and scabbard of swords remain, which reflect the older tradition and commonality of weapons production in Eastern Europe. Due to the specificity of serial casting in stone forms, such subjects can be both local and imported. As for maces and kistens, their local production is almost beyond doubt.

A separate group consists of mass weapons that could be used by both professional knights and the foot soldiers. We include universal axes, simple iron maces of group I, all types of spears (except pikes), universal knives, undecorated kistens, simple bows and darts. For the XII–XIII centuries less common are light battle axes with a hammer.

In the XIV century massive axes with decorative elements appeared, which may have been produced in urban centers and neighboring Poland.

Typical for the region, early use of composite bow simultaneously with a simple bow. Composite bow already in the 10th century. become an element of armament not only of the steppe cavalry, but also of mounted knights of Rus'.

It has been found that, in the Halych land, in the defense points of the Carpathian defense line, it is possible to trace the relatively early appearance of crossbows.

With the significant development of defense architecture in the middle of the XIII century associated proliferation of mechanized metal artillery and wall-mounted stone throwers. In the last years of the XIII century, through the mediation of the Teutonic Order, early firearms expanded.

Protective equipment was developing in line with the dominant trends in Eastern Europe. Here you can trace the intersection of Western and Eastern influences. However, there are reasons to believe that almost all traditional armor (mail and plate armor) is made in the subordinate feudal elites' workshops.

Already in the XI–XII centuries European or Latin helmets, as well as eastern sphericoconical helmets are known in these areas. The helmet, being the most expensive element of protection, was an object of trade and trophy. It explain appearance of helmets in the late Middle Ages, which can be associated with Horde or Western influence. Along with the shields typical for all of Europe in Volhynia, as well as in the neighboring Polish-Baltic borderland, in the High Middle Ages, the pavezka – little shield with projection in the center.

From there it spread to the East and Center of Europe. In XIII century according to written sources, orientational influences on the protective equipment of the soldier can be traced, appear the armor of the war horse. However, already in the XIV th century. Mongolian armor of Volhynia military disappears from the pages of sources. Instead, coexistence is observed local forms of armor and (such as lamellar armor, mail, spherical helmets) and Western-style armor.

Keywords: Halych-Volhynian state, military affairs, military political situation, defense construction, Middle Ages, material culture, weapons, weaponology, sword, saber, crossbow, arrowheads, battle axes, chivalry, Grand Duchy power.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Козак М. І. Торгівля зброєю на Русі в X–XIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. № 21. С. 63–70.

2. Kozak M. Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема “латинських шоломів”. *Tabularium Historiae*. Bydgoszcz, 2021. Т. IX. S. 71–86.

3. Козак М. Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово-символічне значення, розвиток). *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 2 (18). С. 12–40.

4. Козак М. І. Шабля як наступальна зброя і воїнський символ у Галицькому і Волинському князівствах у XI–XIV ст. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2022. Вип. 37. С. 303–319.

5. Козак М. “Нѣмци же диващеса в оружью татарьскомуу”: яку зброю описував літописець в епізоді зустрічі в Пожоні та яке її походження? *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2022. Вип. 67. С. 7–16.

6. Козак М. До питання мечів у Галицькій землі в період високого і пізнього середньовіччя (за матеріалами Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею і Національного історико-культурного заповідника «Давній Галич»). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 105–120.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Козак М. Булава як елемент озброєння воїна Галицького та Волинського князівств у XI–XIV століттях. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / За ред. Л.В. Войтовича. Львів, 2018. Вип. 1. С. 51–78.

8. Козак. М. Військова система Перемишля та Перемишльської землі за княжої доби *Княжа доба: історія і культура* / *Княжий Перемишль*. Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. Вип. 14. С. 123–138.

9. Козак М. Військова справа Королівства Русі у сфрагістичних джерелах XIII–XIV ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні:*

контексти історичної презентації. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2020. С. 274–291.

10. Козак М. Західні впливи в комплексі озброєння військ Галицько-Волинської держави у XII–XIVст. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2021. С. 150–152.

11. Козак М. Знахідка шестопера з Поділля. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Ред. Ю. Овсінський. Львів, 2021. Вип. 5. С. 97–107.

12. Козак М.І. Монгольське озброєння Данила Романовича та його дружини на стоінках Галицько-Волинського літопису. *XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України*. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 53–59.

13. Козак М. Руська метальна артилерія періоду середньовіччя. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. Вип. 3. С. 95–110.

14. Козак М. Пізньосередньовічний меч із фондів Національного заповідника «Давній Галич». *Шевченківське літо – 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 17–22.

15. Козак М. Захисний обладунок у Галицько-Волинських землях княжої доби: Підсумування актуально доступних відомостей. *Княжа доба: історія і культура*. Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2022–2023. Вип. 16. С. 61–74.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ЛІМ – Львівський Історичний Музей
- ГВД – Галицько-Волинська держава
- ВКЛ – Велике князівство Литовське
- НМІУ – Національний музей історії України
- ХОКМ – Хмельницький обласний краєзнавчий музей
- РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей
- ЧОКМ – Чернівецький обласний краєзнавчий музей
- ТОКМ – Тернопільський обласний краєзнавчий музей
- ЖОКМ – Житомирський обласний краєзнавчий музей
- ВКМ – Волинський краєзнавчий музей, Луцьк
- БЦАД – Буковинський центр археологічних досліджень
- НІКЗ «ДГ» – Національний історико-культурний заповідник «Давній Галич»
- ЧКМ – Чернівецький краєзнавчий музей
- ІФОКМ – Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей
- НМІУ – Національний музей історії України
- ПАЕ – Прикарпатська археологічна експедиція
- ДІКЗ – «СМ» Державного історико-культурного заповіднику “Старе місто” в Луцьку
- КІМ – Київський історичний музей
- ГИМ – «Государственный Ирмитаж» в Москві
- MOR – Muzeum Okręgowego w Rzeszowie
- MNZZ – Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyślu
- MHS – Muzeum Historyczny w Sanoku
- MZZ – Muzeum Zamojskie w Zamościu
- MRTL – Muzeum Regionalne im. Dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim
- IA UJ – Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
- ZKW – Zamek Krolewski na Wawelu, Krakow
- МОР – Muzeum Okręgowе w Przemyślu
- MP – Muzeum w Przeworsku

MH – Muzeum Hrubieszow

MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie

MHS – Muzeum Historyczne w Sanoku

MNZP – Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej

MCh – Muzeum Chełmskie w Chełmie

ZKW – Zamek Krolewski na Wawelu, Krakow

IA UJ – Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego

MRTL – Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim

PAM – Państwowy Muzeum Archeologiczne

MAEMW – Muzeum Archeologicznym Erazma Majewskiego w Warszawie

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Історіографія питання	25
1.2. Джерельна база	45
1.3. Понятійний апарат і теоретико-методологічні засади	51
РОЗДІЛ 2. КЛИНКОВА ЗБРОЯ	64
2.1. Довга клинкова зброя	64
2.2. Клинкова зброя	85
РОЗДІЛ 3. ДРЕВКОВА ТА УДАРНА ЗБРОЯ	89
3.1. Спис	89
3.2. Бойова сокира	95
3.3. Булава	101
3.4. Кістенъ	113
РОЗДІЛ 4. ЗБРОЯ ДАЛЬНЬОГО БОЮ	121
4.1. Лук і стріли	121
4.2. Арбалет	135
4.3. Артилерія і вогнепальна зброя	148
РОЗДІЛ 5. ЗАХИСНЕ СПОРЯДЖЕННЯ	155
РОЗДІЛ 6. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ОЗБРОЄННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА І ТОРГІВЕЛЬНИЙ ОБМІН ОЗБРОЄННЯМ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ	181
6.1. Місцеве виробництво озброєння	181
6.2. Торгівля та імпорт озброєння	196
6.3. Комплекс озброєння і склад війська	204
ВИСНОВКИ	216
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	223
ДОДАТКИ	285
Додаток А	285
Додаток Б	343
Додаток В	349
Додаток Г	352
Додаток Д	356

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження розвитку озброєння та військової справи є важливим напрямком в медієвістиці, суттєвим аспектом якого є аналіз шляхів формування і регіональних особливостей у комплексах озброєння військ княжої доби. Актуальність теми визначається:

по-перше, недостатніми дослідженнями наявного археологічного матеріалу, з погляду регіональних особливостей та міжкультурних взаємовпливів, а також місця того чи іншого виду зброї і захисного спорядження у комплексі озброєння місцевих дружин та особливості їхньої появи та застосування.

по-друге, проблемою виокремлення місцевих та імпортованих видів зброї та захисного спорядження з руських земель доби середньовіччя. Визначення шляхів запозичення та імпорту, а також обсягів та методів його місцевого виробництва.

по-третє, у вітчизняній науці, попри чималу на сьогодні історіографію, актуальним є питання реконструкції комплексу озброєння, а також спорядження і військової справи військ у Галицькій і Волинській землях за княжої доби.

по-четверте, у зв'язку із тривалим домінуванням російської зброєзнавчої школи та її впливу на українські студії, з'явилася необхідність верифікації деяких висновків і дискусійних питань, які стосуються розвитку озброєння в історичних Галицькій і Волинській землях.

Перспективність теми пов'язана з визначенням військово-технічного розвитку військ Галицької і Волинської земель у складі держави Ростиславовичів, Романовичів, Королівства Руського і Великого князівства Литовського, інтегрованості цих територій у загальноєвропейське мілітарне середовище, та можливістю простежити місцеву традицію і зовнішні впливи на озброєння і військову справу регіону.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана згідно із науковими темами Плану роботи відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України "Галичина, Волинь та Закарпаття середньовічного та ранньомодерного часу: тенденції соціо-

політичного розвитку, осмислення культурної спадщини” (номер державної реєстрації 0122U20059).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи – на підставі комплексного аналізу джерельної бази (матеріалів публікацій, музейних та приватних колекцій, писемних та іконографічних джерел) з’ясувати особливості розвитку озброєння військ Галицької і Волинської земель, шляхи запозичення різних видів озброєння та захисного спорядження, вплив тих чи інших зовнішніх чинників на формування загального комплексу озброєння військ та роль місцевої зброярської традиції.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**: 1) визначити ступінь наукового опрацювання теми, історіографію чільних проблем, і охарактеризувати джерельну базу дослідження; 2) провести типологічну та хронологічну класифікацію речового матеріалу, перш за все, найбільш репрезентативних археологічних знахідок статусного дружинного озброєння з акцентом на матеріал археологічних розкопок літописних пам’яток Заходу України; 3) визначити поширення різних видів зброї та захисного спорядження, їх місце в оснащенні військ у зв’язку із їхнім тактичним використанням; 4) охарактеризувати морфологічні особливості різних видів наступального озброєння та захисного спорядження і їхні зміни; 5) висвітлити вплив східних кочових культур і західних сусідів на озброєність місцевих віськ і місцеву ремісничу зброярську традицію; 6) визначити вплив торгівельних зв’язків та політики правлячої верхівки на формування місцевого комплексу озброєння і його зміни; 7) дослідити тенденції еволюції зброї та захисного спорядження в Галицькій та Волинській землях у XII–XIV ст.;

Об’єкт дослідження: озброєння та захисний обладунок військ Галицької і Волинської земель у XII–XIV ст.

Предмет дослідження: розвиток і формування комплексу озброєння і захисного спорядження у Галицькій та Волинській землях у XII–XIV ст., чинники і етапи його формування.

Географічні межі роботи зумовлено історико-культурною і політико-адміністративною спільністю історичних Галицької і Волинської земель. Для окреслення територіальних меж згаданих земель ми опираємося на дослідження

Леонтія Войтовича, який найдокладніше, на наш погляд, охарактеризував територіальні межі Галицько-Волинської держави (далі ГВД) [99, с. 31–88]. Відтак межі Волинської землі, з урахуванням їхньої нестабільності упродовж XII–XIV ст., умовно окреслюємо в північній межі верхньою течією р. Німан (Городенська волость), на Захід до р. Лісна (Берестейська волость), далі лінією річок Західний Буг і Вепр з м. Холм (зараз Польща). Північні історико-географічні межі Волині окреслюються басейнами правих приток верхньої течії р. Прип'яті та Західного Бугу. З XII ст. це щей терени басейну р. Горинь. А у XII–XIII ст. Берестейщина та Болохівська земля (на межі вододілів Прип'яті, Дністра і Південного Бугу), межувала з Київською землею на Сході. Зважаючи на політичну, культурну і в деякий час адміністративну спільність залучено матеріали зі згаданих теренів [88, с. 10–23]. Зокрема, у роботі використано репрезентативні матеріали з Райковецького городища, яке розташоване на березі р. Гнилоп'ять правої притоки р. Тетерева [107] і найімовірніше належало до сусідньої Київської землі [483, с. 53–54]. Виправданим є залучення матеріалів пам'яток, що асоціюють з Болохівською землею, яка була автономним утворенням в межах ГВД [458, с. 16]. Це зокрема землі у верхів'ї Південного Бугу і Верхнього Послущя [458, с. 16; 516, с. 17–33].

Західні межі Волинської землі, а згодом ГВД, не є чітко окресленими. Кордон пролягав орієнтовно по річках Ясьолка, Віслок і Сян, включаючи сучасну прикордонну з Україною частину Польщі [178–179].

Природною межею між Волинською і Галицькою землями були басейни Прип'яті і Західного Бугу з боку Волині і Сяну та Дністра з боку Галицької землі. На сході Волинь межувала з Київською по р. Горинь і Турово-Пінською землею, межа проходила через р. Стир верхів'я р. Случ, у бік Південного Бугу.

Історичні межі Галицької землі, як було сказано, проходили річками Вепр, Віслок і Сян на Заході. На Півдні через т. зв. “карпатську лінію оборони” з Дукльським і Лубківським перевалами, яка творила кордон з Угорщиною і до нижніх течій р. Дністер і Дунай. Водночас, варто зауважити епізодичні володіння у Київській землі, Польщі і Закарпатті, а також у течії р. Дністер [99, с. 70–80]. На початку XIV ст. ГВД охоплювала території сучасних Молдови та Білорусі, аж до

міст Пінськ та Турів [335, с. 3–10]. Щоправда, у контексті нашої роботи увагу зацентровано на ті пам'ятки Галицької і Волинської земель, які максимально тривалий час перебували у політичній єдності.

Хронологічні межі роботи включають період XII–XIV ст. і охоплюють умовно три головні хронологічні періоди. Перший період (XII – поч. XIII ст.), коли на Русі остаточно сформувався місцевий комплекс озброєння [186]. Тоді під впливом різних чинників формуються місцеві особливості озброєння і військової справи у Волинській землі та державі Ростиславовичів. Другий період (із сер. XIII – до пол. XIV ст.) – час існування Галицько-Волинського князівства і згодом Королівства Русь, який супроводжувався реформами у галузі військової справи і озброєння [94]. Третій період (кін. XIV ст.) опосередковано відбиває реалії XIV – поч. XV ст. і супроводжується боротьбою за спадщину Романовичів і поступовим включенням згаданих земель до ВКЛ та Королівства Польського, і для якого властиве поєднання місцевих і запозичених зовні зброярських традицій, поглиблення західних впливів [90, с. 94–97]. З огляду на залучення археологічного матеріалу, який неможливо вузько датувати, хронологічні межі доволі умовні. Верхню хронологічну межу можна окреслити 1387 р., коли галицька частина Королівства Русь остаточно увійшла до складу Польського Королівства [99, с. 376–377].

Методи дослідження. Для досягнення мети і визначених у дисертаційному дослідженні завдань застосовувалися загальнонаукові принципи, такі як правило історизму, системності, всебічності, наступності. Залучався метод синтезу, статистичний метод, генетичний метод, компаративний метод та метод аналогій.

Специфіка дослідження зумовила залучення результатів комплексного металознавчого аналізу і методу атрибуції історичного зброєзнавства. Залучено загальнонаукові методи, як-от проблемно-хронологічний метод, метод інтерпретації, ретроспективний метод, критичний метод і метод синтезу, метод аналогій, статистичний метод, методи типології і функціональної класифікації.

Наукова новизна отриманих результатів:

- систематизовано актуально доступний комплекс джерельної бази до історії військової справи у Галицько-Волинських землях за княжої доби.

- систематизовано і зведено у каталоги комплекс археологічних знахідок озброєння княжої доби з історичних теренів Галицької і Волинської земель, здійснено їх атрибуцію.

- залучено для дослідження і впроваджено до наукового вжитку низку невідомих досі предметів з фондів музейних колекцій і приватних збірок.

- зроблено ретроспективну реконструкцію комплексу озброєння військ у Галицькій і Волинській землі, визначено місце і роль у ньому різних видів озброєння та головні чинники його формування.

- на основі аналізу археологічних, іконографічних і писемних джерел визначено головні регіональні особливості зброярського ремесла і озброєння у Галицько-Волинських землях.

Подальший розвиток отримали:

- положення про роль князівської влади в реформуванні озброєння військ, співвідношення східних та західних впливів на розвиток наступального і захисного озброєння, їх запозичення.

- питання щодо виокремлення місцевих і привнесених типів озброєння, місцевих і привізних виробів з-поміж них.

- положення про побутування на українських землях у княжу добу т. зв. рицарської мілітарної технології як органічного поєднання технічних засобів збройного насильства, притаманного воєнній еліті, що відбиває загальноєвропейські тенденції у розвитку мілітарних технологій у регіоні.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційного дослідження можна застосувати для приготування спеціалізованих і узагальнюючих курсів з середньовічної історії України, історії Галицько-Волинських земель княжої доби, військової історії та історії міжкультурних зв'язків, історії торгівлі, ремесла та військової справи.

Укладені в роботі каталоги можуть бути успішно використані в історико-зброєзнавчих студіях з подальшим їхнім доповненням і верифікацією, у краєзнавчій та музейній роботі.

Особистий внесок здобувача полягає у вперше здійсненому широкому різноаспектному та узагальнюючому дослідженні озброєння княжої доби із зазначених територій, з укладенням каталогів і їхнім доповненням певною кількістю предметів, досі невідомих, або таких, на які не було звернено належної уваги.

Апробація результатів дисертації. Головні положення дисертації були запропоновані на засіданнях відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Основні напрацювання, висвітлені в запропонованій роботі, представлені у виступах на 7 наукових конференціях «Західноукраїнські землі княжої доби» (м. Львів, 19 травня 2021 р.; 21 грудня 2022 р.; та 22 лютого 2023 р.); «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (22 червня 2021 р.); «Сходознавчі читання А. Кримського» (21 грудня 2021 р.); «Шевченківське літо 2022» (31 липня 2022 р.); «ХІ Наукові читання імені академіка Ярослава Ісаєвича «Культура в контексті війни»» (30 березня 2023 р.).

Публікації. Головні положення дисертації висвітлені в 6 статтях опублікованих в фахових виданнях, з яких 5 – в українських фахових виданнях і 1 – стаття в закордонному науковому збірнику.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Для всебічного висвітлення проблем розвитку і змін комплексу озброєння військ у Галицькій і Волинській землях, зовнішніх і внутрішніх чинників його формування було залучено широку історіографічну базу. Специфіка дослідження зумовила необхідність звернення до наукового доробку як українських, так і зарубіжних істориків і археологів. Також з огляду на те, що зброєзнавство – це міждисциплінарна галузь, яка, окрім різностороннього і всебічного дослідження предметів озброєння, містить у собі відповідну інтерпретацію писемних та іконографічних джерел [253, с. 114–125], відтак у роботі використовувалися як спеціальні зброєзнавчі праці, так і роботи археологів, істориків-медієвістів, істориків мистецтва та ін.

Варто відзначити, що історія середньовічного озброєння Русі з теренів Заходу України тривалий час розглядалася або побіжно, або з відчутною заідеологізованістю, що особливо прослідковується на прикладі радянської історіографії.

Як слушно зауважив Валерій Кійко: «Історія військової справи галицько-волинських земель через об'єктивні причини потрапила в поле зору дослідників лише у зв'язку із становленням в краї національної історичної школи» [214, с. 134]. Але в ХХ ст. у зв'язку з поступовим розвитком археології з'являється низка праць, які опосередковано висвітлюють задану тему. З огляду на тему і її хронологічні межі дослідження, у роботі розгляд історіографії питання проведений за проблемно-тематичним принципом.

Проаналізовано праці, у яких розглядалися різні аспекти розвитку виготовлення і використання середньовічного озброєння у Європі, Київській державі та Галицько-Волинських землях.

Висвітлення проблеми розвитку мілітарних технологій в Україні за княжої доби неможливе поза межами загальноєвропейського контексту. Крім того, західна

історіографія дала значний поштовх методичному опрацюванню історичного зброєзнавства, що стало сприятливим ґрунтом для подальших наукових нарисів і джерельних зведень щодо озброєння княжої доби загалом, і зокрема з історичних тернів Галицької і Волинської земель.

Зброєзнавчі дослідження XIX – поч. XX ст. Систематизація музейних колекцій і випадкових знахідок середньовічного озброєння у Європі почалася у XIX ст. Першим класичним узагальненням стала видана у Лейцігу у 1890 р. «Енциклопедія озброєння» [50] австрійського музейника Венделіна Бехайма, якого Анатолій Кірпічніков слушно назвав «одним із творців історичного зброєзнавства» [50, с. 5]. Книга акумулювала відомі на той момент знання про давнє озброєння і його систематизацію, у ній було викладено узагальнений понятійний апарат. Хоча як узагальнююча праця на сьогодні вона частково втратила актуальність, та її автор одним із перших дав визначення і технічні характеристики різним видам середньовічного озброєння. Вона задала імпульс майбутнім теоретичним і узагальненим розробкам історичного зброєзнавства у Європі.

Зацікавлення давньою, зокрема середньовічною зброєю, у Європі та в російській імперії відбувалося майже одночасно. Тому варто у загальних рисах охарактеризувати роботи головних дослідників в російській імперії, оскільки чималим чином вони стали підґрунтям для пізніших і більш методичних робіт радянських археологів, які, водночас, безпосередньо торкалися матеріалів із Заходу України.

Початком у вивченні озброєння княжої доби у період російської імперії вважається випадково виявлена у 1808 році селянкою в с. Ликові (зараз Володимирська обл. росії) знахідка шолому та кольчуги [49, с. 13]. Ці предмети, зокрема яскраво декорований шолом, одразу дещо легковажно були пов'язані з постаттю князя Ярослава Всеволодовича (1191–1246) [316, с. 57].

Піонерами зброєзнавства в російській імперії був завідувач Петербурзького артилерійського музею Микола Бранденбург [49, с.15], який у праці «Исторический каталог Санкт-Петербургского Артиллерийского музея», виданій у 1877 р., чи не вперше спробував дати короткий огляд зброї «Древньої Русі» [59], та Павло Фон

Вінклер, який видав у 1894 р. узагальнюючу працю «Зброя», де охарактеризував у дусі «войовничого норманізму», з яким у ХХ ст. боротиметься радянська історіографія, тотальний іноземний вплив на озброєння Русі [70]. М. Бранденбург одним із перших порушив питання про східні (монгольські) впливи на озброєння Русі.

У порівнянні з попередніми, якісно вирізняються роботи, які все більше ґрунтувалися на результатах археологічних розкопок. Зокрема, археолог Дмитро Анучин зробив коротке узагальнення мечів [16] та доволі об'ємне дослідження, присвячене металевій зброї [17]. В останній праці «О древнем луке и стрелах» 1887 р. вчений зробив комплексне дослідження металевих зброї, зокрема складного лука. Праця дійсно вирізняється з-поміж подібних робіт кінця ХІХ ст. залученням етнографічних та археологічних джерел, залишаючись актуальною і сьогодні [17]. Розглянуто різні форми луків та стріл та специфіку їхнього застосування.

Одним із перших узагальнив дані про середньовічну механічну артилерію на Русі Федір Ласковський у праці «Материалы для истории инженерного искусства в России» [281]. Проте, перед дослідником постали проблеми недостатньої інформативності писемних джерел і відсутності матеріальних, що актуально і сьогодні.

Характеризуючи праці ХІХ ст., треба відзначити їхню узагальненість і поверховість. Це пов'язано із зародковим розвитком археології тоді, що вилилося у механічний опис предметів і доволі дискусійні висновки. Залучення археологічних знахідок для узагальнення даних про озброєння стає інтенсивним на межі ХІХ та ХХ ст. у зв'язку з масштабними розкопками літописних пам'яток. Серйозні спроби систематизувати середньовічну зброю Русі на підставі джерел археології здійснили Едуард фон Ленц та Олександр Спіцин.

Перший торкався все ще недостатньо вивченого на тоді питання епіграфіки на озброєнні [283, с. 9–29], залучав у дослідження як музейні фонди, так і археологічні знахідки [282, с. 54–68]. Е. Ленц один із перших використовував комплексний метод реконструкції археологічних та музейних предметів озброєння, торкаючись питань їхнього виготовлення, конструкції та походження. Тому у своїх роботах дослідник

подавав максимально детальний опис знахідок та їхні фотографії. Особливої уваги заслуговує робота присвячена «підписним клинкам» [283].

Дослідник перебував під впливом і у співпраці із західною зброєзнавчою традицією. Треба зауважити, що у той самий час в Європі історичне зброєзнавство все більше набуває ролі самостійної спеціальної історичної дисципліни. У 1896 р. в Дрездені за ініціативи згаданого В. Бехайма, на той час зберігача королівських зібрань у Відні, виникла міжнародна «Асоціація наук про зброю» («Verein für historische Waffenkunde») [673], що згодом розширила сферу своїх зацікавлень і на історію одягу у часових межах від античності до XIX ст.

Вже з 1897 р. за ініціативи Асоціації друкується перше у світі фахове видання з історії давньої зброї «Zeitschrift für Historische Waffenkunde» [674]. Збірник містив статті з історії обладунку, зброї та одягу провідних на тоді фахівців Європи. Активно співпрацював з виданням і Е. Ленц. Зокрема, там друкуються його праці про опрацьовані ним колекції озброєння та історію і розвиток клинкової зброї, знаки на клинках [593–599].

Археологи Олександр Спіцин і Василій Городцов, досліджуючи матеріал з ранньосередньовічних пам'яток, зокрема курганів, зіштовхнулися з необхідністю систематизації накопиченого матеріалу озброєння. О. Спіцин уклав класифікацію середньовічних сокир на підставі морфології леза, спробував виокремити бойові і робочі зразки [423–425]. В. Городцов уклав узагальнену класифікацію наконечників списа [120–121]. Його перу належить низка коротких узагальнень про різні типи наступальної зброї та обладунку.

Зазначмо, що російські археологи залучали у свої дослідження матеріал переважно з північних околиць Русі, у кращому випадку – Київської і Чернігівської земель. Тому їхній доробок для нас є не надто актуальний.

Дослідження на початку і в середині XX ст. Значне піднесення наукового зацікавлення середньовічним озброєнням почалося орієнтовно на початку XX ст. Необхідно зупинитися на декількох основних роботах європейських дослідників.

Шведський археолог Туре Арне у 1914 р. спробував узагальнити дані про ранньосередньовічну зброю з Півночі і Сходу Європи [520]. Зачинателем

європейського наукового зброєзнавства прийнято вважати норвезького археолога Яна Петерсена, який у 1919 р. видав узагальнюючу працю, присвячену мечам доби вікінгів з території Скандинавії «De Norske Vikingesverd» [633]. Вчений розглянув близько 2000 знахідок. Запропоновану ним типологію мечів на підставі конструкції руків'я апробував А. Кірпічніков на матеріалі з руських земель [200].

Надалі у Європі спостерігається значний сплеск зацікавлення середньовічним озброєнням. Виходять у світ праці, які вслід за Я. Петерсеном мали значний вплив на становлення історичного зброєзнавства на Сході Європи. На підставі унікальних знахідок на полі битви під Вісбю (1361) на шведському о. Готланд, узагальнюючу працю з історії середньовічного обладунку видав у 1939 році шведський археолог Бенгт Тордеман («Armour from the Battle of Wisby 1361») [659–658]. У ній вчений заторкнув питання не тільки конструктивних особливостей захисного спорядження, але і їхньої генези в контексті східних впливів.

Однією із перших здійснила наукову спробу систематизувати мечі високого середньовіччя данська дослідниці Ада Брун Гоффмаєр [528–530]. У своїх роботах вона спробувала екстраполювати підхід Я. Петерсена на дещо пізніший матеріал, тому так само не надавала достатньої уваги клинкам, групуючи мечі переважно за наверхами. На думку дослідниці, клинки мечів не відображають помітних змін, на відміну від елементів ефесу, зокрема верхів'я, яке більш виразно змінювалося від форми бразильського горіха до дископодібної [530, р. 5]. Загалом треба відзначити чимале зацікавлення темою середньовічної зброї на поч. ХХ ст. археологів скандинавських країн.

Класичними для європейського середньовічного зброєзнавства є праці британських дослідників Еварта Окшотта і Клода Блера. Е. Окшотт, автор одного з перших фахових узагальнень з історії давньої зброї «Археологія зброї» [52; 313]. Воно стало класичним навіть на сьогодні узагальненням з історії озброєння. Автор на підставі конкретних зразків розглянув історію озброєння в Європі від доби бронзи до пізнього середньовіччя. Особливу увагу Е. Окшотт приділив мечам і вміщеним на них знакам і написам. Е. Окшотту належить власна типологія мечів

поствікінгівського періоду, у якій він на противагу попередникам розглядав мечі комплексно, окремо елементи ефесу та форму клинка.

На підставі запропонованої типології романських та готичних мечів, дослідник спробував прослідкувати генезу меча і його морфологічних змін орієнтовно від 1100-х до 1550-х рр. [629–630]. Цікаво, що дослідник не вирішив питання чіткої хронології мечів, слушно вказуючи, що стосовно цієї зброї можна говорити лише про широкий період користування який може простягатися на кілька десятиліть і довше [629, р. 2–3]. Дослідник критично ставився до інтерпретації місця знахідки мечів як поля битви [629, р. 4–8], що певним чином законсервувало розрив між зброєзнавством і археологією, і неможливість екстраполювати методику останньої до вивчення зброї сповна.

К. Блер узагальнив актуальні на сер. ХХ ст. свідчення про середньовічний європейський обладунок [524]. Коротко і ємко охарактеризував головні етапи розвитку захисного спорядження середньовічної Європи, специфіку термінології та навіть подекуди питання виготовлення обладунку. Подібну роботу ще у 1912 р. написав інший англійський дослідник Чарльз Фолкс [543].

Слідом за європейською історіографічною традицією студії над середньовічною зброєю розвинулися у Польщі, де ще у 1920–30-х рр. виходить друком часопис «*Broń i Warwá*», де водночас публікувалися статті на тему середньовічного озброєння [457, с. 233; 661]. Варто згадати хоча б праці піонера польського зброєзнавства Владислава Дзевановського, який у 1935 р. видав узагальнюючу працю з історії зброї у давній Польщі [539].

А вже у 1954 р. вийшла перша узагальнююча праця Анджея Надольського про озброєння в ранньосередньовічній Польщі [620]. У роботі було каталогізовано серії відомих на той час предметів ранньосередньовічного (до ХІІ ст.) озброєння, захисного спорядження та кінської зброї. Весь матеріал було максимально систематизовано. Надалі осередком історичного зброєзнавства в країні стає Лодський університет [457, с. 233]. Зауважмо, що у той самий час подібного до праці польського дослідника цілісного і фахового дослідження ні давньоруського, ні, тим паче, озброєння з Галицько-Волинських земель, не було.

Проте, ще в ХІХ ст. в Галичині спостерігається значне зацікавлення давньою зброєю, що вилилося у практику колекціонування. Вже на початок ХХ ст. давня зброя (включно із середньовічною) акумулюється у декількох вже існуючих музеях зібраннях [253, с. 109; 445, с. 14].

Це, в першу чергу, відкритий ще у 1870 р. у Львові Музею імені князів Любомирських, що був найдавнішим зібранням старожитностей в Галичині створений на основі колекції князів Любомирських «Переворський арсенал» [253, с. 109; 349, с. 63–64]. Згодом це зібрання Музею Наукового Товариства імені Шевченка, Музею Ставропігійського інституту, та Народного дому, матеріали більшості яких у 1940 р. увійшли до фондів груп «Зброя» і «Київська Русь» новоствореного державного Історичного музею у Львові (далі ЛІМ) [349, с. 63–64; 445, с. 14–15].

Ці колекції на поч. ХХ ст. інтенсивно поповнювались матеріалами археологічних розкопок, особливо корифея української археології Ярослава Пастернака який за фінансового сприяння митрополита Андрея Шептицького проводив дослідження княжих містах, таких як Галич (Кринос), Белз, Тереховля, Пліснеськ, Звенигород [464, с. 89]. На жаль виявлене на пам'ятках озброєння княжої доби не було в повній мірі опубліковано автором. Проте цінні свідчення про озброєння з давнього Галича дослідник вмістив у монографії присвяченій матеріалам власних розкопок згаданої пам'ятки [339–340]. На жаль, частина матеріалів з розкопок Я. Пастернака, що після 1940 р. увійшли до фондів ЛІМ було втрачено, або списано чи підмінено іншими предметами [464, с. 90–91].

Варто зауважити, що матеріали розкопок кін. ХІХ ст. часто спіткала ще гірша доля. Зокрема деякі предмети озброєння з розкопок курганів Пліснеська ХІ ст. кінця ХІХ ст. були опубліковані тільки на поч. ХХІ ст. [600]. Втрачено і випадкові знахідки озброєння з околиць Володимира [504, с. 204].

У працях відомих краєзнавців із західноукраїнських теренів кін. ХІХ ст. Ісидора Шараневича і Дениса Зубрицького, де сюжети воєнної історії краю за княжої доби викладені на підставі літопису, відомості про військову справу вкрай скупі [214, с. 134; 508–509]. Спеціальні зброєзнавчі студії над матеріалом з

колишніх Галицької і Волинської земель на поч. ХХ ст. відсутні. Не надавав цьому питанню значної уваги і Михайло Грушевський [135]. Проте, на зображення зброї і військового спорядження з печаток останніх володарів Королівства Русь і аналогії таких зображень звертав увагу Олександр Лаппо-Данилевський [280]. У 1923 р. в часописі «Червона Калина» у Львові вийшла стаття Григорія Смольського про зброю княжих часів [422].

Слід звернути увагу на спроби перших цілеспрямованих нарисів військової справи Галицько-Волинської Русі, що належать перу Івана Крип'якевича [258]. Він коротко і стисло визначив тактичні особливості військових кампаній Данила Романовича. Хоча уявлення дослідника про зброю княжих часів були дуже приблизними, привертає увагу комплексність узагальнення, намагання охопити не тільки сухопутні сили, а й бойовий флот та паралелі із середньовічною Європою [255]. Побіжні, але цінні відомості про випадкові знахідки середньовічної зброї публікував археолог Олександр Цинкаловський [504].

Наукове опрацювання предметів археологічних знахідок середньовічної зброї із Заходу України в сер. ХХ ст. не мало цілеспрямованого характеру і переважно обмежувалося згадками в археологічних працях і публікацією окремих предметів. Такі згадки є у працях Я. Пастернака [338–340], Олексія Ратича [399–400], Теодосія Молчанівського [306], Володимира Гончарова [107] та ін. Дещо детальніше узагальнення різночасових знахідок з Пліснеська здійснив Михайло Кучера [270].

У контексті загальної історії озброєння Київської держави з сер. ХХ ст. з'являються низка праць радянських істориків і археологів. Всеволода Арендта [21–26], Артемія Арциховського [30–37], Михайла Рабіновича [394–395]. В контексті історії ремесла озброєння розглядали Борис Рибаків [391–393] та Борис Колчін [240–242].

В. Аренд був одним із найплідніших зброєзнавців міжвоєнного часу; його перу належать роботи, які торкалися як проблем загального зброєзнавства, так і історії зброї Русі [22–26]. Значну увагу він приділяв клинковій зброї. Зокрема, вчений відстоював думку про західне-франське походження мечів на Русі. Ця теза у майбутньому стане наріжним каменем заідеологізованої радянської школи

дослідників озброєння Русі. Не дивно, що як наукові, так і політичні погляди дослідника привели його до розстрілу у 1937 р. [210].

Низка праць відомого радянського археолога фахівця з середньовіччя А. Арциховського побіжно або узагальнено стосується середньовічного озброєння Русі [30–37]. Проте, з огляду на сучасний стан дослідження доробок вченого майже повністю втратив актуальність. Складається враження, що радянський археолог торкався теми озброєння чималим чином задля обслуговування радянських ідеологем в дусі боротьби з «буржуазним-норманізмом», що можна побачити в роботах і його наступників, про що йтиметься далі. Тут слід вказати на відчайдушне прагнення дослідника обґрунтувати «руськість» статусної зброї, меча [35, с. 427].

Проте, сильним боком праць А. Арциховського є ґрунтовний статистичний підхід до опрацювання писемних і особливо зображувальних джерел, зокрема мініатюр Радзивілівського літопису [33]. Вчений торкався актуального і нині питання виокремлення бойових і не бойових предметів масового, тобто не дружинного, озброєння. Тут він доходить до очевидного висновку, що і господарські знаряддя, такі як сокира, при необхідності могли бути зброєю і навпаки [34, с. 4].

У схожому дусі на підставі обмеженої кількості матеріальних джерел виконана узагальнюючі роботи Михайла Рабіновича [395]. Приблизно тоді ж, у 1940-х рр., виходить декілька загальних праць Бориса Рибаківа, які стосувалися різних аспектів ремесла і військової справи на Русі [391].

Дослідник в контексті розвитку ремесел чи не вперше комплексно охарактеризував середньовічне руське зброярство, способи виготовлення булав та ефесів меча [391–393].

Доволі цінним у контексті завдань, які стоять перед нашою роботою, є Дослідження історика ремесла і археолога Бориса Колчіна, адже дослідник перший визначив процес і прийоми виготовлення зброї, технологічні схеми в плані залучення тих чи інших матеріалів [241, с. 3–68]. В дусі іделогічної заангажованості і боротьби з норманізмом вчений намагався обґрунтувати автохтонність місцевого клинкового виробництва за допомогою спектрального аналізу.

Вирахувавши у деяких виробках ту чи іншу кількість титану, молібдену, хрому, кобальту та нікелю, він припустив, що вироби зі схожим вмістом нікелю є «давньоруськими» [240, с. 160; 241, с. 136]. У подальшому такий підхід не виправдав себе [200, с. 44]. Без сумніву, необхідність обґрунтувати місцеву традицію виготовлення статусної зброї, зокрема мечів, була ідеологічно зумовленою.

Галі Корзухіна спробувала на підставі археологічних знахідок простежити генезу клинкової зброї, зокрема, перехід від прямого до шабельного клинка [244].

Від 1950-х рр. одним із провідних дослідників озброєння Русі був радянський археолог Олександр Медведєв. Зокрема, він перший, із залученням водночас матеріалів із Заходу України, розглядав питання історії захисного спорядження (кольчуга та доспіх) [296, с. 26–31; 297, с. 119–134].

Істотним внеском дослідника є комплексна праця про зброю дальнього бою (луки і арбалети) на Сході Європи у середні віки, у якій він детально описав відомі на тоді знахідки і уклав актуальну досі типологію наконечників стріл [300].

З 1950-х рр. з'являються праці видатного надалі радянського археолога і зброєзнавця А. Кірпічнікова. Перші серйозні праці дослідника були присвячені «руським», а точніше східноєвропейським середньовічним шоломам і металевій артилерії [198, с. 47–69; 199].

Зауважмо, що остання праця залишається цілком актуальною і сьогодні. У ній вчений прослідкував генезу металевих машин від перших писемних згадок про них у давніх слов'ян, і аж до високого середньовіччя. Вже у своїх ранніх роботах А. Кірпічніков продовжив генеральну лінію радянського зброєзнавства в обґрунтуванні автохтонності середньовічної зброї Русі. На прикладі шоломів дослідник підійшов до думки про Київ як центр виготовлення чи не усіх їхніх типів.

Значним поступом у дослідженні озброєння Київської Русі було фундаментальне дослідження А. Кірпічнікова «Древнерусское оружие» [200–202], яке вийшло у трьох томах, присвячених клинковій зброї, дрековій та ударній зброї, а також захисному спорядженню. У них дослідник проаналізував весь доступний станом на 60–70 рр. ХХ ст. джерельний матеріал щодо озброєння Сходу Європи у Х–ХІІІ ст. Було каталогізовано серію знахідок з території колишнього Галицько-

Волинського князівства. Дослідник запропонував низку типологічних схем і датування різних видів зброї, більшість з яких не втратили актуальності. Проте, це дослідження сповнене ідеологічних упереджень. Зокрема, вчений здебільшого обмежує своє зацікавлення «давньоруською» зброєю до сер. XIII ст., що, за слушною заувагою білоруського зброєзнавця Юрія Бохана призвело до невірної датування низки знахідок [56, с. 8].

Окрім того, намагання протистояти ідеям «войовничого норманізму» призвели до суб'єктивного узагальнення деяких висновків дослідження. Зокрема, спостерігається намагання дослідника обґрунтувати місцеве походження і генезу більшості видів зброї. На сьогодні ідея дослідника про місцеве походження сфероконічних шоломів типу II [331, с. 45–56] чи підписних мечів [519, с. 15–25] зазнає справедливої критики.

Проте, численні праці А. Кірпічнікова стали науковим підґрунтям для подальших досліджень середньовічного озброєння з теренів Русі і не тільки. Пізніша праця вченого, у якій він намагався вийти за межі XIII ст., не містила каталогів, як попередні три томи [205].

Зауважимо, що попри помітну сконцентрованість знахідок зброї та захисного спорядження на Волині та суміжних землях, яку можна прослідкувати як в укладених каталогах, так і в здійсненій картографії знахідок, спеціального дослідження про озброєння регіону, яке, поза сумнівом, мало своєрідні місцеві риси, не було.

А. Кірпічніков обмежився висловом, що «Галицько-Волинська Русь у середині XIII ст. переживає явний військовий розквіт, що позначилося на складі армії, полководстві та озброєнні» [205, с. 7]. Вчений стверджує, що властивою рисою військової справи Галицько-Волинської Русі виразніша, аніж у сусідів, роль піших формувань. Цю тезу переконливо спростував Андрій Федорук, довівши, що у Галицько-Волинських землях у XIII ст., як це типово для європейського середньовіччя загалом, провідну роль відігравала кіннота [496, с. 43–62].

Варто зауважити, що чи не головним недоліком доробку А. Кірпічнікова є те, що дослідник, уклавши каталог великої кількості знахідок, намагався здійснити

їхню етнічну інтерпретацію, відштовхуючись від антинаукової теорії про «давньоруську народність» [202, с. 12]. Цілу низку предметів кочівницького чи етнічно невизначеного походження без долі сумніву було зараховано до «давньоруської» матеріальної культури, що, на наш погляд, привело автора до дещо поспішних висновків.

Дослідження кін ХХ. – поч ХХІ ст. Після 1991 р. в Україні не спостерігається значного зацікавлення історією середньовічного озброєння. Проте, теми озброєння х теренів ГВД побіжно або прямо торкаються українські археологи, дослідники пам'яток княжої доби. У контексті виокремлення місцевих і привнесених типів озброєння та їхнього датування важливими є публікації предметів, виявлених у закритих археологічних комплексах. Найпоказовіші матеріали дала низка відносно досліджених пам'яток. Це, зокрема, літописний Дорогобуж, матеріали з якого опубліковані у доробку Богдана Прищепи і Юрія Нікольченка [385–389]. Матеріали з літописних міст Волині, таких як Лучеськ, Володимир, Перемиль та Пересопниця, відображені у доробку львівського археолога і медієвіста Святослава Терського [439–476]. Чимало матеріалів походить з пам'яток Сяноцької землі, зокрема городищ у Сяноку і Трепчі, а також Червена та поховання у Городку над Бугом, і які опубліковані в працях польських археологів [571; 541; 588].

Унікальні знахідки предметів зброї дальнього бою походять з наскельної фортеці Тустань і опубліковані у працях багатолітнього дослідника пам'ятки Михайла Рожка [401–404]. Цінні відомості про озброєння з пам'яток Західної Волині містяться у публікаціях археолога Михайла Кучинка [272–279]. Дослідник звернув увагу на маловивчені питання виготовлення зброї на Волині за княжої доби у контексті загальної характеристики залізодобування і металообробки у регіоні [275].

У другій половині ХХ ст. давньоруські пам'ятки Буковини інтенсивно вивчав Богдан Тимошук, який увів до наукового вжитку віднайдені там предмети озброєння [478]. Він безперечно дав поштовх низці майбутніх дослідників археології Буковини.

Останніми роками вийшли численні праці буковинських археологів, Сергія Пивоварова [351–365], Ігоря Возного [78–87], Віталія Калініченка [190–192], у яких

опубліковано результати археологічних розкопок закритих комплексів межиріччя Прута і Дністра – Чорнівського, Ленківського та Перебиківського городища, та ін.

У період незалежності України з'явилася низка праць вітчизняних дослідників-зброєзнавців, зокрема Володимира Бережинського [45–49] та Михайла Івануца [156–160]. В. Бережинський, як і його учень, порушили низку досі не розроблених проблем. Зокрема, М. Івануц класифікував типи механічних артилерійських машин середньовіччя [173–174].

Дослідники заторкали тему застосування тих видів зброї, які не відображені архіологічно, зокрема дубина, праща, згадана артилерія [175–177]. Чи не найважливішою для нашого дослідження є робота В. Бережинського, присвячена виготовленню зброї у Київській державі, яка стала єдиним у своєму роді узагальненням [46]. Він слушно наголосив на необхідності опрацювання українського понятійного апарату і термінології історичного зброєзнавства [48, с. 460]. Водночас, вслід за А. Кірпічниковим, він обмежився здебільшого домонгольським періодом, розглядав зброю руських земель, ніяк не акцентуючи на регіональних особливостях та відмінностях. Зауваження В. Бережинського щодо перспективності методологічного і категоріального опрацювання історичного зброєзнавства залишаються вкрай актуальними [48, с. 459–464].

Дослідник слушно вказує на те, що маловивчені проблеми виготовлення і бойового застосування зброї є перспективними напрямками майбутніх досліджень [48, с. 462–463]. Проте, варто зауважити, що це неможливо без усебічного опрацювання археологічного матеріалу, який, на наш погляд, вчений залучає недостатньо. Безсумнівно, сильною стороною робіт В. Бережинського є те, що дослідник звернув чималу увагу на термінологію і класифікацію озброєння, що виражено зокрема в термінологічних словниках, які розміщені у деяких його роботах [46, 49].

Проблему слабого залучення археологічних джерел у зброєзнавчих студіях дещо виправляють праці українських археологів – це зокрема згадані Б. Прищепя, М. Рожко, і дослідників літописних міст Галицько-Волинського князівства – М.

Кучинка та С. Терського. До слова, доробок останнього складає чи не найбільшу бібліографію з цієї теми на сьогодні.

Питання виготовлення озброєння на Русі висвітлювалася у тій чи іншій мірі у працях вже згаданих дослідників А. Кірпічнікова, Б. Рібакова, Б. Колчіна, В. Березинського. Дещо побіжно цього питання у контексті вивчення окремих пам'яток торкалися С. Терський, М. Кучінко, М. Рожко. Проте у жодній із вищезгаданих праць цьому питанню не було присвячено окремого пункту чи розділу дослідження. Виняток складає хіба стаття М. Кучинка про металообробку на Волині за княжої доби [275].

Недостатнє опрацювання теми пов'язане з відсутністю (за незначним винятком) металознавчих досліджень місцевих знахідок зброї. Таким винятком є дослідження матеріалів з Городища біля Шепетівки (літописного Ізяславля) XIII ст., яким присвячено цілий розділ у колективній монографії київських дослідників Галини Вознесенської, Дмитра Недопако, Сергія Панькова про “чорну металургію та металообробку населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі: (друга половина I тис. – пер. чверть II тис. н. е.)” [76, с. 83–126].

Зазначимо, що у західній історіографії ситуація склалася значно краще. Варто згадати хоча би праці британського археометалурга і дослідника зброї Алана Вільямса [667–669]. Він проаналізував взаємозв'язок між розвитком клинкової зброї (зокрема, мечів) та захисного обладунку, і розвитком металургії в Європі.

Короткі узагальнюючі праці з історії військової справи Галицько-Волинських земель за княжої доби належать історикам-медієвістам і археологам – Л. Войтовичу [94], А. Федоруку [496; 498], С. Терському [451; 455–456; 471], Володимирі Гуцулу [143], Володимирі Петегиричу [345] та Миколі Котляру [251]. Дослідження останнього стало першою монографією з цього питання. Проте, тему самого озброєння автор розглядав коротко і крізь призму писемних джерел. У 2009 р. дисертацію на тему “Військова справа в Галицькому та Волинському князівствах XI–XIV ст.” [215] захистив Валерій Кійко. Цікаво, що він обгрунтовував виготовлення зброї у міських майстернях і спадкоємність військових традицій племінного періоду за княжої доби.

Перспективним напрямом дослідження залишається укладення каталогів предметів озброєння і введення у науковий обіг нових знахідок. Зведення знахідок мечів із музейних колекцій Заходу України належить Олександру Стрельченку [430–433], Олександру Зарембі [166–167], І. Возному [87] та Богдану Гринчишину [129–134]. Останній у 2014 р. захистив дисертацію “Клинок зброя у системі озброєння давньоукраїнського воїна XII–XIV ст.” [134]. Автор сфокусував увагу на матеріалах з Галицько-Волинських земель, упровадив до наукового вжитку низку предметів з фондів ЛІМ. Проте, зведення знахідок, які підготував дослідник, включало і предмети, які він датував XV ст. Окрім того, дослідник з невідомих нам причин, розглядаючи комплекс озброєння «давньоукраїнського воїна», зводить його до теренів Галицько-Волинського князівства, водночас ігноруючи багатий матеріал з Буковини. Цікавою є спроба екстраполювати дані європейських фехтбухів (трактатів з фехтування) для визначення специфіки використання клинкової зброї.

Дещо менше вивченим в українській історіографії залишається питання захисного обладунку. Щоправда, поодинокі публікації у контексті археологічної розробки окремих пам'яток чи регіонів вводять у науковий обіг ті чи інші знахідки [82; 355; 571]. Питання розвитку кольчуги та обладунку «Південно-Західної Русі» розглядав харків'янин В'ячеслав Греков [123–128]. Проте, у своїх роботах автор з невідомих нам причин не торкається доволі численного археологічного матеріалу з Волині, який опубліковано в каталогах А. Кірпічнікова. Знахідки захисного спорядження з означених територій також відображені у публікаціях, присвячених археологічним дослідженням окремих пам'яток. Наприклад, літописного Дорогобужа, та городищ Буковини і Заходу Волині [386; 388; 352; 355; 213].

Питання захисного спорядження на Русі у X–XIII ст. найяскравіше відображено у доробку російських і білоруських дослідників. Це, вже згадані радянські археологи А. Кірпічніков і А. Медведєв, зокрема, останній переконливо довів побутування та власне виготовлення кольчуги і панциря на Русі [296–297].

Слід згадати праці Олега Макушнікова та Юрія Лупиненка – дослідників унікальної пам'ятки, майстерні зброяра пер. пол. XIII ст. в Гомелі, яка здійснювала монтажні-ремонтні роботи. На підставі віднайдених матеріалів дослідники зробили

узагальнюючі висновки про конструкцію, виготовлення і фасон кольчуги та ламелярного обладунку на Русі [285–286; 290–294].

Російський дослідник Клим Жуков, вслід за А. Кірпічніковим, продовжив дослідження середньовічних шоломів, обґрунтовуючи їхнє місцеве походження і виробництво [164–165]. Тут варто вказати на вкрай суб'єктивне і упереджене трактування ученим унікальної знахідки шолома XIII ст. з волинського Дорогобужа. Автор не лише неправильно вказав місце знахідки (як Чернігівська область), а й проігнорував той факт, що волинський шолом є рідкісним екземпляром озброєння, який походить із закритого археологічного комплексу, а не з кочівницького поховання чи випадкових знахідок, як більшість подібних предметів. Це вилилося в упереджені висновки, що дорогобужька знахідка відбиває «примітивізацію і виродження захисту для лиця», а не високий рівень місцевих ремісників [164, с. 218].

Оскільки землі, які входили у різний час до складу Галицького і Волинського князівства, на сьогодні розділені між Україною, Польщею і Білоруссю та Румунією, матеріали з розкопок літописних Сянока, Перемишля, Холма, Ярославля, Берестя та ін. літописних міст досить широко відображені в закордонній історіографії.

На знахідки озброєння, а зокрема булав руського типу, звернув увагу румунський археолог Віктор Спінеї [645, р. 244]. Білоруський археолог Петро Лисенко у своїй монографії “Открытие Берестья” подає опис і зображення низки виявленого там пізньосередньовічного озброєння [289]. Фахово займався середньовічною зброєю періоду XIV–XVI ст. з теренів Білорусі зброєзнавець Ю. Бохан [54–58]. У своїй праці, про озброєння ВКЛ, вчений залучає певні знахідки з Волині. Продовжувачем білоруської зброєзнавчої школи став Миколай Плавінський, автор низки як узагальнюючих праць, так і вузьких зброєзнавчих досліджень, присвячених окремим типам озброєння [367–379].

Чималий внесок у дослідження військової справи та озброєння Волинської і Галицької земель здійснили польські дослідники. Каталогізацію та типологізацію знахідок середньовічних мечів і пізньосередньовічної деревкової зброї з теренів Польщі (включно із західною частиною) Галицько-Волинських земель здійснив

польський зброєзнавець Маріан Глосек [546–553]. Продовжувач Лодзької зброєзнавчої школи доповнив відомі типологічні схеми мечів і сокир Е. Окшотта і А. Надольського, пристосовуючи їх до матеріалу пізнього середньовіччя [548–549]. Особливо цінними є увага дослідника до мечів і сокир, позначеними майстровими знаками.

Систематизував знахідки зі сучасної Малопольщі археолог Пйотр Стжиж [648–649]. У своїх працях дослідник вивчає зокрема і зброю руського походження. Доволі репрезентативною є здійснена дослідником каталогізація і картографування знахідок з Малопольщі, яка дозволяє певною мірою простежити особливості переважання деяких видів зброї (зокрема арбалетів) на теренах, що входили до складу Галицько-Волинської держави.

Починаючи з 2005 р. в Сяноку під редакцією Пьотра Котовіча виходить фаховий збірник “Acta Militaria Mediaevalia”, присвячений історії середньовічного озброєння, враховуючи історичні терени Галицько-Волинських земель [544; 570–573; 601–602; 647–648]. У збірнику виходили публікації як польських, так і українських дослідників. Наприклад, польський дослідник Радослав Лівох здійснив зведення відомих йому знахідок мечів і булав із західних областей України [600–605]. П. Котовіч опублікував каталог знахідок середньовічного озброєння з польсько-словацько-руського прикордоння [569] та Сяноцької землі [541]. Дослідник опублікував повне зведення знахідок ранньосередньовічних сокир із сучасної Польщі [577]. Він є автором низки праць, присвячених руському озброєнню, що походить з південно-східних теренів нинішньої Польщі [569–583].

До недавніх зведень каталогів ударної зброї належать праці київського дослідника Максима Осипенка, який узагальнив, з урахуванням оновлених даних, знахідки давньоруських булав та кістенів [314–322].

У контексті виокремлення імпортного озброєння, трофеїв і зовнішніх впливів на комплекс озброєння місцевих військ, особливо у контексті тих перетворень, які відбулися в ході військових реформ Данила Романовича і його наступників від сер. XIII ст., заслуговують уваги роботи як деяких вітчизняних дослідників, так і фахівців з історії східного озброєння і воєнної справи Улусу Джучі. Серед

українських дослідників, які звертали увагу на зони контакту кочового і осілого світів в сфері воєнної справи у XIII ст, варто згадати Л. Войтовича [84], А. Федорука [496], С. Терського [442]. У роботах згаданих авторів питання т. зв. “військової реформи Данила Романовича” розглядається як з ракурсу військово-політичної історії, так і з ракурсу змін у комплексі озброєння на підставі археологічних джерел.

Серед фахівців вивчення східної зброї варто, перш за все, згадати доробок мистецтвознавця та дослідника військової справи кочовиків Михайла Горелика [111–118]. М. Горелик, у руслі всебічного дослідження середньовічного ординського озброєння, торкався питання інтерпретації матеріалу з Городища коло Шепетівки, яке, на його думку, було одним з центрів Болохівської землі, що зазнав нападу з боку Данила Романовича [118, с. 231–244]. Проте дослідник доволі тенденційний у судженнях. Аналізуючи знахідки зі Сходу Європи, він схильний перебільшувати вплив монголів на розвиток озброєння сусідніх земель. Питання східних впливів, зокрема на прикладі віялоподібних бойових сокир за монгольським типом, порушували С. Терський і П. Котовіч [442; 574]. З польських дослідників кочівницького озброєння, які зверталися до українського матеріалу, варто згадати Вітольда Святославського [654].

Озброєння княжої доби як руських дружин, так і сусідніх кочівників побіжно або докладніше висвітлено у роботах медієвістів і археологів Олександра Моці [307], Петра Толочка [484–486] та вже згаданого М. Котляра [246–251].

Характерною тенденцією сучасної розробки теми стало фокусування на розвитку окремого виду озброєння, як-от меч, елементи мечового гарнітуру, зброя дального бою та ін.

Варто зауважити, що починаючи від перших зведень “давньоруської” зброї, які здійснили представники т. зв. ленінградської школи, як-от А. Кірпічніков і О. Медведєв, зброєзнавчі студії у Росії набувають значно більшого масштабу, аніж в Україні. Крім того, російські дослідники часто проявляють неабиякий інтерес до матеріалів Заходу України, що не сприяє поповненню української історіографії питання. Зокрема, тут можна згадати московського зброєзнавця О. Стрельченка, автора низки статей, присвячених мечам, виявленим на території областей Заходу

України [430–433]. Також російський дослідник Петро Васін у своїй праці, присвяченій співвідношенню меча до шаблі у комплексі озброєння руських дружинників, робить спробу детальної реконструкції озброєння Данила Романовича та залучає матеріали із Заходу України [66]. Все це, сукупно з усе ще недостатньою розробкою у вітчизняній історіографії понятійного апарату і методології дослідження, створювало донедавна враження про нечисленність знахідок зброї з означених територій.

Проте методологічні засади історичного зброєзнавства розроблені у працях і деяких українських дослідників. В. Бережинський в узагальнюючій праці склав доволі ємкий словник зброєзнавчих термінів та дав визначення головним типам наступального озброєння [49].

Власну класифікацію озброєння уклав український дослідник Денис Тоїчкін, який розглядав шаблі періоду козаччини. У своїй монографії, присвяченій матеріалам ранньомодерної доби, вчений наводить цінну перехресну класифікацію холодної зброї, яка може бути застосована до різночасового матеріалу [482, с. 25–28]. Обравши предметом свого дослідження шаблю, вчений розглядає її розвиток починаючи від часу виникнення і впродовж усього середньовіччя.

В. Гуцул здійснив комплексне дослідження з поєднанням методів воєнної антропології та історичного зброєзнавства [144]. Вчений вводить поняття “рицарська мілітарна технологія”, яке вперше застосовано до пам’яток мілітарної культури Галицько-Волинських земель княжої доби. Зацікавлення дослідника територіально не обмежується Заходом України. Він розглядає південно-східні території Центрально-Східної Європи з акцентом на українські терени, які входили до руських земель. Дане дослідження цінне перш за все тим, що обґрунтовує наявність і розвиток “рицарської мілітарної технології”, під якою автор розуміє взаємозалежний і взаємоузгоджений комплекс озброєння рицаря на Русі впродовж усього означеного у нашому дослідженні часовому відтинку [144, с. 10–11].

Питання виготовлення озброєння неможливе без комплексної характеристики необхідної для цього матеріальної бази, у випадку з озброєнням це, головним чином, чорна металургія. Тут, окрім згаданих вже праць радянського дослідника Б.

Рибакова та української дослідниці Г. Вознесенської, уваги заслуговує праця Олексія Трачука “Чорна металургія у соціально-економічному житті східних слов’ян на території України (друга половина V–X ст.)” [489].

Питання функціонування металообробних осередків у Галицькій і Волинській землі торкався Л. Войтович. Вчений вважає, що під контролем князівської влади на Середньому Подністров’ї у “домені галицьких князів” функціонував потужний металообробний осередок, який працював на замовлення князівської влади [98, с. 155–157]. Чільне місце в такому металообробному і ремісничому осередку мало займати виготовлення озброєння.

Л. Войтович у контексті проблеми місцевого виготовлення озброєння, зокрема мечів, як аргумент на користь існування такого виробництва наводить текст “Слова о полку Ігоревім” [8]. Автор припускає, що волинські князі мали використовувати місцеві поклади руди неподалік сучасного с. Харалуг Рівненської області, яка є дещо якіснішою за інші місцеві аналоги [95].

Головним аргументом такого судження стала згадка в джерелі т. зв. «мечів харалужних» у волинських дружин. Таким чином, львівський медієвіст суттєво доповнив проблему місцевого виробництва зброї на Русі княжої доби. Проте, наразі питання “харалужних мечів” не отримало вагомого продовження в історіографії, що змінило би відкриття археологічних знахідок мечів, успішно інтерпретованих як місцеві [95, с. 77–78].

Неабияку цінність для порівнянного аналізу у нашому дослідженні мають праці, присвячені озброєнню та історії військової справи кочівників євразійських степів періоду середньовіччя. Це зумовлено, тим що Русь, перебуваючи на перетині західної і східної мілітарних традицій, зазнавала постійних культурних впливів зі Сходу, які не минули військову справу та озброєння. Це, перш за все, праці згаданого М. Горелика і Юлія Худякова [112–119, 503], які загострювали увагу на озброєнні і військовій справі кочівників євразійських степів і Сибіру.

1.2. Джерельна база

Для всебічного вивчення озброєння доби середньовіччя прийнято залучати всі наявні джерела, які дають інформацію про той чи інший вид зброї чи озброєння, його розвиток, використання, виготовлення та ін. Традиційно історичне зброєзнавство спирається на три групи джерел – писемні, археологічні (речові) та зображувальні джерела [253, с. 107–109].

Слід зауважити, що з огляду на предмет дослідження всі три групи джерел є рівноцінно важливими, оскільки деякі види озброєння невідомі серед археологічного матеріалу, але зафіксовані у писемних і подекуди зображувальних пам'ятках.

Першу і наймасовішу групу джерел складають речові, які здебільшого представлені археологічними знахідками і предметами з фондів музейних колекцій, походження яких не завжди можна встановити. Ця група джерел є найінформативнішою, оскільки дійсні зразки озброєння найбільш повно відбивають конструкцію, методи виробництва та способи застосування середньовічного озброєння.

Серед речових знахідок найважливішу роль відіграють ті, що походять із закритих археологічних комплексів, що уможливорює їхню чіткішу культурну атрибуцію та датування. Інформацію про такі знахідки бачимо у публікаціях матеріалів археологічних розкопок пам'яток княжої доби з колишніх територій Волинської та Галицької земель. Не завжди у таких публікаціях знаходимо конкретні описи тих чи інших предметів. Часто свідчення можуть бути доволі поверхневими або представленими лише рисунками чи короткими згадками.

В інших випадках подано повний перелік знахідок з відповідними метричними характеристиками і, найголовніше, стратиграфічне датування знахідок. Не завжди авторами подано місце зберігання знахідки. Особливо важливе значення для нашої роботи мають публікації, які містять зведення джерел, каталоги і таблиці знахідок. Каталогізація предметів озброєння з археологічних пам'яток і випадкових знахідок дає змогу прослідкувати регіональні особливості, хронологічні зміни і зовнішні впливи на озброєння на певній території, її розвиток.

Каталоги знахідок озброєння із колишніх руських земель і суміжних територій Сходу Європи уклад А. Кірпічніков. Вони містяться у трьох фундаментальних працях дослідника, і досі лишаються актуальними та широко використовуються у сучасних дослідженнях [200–203]. Дані каталоги несуть інформацію про форму предметів згідно із розробленими дослідником типологічними схемами, їхні метричні характеристики, місце та обставини знахідки, і подекуди вони доповнені ілюстраціями.

Все ж, природно, що дослідник не зміг опрацювати усі відомі натоді дані про знахідки, що зберігалися у різних регіональних музеях, або містились у розрізних публікаціях.

Менш інформативним є зведення знахідок металюї зброї, яке уклад А. Медведєв на матеріалі зі Сходу Європи. Вчений так само вказує на неможливість опрацювати весь відомий матеріал через його масовість, тому загострює увагу на найбільш репрезентативних або висвітлених на тоді у відповідній літературі предметах [298, с. 53–55].

Згадані дослідники підготували каталоги знахідок наступального озброєння: мечів, шабель, списів, луків, стріл та іншого захисного спорядження переважно з пам'яток Х–ХІІІ ст.

Натепер каталоги, укладені радянськими дослідниками, вже не єдині, де вміщено знахідки з теренів, що нас цікавлять. В останні роки каталоги знахідок підготувала ціла плеяда польських дослідників. Одні з перших робіт польських зброєзнавців, які підготували такі зведення, були присвячені мечам та ударній/древковій зброї та належать перу М. Глосека [548–549]. Значна частина знахідок озброєння із цих зведень походить з історичних територій ГВД, які зараз входять до складу Польщі.

На сьогодні такі зведення знахідок укладено сучасними польськими дослідниками-археологами. Зокрема, П. Котовіч підготував детальний каталог знахідок ранньосередньовічних сокир з усієї Польщі [577].

Дослідник підготував зведення різноманітних знахідок середньовічного озброєння з території русько-польського порубіжжя, включно з неопублікованими на тоді [569].

Р. Лівох підготував каталоги знахідок булав [601], а також мечів і наконечників піхов меча [602] із західних теренів України, переважно на підставі опублікованих знахідок.

Подібні зведення здійснили українські дослідники. С. Терський підготував таблицю знахідок кістенів з теренів ГВД [462–463]. Київський дослідник М. Осипенко підготував зведення знахідок ударної зброї, доповнивши попередні каталоги А. Кірпічнікова матеріалами з НМІУ в Києві [317–318]. Б. Гринчишин увів до наукового обігу багату колекцію мечів періоду ГВД з фондів ЛІМу. У своїй дисертаційній роботі дослідник сформував предмети у каталог, доповнивши знахідками з деяких інших музеїв [134].

Таким чином, основні речові джерела цього дослідження уміщено в згаданих каталогах знахідок, а також у розрізних публікаціях результатів археологічних досліджень.

Важливу групу речових джерел складають фонди музейних колекцій. У даному дослідженні використано також матеріали музейних фондів. Це, зокрема, фонди ЛІМ, фондові групи “Київська Русь” і “Зброя”, ІФОКМ, та НІКЗ “ДГ”. Під час роботи зі згаданими фондами ми встановили, що низка знахідок є депаспортизована, і встановити точне місце їхнього походження не вдалося.

Деякі використані у цій роботі предмети зі згаданих фондів уведено до наукового обігу автором, інша частина була відома, але опублікована побіжно. Левову частку підготовлених автором зведень складають матеріали зі згаданих каталогів знахідок і розрізних публікацій.

Останнім часом у зброезнавстві спостерігається тенденція залучення предметів, знайдених випадково або грабіжницьким чином. Така тенденція не призводить до вирішення проблем датування і культурної атрибутики знахідок, оскільки у такому випадку археологічний контекст предмета втрачено. А тому існує

небезпека маргіналізації зброєзнавства як допоміжної історичної дисципліни і повернення її на стадію колекціонування, як у XIX ст.

Проте, у разі виняткової репрезентативності таких знахідок вважаємо доречним їхній розгляд. Варто підкреслити, що розгляд таких предметів і включення їх у зброєзнавче дослідження можливе лише у комплексі із автентичними писемними та археологічними джерелами.

Зауважмо, що зброю, яка була цінним предметом, рідко губили, а тому вона не є частою знахідкою археологічних пам'яток, і здебільшого відбиває військові конфлікти. Саме тому природно, що випадкові знахідки можуть походити з-поза культурного пласту [180, с. 9–10].

Водночас не слід виключати, що упродовж підготовки наведених у роботі каталогів, не було враховано якоїсь кількості предметів, які були нам невідомі на момент роботи, або все ще не уведені до наукового обігу. Відтак, як і попередні зведення, матеріали цього дисертаційного дослідження мають доповнюватися новими знахідками, що у перспективні дасть все більше розширення джерельної бази.

Хоча речові джерела відіграють найважливішу роль у розв'язанні основних завдань дисертаційного дослідження, їхнє якісне використання неможливе без залучення писемних свідчень.

Не менш важливою групою джерел, аніж речові, є писемні, адже вони дозволяють пов'язати археологічні знахідки з тими чи іншими історичними подіями і процесами. Традиційними джерелами для вивчення історії Галицької та Волинської земель княжої доби є т. зв. “Київський літопис” (1119–1200 рр.) та “Галицько-Волинський літопис” (1201–1292 рр.), які є частинами Іпатієвського літописного зведення [92, с. 70–76].

Зауважмо, що т.з. Галицько-Волинський літопис (літопис Романовичів) відрізняється від інших руських літописів тим, що у ньому не було проставлено дат, а з'ясування його чіткої хронології по роках лишається дискусійною донині [250].

У даній роботі ми використали видання 1908 р. (у складі “Полного собрания русских летописей, изданого по высочайшему повелению Императорскою

Археографическою комиссією. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Издание второе. С.- Петербургъ. Типографія М. А. Александрова (Надеждинская, 43)”, в якому уміщено текст “Київського” та “Галицько-Волинського літопису” [2]. Згідно з цим виданням наведено поклики і цитати, беручи до уваги стовпчики.

Звернімо увагу, що “Галицько-Волинський літопис” у плані висвітлення військових операцій та відповідного оснащення та озброєння є винятково цінним та інформативним джерелом [248]. Для нього властиве емоційне і яскраве повісткування, що підтверджує думку Л. Войтовича про те, що до створення літопису були залучені придворні скальди [92, с. 72], та думку про належність авторів до воїнського прошарку [136, с. 23–32]. Так чи інакше, “Галицько-Волинський літопис” значно предметніше і з помітним емоційним забарвленням описує як битви, так і озброєння військ – більше, ніж інші літописи.

За підрахунками В. Гуцула, у пам’ятці 17 разів згадується спис, 15 разів меч, по 5 разів шолом та натільний обладунок, та 1 раз шабля [143, с. 83–84, 88], що у зіставленні з археологічними речовими джерелами дає цінну картину використання тих чи інших видів зброї.

Подібна ситуація склалася і з таким джерелом, як “Слово о полку Ігоревім” XII ст. [8], автор якого, за переконанням Л. Войтовича, мав бути безпосередньо знайомим з сучасними йому тонкощами військової справи та елементами озброєння і оснащення військ. Зокрема, у творі згадані знамениті епітети на означення характерних для волинських дружин “шоломів латинських” і “мечів харалужних” [95]. Джерело, окрім всього, цінне тим, що своєю інформативністю заповнює лакуну писемних свідчень про озброєння Галицької і Волинської земель у XII ст. Крім того, це той випадок, коли саме писемне джерело є відправною точкою у пошуку речових (археологічних) аналогій, а не навпаки.

Воєнна діяльність галицько-волинських володарів відображена у західних (польських, чеських, угорських і австрійських) латиномовних хроніках XIII–XV ст. [336]. Використання західних джерел дещо заповнює інформаційну лакуну після того, коли “Галицько-Волинський літопис” неочікувано обривається наприкінці XIII ст. Проте, вони не несуть детальних свідчень про озброєння. Винятком є опис

подій боротьби за Галицьку спадщину по смерті Юрія II Болеслава-Тройденевича (1325–1340) на сторінках Дубнівської хроніки XIV ст. [336, с. 216–224]. Автор хроніки залишив цінні своєю детальністю згадки озброєння яке використовували русько-литовські оборонці Белза у 1352 р. [336, с. 220–223].

Відомості про Галицько-Волинську державу у західних латиномовних джерелах, що є суттєвим доповненням до літописів, переклав і оформив у єдине зведення львівський дослідник Ілля Паршин, чий переклад використано у роботі [336]. Як допоміжні писемні джерела, неабияку цінність відіграють свідчення папського легата Джовані Да Плано Карпіні, який у своєму творі “*Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*” навів детальний опис озброєння ординців [7]. Ці свідчення складають особливу цінність у контексті встановлення впливу монголів на озброєння військ Галицько-Волинської держави у др. пол. XIII ст. До писемних джерел, які опосередковано свідчать про розвиток озброєння на Галицько-Волинських землях у кін. XIII – поч. XIV ст. належить найстарша міська актова книга Львова 1382–1289 рр. [9], хроніка львівського історика і бургомістра XVII ст. Бортоломея Зіморевича [10], та спогади мандрівника XVI ст. Мартіна Грюнівега [5]. Вони засвідчують розвиток і тяглість зброярських ремісничих традицій у Львові в пізньому середньовіччі, і їхню тяглість від княжої доби.

Третю групу джерел становлять зображувальні. Ця група є найменшою, тому можна сказати, що вона відіграє допоміжну роль. До зображувальних джерел належать ікони, книжкові мініатюри та зображення на дрібній пластиці, зокрема печатки. Як допоміжне зображувальне джерело доречно залучати пам'ятки, які, безпосередньо, не стосуються означеного хронологічного відтинку, але є наближеними в часі. Це зумовлено, на наш погляд, невеликою кількістю таких джерел, які можуть бути потенційно залучені до дослідження.

Традиційним джерелом, яке є обов'язковим для характеристики озброєння періоду Кнжої доби і подальших кількох століть, є мініатюри Радивилівського літопису XV ст. [6]. Хоча пам'ятка створена у пізньому середньовіччі, за переконанням дослідників, наведені у літописі мініатюри цілком можуть відбивати дещо раніші зразки озброєння, зокрема XIII ст., проте під сильним візантійським

впливом [377, с. 396]. Цікаві ці мініатюри також тим, що на їхній підставі можна прослідкувати взаємодію між західною і східноєвропейською мілітарною традицією, що властиво для періоду ВКЛ [377, с. 396], і, як ми вважаємо, попередніх двох століть.

Для вивчення мілітарних традицій регіону періоду середньовіччя прийнято залучати також розрізнені пам'ятки мистецтва тих часів або дещо пізнішого часу, які можуть відбивати давнішу традицію. Зауважимо, що всі вище наведені зображувальні джерела не можуть бути самостійними. Часто зображувальні пам'ятки містять у собі ознаки візантійського або готичного стилю, що не сприяє реалізму цих зображень [253, с. 107–129].

Щодо ГВД оперуємо декількома автентичними печатками із зображеннями озброєних воїнів. Це маєстатні печатки, які містилися на латиномовному документі, датованому 1316 р., що був виданий князями Левом (1308–1323) і Андрієм (1308–1321) Юрієвичами, які ними продовжували союз із Тевтонським орденом [223, с. 275]. Якісні фотографії цих печаток уперше опублікував О. Лаппо-Данилевський у 1908 р. [280]. Зображення зі згаданих печаток є надзвичайно цінним доповненням до писемних і археологічних джерел. До слова, останні не є чисельними для XIV ст. Крім того, згадані зображення відбивають цілий комплекс озброєння, з узгодженням усіх елементів, зокрема наступального і захисного озброєння та кінного спорядження. В якості цінного доповнення до комплексу згаданих візуальних джерел залучено пам'ятки іконографії, а зокрема ті її зразки, які так чи інакше відбивають комплекс озброєння княжої доби. Це, зокрема, ікона св. Георгія Змієборця другої пол. XIV ст. з церкви Собору Йоакима і Анни в Станілі на Прикарпатті [11, с. 1040; 410, Іл. 3; 435, с. 224, 228–229], ікона поч. XVI ст. з с. Цівків (зараз Польща) [617, Fig. 2], та іконка св. Дмитра XIII ст. з Бакоти [202, рис. 21].

1.3. Понятійний апарат і теоретико-методологічні засади

Важливим у нашому дослідженні є підібраний згідно з об'єктом та предметом методологічний інструментарій, який складають *принципи, методи та засоби*

дослідження. Такий набір інструментів зумовив комплексність аналізу усієї сукупності оперованих джерел.

Робота виконана у руслі “воєнної історії”, об’єктом якої є весь спектр проблем історії війн та війська [437, с. 59]. Ключовим напрямком цього дисертаційного дослідження є визначення комплексу озброєння військ Галицької та Волинської земель за княжої доби, встановлення головних зовнішніх і внутрішніх чинників його формування, взаємозв’язок з ремісничими традиціями регіону, його культурними, торгівельними і військово-політичними зв’язками.

Перш за все, слід узгодити термінологічний апарат, який визначає об’єкт і предмет дослідження і зумовлює використання тих чи інших методів дослідження. Питання узгодження термінологічного апарату принаймні у загальних рисах є важливим з огляду на те, що українське історичне зброєзнавство є все ще на етапі формування, тому на сьогодні не існує загальноприйнятої універсальної термінології зброєзнавчих понять в українській мові [482, с. 25]. Проблема створення такого термінологічного апарату в рамках окремого дослідження зумовлюється його специфікою, залученими джерелами та обраними методами, тому навряд чи може претендувати на універсальність. Відтак перед дослідником стоїть завдання запозичення і застосування готової термінології до потреб і завдань конкретного дослідження. Зокрема, український дослідник Д. Тоїчкін при аналізі шаблі козацької доби у зв’язку з відсутністю саме української термінології пристосував готову на тоді західну і російську термінологію, з урахуванням українського досвіду зброєзнавчих студій [482, с. 27].

Озброєння, згідно із тлумачним словником української мови – це сукупність засобів для ведення воєнних дій (військове спорядження і зброя) [421, с. 649]. В. Бережинський, покликаючись на радянську військову енциклопедію, характеризує озброєння як “комплекс різноманітних видів зброї і засобів, що забезпечують його застосування” [49, с. 27].

Д. Тоїчкін покликаючись на енциклопедію “Британіка”, трактує поняття зброя як “знаряддя, що використовується у бою з метою вбивства, ушкодження або поразки супротивника” [482, с. 27]. Таким чином, дослідник вказує на те, що

поняття озброєння та зброя часто не є тотожними. Проте, вони можуть вживатися як синонімічні поняття. Дослідник поділяє зброю на наступальну – тобто таку, що спрямована на ураження супротивника (мечі, шаблі, гармати та ін.), та на активно-захисну – таку, що поєднує у собі головні ознаки наступальної зброї та захисного спорядження [482, с. 27–28].

Водночас у комплексі пам'яток матеріальної культури, які дослідник визначає як зброя та озброєння, розглянуто як її складову частину також захисне спорядження [482, с. 27]. Захисне спорядження – це засоби пасивної протидії, які не передбачали ураження ворога (або ж така дія мала другорядне значення) [482, с. 27], могли застосовуватися і розвивалися виключно у комплексі з наступальним озброєнням. Отже, цілком виправданим буде визначати елементи захисного спорядження, як-от шолом, обладунок, щит та ін. складовими озброєння загалом. Зазначу, що саме так прийнято визначати поняття “озброєння” у закордонній зброєзнавчій літературі [180, с. 11; 531, s. 37].

Часто у комплексі озброєння розглядають, окрім власне наступальної зброї та захисного спорядження, також спорядження вершника та бойового коня [202, с. 41, 44, 55–56, 75]. Такий підхід, з одного боку, є цілком виправданий, відштовхуючись від визначення озброєння як усього комплексу взаємопов'язаних засобів, які забезпечують використання наступальних видів зброї, про що йшлося вище.

З іншого боку, кінське спорядження як елемент матеріальної культури стоїть дещо обабіч від предметів озброєння, оскільки воно не обов'язково могло мати безпосередній стосунок до використання озброєння і розвивалося дещо інтенсивніше [202, с. 75]. Крім того, специфіка вивчення кінського спорядження передбачає дещо відмінну від зброєзнавчої специфічну методику [203, 652], тому це питання заслуговує окремого висвітлення. Відтак, у цьому дисертаційному дослідженні проблеми розвитку спорядження вершника і бойового коня заторкнемо побіжно.

Більшої уваги в контексті нашого дослідження заслуговує поява кінського обладунку у Галицько-Волинських землях у XIII ст. оскільки його використання пов'язано винятково із застосуванням наступальної зброї у комплексі з іншими

елементами озброєння. До того ж, поява такого озброєння у Галицько-Волинських землях, що фіксує літопис [2, стб. 814–815], відбиває місцеві особливості і епізодичний орієнтальний вплив.

Для всебічного вивчення озброєння необхідно у кількох словах охарактеризувати його базову класифікацію. Упродовж останніх майже двох сотень років розвитку історичного зброєзнавства, багатьма дослідниками було розроблено власні моделі класифікації озброєння, які переважно будувалися з урахуванням якоїсь однієї ознаки. Такий підхід часто призводить або до надто широких узагальнень, або до надмірно диференційованої класифікації, коли один і той самий вид зброї може одночасно бути віднесений до двох і більше груп чи класів.

Зокрема, така ситуація з кістелями (бойовими тягарцями), які розглянуто у Розділі 3. За принципом дії таку зброю можна віднести до ударної; за ймовірною наявністю дерев'яного древка – до древкової; за наявності ремня чи ланцюга – до гнучкої зброї [482, с. 29, 32; 201, с. 58–65]. Розгляд цього виду зброї в одному розділі з древковою зумовлено, перш за все, спільними тенденціями розвитку і, зокрема, морфологічною подібністю до булав.

Одним із головних класифікаційних рівнів поділу зброї є розподіл за головним принципом дії – на холодну, вогнепальну, механічну металеву, комбіновану та ін. [482, с. 28]. Серед розглянутого у роботі озброєння є властива і для інших регіонів Європи в окреслений відтинок часу холодна, вогнепальна та механічна металеві зброя. Доречно згадати, що у добу середньовіччя на Русі існували й інші види зброї, як, наприклад, запальна зброя, дія якої базувалася суто на запальних речовинах [49, с. 40–42]. Проте існування таких видів зброї майже не відображено у джерелах, тому у роботі їх згадуємо побіжно.

Варто дати коротке визначення головним групам розглянутої в дисертаційній роботі зброї. Холодною зброєю прийнято вважати зброю, дія якої ґрунтується на м'язовій силі людини, і не передбачає використання вибухових речовин [482, с. 28]. Д. Тоїчкін, вслід за Юрієм Шокаревим, зараховує до такої і металеву зброю [482, с. 28]. Дослідник розробив узагальнену і водночас ємку та практичну схему класифікації холодної зброї на підставі двох перехресних ознак, за морфологією та

принципом ураження [482, с. 28–30]. Такий підхід дозволив дещо зменшити плутанину у тому, до якої з груп віднести той чи інший різновид зброї, і дещо упереджує віднесення одного і того ж предмету до двох груп водночас.

Механічну металеву зброю, до якої можна віднести і середньовічну артилерію, дослідник так само включає до своєї класифікації. Її дуже умовно можна віднести до холодної зброї, що засвідчує умовність і непрактичність основних класифікаційних рівнів.

Вогнепальна зброя, тобто зброя дальнього бою, що використовує силу загорання пороху для здійснення пострілу [56, с. 180–181], стоїть дещо обабіч цього списку, оскільки принцип її дії відмінний від попередніх видів зброї, що майже унеможлиблює неправильну її атрибуцію.

Через те, що в науковому вжитку існує велика кількість класифікаційних схем озброєння та військової техніки загалом, неможливо послідовно розглядати різноманітний матеріал, відштовхуючись від якоїсь однієї схеми. Відтак цілком можна погодитися з тезою В. Бережинського, що “усе озброєння Київської Русі неможливо вивчити за єдиною методикою. У кожному окремому випадку необхідні схеми, які найбільше відповідають матеріалу” [49, с. 25]. Ієрархія ознак, як зазначає дослідник, може бути різною, але класифікація майже завжди відповідає схемі: вид-група-відділ-тип-підтип (варіант) [49, с. 25].

Проте, на нашу думку, тут теж можуть бути як більш спрощені, так і складніші схеми щодо поставлених перед дослідженням завдань. Зокрема, доволі виправданим видається підхід поділу наступальної зброї умовно на зброю ближнього бою (мечі, шаблі, списи, сокири, та ін.) та зброю дальнього бою, до якої включають металеву зброю дистанційної дії разом з механічною артилерією і вогнепальною зброєю.

Український археолог Василь Довженок, використовуючи такий узагальнений підхід, водночас зазначав, що всі ці види зброї можуть бути як наступальними, так і захисними, і окремо розглядав захисний обладунок [153]. Такий самий підхід, зокрема, використали А. Кірпічніков і Ю. Бохан для характеристики широкого комплексу озброєння руських земель і Великого князівства Литовського за пізнього

середньовіччя [56, 205]. Саме такий підхід, з огляду на узагальнюючий характер нашої роботи, ліг в основу її структури і побудови окремих розділів.

Для характеристики тенденцій озброєння у певному хронологічному відтинку на окремій території у зброєзнавстві використовують збірне поняття – комплекс озброєння. В. Бережинський дає таке визначення цьому поняттю: “комплекс озброєння – теоретична модель, універсальна категорія, здатна відображати розвиток озброєння, способи, форми і техніку його застосування в бою, співвідношення різних видів і типів озброєння і наборів воїнського спорядження, їх атрибуцію за соціальним станом і родами військ, а також бойовий костюм (екіпірування) воїна” [49, с. 47].

Відповідно до завдання дослідження цілий комплекс озброєння можна розкласти на ряд підсистем [49, с. 25–26], а саме зброї дружинника, зброї міського ополченця, зброї вершника або піхотинця, важко- або легкоозброєного воїна.

До таких підсистем можна віднести і рицарську мілітарну технологію. Це поняття вперше застосував до руського матеріалу В. Гуцул. Дослідник дає наступне визначення цьому поняттю: рицарська мілітарна технологія – це “взаємозалежний і взаємоузгоджений комплекс певних предметів озброєння та спорядження, а також систему умінь і навичок їх використання, призначених для здійснення прямого збройного насильства” [144, с. 3]. Головними компонентами цієї технології був специфічний набір озброєння, зокрема спис, меч, допоміжна деревкова зброя і обладунок [143, с. 79].

Дане поняття дозволило науковцю звузити досліджуваний у роботі матеріал і сфокусувати увагу на предметах, які могли використовуватися в комплексі. Таким чином, автоматично вирішується проблема виокремлення зброї дружинника з-поміж зброї ополченця, яка не входить до даної категорії.

Варто згадати, що в плані атрибуції складною є група знахідок, як-от сокири, списи, стріли та ін. визначення яких як зброї є умовним, оскільки вони могли використовуватися у господарстві і при потребі на війні. Для консенсусу пропонується розглядати такі предмети як полі-функціональні [34, с. 4; 200, с. 29].

Треба пам'ятати, що систематизація не є самоціллю, а лише спробою виокремити типи і в результаті встановити еволюційні зміни озброєння [49, с. 25].

Найчисельнішу групу джерел становлять археологічні, тобто речові. Їх слід розглядати за допомогою основних археологічних методів. Перш за все, урахування умов та контексту знахідки, її стратиграфії і, відтак, можливого датування [180, с. 9–10].

Важливим етапом зброєзнавчого дослідження є поділ матеріалу на дрібні типи, тобто виокремлення серій предметів з однією чи кількома характерними для них ознаками. Під час виокремлення типів беруться до уваги навіть дрібні деталі [200, с. 15]. За конкретним оформленим типом майже завжди стоїть певна серія подібних предметів.

Водночас не тільки форма чи конструкція може бути фактором виокремлення типу. Для систематизування рідкісних предметів, які відомі у невеликій кількості, це можуть бути особливості орнаменту, матеріалу та ін. Врешті типологія має відбивати розвиток, зміни і хронологію конкретного виду зброї.

Існує суттєвий недолік типологічного методу дослідження. Це, перш за все, відсутність універсальних типологічних схем. У ході різних зброєзнавчих досліджень було розроблено чимало типологічних схем [482, с. 43–45], про що йшлося у підрозділі “Історіографія”.

Особливо складною є проблема атрибуції предметів озброєння, які склалися з різних складових компонентів, що, водночас, належать до різних типів. Це, перш за все, довга клинкова зброя, шабля та меч, які склалися з клинка та ефесу (руків'я), складові елементи останнього (навершя перехрестя та ін.), водночас, відрізняються і відповідають окремим типам. Таким чином, на прикладі меча при його атрибуції, окрім фізичних показників, як-от довжина, товщина тощо, необхідно окремо встановити типи клинка (меча цілком), навершя та перехрестя.

Зауважмо, що методи групування та типологізації є обов'язковими і традиційними у більшості зброєзнавчих досліджень, що ґрунтуються на речовому матеріалі. Вкотре зазначу, що такі методи не можуть бути єдиними, оскільки концентрація зусиль на розробці усе нових типологічних схем негативно впливає на

всебічний аналіз окремих знахідок. На сьогодні спостерігається тенденція до ідеї створення органічної бази даних на противагу відомим класифікаційним схемам [655, р. 3–11]. Такий підхід у майбутньому може дати змогу відійти від розрізнених типологічних схем і сконцентрувати увагу на органічному розвитку того чи іншого виду зброї.

У кількох словах варто обґрунтувати і проблему географії та хронологічних рамок знахідок, залучених в роботі. Оскільки історія озброєння військ невід’ємно пов’язана з політичною історією державних утворень, виникає необхідність певного географічного виокремлення матеріальних знахідок, які є в об’єкті дослідження. В нашому випадку території Галицької і Волинської земель не завжди і не всюди були сталими та незмінними [99, с. 31–88]. До того ж, входження їх до складу Корони Польської і ВКЛ мало вплинути і на місцеві зброярські традиції. Для вирішення цієї проблеми ми концентрували увагу на знахідках з широких меж історичних територій Галицької і Волинської земель (сучасних територій західних областей України і суміжних районів Польщі, Білорусі та Румунії) з залученням аналогій з сусідніх територій у випадку їхньої доречності в наведенні спільних чи відмінних ознак.

Говорячи про історичні Галицьку і Волинську землі, варто пам’ятати, що попри історичну близькість цих регіонів і близькість розвитку матеріальної культури цих земель (що, власне, є об’єктом дослідження), у зазначеному хронологічному відтинку XII–XIV ст. не завжди можна говорити про їхню політичну єдність [104]. Проте, складність зведення розрізненого археологічного матеріалу до вузьких хронологічних рамок існування держави Ростиславовичів у Галицькій землі в XII ст. або Романовичів у Галицькій і Волинській XIII–XIV ст., на сьогодні змушує все ще концентрувати увагу на т. зв. Галицько-Волинських землях як широке поняття у широких хронологічних рамках.

Головним методологічним принципом є **правило історизму**, яке передбачає конкретність історичного процесу, аналіз змін з урахуванням впливу політичних, соціальних, культурних, військових, релігійних та ін. факторів.

Правило системності передбачає врахування інформативності усіх груп використаних джерел та розгляд озброєння як цілісного відображення матеріальної культури у взаємозв'язку із культурою загалом.

Принцип всебічності дозволяє поглянути на проблему з точки зору військової, релігійної, соціальної, політичної, економічної чи культурної історії.

Правило наступності (спадкоємності) мінімізує вузькість та односторонність висновків із врахуванням причинно-наслідкових зв'язків у трансформації комплексу озброєння. Принцип наступності дозволяє поглянути на логіку розвитку процесів, побачити тяглість і динаміку змін.

Метод синтезу – руху від простого до складного, отримав практичне застосування у роботі як інструмент зіставлення складових елементів виявленого озброєння для реконструкції цілісного комплексу засобів.

Специфіка дослідження передбачає використання цілого комплексу джерел, що, водночас, потребує залучення відповідних методів дослідження.

Через багатолітній вплив радянської, а згодом російської історіографії, історія озброєння і військової справи доби Київської та Галицько-Волинської держави розглядалася крізь призму концепції «давньоруської народності», що негативно вплинуло на виокремлення територіальних особливостей. Зокрема, А. Кірпічніков зауважив відмінність тільки між півднем і північчю Русі, де не набуло поширення кінне спорядження і озброєння за кочівницьким зразком [202, с. 41–54]. Водночас вчений розглядає матеріал з тих пам'яток, культурна інтерпретація яких як руських є сумнівною, як-от, наприклад, кургани Поросся [200, с. 9–17]. Таким чином, складається враження, що включення фактично усього східноєвропейського матеріалу привело дослідника до висновків, які на сьогодні потребують уточнення.

Неабияке значення у таких дослідженнях займає принцип об'єктивності, що дозволяє незаангажовано і неупереджено поглянути на той чи інший процес. На нашу думку, А. Кірпічніков, включивши у своє дослідження орієнтальний матеріал, прагнув штучно пояснити спадковість воєнної справи Русі та Московії, оскільки в останньому випадку орієнталізм дійсно займав помітне місце [60, с. 706–737; 146, с. 323–339; 205, с. 25; 511, с. 72–97].

Натепер немає єдиних прийомів вирішення проблеми датування в історичному зброєзнавстві. Певним чином цю проблему вирішує метод типології і пошук відповідних аналогій серед датованого археологічного матеріалу. Так само можна використовувати зіставлення з датуванням відповідних зображувальних джерел. Е. Окшотт дійшов до висновку, що датування середньовічних мечів навряд чи можливе вужче, аніж у межах століття [629, s. 3–4]. Крім того, мечі могли передаватися у спадок і укомплектовуватися пізнішими елементами ефесів, як-от гарда чи наверхія [629, s. 9–14; 129]. М. Глосек, доповнивши типологію Е. Окшотта, встановивши, що на Сході Європи деякі типи мечів побутують значно пізніше [548].

Відтак вважаємо, що для датування окремо взятої знахідки, цілої групи або типу предметів, слід враховувати датовані стратиграфічно аналогії (у випадку відсутності археологічного контексту), та залучення інших груп джерел, як-от зображувальні чи писемні.

Специфіка постановки завдання дисертаційного дослідження потребує узагальненого виокремлення місцевих імпортних видів озброєння. Окрім того, варто зауважити, що імпорту озброєння не був єдиним шляхом зовнішніх впливів на місцевий комплекс озброєння. Так чи інакше, взаємовпливи мали мати місце щодо усіх сусідів, оскільки будь-які військові конфлікти мали супроводжуватися поповненням трофеїв.

Важливим питанням є виокремлення місцевих типів озброєння. Єдиним надійним критерієм такого виокремлення може бути виявлення напівфабрикатів або самих таких виробів у закритих археологічних комплексах, особливо майстернях.

Для визначення місця того чи іншого виду зброї чи захисного спорядження у комплексі озброєння загалом використано **статистичний метод**. Він полягає в кількісному підрахуванні і зіставленні різних видів озброєння подальшим відсотковим співвідношенням. Цей метод успішно апробував А. Кірпічніков на матеріалі зі Сходу Європи, але він не може претендувати на остаточну об'єктивність. Це пов'язано з цілою низкою факторів.

Археологічний матеріал не може відобразити озброєння пропорційно, через специфіку поховального обряду. У ході бойових дій губилася, а відтак і відображена

археологічно більше наступальна зброя, що так само створило відповідну диспропорцію знахідок. Наприклад, за підрахунками А. Кірпічнікова на підставі супровідного матеріалу поховань тільки 2–5 % воїнів мали мати захисне спорядження [202, с. 41–44], що дещо дисонує з літописними свідченнями.

Специфіка дисертаційної роботи змусила звернутися до досліджень матеріалознавчого характеру. Оскільки без з'ясування особливостей сировини та техніки її обробки неможливо зрозуміти технологію виробництва будь-якого ремісничого виробу, ми звернули увагу на дані реультатів **комплексного металознавчого аналізу** виробів княжої доби. Цей аналіз дозволяє реконструювати як морфологію предмета, так і матеріал та способи його обробки [241, 68–71; 77].

Такий підхід на пам'ятках з руських земель вперше застосував радянський археолог та історик ремесла Б. Колчін [241]. Серед українських дослідників металознавчий аналіз використовувала Г. Вознесенська, яка розглядала деякі предмети з Волині [74–77]. Але на сьогодні як в Україні, так і в Європі, досліджено схожим чином невелику кількість предметів.

Генетичний метод дозволяє прослідкувати зміни і розвиток озброєння як складової частини виробничого процесу, ремесла і торгівлі на історичному тлі у взаємозв'язку з історичними подіями.

Компаративний (порівняльний) метод є обов'язковим під час подібного дослідження, оскільки будь-які явища матеріальної культури є результатом взаємозв'язків між культурними явищами. Тому виокремити особливе і загальне, а відтак зауважити ті чи інші чинники і явища можна шляхом порівняння. Компаративний метод необхідний для вивчення різних технік виробництва озброєння у межах однієї групи або типу виробів. Це дає можливість прослідкувати динаміку розвитку ремесла і зафіксувати технологічні та морфологічні зміни.

Компаративний метод залучаємо для пошуку аналогій деяких предметів озброєння з-поза меж означених територій, що дає змогу прослідкувати культурні зв'язки, запозичення та сліди воєнних конфліктів. Він необхідний для встановлення аналогій. **Метод аналогій** є необхідним для формування типології.

У дослідженні використані **спеціальні атрибуційні методики історичного зброєзнавства**, які дозволяють умовно встановити час та місце походження предметів навіть у випадку відсутності археологічного контексту. Складовими такого підходу є комплексне врахування метричних характеристик знахідки, її археологічного контексту або географії в поєднанні з функціональною атрибуцією, врахуванням матеріалу, технік його обробки, декору [180, с. 9–10; 531 s. 37–40]. А також включення предмету в типологічну схему (що відіграє допоміжну роль для узагальнення відомих предметів) та встановлення історичного контексту.

Подібний метод, з варіантами, які були зумовлені специфікою досліджуваного предмету, використовували такі українські дослідники, як Д. Тоїчкін [482], Б. Гринчишин [129–134], В. Гуцул [141–144] та С. Терський [442, 457, 460–461].

Важливе значення для вирішення поставлених у роботі завдань займають загальнонаукові методи дослідження, які забезпечують його усебічність.

Проблемно-хронологічний метод у вивченні дозволяє на підставі проблемного поділу предмету дослідження прослідкувати його у динаміці і виокремити взаємовпливи між розвитком різних видів озброєння та окремо їхню конструкцію та зміни.

Метод інтерпретації є складовою герменевтики і дозволяє максимально інформативно використовувати писемні джерела, враховуючи контекст і обставини їхнього створення.

Ретроспективний метод дозволяє виокремити головні чинники та передумови, які вплинули на формування тих реалій, які безпосередньо розглядаються у роботі. Це дозволяє дещо вийти за означені хронологічні рамки для всебічного вивчення предмету дослідження.

Використання **критичного методу** є інструментом постійної верифікації і уточнення як власних висновків, так і використовуваних джерел та навіть комплексу залучених у дослідження методів і підходів.

На завершальному етапі дослідження метод **синтезу** дає змогу здійснити цілісну реконструкцію розвитку комплексу озброєння, головних ознак і чинників цього процесу.

Аналіз історіографії проблеми показав, що натепер у відчизняному історичному зброєзнавстві спостерігається необхідність у низці узагальнюючих праць, які би торкалися як конкретних проблем, так і висвітлення окремо взятих часових етапів та регіонів. Не останнє місце у майбутніх студіях повинно зайняти зведення уніфікованих словників фахових зброєзнавчих термінів української мови.

Пріоритетним напрямом досліджень бачимо зведення каталогів і альбомів археологічних знахідок і музейних колекцій озброєння, що, водночас, покликано поповнити базу речових джерел.

Відтак, одним із завдань нашого дослідження є підсумування результатів сучасної української і західної історіографії середньовічного озброєння під ракурсом як воєнної історії так і історії декоративного мистецтва, рмесла, та міжкультурних контактів. Такий підхід не передбачає уніфікованої методології. Оскільки, перед зброєзнавчим дослідженням стоїть необхідність органічно залучити різні види джерел, підбір методів дослідження здійснюється відповідно до специфіки джерела.

Проте, для узагальнення великої кількості речових джерел традиційним у зброєзнавстві є типологічний метод, який відіграє виключно технічну функцію. А тому кожна типологічна схема окремого виду озброєння залишається умовною, відтак у дослідженні нами обрані ті типологічні схеми, які максимально доцільні для відображення морфології окремо взятої групи предметів. Типологічний метод разом із даними металозначих аналізів дозволяють атрибутувати окремий предмет (або групу предметів зі спільними ознаками) максимально інформативно.

Такий підхід, разом з аналізом різних груп джерел та залученням методу синтезу, на наш погляд, дозволяє дійти максимально об'єктивних висновків.

РОЗДІЛ 2. КЛИНКОВА ЗБРОЯ

Клинкова зброя – це наступальна холодна [482, с. 27–28] рубально-колольна [49, с. 66–67] зброя, бойова частина якої являє собою клинок з коротким (порівняно з довжиною клинка) руків'ям [482, с. 67]. Її узагальнено прийнято розділяти на довгу клинкову зброю (для теренів і часу, що нас цікавить, це перш за все, меч і шабля), та коротку клинкову зброю, представлену різними варіантами, як-от кинджали, бойові ножі та корди [134, с. 56].

2.1 Довга клинкова зброя

До довгої клинкової зброї, яку використовували на зазначених територіях за княжої доби, варто віднести меч та шаблю.

Меч – це різновид клинкової зброї з прямим клинком, односичним або двосичним, гостроконечним або заокругленим вістрям, призначений для рубального удару, або удару і уколу [50, с. 12]. Станом на початок XII ст. у Європі стає домінуючим т. зв. “романський тип мечів” [200, с. 49]. Такі мечі розвинулися зі своїх нещодавніх попередників, дещо ширших «каролінгських мечів», які також побутували в усій Європі у відтинку IX–XI ст. [207, с. 300–301]. Романські мечі зазнали низки якісних конструктивних змін, які відрізняли їх від ранньосередньовічних широколезих клинків з масивним руків'ям. У мечів XII–XIII ст. скривлена хрестовина замінюється на пряму, зручність для утримання зумовлюється подовженням стержня руків'я з 9–10 см до 12 см і більше, перехрестя видовжується до 18–20 см [200, с. 52]. Водночас, дещо спростилося виготовлення елементів ефесу, все рідшають типові для каролінгських мечів бронзові верхів'я та перехрестя (замінюються залізними) [200, с. 52], але не зникають зовсім, що певним чином залишається своєрідністю місцевої зброярської традиції сходу Європи.

Меч, будучи найкоштовнішою частиною озброєння, часто передавався у спадок, був цінним трофеєм чи товаром на ринку, тому ранні типи мечів не одразу виходили з ужитку. Зокрема, у літописному Дорогобужі в будівлі XII – першої половини XIII ст. виявлено меч, конструктивно наближений до каролінзького [387, с. 168–169] (рис. 6. 4; табл. Д. 1.14). Оскільки предмет був пишно оздоблений

благородними металами, зокрема срібна трубка поміж руків'ям і перехрестям, які прикрашені рослинним орнаментом у техніці черні (орнамент властивий для кін. XI – поч. XII ст.) [387, с. 169], він цілком міг бути сімейною реліквією, яка вже тоді виглядала дещо архаїчно. Знахідку виявлено у верстві кін. XII – поч. XIII ст. [602, s. 42, 44].

Інший подібний меч виявлено на Райковецькому городищі, зруйнованому у сер. XIII ст. (табл. Д1. 74). А. Кірпічніков також припустив, що предмет передавався як реліквія [200, с. 52]. Знахідка зі Садова на Волині, разом зі згаданими пам'ятками, свідчить про плавний перехід від давніших каролінгських мечів (табл. Д1. 3). Всупереч С. Терському, з урахуванням наявності на вершці групи “бразильський горіх”, меч цілком можна датувати кін XI – поч. XII ст. На вершці типу Е за Е. Окшоттом, на наш погляд, монтувалося вже в XI або першій пол. XII ст.

Починаючи ще з раннього середньовіччя меч набуває особливого символічного значення, згодом як перший і головний речовий атрибут рицарського стану [194, с. 98–102; 200, с. 50–51; 610, s. 52–53; 609, s. 61–65]. Тут варто згадати випадок з даруванням Данилу Романовичу меча від чеського рицаря Гербурта під час чеського походу у 1253 р., що мало символізувати поразку останнього і свідчить про спільність меча як символу і для Європи, і для держави Романовичів [337, 235].

Однією із головних методичних проблем вивчення середньовічних мечів є їхня типологія, що ускладнюється необхідністю систематизувати як цілі мечі, так і їхні конструктивні елементи (рис. А1), які часто виявлені окремо, та могли використовуватися у різноманітному поєднанні. Наприклад, на давніший клинок цілком могло монтуватися пізніше верхів'я чи перехрестя, або навпаки, що не сприяє датуванню знахідок [629, s. 2–3]. Упродовж XX ст. складено безліч типологічних схем середньовічних мечів [129, с. 25–31]. Вперше наукову типологію ранньосередньовічних мечів зі Скандинавії уклав норвезький археолог Я. Петерсен [633]. Згодом вона стала основою для пізніших спроб систематизувати знахідки з території Польщі [620], Прибалтики [563] та руських земель [200].

Зокрема, А. Кірпічніков здійснив спробу прилаштувати типологію Я. Петерсена, уклавши на її основі типологічні схеми мечів як ранніх (X–XI ст.), так і

пізніх (XII–XIII ст.) 7 типів (рис. 2) [200, с. 18–21, 49–50]. Вчений наголошує, що від середини X ст. тенденція генези меча спрямована до зміни загальноєвропейських форм місцевими з оздобленням у “національному дусі” [200, с. 36–37]. Тут можна простежити тенденційність дослідника і його намагання обґрунтувати самотність “давньоруського озброєння”.

Адже, вже у XII–XIII ст. за визначенням дослідника, меч на Русі розвивається у руслі “загальноєвропейського стандарту” [200, с. 37], що насправді цілком виправдано щодо розвитку мечів впродовж X–XV ст. в усій Європі. Можна погодитися з думкою про суб’єктивність кожної типології, оскільки будь-яка типологія може успішно бути піддана критиці. Оскільки низка згаданих типологічних схем є надто розлогими, але не враховують антропологічного чинника розвитку зброї [655, р. 3–11].

Щодо “романських” та “готичних” мечів XII–XV ст., загальноприйнятою вважається типологія, яку розробив в 60-х рр. британський зброєзнавець Е. Окшотт [134, с. 25–31; 571]. Надалі ця типологічна схема, як і схема Я. Петерсена, була доповнена різними зброєзнавцями при вивченні регіональних особливостей клинкової зброї [134, с. 85]. Польський дослідник М. Глосек у 80-х рр. апробував її на знахідках мечів з Центральної та Східної Європи та додав кілька нових підтипів наверхів та перехрестя, властивих для цього регіону [548, s. 40, 128]. Дослідник вказав на те, що хронологію деяких типів, яку запропонував Е. Окшотт, не завжди можна накласти на матеріал зі сходу Європи, де ідентичні типи мечів могли побутувати з деяким запізненням [548, s. 23–43].

С. Терський вважає, що знахідки військового спорядження можуть засвідчувати боярсько-дружинні осередки [450, с. 135]. Без сумніву це стосується і мечів. Можна додати, що виявлені у річках мечі були втрачені під час переправи, відтак можуть відбивати військові і торгівельні шляхи [629, р. 3–5]. На жаль, порівняно невелика кількість знайдених мечів походить із закритих археологічних комплексів, лєвова частка є випадковими знахідками. Що і не дивно, з огляду на обставини, за яких така цінна зброя могла потрапити до ґрунту. У випадку закритих

археологічних комплексів, це могли бути хіба що військово-політичні чи природні катаклізми, які, водночас, стають верхньою межею датування пам'ятки.

Меч 15 разів фігурує на сторінках Галицько-Волинського літопису, здебільшого при описі батальних сцен [143, с. 84], що на думку В. Гуцула свідчить не лише про значну популярність мечів серед воїнської еліти Галицько-Волинської держави, а й про поширення тут “важкого захисного обладунку західноєвропейського зразка зокрема, і рицарської мілітарної технології взагалі” [143, с. 84]. Епізод “опасання сыны боярски мечемъ” біля Чемерина в ході спільної воєнної кампанії волинсько-польсько-чесько-угорської коаліції, уміщений в Київському літописі під 1149 р. [459, с. 5; 2, стб. 387], є не лише свідченням вагомого символічного значення цієї зброї. Також він укотре вказує на загальноєвропейський вимір меча як рицарського символу.

Тому не випадково літописець вміщає меч до рук як дружинників, так і князя [251, с. 159–160]. У битві з уграми 1232 р. “Даниль же вободе копые свое в ратьного . изломившоу же са копью . и вбнажи мечь свои... . многы же азви . и инии же ѿ меча его оумроша” [2, стб. 768]. Данило, згідно рицарської тактики, використовує меч у взаємодії зі списом, що є властиво рицарським прийомом [143, с. 84]. Епізод, коли юний ще Данило калічить мечем коня після намагання боярського тивуна взяти його за вуздечуку “...внъ же измокъ мечь та его . и пота конь его подь нимъ” [2, стб. 727], наштовхує Даріуша Домбровського на думку про існування спеціальних невеликих дитячих мечів [536, с. 71]. Вже після контактів з монголами у битві з ятвягами Лев Данилович все ще користується мечем, а не шаблею [581, с. 86].

Розглянемо головні знахідки мечів з територій колишніх Галицької і Волинської земель, які ми звели у таблицю¹. До романських рицарських мечів XII–XIII ст. слід віднести властиві знахідки з Городка над Бугом, Жидачева, Крилоса і т.д., які належать до типів від X до XIV (рис. А3), і клинок яких містить поздовжній

¹ При зведенні даної таблиці ми враховували знахідки, датовані XII–XIV ст. (у верхній або нижній межі датування) з територій, які входили до Галицької та Волинської земель чи деяких суміжних територій. Ми усвідомлюємо, що етнічна і культурна приналежність більшості предметів (особливо випадкових знахідок, яких більшість) може дискутуватися, проте таке зведення, на наш погляд, дає змогу комплексної ретроспективи мечів, які використовували у регіоні за княжої доби (табл. Д1).

діл (табл. Д1). С. Терський умовно розділяє їх на імпорتنі (підписні), про які йтиметься нижче, та загальноєвропейської комплектації [459, с. 7]. Останні в теорії можуть бути місцевими, зокрема меч з околиць Жидачева [245; 602, s. 46] (табл. Д1, 17). Цікава знахідка з с. Федорівка на Волині була неправильно датована і містила не прочитані клейма чи написи [341] (рис. А8).

Загалом період розвитку європейських мечів з кін. XI–XIII ст. прийнято називати “романським” [528, р. 181], характерний певною спільністю розвитку мечів рубально колольної дії. Це, зокрема, згадані рубальні типи мечів з долом, які, без сумніву, є генетичними нащадками місцевих каролінзьких мечів раннього середньовіччя.

Мечі XIV ст. і пізніші, серед знахідок кількісно значно переважають, що можна пояснити як поступовим розвитком зброярства та кількісним зростанням військ, так і інтенсивністю військових конфліктів і, відтак, пересуванням тоді значних військ. Упродовж XIV ст. набувають поширення т. зв. “готичні мечі”, перетин клинка яких мав лінзоподібну або ромбоподібну форму [200, с. 56; 134, с. 68–70]. Їхній центр ваги все більше зміщується до руків'я. Такі клинки були призначені для уколу, хоча і не виключали рубальних дій. Появу такої конструкції клинків пов'язують із взаємним розвитком обладунків [200, с. 56; 134, с. 68–70; 635, s. 3]. Прийнято вважати, що період 1275–1350 рр. був перехідним у бік домінування мечів з клинками колольної дії [129, с. 28–29]. Проте, зведений нами матеріал підтверджує дані М. Глосека який відніс центр і схід Європи до т. зв. північно-східної провінції, де однаково зберігали популярність як колольні, так і універсальні клинки, без очевидної переваги якогось одного [548, s. 48, 124]. Говорячи про руські землі, це може пояснюватися тривалим і одночасним вживанням як кольчужних, так і пластинчатих обладунків (про що йтиметься детальніше у Розділі 5).

Можна погодитися з узагальненим твердженням В. Гуцула, що пізньосередньовічні клинки, незалежно від їхньої морфології (романські чи готичні) були орієнтовані на проламуючий удар, що пояснюється традицією використання у Європі суцільного обладунку [141, с. 22].

Серед знахідок, датованих XIV–XV ст., переважають типи мечів “у півтори руки” XIIIa, XVa, XVIa, XVII, XVIIa, XVIIb, XX [134, с. 140–141] (табл. Д1) Кількість типів у пізньому середньовіччі зменшується, але збільшується варіативність конструктивних елементів (навершя і гарда).

Верхів’я меча відігравало головним чином функцію противаги клинка. Разом зі зміщенням центру ваги меча у бік перехрестя збільшується вага навершя. Все ще типові для XII–XIII ст. бронзові елементами ефесу мечів (про знахідки яких йшлося вище), які А. Кірпічніков виокремив у типи I і II (мечі XII–XIII ст.). Їхня подібність до давніших верхів’їв, типових для каролінзьких мечів, відбиває тяглості східно-європейського зброярства [200, с. 53].

Литовський археолог Вітаутас Казакявічус на підставі локальних скупчень таких знахідок мечів доводить їхнє балтійське походження і виокремлює у тип T1 куршський [564, р. 117–127]. Проте, знахідка напівфабрикату перехрестя такого меча з культурного шару білоруського Новогрудка [370, с. 20] підтверджує думку А. Кірпічнікова про те, що такі вироби відбивають спільну для сходу Європи традицію і не обмежувалися єдиним осередком виготовлення [200, с. 53–54; 213, с. 67].

Схожа ситуація з мечами типу II, який також виник на місцевому ґрунті і побутував як на Русі, так і в Балтії [200, с. 53–54; 368, с. 21–23]. З теренів, що нас цікавлять, знахідки мечів² типу I і II за А. Кірпічніковим відомі з Вербичної, Зеленча, Крилоса, Чорнівки, та Городища біля Шепетівки (відомий цілий меч та деталі верхів’я) (табл. Д1: 1, 5, 6, 7, 8, 9, 12). Балтійське походження, на думку С. Терського, має інкрустований золотом і сріблом меч із волинського Садова [459, с. 9] (табл. Д1: 3)³. Для мечів XII ст. властиві відомі з раннього середньовіччя верхів’я типу А (“бразильський горіх”) і генетично з ними споріднені типи, які у Європі зустрічаються аж до 1250-х рр. [314, с. 101–105]. Вони особливо притаманні для мечів типу X, XI [518, с. 23]. З означених теренів такі мечі і навершя відомі з

² Тут і надалі, використовуючи типологію А. Кірпічнікова, говорячи про ті чи інші типи, йдеться про ефес (верхів’я і гарда), оскільки саме їх враховує дослідник як головні ознаки типу. Натомість клинки таких мечів переважно імпортні [370, с. 19–20].

³ Дослідник не наводить переконливих аргументів балтійського походження меча, тому надалі така інтерпретація може переглянутися.

Крилоса, Радимно, Шепетівки, Городка над Бугом, Садова (табл. А1. 3, 19, 44, 45, 46, 49, 76).

У XIII ст. домінують дископодібні форми наверхшя [200, с. 55]. Різні варіанти дископодібних типів наверхшя XIII – сер. XIV ст. розвивалися у двох напрямках: зміни форми фронтальної та бокової сторони [548, s. 34]. У Галицько-Волинських землях виявлені типи G, G2, H, H1, I, I1, J, K за Е. Окшоттом⁴ (табл. Д1). З кінця XIII ст. поширюються наверхшя дископодібної форми, випуклі і без радіального зрізу [200, с. 56]. Таке верхів'я є на мечі з фондів ІФОКМ (табл. Д1: 78; рис. А 13, 114).

У Центральній і Південно-Східній Європі у сер. XIV – на поч. XV ст. з'являються т. зв. грушоподібні наверхшя і наверхшя типу (і групи) Z⁵ (рис. А. 4), які Е. Окшотт вважав венеційськими, хоча ті дуже нагадували угорські взірці [314, с. 138–141]. На сьогодні відомо, що мечі з таким ефесом (переважно комбінується з гардами стилю 12) виготовлялися на Балканах, зокрема в Сербії [518, s. 70–75, 97–99], звідки, вочевидь, поширилися сходом Європи. Такі верхів'я містяться на мечах останніх десятиліть XIV ст. Зокрема, відомі яскраві знахідки з Буковини (табл. Д1: 53, 54, 63).

Привертає увагу знахідка з Райковецького городища, яка порівняно давня. Цілий меч типу XIIIa увінчаний (венеційським?) наверхшям типу Z за Е. Окшоттом [630, р. 140–141]. Знахідка виявлена поруч із монетою поч. XIII ст. із зображенням дожа П'єтро Ціані († 1229) [142, с. 72], що може підтверджувати як датування самого меча, так і його імпорт (табл. Д1: 72).

В. Гуцул слушно вказує на те, що виявлені на пам'ятці клинки без перехрестя разом із наявністю там слідів металообробних майстерень [107, с. 90–92] можуть свідчити про монтажні роботи над привізними(?) клинками [142, с. 72].

Грушоподібні наверхшя типів (Т), так само набувають популярності в останні десятиліття XIV ст. і не втрачають її щонайменше в наступні сто років [518, s. 68–69; 584, s. 35–36]. Типи Т, Т2, Т4, Т5 виявлені на мечах з XIV–XV ст. з різних місць

⁴ Йдеться про варіант типології з доповненнями М. Глосека.

⁵ За матеріалами з Південно-Східної Європи сербський дослідник Марко Алексіч виокремив 4 підтипи типу Z, які, можливо, відбивають тамтешні тенденції і, ймовірно, вплив італійської ремісничої традиції на зброярство в землях сучасної Сербії і Угорщини [518, s. 70–75].

Галицької і Волинської земель. Зокрема, з Луцька, Буковини, Заліщиків, та ін. (табл. Д1. 36, 58, 62, 67, 68, 82, 93, 94).

Слід погодитись з Е. Окшоттом, який вказував, що перехрестя меча саме собою навряд чи може бути чітко датоване, оскільки виокремлені дослідником стилі могли використовуватися у різний час [314, с. 142–143] (рис. А5). Від початку XIII ст. і до сер. XIV ст. по усій Європі та руських землях набуває популярності стрижнева хрестовина, кругла у перетині, а у 1200–1270 рр. побутував варіант з дещо розширеними кінцями [213, с. 68]. Одна така хрестовина була виявлена у Львові (табл. Д1: 95). Дещо вигнуте до клинка перехрестя відоме з кін. XII ст., а близько 1250–1350 рр. гарда набуває квадратної у перетині форми [213, с. 68]. Зокрема, така знахідка відома з Підгірців (табл. Д1: 2). Всі типи перехресть XIII ст. відомі з Ізяславля⁶.

Саме пряма (з різними варіантами вигину) стержнева гарда є загальноєвропейською формою, яка типова в тому чи іншому варіанті для усього середньовіччя [314, с. 142–162; 518, s. 94]. Стержневе перехрестя закономірно, вслід за конструктивними змінами самого меча, розвивається у бік зміни довжини, перетину та вигину, які варіювалися. До XIII ст. перехрестя поступово збільшується, а у XII ст. розширюються на кінцях [518, s. 94–95]. Дещо виділяються S-подібні (вигнути і горизонтальному профілі) гарди кінця XIV–XV ст. (найчастіше зустрічаються на клинках мечів типу XVII, XX, у комбінації з навершям стилю Z або грушоподібної форми “групи Т”) (табл. Д1: 53, 54, 63, 64, 93, 94), які прийнято пов’язувати з Венецією та Угорщиною [314, с. 142–146; 518, s. 97–100].

Було встановлено, що існує закономірність у зіставленні ефесу меча (перехрестя та навершя) та клинка у цілих групах екземплярів, які об’єднують в т.зв. “сім’ї” [629, р. 11–13; 518, s. 20]. Такі групи можуть відбивати локальні тенденції або серійність виробництва, його осередки (чи місцевих монтажних майстерень, у випадку серійності лише верхів’я та гарди).

⁶ А. Кірпічніков, розглядаючи Ізяславську колекцію, виокремив кілька типів. Тип II стрижневий (з варіантом розширених країв) та тип III, відігнутий до лева з квадратним перетином [213, рис. 8]. Їх можна умовно зіставити зі стилями 1,1b, 2,6,7, за типологією М. Глосека (рис. А5).

Часте поєднання дископодібного верхів'я з прямою гардою на мечях у півтори руки має локальний варіант, коли гарда дещо загнута до клинка [468, с. 432], це зокрема зразки з Радомиля, Белза, Чернівеччини (табл. Д1: 18, 26, 27, 33, 40). Ще одну серію схожих між собою мечів (з неоднаковими клинками) XIV–XVI ст. з прямими гардами і навершнями типу Z за Е. Окшоттом, які локалізовані на землях ВКЛ і королівства Польського, виокремив О. Стрельченко [431]. Цю групу доповнює меч з с. Бринь Івано-Франківської обл. (табл. Д1. 80).

Зіставлення верхів'я типу Z, гарди стилю 12 та клинків типу XX і XXI прийнято пов'язувати з балканським чи венеційським впливом, вони використовувалися з XIV–XVI ст. [314, с. 157; 518, s. 23]. Такі знахідки відомі з Луцька та Буковини, про що йшлося вище.

Пізніші знахідки, а саме XIV–XVI ст., мають широкі паралелі серед синхронного центральноєвропейського матеріалу, що засвідчує збереження сильного західного впливу генези мечів у регіоні [518, s. 91–93, 97–104]. Зокрема, з великою імовірністю можна говорити про імпорт клинків.

Виготовлення меча відбувалося в декілька етапів. Перед зброярем стояло завдання сформувати смугу клинка зі збалансованим центром ваги і вузловими точками відповідно до антропоморфних особливостей замовника або стандарту у випадку серійного виробництва. Оскільки властивість сталі і заліза (або низьковуглецевої сталі) різна, для вирішення цієї задачі ремісники часто комбінували залізну пластичну серцевину і тверду сталеву кромку клинка [61, с. 143–144]. Для цього використовувалося ковальське зварювання, після якого клинок піддавався тепловій обробці для нівелювання внутрішніх напруженостей металу; це було поступове нагрівання і охолодження (нормалізація), напередодні загартовування клинка (розжарювання і різкого охолодження у воді або олії), яке фіксувало структуру металу [61, с. 144]. А. Вільямс, аналізуючи не один десяток мечів із заходу Європи, виокремив декілька груп технологічних схем клинків меча:

- ПА-3 одного шматка сталі, з гартованим краєм леза (особливо типові для XV–XVII ст., що зумовлено поширенням непрямого способу отримання сталі).

- ПВ – виготовлені з декількох шматків сталі (із загартованим лезом), набувають особливого поширення у XIV ст.;
- ПС – викувані з кількох шматків сталі (без гартованого леза);
- ША – з залізною серцевиною і з наварним гартованим лезом;
- ШВ – з залізною серцевиною і з науглецьованим (цементованим) лезом, особливо поширені у XIII–XIV ст.;
- ШС – зі залізною серцевиною (деталі не встановлені);
- IV – із серцевиною, морфологію якої встановити важко, лезо сталеве, негартоване [669, s. 230–233].

Без сумніву, головним матеріалом для виготовлення мечів була сталь. До XIV ст. і поширення непрямого відновлення сталі з чавуну, меч мав залишатися надзвичайно коштовним виробом. Нажаль, технологічні схеми мечів, виявлених на Заході України, є предметом майбутніх досліджень. Проте, можна припустити, що в регіоні, який нас цікавить, у XII–XIV ст. також були поширені мечі груп ША-ШВ-ШС та ПВ (у XIV ст.). Нам відома металографія лише двох місцевих мечів, із Ізяславля і Закарпаття. Перший є сталевим (?) з цементованим і незагартованим клинком [76, с. 120]. Другий, з околиць с. Богдан на Закарпатті, так само має сліди науглецьовання [190 с. 218–219].

Це підтверджує думку, що на Русі з XII ст. набувають популярності саме цементовані клинки, які прийшли на зміну зварним групи ША за А. Вільямсом, типові для каролінзьких мечів [330, с. 144].

Зауважмо, що цементация – домінуючий варіант виготовлення ножів на Півдні Русі, на відміну від Півночі [77, с. 92], що потенційно може свідчити на користь інтерпретації цих двох виробів як місцевих. Навуглецьовання (цементация) мала недолік у тому, що таким чином лезо меча не було довговічним після великої кількості загострень. З огляду низки металографічних і рентгенографічних досліджень клинків з Чеської Республіки⁷ бачимо, що найпопулярнішими способами формування робочої частини клинка було науглецьовання, або наварювання

⁷ Залучення матеріалів з Центральної Європи доцільне з огляду на спільність розвитку мечів в Центрально-Східній Європі в період X-XV ст.

сталевій смузі, що, між іншим, не завжди легко встановити навіть під час металографічного дослідження [559, s. 13–20]. Оскільки сталь була головним матеріалом для мечів, осередки масового виготовлення розташовувалися у регіонах розвиненої металообробки. Значний поступ у виготовленні клинків і зброї загалом на Заході стався після поширення доменних печей з великою продуктивністю, що могли виплавляти великі за розміром штаби чавуну, які після додаткової обробки відновлювалися у сталь [669, s. 188–223]. Можливо, саме обмеженістю центрів виготовлення клинків у високому і пізньому середньовіччі пояснюється відносна спільність типів мечів в Європі.

Особливої уваги в контексті визначення шляхів потрапляння та імпорту мечів має **клинкова епіграфіка**. Вона представлена різними латиномовними скороченнями (перевано релігійними закликами) та символічними зображеннями [207, с. 303–304; 564, s. 54–134]. Практика нанесення написів на клинки мечів сягає раннього середньовіччя і, можливо, відбиває імена майстрів чи назви майстерень, де виготовлялися серії т. зв. «підписних мечів» [200, с. 18–21, 53–54] чи, найчастіше, самі клинки з високоякісної сталі [200, с. 18–19]. Написи здійснювалися інкрустацією сталевим (з XII ст. використовувались кольорові метали) дротом у попередньо зроблені виїмки у клинку, які проковували або зварювали при 1300°C., що передувало його гартуванню [324, с. 92–93].

Від сер. XIII ст. під час диференціації виробництва з'являються знаки на хвостовику клинка, а у XIV ст. індивідуальні і цехові знаки проставлялися спеціальними штемпелями [546, s. 126]. Вже у XII ст. паралельно з майстровими набувають поширення написи з релігійними закликами, титулами Бога або Богородиці [207, с. 303]. А. Кірпічніков зауважив, що саме літургія була джерелом більшості клинкової епіграфіки середньовіччя. Серед мечів, які ми систематизували 27 екземплярів містять майстрові клейма/написи⁸. (табл. Д.: 3, 11, 13, 18, 19, 20, 23, 24, 26, 31, 33, 36, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 62, 66, 75, 80, 81, 84, 86, 87, 96).

⁸ Не завжди була можливість уточнити, який саме знак було зображено.

Одним з найдавніших є романський меч типу Х з фондів ЛІМ⁹ (табл. Д1: 45). Двосторонній напис клинка з одного боку містить назву відомої надрейнської майстерні Х–ХІІ ст. “INGELRII” [324, с. 92, 103], варіант написання якого Людмила Палій пропонує читати як “+N[omine Iesu] N/[I]N[In Nomine]GELRII NN[In Nomine] N[Iesu Nomine]+C[hristi] (В Ім’я Ісуса [Христа])” [325, с. 269]. Зворотній напис клинка дослідниця пропонує читати як “+N [omine Iesu] N [In] NO [mine] N [In] NO [mine] C [hristi] M [ater] N [omine Iesu]+ (В Ім’я Ісуса В Ім’я В Ім’я Матері Христа В Ім’я Ісуса)” [325, с. 268]. Такі написи-скорочення на клинках були покликані забезпечити власника Божим заступництвом [546, s. 131]. З тієї ж майстерні може походити меч типу ХІ зі знатного поховання у Грудку над Бугом (табл. Д1: 44), на якому уміщено подібний напис.

Релігійні смисли має напис на клинку кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст. з Ізяславля (табл. Д1. 44), що, на думку А. Кірпічнікова, було таким собі відголосом Хрестових походів [213, с. 65]. Напис “SNEX . NEX . NEX . NS”, дослідник пропонує читати як: “Спаситель. Во ім’я Христа... Во ім’я Спаситель” [207, с. 304–305]. Ряд клинків ХІV–ХV ст. містять клейма, що прийнято пов’язувати зі зброярськими осередками південнонімецького міста Пассау (табл. Д1: 33, 42, 43). Зокрема, з цією німецькою майстернею прийнято пов’язувати клеймо у вигляді вовка, клейнода “держави” [207, с. 307; 546, s. 50–53, 127–129]. Знаки, пов’язані з цією майстернею, відомі на мечох з Белза, с. Водички (знак пасторала), з невідомої місцевості та з Яворова (табл. Д1: 18, 26, 33, 42, 43, 66). Важко локалізувати походження меча з Садова, на лезі якого вміщено інкрустацію золотом (тридільний храм та хвилясті лінії) [459, с. 9; 602, s. 46] (табл. Д1: 3)¹⁰. Один із півтораручних мечів з Белза містить клеймо у формі тридільного пророслого хреста, що на думку С. Терського може бути варіантом тризуба, і який міг належати місцевому боярину [461, с. 154–155, рис. 106].

Проте, навіть клинкова епіграфіка не може конкретизувати центри виробництва та шляхи потрапляння у Галицько-Волинські землі підписних мечів ХІІ–ХІV ст. Донат Дрбоглав, аналізуючи усі підписні клинки Європи, зауважив, що

⁹ Варто погодитись з Л. Палій про умовність розгляду цієї знахідки як «руської» [325]. Але через спільність розвитку мечів в Європі і ймовірне походження його з Заходу України, знахідку розглянуто в цій роботі.

¹⁰ На думку С. Терського, це князівський меч балтійського походження: [459, с. 9].

більшість скорочених клейм мечів, а саме 130 з 141 (станом на 1984 р.), не повторюються [155, с. 16–18], тобто не є серійними¹¹. Однак дослідник звернув увагу, що левову частку таких мечів виявлено у Прибалтійському регіоні; це, з одного боку, дає підставу припускати осередки виготовлення таких клинків, які могли знаходитися в міських центрах Ганзейського союзу [155, с. 105], а з іншого боку – відбивати особливості місцевого поховального обряду балтів.

М. Глосек зауважив, що багато клинкових знаків, таких як «біжучий вовк», не варто пов'язувати тільки зі зброярнями Пассау, адже такий знак використовували мечники міста Золінген і, можливо, деяких ремісничо-торгівельних осередків Угорщини [546, s. 50, 53, 127]. Так само важко ідентифікувати низку клейм/зображень на клинках у вигляді різної форми хрестів (рис. 16; табл. Д1: 11, 13, 18, 20, 80, 87). Такі хрести є найпоширенішим зображення на середньовічних мечах. М. Глосек деякі схильний пов'язувати з нелокалізованими майстернями в Польщі [546, s. 127–128].

В певній мірі клинкові написи відбивають організацію виробництва мечів. З сер. XIII ст. з'являються т.зв. «ковальські знаки» які наносились на руків'я (хвостовик клинка), і використовувались водночас із «знаками мечників», що містились на клинку [456, s. 126]. Такий ковальський знак виявлено на мечі зі с. Бринь, та с. Водички (табл. Д1: 80, 42). Існував розподіл праці між ковалем, який після виготовлення клинка ставив на хвостовику свій знак, і передавав виріб мечнику, який монтував ефес, шліфував клинок та ін [546, s. 125–126]. Відтак сліди майстерні зброяра у білоруському Гомелі, яка мала монтажно-ремонтний характер, репрезентує останню стадію обробітку виробів (монтаж елементів ефесу та ін.) [290, с. 121–130] а не повний цикл від виготовлення клинка до збору цільної гарнітури¹².

Питання виготовлення власних мечів і, зокрема, клинків руськими майстрами є доволі дискусійним. Підписні мечі X–XI ст. (зі с. Фещоватого на Полтавщині та дружинного поховання неподалік Києва), які А. Кірпічніков вважав прямим доказом

¹¹ Це Може свідчити, що такі клинки не виготовлені в одній конкретній майстерні. Цілком можливо, що мали місце не одна майстерня.

¹² Відтак, у майстерню зброяра в Гомелі могли потрапляти імпортовані клинки.

такого виробництва, залишаються предметом гострих дискусій [200, с. 41; 471, с. 14–25; 134, с. 108–109].

І тут слід зауважити про згадані у “Слові О Полку Ігоревім” (XII ст.) “мечі харалужні”. На думку Л. Войтовича, ця згадка аргументує автентичність “Слова”, оскільки може свідчити про виготовлення клинків в околицях сучасного с. Харалуг Рівненської обл. [95, с. 74–79], де було виявлено поклади руди з високим умістом вуглецю [412]. Без сумніву, волинські князі не могли упустити можливість налагодити власне виробництво клинків, оскільки власна дружина князя часто озброювалася за його рахунок [94]. Окрім того, місцеві вироби мали бути дешевшими, ніж привізні. На сьогодні надійних археологічних свідчень власного виготовлення клинків у Галицько-Волинських землях не виявлено, що, можливо, буде здійснено в майбутньому. Такі ремісничі осередки існували в Угорщині та у польських землях, що з великою обережністю припускає М. Глосек на підставі відповідних знаків на клинках та географії їх виявлення [546, s. 130–131; 548, s. 45–47]. Припущення про виготовлення клинків у Галицько-Волинському князівстві з його численним військом є закономірним. Воно мало існувати хоча б у невеликих обсягах, як, наприклад, у майстерні з румунського м. Шелімбер, де працював майстер середньої кваліфікації [635, s. 52].

Документально виробництво мечів у містах Галицької і Волинської земель простежується з появою тут цехової організації, яка супроводжувала впровадження магдебурзького права в містах. Зокрема, під 1388 р. у міській книзі Львова згадується мечник Конрад “*Conrado gladiator*” [9, s. 111; 650, s. 252–254, 258; 106, с. 192–195]. Також мечники відомі і в Перемишлі [649, s. 147–148]. Варто погодитися з Олександром Голездренком, що львівські мечники, будучи німецького походження, виготовляли мечі за німецьким зразком [106, 302–303]. А, отже, ці вироби були загальноєвропейської комплектації, що не сприятиме їхньому виявленню в майбутньому.

Спосіб виготовлення мечів у XVI ст. відбиває один із цехових статутів ВКЛ від 1591 р., у якому йдеться, що після виготовлення клинка на хвостовик надягалася латунна трубка, опісля дерев’яна обкладка обмотувалася дротом [56, с. 115–116].

Неочікуване підтвердження такого способу було виявлено на гарно збереженому руків'ї меча кін XIV – поч. XV з Бузька [150, с. 170–175] (табл. Д1: 32).

Використання клинкової зброї супроводжувалося належним **гарнітуром**, який забезпечував носіння та зберігання зброї. Мечі та шаблі носили на поясих ремнях [313, с. 278–293] або, можливо, при сідлах(?). Проте єдиним елементом такого гарнітуру який археологічно відображений є металеві елементи піхов, зокрема їх бронзові та залізні окуття¹³. Прийнято виокремлювати дві великі групи таких окуть (або наконечників), U-подібні т. зв. “романські”, переважно залізні, прості роботи [361, с. 6–7] та фігурні, бронзові-литі окуття які з теренів, що нас цікавлять зазвичай відповідають типам IV і V за типологією В. Казакавічюса [565, р. 304–305].

Бронзові наконечники другої групи відомі з Волині ще у варязький період X–XI ст., зокрема з Листвина [506, с. 72] та Пліснеська [592, с. 54]. Дещо масивніші бронзові візерункові окуття з центральною пальметою і довгими боковими штангами відомі у Галицько-Волинських землях і в XII –XIII ст.¹⁴. Загалом відомо понад 10 бронзових наконечників з Галицько-Волинських земель, які можуть бути датовані XII–XIV ст. (табл. Д2).

Зокрема, знахідки з літописного Ізяславля, Лучеська, Дорогобужа та Крилосу (табл. Д2: 1, 2, 4, 10, 17). Серед них, з огляду на грубе виконання і відсутність декору, виокремлюється один із дорогобужських наконечників (табл. Д2:9)¹⁵.

Першу групу бронзових литих наконечників, а саме тип V (з підтипами **a** і **b**) за В.Казакавічюсом, в історіографії прийнято вважати виробами південно-східно-балтійських, зокрема куршських майстрів [565, р. 305, 307, 329; 263, с. 133–143]. Власне, знахідка з Крилосу містить майже ідентичний до деяких виявлених в Курляндії зразків візерунок з хрестом посередині [521, с. 21–28] (табл. Д2: 17).

Однак, слід врахувати, що піхви мечів виготовлялися з урахуванням розмірів клинка та індивідуальних смаків замовника, тобто були доволі індивідуальними

¹³ Відомі також залізні окуття верхньої частини піхов біля отвору для клинка. З заходу України відома одна така знахідка з Бузька датована XV ст. [647, с.112].

¹⁴ Варто підкреслити, що датування наконечників першої групи є доволі приблизним. Зокрема, тип V за В.Казакавічюсом, який дослідник датував XI–XIII ст. згідно з недавніми дослідженнями, може виявитися на сотню років молодшим, що надалі дозволить переглянути датування низки грабіжницьких знахідок [363, с. 206–209].

¹⁵ Цілком можливо, що знахідка репрезентує середній майновий статус власника і була місцевим недорогим виробом, на що вказує як відсутність декору, так і простота форми.

виробами. Навряд дерев'яні у своїй основі, обтягнуті шкірою (або тканиною) піхви меча могли перевозитися на значну відстань для продажу¹⁶. Відтак, не слід говорити про єдиний осередок виробництва.

Окрім того, розвиток бронзових окуть X–XI ст. у балтійських землях і на Русі розвивався під сильним впливом скандинавської орнаментальної традиції, де теж виготовлялися такі вироби [184, с. 145–151; 182, s. 103, 105]. Цілком можливо, що як у випадку із бронзовими литими булавами (див. розділ-3), з привізних (вочевидь куршських) наконечників знімалися відбитки, на підставі яких згодом місцеві майстри виготовляли копії, намагаючись відтворити форму і візерунок імпортованих зразків. Опосередкованим свідченням цього є знахідка окуття типу Vb у майстерні бронзоліварника XII–XIII ст. в Гомелі¹⁷.

Примітно, що у межах групи типу V спостерігається певна деградація візерунків. Зокрема, С. Терський вказує на спрощений геометричний орнамент однієї із знахідок з Луцька (табл. Д2: 7) та Львівщини (табл. Д2: 8) [459, с. 11]. З території Білорусі наконечники зі спрощеним візерунком походять зі суміжного з Волинню Волковиська [371, с. 508] та городища Масковіч [371, с. 508]. Цілком можливо, що таке спрощення візерунку у напрямку до крапкового оздоблення¹⁸ або повної відсутності декорування стало результатом такого копіювання.

Більшість таких зразків з Білорусі [371, с. 513] та Галицько-Волинських земель (табл. Д2: 2,7,8) хронологічно тяжіють до XIII ст. Можливо, що у XII–XIII ст., окрім Прибалтики, існувало декілька осередків виробництва таких наконечників на сході Європи, виявлення яких стане можливим під час каталогізації та уточнення датування таких знахідок з усієї Європи¹⁹. З огляду на сказане, слід погодитися з думкою А. Кірпічнікова про те, що бронзові литі тридільні наперся та орнаментовані окуття піхов радше відбивають спільну для сходу Європи зброярську

¹⁶ Зокрема відомо, що деякі взірці виготовлялись з буку, та могли бути обтягнуті як шкірою, так і пергаментом чи тканиною [313, с. 292].

¹⁷ Виключно важливим є те, що знахідка не має кінцевої обробки. Зокрема, не очищена від слідів відливу. Це вказує на виготовлення виробу безпосередньо на місці [371, с. 508].

¹⁸ Зокрема, такий тип наконечників прийнято зіставляти з підтипом V:2-с за Петером Паульсеном [632, s. 118].

¹⁹ Зауважимо, що майже відсутні знахідки бронзових окуть, які датують у межах XIV ст. Проте, з огляду на перегляд деяких зображувальних та археологічних джерел, можна припустити їхнє побутування упродовж наступного століття [371, с. 206–209].

традицію, аніж куршський імпорт [213, с. 66–67]. Хоча ми в жодному разі не виключаємо потрапляння таких речей на Русь в ході торгівлі і як трофеїв.

Деяко пізнішими (з'являються з XII ст.) є U-подібні окуття [191, с. 103]. Найбільша колекція таких наконечників виявлена в Городищі біля Ізяславля, близько 14 одиниць (табл. Д2: 1–3). Водночас, на пам'ятці виявлено лише 2 бронзових окуття (табл. Д2: 1, 2), що може свідчити про значне переважання залізних романських наконечників піхов вже станом на сер. XIII ст. [213, с. 68].

Саме XIII ст.²⁰ датується збірка з трьох таких наконечників (див. таб.) з Чорнівського городища на Буковині [191, с. 103–104]. Привертає увагу різноманітність форм і розмірів U-подібних наконечників. Колекція з Чорнівського городища не має однакових екземплярів (табл. Д2: 14–16). Знахідки з Угровська та Крутилова (літописний Звенигород) також відрізняються як наявністю візного орнаменту, який має тільки один екземпляр з Крутилова (табл. Д2: 13), так і наявністю додаткових елементів, як-от т. зв. гудзик у нижній частині (табл. Д2: 11–13). Те ж можемо спостерігати на прикладі чисельної колекції з Ізяславля (табл. Д2: 3). Відтак відмінність форм може вказувати на відсутність серійного виробництва. Вочевидь, такі наконечники, з огляду на необхідність поновлення і частого ремонту, були виробами місцевих майстрів²¹. Семантика сюжетів декору таких виробів, зокрема зображення парних птахів та світового дерева (або хреста?) у вигляді центральної пальмети несли функцію оберега [264].

Серед знахідок бронзових наконечників піхов меча, унікальним у регіоні є фрагмент литого U-подібного оздобленого зразка XII–XIII ст. з околиці Черемна (табл. Д2: 18; рис. А. 19а). На підставі аналогій з Центральної Європи польські дослідники припустили, що предмет міг потрапити на місце знахідки у результаті військових кампаній Романовичів у чеських землях [583].

Ще з X ст. у руських землях, які межували зі степом, паралельно з мечем у комплексі озброєння руського дружинника з'являється **шабля** [134, с. 112; 406, с.

²⁰ Даткування колекції U-подібних окуть з Чорнівки здійснено на підставі супровідного нумізматичного матеріалу, аналогій зі Сходу Європи та іконографічних джерел [191, с. 104].

²¹ Варто згадати думку А. Кірпічнікова, щодо пропорційно значної кількості таких наконечників з Ізяславля, яку дослідник пояснював тим, що вони часто ламалися [213, с. 68].

227; 200, с. 62; 244, с. 81]. Це відбиває тісні військово-політичні зв'язки з кочівниками та поступове зростання ролі кінноти [200, с. 61; 482, с. 74]. Шабля зберігає деякі конструктивні подібності до меча, зокрема наявність ефесу і клинка, та, все ж, має суттєву відмінність [134, с. 61]. Головною ознакою цієї зброї є наявність кривого клинка, пристосованого для завдання прямого перпендикулярного удару кругового рубально-різального характеру, з центром ваги, який збігається з центром удару (в ударній частині клинка) [134, с. 60; 482, с. 423].

Писемні джерела, зокрема “Літопис Руський” та “Слово о Полку Ігоревім” переважно визначають шаблю як зброю кочівницьку, тоді коли меч завжди фігурує у руках руських воїнів [134, с. 112; 482, с. 74; 231]. Загальноприйняту типологічну схему середньовічних шабел розробив А. Кірпічніков (рис. А. 22).

Провівши аналіз писемних свідчень та відомих археологічних знахідок шабел X–XIII ст. з теренів, що входили до Галицького і Волинського князівства²², ми дійшли висновку, що більшість цих знахідок слід пов'язати з кочівниками, або впливами великокнязівських дружин (на прикладі знахідки з Плісеська) [231].

Не можна погодитися з тезою щодо протиборства прямого і вигнутого клинка і масовий перехід руських дружин на шаблю у XIII ст. [200, с. 66; 34, с. 7]. Як в археологічному матеріалі, так і в писемних пам'ятках, пізніє середньовіччя лишається добою меча, а не шаблі [231].

Проте, слід загострити увагу на згадці про цю зброю в описі одягу і озброєння Данила Романовича під час зустрічі у Пожоні у 1252 р.: “Нѣмци же диващеса в ружью Татарскому бѣша бо кони в личинахъ. и в коарѣхъ кожаныхъ. и людье во арыцѣхъ. и бѣ полковъ его свѣтлость велика. ѿ ружья блистающася. самъ же ѣха подлѣ короля. по обычаю Рускоу бѣ бо конь под нимъ дивлению подобень. и сѣдло ѿ злата. жъжена. и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена” [2, стб. 814].

Цей епізод – єдина згадка шаблі на сторінках Галицько-Волинського літопису. Крім того, ми звернули увагу, що у цьому епізоді шабля є символічним і статусним предметом, який навряд чи був призначений для війни [232, с. 8–10]. Комплекс предметів, які згадує літописець, зокрема сідло, шабля, лук зі стрілами, статусний

²² Найдавніші знахідки походять зі Судової Вишні (перехрестя), Радимно та Плісеська (цілі шаблі) [231, с. 303–319].

одяг, були як типовими атрибутами воїнського стану і влади у кочових тюркських народів [414, с. 80–84; 232, с. 9], так і речовими атрибутами, які супроводжували перехід до ординської еліти [413, с. 146–155; 232, с. 9].

А, як відомо, у 1245 р. під час поїздки у ставку Батия, Сарай, Данило Романович був включений до ординської еліти [232, с. 9; 101, с. 72–75]. Можливо, під час цієї поїздки, згідно з ординською традицією [413, с. 146–153], князеві подарували деякі зі згаданих речей, включно із шаблею.

Було зауважено, що перелік описаних у Пожоні речей перегукується зі супровідним інвентарем синхронного (2/3. XIII ст.) половецького поховання з Чингульського кургану (Запорізька обл.) [323, с. 32–34]. Похований в кургані половець також міг бути представником золотоординської еліти²³.

Археологічні знахідки шабел з територій, які нас цікавлять, є нечисельними, деякі з них відносяться до раннього середньовіччя. Проте зупинімося на тих, які можна орієнтовно датувати XII–XIV ст. (табл. Д3).

Серед найдавніших знахідок шабел із Заходу України є перехрестя з Судової Вишні і ціла шабля з-під курганного поховання Пліснеська, які датуються X–XI ст. [231]. Велика колекція шабел XIII ст. походить з Городища біля Шепетівки (волинський Ізяславль). На пам'ятці виявлено рештки 4 шабел та 23 елементи шабельного гарнітуру (частини ефесу – перехрестя і наверхшя), елементи манжетів та кілець для піхов) [213, с. 54] (табл. Д3: 1–10). З городища відомо як цілі шаблі, так і елементи гарнітуру, усі відомі типи перехресть, що свідчить про сформованість усіх типів шабельної гарнітури до монгольської навали [213, с. 69–72]. Загалом монгольська навала не вплинула на генезу та поширення шабел на Русі [66, с. 58–59, 73], де ця зброя була найпопулярнішою у XII – на поч. XIII ст. [66, с. 68].

Переконливим видається думка, що типові для раннього середньовіччя шабельні перехрестя використовувалися і у XIII–XIV ст., як і шаблі з різним ступенем вигину та довжиною [161, с. 155]. Прямі перехрестя типу II за А.

²³ Зі згаданого поховання походить позолочений шолом IV типу за А. Кірпічниковим, про який піде мова в розділі 4. В. Отрошенко та Ю. Рассмакін з обережністю припустили, що похованим в Чингульському комплексі може бути половецький хан Тягак, який у 40-50 рр. XIII ст. перебував на службі в Данила Романовича [323, с. 34].

Кірпічніковим, ймовірно, відбивають вплив меча на шаблю, або поширення її у регіонах з традиційним використанням прямих клинків [200, с. 72; 210].

А. Кірпічніков припустив “південноруське” виробництво шабельних клинків на підставі прикрашеного інкрустованими сріблом клеймами клинка з Ізяславля [211, с. 20]. Проте, в іншому своєму дослідженні вчений дійшов висновку про східне походження низки таких “підписних” шабельних клинків, які потрапляли до Сходу Європи через місто Булгар у Волзькій Булгарії за посередництва кавказьких та арабських купців [211, с. 21–22]. Це підтверджує серія знахідок шабельних клинків з Волзької Булгарії, деякі з них містять подібні клейма. Такі клейма прийнято вважати вірменськими криптограмами, що вказує на торгівлю із Закавказзям або наявність в Булгарії вірменських зброярів [172, с. 32–33]. Зауважимо, що один з таких вірменських клинків містить дуже подібну до ізяславського клеймо або криптограму [172, с. 34]. Цікаво, що в булгар набули поширення схожі до руських шабельні перехрестя [171, с. 31].

Відтак припускати місцеве виробництво шабельних клинків тільки на підставі однієї знахідки, як це робить А. Кірпічніков – не обґрунтовано. Хоча не слід виключати такого виробництва узагалі, зокрема у Києві, який міг постачати клинки «своїм поганим». Як відомо, на Пороссі діяла мережа руських зброярських майстерень, спрямована на кочівницький ринок [380, с. 41]. Зауважимо, що знаменита шабля з розкопок Йосифа Хойновського у 1892 р. з гіпотетично князівського поховання в Києві, як і її знаменита аналогія з Аахену (т.зв. шабля Карла Великого) досі не мають чітких культурної атрибуції чи датування [243, с. 57–69]. Проте, перша шабля, як зауважив Олексій Комар, оздоблена в стилі торевтики, імітуючи парадний стиль зброї IX ст. ісламської частини Середньої Азії [243, с. 61]. Це певним чином підтверджує раніше сказане.

Відомо, що шабельні ефеси монтувалися у зброярській майстерні Гомеля [294, с. 111], а типи гард Па, Пб, імовірно, були руськими [200, с. 72]. На прикладі одного перехрестя з Чорнівки можна помітити місцеву інтерпретацію гард типу І (табл. ДЗ: 18).

Маталознавче дослідження шабел з Городища біля Шепетівки показало переважання у них цементації (як і у виявленого там само меча), і лише одна шабля була виконана з м'якого заліза, а ще одна мала високовуглицеве наварне лезо [76, с. 120–127; 275]. Це була статусна зброя, що зумовлювало необхідність вузької спеціалізації зброярів. У XII ст. східні зброярі кували клинки шабел з насичених вуглецем заготовок, які багаторазово гартувалися, що надавало ріжучій частині значної твердості [147, с. 27]. Відтак місцеві руські шаблі (у випадку наявності такого виробництва) могли бути масовими виробами з цементованими клинками середньої якості, орієнтованими на ринок степовиків, і не могли якісно конкурувати з імпортними.

З огляду на такі нечисленні і сконцентровані у небагатьох міських центрах знахідки шабел XII–XIV ст. із заходу України можна припустити, що шабля використовувалася здебільшого або майже завжди кочовиками, зокрема половцями, які активно залучалися на службу місцевих князів²⁴, та кочували в межах Галицької землі по р. Прут, Дністер та Південний Буг [398, с. 156]. Вочевидь, кочівникам на службі галицьких князів належали знахідки з Тернопільщини (табл. ДЗ: 10) та Молдови (табл. ДЗ: 12).

Можливо у Галицько-Волинських землях, як і в сусідній Польщі, у пізньому середньовіччі мали місце коротші від мечів але значно довші за ножі клинки, т. зв. **фальшіони**, щодо яких на сході Європи, ймовірно, вживався термін “tesak” [134, с. 62–63, 68; 621, с. 121]. Конструктивно це односічні (прямі або вигнуті), часто розширені до вістря клинки, руків'я яких до XV ст. нагадувало ефес меча [134, с. 62; 621, с. 121]. Можливо, такі клинки були цивільною зброєю особистого самозахисту [134, с. 62–63; 621, с. 122], і не займали вагомого місця в комплексі озброєння дружинника, або були відсутні там взагалі. На сьогодні єдина відома знахідка фальшіона із заходу України походить з малого стіжкового городища в Бузьку і датована XV ст. [647, с. 105 –110]. Найближчі аналогії відомі зі східних терен Польщі [544, с. 155–157].

²⁴ Зокрема, у 1092 р. половців наймає Василько Ростиславович для походу на Польщу [4, стб..213]. А в сер. XII ст. в галицькому пониззі орду хана Башкорда наймав Іван Ростиславович “Берладник”. В XIII ст. Данило Романович співпрацював з ханами Котянном та Тягаком [366, с. 30–32].

2.2. Коротка клинкова зброя

Коротка клинкова зброя, зокрема різні варіанти бойових ножів, кинджали та корди, найімовірніше теж відігравали допоміжну функцію в комплексі озброєння професійного воїна. На сьогодні проблема пошуку надійних критеріїв виокремлення бойових та господарських ножів не є вирішеною. Можна погодитися з радянськими археологами Б. Колчіним та А. Кірпічниковим, що бойовий ніж, це ніж з потовщеною спинкою та подовженим руків'ям [241, с. 72], довжина якого перевищувала 20 см [200, с. 72–73]. Водночас, конструкція самого ножа на всіх руських землях була однаковою [241, с. 72–73].

Проте, слід згадати, що археологічно і етнографічно відомі короткі бойові ножі, тому розмір не завжди є головним критерієм [262, с. 147]. Ножі були поширеним господарським знаряддям, тому навіть господарські принагідно могли ставати бойовими. Бойовим має бути ніж, виявлений у похованні воїна XII–XIII ст. в Городку над Бугом. Знахідка погано збережена, завдовжки 8,5 см, фрагмент зберігався в рештках дерев'яних піхов [588, s. 92, 94, tab. XI:2]. Перетин клинка трикутний «клиноподібний», як це загалом властиво для середньовічних руських ножів [241, с. 71–81].

Б. Гринчишин визначає його як т. зв. підсагайдачний ніж, тобто такий, у якого «приблизно до половини лезо вигнуте у бік ріжучої кромки, а потім спрямлене, таким чином ріжуча кромка мала увігнутий вигляд» [134, с. 88–89]. Як бойові ножі дослідник атрибує знахідки зі Львова – 31,8 см [134, табл. Г.4:2], Белза – 20 см [134, табл. Г.4:1] та Звенигорода [134, с. 130] (інкрустована спинка) – 10 см завдовжки (збережена частина), які зберігаються у ЛІМ.

Довгі бойові ножі простої конструкції клинка виявлені в Бересті [289, с. 88], Старій Ушиці та Бакоті на Галицькому пониззі [295, с. 79, 101–102, рис. 48]. Датований XII–XIII ст. бойовий(?) ніж з Юрова [649, tab. IV:1]. Г. Вознесенська, аналізуючи технологічні схеми виготовлення ножів з волинського Ізяславля, виявила, що ті відображають чи не всі відомі натовді ковальські операції, зокрема дослідниця виявила 6 технологічних схем: цільнозалізні, цільносталеві, ножі з

цементованими клинками; ножі з наварними лезами; з клинками з пакетного металу; з дамаскованим клинком та наварним сталевим лезом [75, с. 83–91]. Більшість становили цільнозалізні та цілносталеві ножі, які з огляду на масовість та простоту виробництва могли бути господарськими [75, с. 85, 87].

Натомість рідкісні клинки з наварним лезом або в техніці зварного дамаску, з огляду на дороговизну та можливе використання імпортової сировини, могли належати дружинникам [75, с. 86–91]. Цікаво, що сама дослідниця різноманіття технологічних схем ножів з пам'ятки пояснює тим, що значну частину населення становили пов'язані з сільським господарством воїни-професіонали [75, с. 83]. Цікаво, що колекція таких ножів з пам'ятки чи не найбільша в Європі [75, с. 89: рис. 4]. Кинджал, який, на відміну від ножа, обосічний і спрямований на колольний удар, є знахідкою доволі рідкісною як для територій так, і для хронологічних меж, які нас цікавлять. Єдиною відомою нам знахідкою є кинджал пер. пол. XIII ст. зі згаданого Ізяславля. Кинджал з двобічним лезом, довжина 21,2 см, ширина клинка 3,2, вага 80 г. [213, с. 70, 72: рис 13]. А. Кірпічніков зазначав, що знахідка нетипова для свого часу [213, с. 70].

Під час роботи з фондами НІКЗ “ДГ” ми виявили залізний предмет, який під час подальшої розчистки може виявитись елементом верхів'я або перехрестя кинджала. Предмет близько 6,5 см завдовжки (рис. А, 17). Його можна зіставити з верхів'ям кинджала або мініатюрного меча зі Сходу Казахстану [381, с. 150–154], або ж предмет може виявитися мініатюрним молоточком, за аналогіями з Пониззя [295, рис. 37:1–2]. Схожі кинджали відомі в Європі з XIV до XVI ст. під назвою баселарди. Вони мали властиві розширені (порівняно з руків'ям) перехрестя та наверхшя та ромбічний у перетині клинок [590, s. 8–13; 537, s. 23–36]. В цьому контексті варто згадати знахідки таких клинків серед особистої зброї купців із затонулого італійського корабля XIII ст. в Судацькій бухті (півострів Крим) [63, с. 64–72; 64, с. 123–128]. Яскравим прикладом бойового ножа як статусного виробу є ніж з літописного Губина в Болохівській землі, який містить золоту інкрустацію спинки [71, с. 190, рис. 115. II].

Від середини XIV ст. у Галицько-Волинських землях поширюються т. зв. корди. Під терміном “корд”²⁵ розуміють декілька варіантів великих бойових однолезних ножів²⁶ з прямим або дещо викривленим клинком, з асиметричним ножовим руків'ям [134, с. 61]. Найраніша відома знахідка корда із Заходу України походить з наземної споруди городища в Зеленій Липі (Буковина) і за супровідним нумізматичним матеріалом датується 70–80 рр. XIV ст. [357, с. 29, 32]. Це великий бойовий ніж 41, 3 см завдовжки, найбільша ширина леза 4 см, з перпендикулярним клинку штифтом т. зв. “нагель” (між руків'ям і клинком) для блокування зустрічного удару [357, с. 29; 84, с. 56–57].

З таким датуванням не погоджується І. Возний, і на підставі типологічних особливостей та аналогій відносить знахідку до поч. XV ст. [84, с. 57]. Ми вважаємо датування кін. XIV ст., яке запропонував С. Пивоваров, коректним з огляду на те, що знахідка походить із закритого археологічного комплексу. Але вважаємо доцільним погодитись з І. Возним у тому, що ця зброя не виникла на Сході Європи, а поширилася у нас за Польсько-Литовської доби [84, с. 58]. На пам'ятці було виявлено, окрім цілого корда, фрагмент, імовірно, окуття піхов бойового ножа та гарду кинджала або ножа [84, с. 59–60].

Цікаво, що корд із Зеленої Липи має дуже схожий Т-подібний нагель, як і у випадково виявленого корду з хребта Кострич Івано-Франківської обл. [420, с. 131].

Примітно, що значна кількість кордів з такими нагелями походить з Моравії, що може вказувати на центр їх виготовлення [420, с. 131]. У XV ст. корди виготовлялись у міських ремісничих центрах Кракова і Львова [84, с. 58]. Найперше, такі вироби задовольняли потреби міщан і селян, для яких корди були зброєю особистого захисту [550, с. 36–37]. Вже у ході Куликівської битви 1380 р. литовсько-руські дружини використовували “корди лядські” [84, с. 58; 55, с. 79–89]. Можливо, корди були на озброєнні київської хоругви під Грюнвальдом у 1410 р. [72, с. 239].

²⁵ Варто зазначити, що відносно кордів не існує чітко встановленої термінології. Зокрема, назви-синоніми це: “хаусвер” (з нім. Hauswehre - захисник жител) чи “бауернсвер” (з нім. Bauernwehr - захисник селян) та ін. [357, с. 31; 84, с. 54].

²⁶ Серед численних типологій кордів доволі стрункою видається схема польського дослідника Анджея Новаковського, який виокремив 3 типи. 1-й - прості клинки з прямою спинкою та однобічним лезом, краї паралельні один до одного або звужуються до вістря, руків'я без наверхів і гарди; 2-й - корди з короткою гардою і асиметричним наверхів'ям; 3-й - з асиметричним наверхів'ям і довгою гардою, з нагелем для захисту кисті руки [628, с. 205].

Більшість знахідок таких ножів з України і сусідніх земель є пізніми і датуються XV–XVI ст. [420, с. 125–133; 84, с. 53–61]. Оскільки використання кордів було популярне серед членів цехових організацій, що відбивають цехові статuti [357, с. 31], поширенню цієї зброї могло сприяти поширення міського німецького і цехового права в містах Галичини та Волині.

З огляду на сказане бачимо, що упродовж XII–XIV ст. на окреслених територіях головним видом клинкової зброї були мечі, розвиток яких відбувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій. Слід брати до уваги і побутування притаманних для сходу Європи бронзових елементів ефесу і піхов меча, які, можливо, відображають місцеву архаїку або вплив балтійського декоративного мистецтва. На відміну від Подніпров'я, на Прикарпатті та Волині за княжої доби шабля не потіснила меч, хоча і була широко відома.

Немає підстав з упевненістю говорити про місцеве виготовлення клинкової зброї, хоча низка елементів ефесу, гарнітур мечів та шабел вироблялися на місці. Натомість певна частина “підписних клинків” вказує переважно на західний імпорт і трофей. Деякі шабельні клинки могли бути близькосхідного походження. Натомість, не слід виключати можливість місцевого виробництва клинків, зокрема шляхом навуглицьовування сиродутного заліза.

Комплекс короткої клинкової зброї починає змінюватися у XIV ст. Тоді звичний бойовий ніж і кинджал доповнюють корди, які з'являються у Галицько-Волинських землях разом із магдебурзьким правом і цеховими організаціями.

РОЗДІЛ 3

ДРЕВКОВА ТА УДАРНА ЗБРОЯ

До древкової (держакової) належить холодна зброя, у конструкції якої є древко (держак) [482, с. 32; 49, с. 100]. Відтак, вона складається з держака та бойової частини. До ударної відносять види зброї, розраховані на прямий дроблячий удар [49, с. 123]. Більшість дрекової зброї може бути водночас віднесено до ударної, тому ці групи розглядаємо разом. До такої зброї, яка використовувалася на означеній території за княжої доби, належить, перш за все, спис, булава, кістень та бойова сокира²⁷.

3.1. Спис

Спис був найпоширенішою зброєю усіх прошарків населення. Поширена думка про спис як наймасовіший вид зброї ближнього бою [201, с. 4–5]. Ще навіть у XV ст. терміном “спис” або “коп’є”, означували загін, що складався з важкоозброєного рицаря та його почту, що показує на чітку асоціацію списа з рицарством загалом [662, с. 135–136]. У літописі спис згадується в ідіоматичних зворотах, або як головна зброя перебігу битви [143, с. 83]. В. Гуцул зауважив, що в ході опису надважливої для Данила Романовича битви під Ярославлем 1245 р. серед усієї зброї літописець згадує тільки списи [143, с. 83].

Будь-який спис чи дротик складається з древка (держака) і робочої частини, наконечника, які, як правило, є єдиним археологічно збереженим елементом. Наконечник списа (або вістря) складається з пера (проникаюча ударна частина), верхівки (крайня точка ударної частини), сторони (гострий край пера), звернений до цілі; плічка (сторона пера, звернена до втулки); ребро (поздовжній виступ пера); шийка (місце переходу пера до втулки); втулка (ємність кріплення древка); канал (об’єм древка у втулці) [326, с. 46] (рис. А27). Інколи списи мали залізну оковку протилежного наконечнику боку древка, т.зв. “вток” [49, с. 9]. Така оковка

²⁷ До древкової зброї відносять також сулиці/метальні списи невеликих розмірів. Проте, з огляду на монофункціональність цієї зброї, вважаємо доречніше розглядати її як металеву зброю [551, с. 40–42].

призначена для встромлювання древка в землю та мінімалізації дії вологи та ґрунту на деревину. Знахідки таких втоків відомі з Берестя [289, с. 87–88].

Варто погодитись з А. Надольським, що наконечники списів та дротиків є складними у типологізації і відтак встановленні хронлогії окремих знахідок [620, s. 53]. Це можна пояснити неможливістю викремити еволюційні зміни цієї зброї, яка упродовж тривалого часу таких змін не зазнавала. Використана у роботі типологія А. Кірпічнікова (рис. А23) має технічну функцію для подальшого функціонального групування знахідок. Наконечники середньовічних списів окрім того, що відрізнялися загальною довжиною і співвідношенням довжини і ширини пера та втулки, часто поєднують в собі різну форму перетину втулки (від круглої до гранчастої) і пера (від плоского і ромбічного до граненого або з вираженим ребром жорсткості) [611, s. 25]. Це водночас унеможлиблює встановлення чітких типів.

Ці зміни еволюціонували (як це видно з розглянутих екземплярів) в напрямку трьох функціональних груп: наконечники з вузьким пером і піднятими плечиками та піки (кавалерійські вістря); важкі піхотні наконечники з масивними перами включно з рогатинами; а також універсальні наконечники, які очевидно були зброєю та знаряддям полювання. Легкі металеві списи, які можна виокремити за невеликими розмірами, розглянуто в Розділі 4.

Станом на XII ст. на Русі поступово виходять з використання ланцетоподібні наконечники списів, принесені скандинавами [201, с. 12]. Натомість, у відтинку XII–XIV ст. повсюдно використовувалися наконечники з видовжено-трикутним пером, тип III за А. Кірпічніковим (загальнослов'янська форма), який у XIII ст. дещо скошується в плечиках та видовжується [201, с. 12–14]. До цього ж типу можна віднести деякі знахідки з давньослов'янських пам'яток [383, с. 180; 326, с. 44]. Ця форма наконечника з деякою варіантністю залишається актуальною упродовж майже усього середньовіччя. До типу III, а зокрема до його хронологічних фаз IIIa, та IIIб, належать найчисленніші знахідки з більшості археологічних пам'яток княжої доби (рис. А23; табл. Д4²⁸).

²⁸ У підготовленому зведенні, яке складає понад вісім десятків екз., не представлено усіх відомих знахідок, які зберігаються в регіональних краєзнавчих музеях. Реальна кількість знахідок може сягати сотні екз., але лише незначна їхня частина уведена до наукового обігу.

Варто звернути увагу, що наконечники списів, виявлені у ранньосередньовічних центрах давніх слов'ян на Волині, подекуди дуже схожі на ті, які будуть в ужитку за княжої доби [326, с. 39–40]. І лише ближче до XIV ст., як це видно із численної колекції наконечників з Луцька [444, с. 176, 181] (табл. Д4. 34), вони дещо втрачають однаковість форм. З'являється значне різноманіття співвідношення втулки до пера та його ширини і довжини. Це підтверджується і знахідками з територій, які входили до ВКЛ [56, с. 131–142, 287–288], володінь Тевтонського ордену (с. Племета, Куяво-Поморське в-ство. Польща) [626, s. 92–93, 133], та корони Польської (Меджижеч Велькій, Варшава) [662, s. 131–142]. Можливо, це пов'язано зі збільшенням функціональних форм або осередків виготовлення²⁹. Хоча, деякі знахідки наконечників піків і списів, генеза яких пов'язана з більш ранніми зразками, які можна умовно зіставити з типами III, IV, V за А. Кірпічниковим, співіснують з відносно новими формами на Сході Європи у XV–XVII ст. [146, с. 71–108]. Цікаво, що в Балтійському регіоні часом найбільшого різноманіття форм наконечників списів та сулиць було XIV ст., після якого відбулася уніфікація і спрощення форм [531, р. 117–133].

Зауважмо, що у Галицько-Волинських землях спостерігається значна концентрація лавроподібних наконечників типу IVA за А.Кірпічниковим, які дослідник пов'язує з літописною “рогатиною” [201, с. 15]. Вони лишаються в ужитку і у XIV ст. [205, с. 21] Такі наконечники виявлено у Райках, Дорогобужі, Юрові, Крилосі та інших пам'ятках (табл. Д4: 8, 60, 46, 13),

Властивою ознакою пізніших рогатин є ширина пера, яка перевищує діаметри втулки [146, с. 107]. Тут варто згадати епізод Галицько-Волинського літопису під 1251 р. про полювання Данила Романовича на вепра, коли ця зброя опиняється в руках у князя “а самъ ѣха проводить вои своихъ . ѣдоушоу же емоу . до Гроубешева . и оуби вепревъ шесть . а самъ же оуби ихъ рогатиною” [2, стб. 830].

Чи була рогатина початково бойовою чи мисливською, на перший погляд важко відповісти ствердно. Але зауважмо, що згадка цієї зброї у сюжеті полювання

²⁹ Звісно, форми наконечників IX–XIII ст. також не є ідентичними. Проте, ті самі типи, які А. Кірпічников виокремлює для періоду Київської Русі, не завжди можна успішно екстраполювати на матеріал XIV–XVII ст. [146, с. 71].

князя навряд чи може свідчити про господарське призначення такого типу наконечників у XIII ст. Адже полювання було однією з головних розваг феодальної верхівки у середньовічній Європі, що у відповідних яскравих барвах змальовано в літописах [249, с.171–174]. Наприклад, ще в X ст. у Візантії під час імператорського полювання використовували булаву [568, р. 176–177], тобто суто бойову зброю. Схожий прийом метання булави під час полювання використовує польський лицар Дзялоша (в часи князя Болеслава III Кривоустого, 1102–1138) [631, р. 208–209; 533, р. 79; 617, с. 184–185]. Відтак, літописний епізод з рогатиною варто розглядати за аналогією зі згаданими прикладами, як демонстративний жест. Князь Данило Романович просто не міг використовувати у полюванні господарську зброю, це було те ж знаряддя, з яким вирушали на війну.

Згаданий тип наконечника можна вважати східнослов'янським винаходом [124, с. 43]. Рогатину, яка була зброєю піхотинця [146, с. 107], можна зіставити з пішим ополченням, яке літописець згадує як „пешьци” [2, стб. 729, 797]. Такі піхотні формування широко застосовували Романовичі в ході військових кампаній у XIII ст. (особливо для облоги міст) [496, с. 46–52]. Спис залишався пріоритетною зброєю пішого ополчення і два століття опісля, будучи значно дешевшим виробом, ніж спис вершника [551, с. 41].

За княжої доби неабияку популярність отримав тип V (за А. Кірпічніковим) ромбоподібних/квадратних у перетині наконечників, який прийнято визначати як “**піка**”, що була зброєю першого натиску вершника [201, с. 15–16]. Такі легкі наконечники шилоподібної форми часто зустрічаються в кочівницьких похованнях Поросся [201, с. 16]. Хоча вони часта знахідка на волинських городищах (див таб.), слід врахувати думку А. Артемева, який небезпідставно вважає цей тип наконечників монгольським [29, с. 146]. Тому культурна і етнічна атрибуція таких предметів чекає остаточного вирішення³⁰. Все ж, знахідки із закритих археологічних комплексів з певними заувагами можна вважати місцевими. Зокрема, з Ізяславля

³⁰ Звісно, можна припустити запозичення такого типу наконечників волинськими дружинами. Проте, як буде доведено в цій роботі, монгольські запозичення переважно обмежувалися захисним обладунком. Зауважмо, що наконечники типу V відомі ще з Зимнівського городища та в Балці Яцевій і пов'язано з кочівницькими впливами, але це не означає, що така зброя вже тоді не могла бути на використанні слов'ян [326, с. 44].

походить напівфабрикат (або брак виробництва) піки та юнацький зразок (?) (табл. Д4: 17). Ще одна така заготовка походить з Княжої Гори [201, с. 16].

Списи, які використовували вершники і піхотинці, відрізнялися, перш за все, довжиною древка. Близько довжини людського зросту мав піхотний спис [201, с. 9]. В. Греков наводить такі цифри: спис близько 2,5 м, піка (спис вершника) 3,6 м [124, с. 45]. Товщина древка списа у X ст. – 2,5 см, а в XII – 3,5 см [47, с. 114]. Виготовлення древка кавалерійського списа мало бути збалансованим з урахуванням сили протидії в ході таранного удару. Тобто при певному критичному навантаженні воно мало ламатися, щоб запобігти травмі вершника [143, с. 82]. Для держаків не металевих списів годилися багато порід деревини, зокрема дуб, ясен, береза [124, с. 44].

Цікаво, що середньовічна піка майже не відрізнялася від тих, які використовуватимуть вершники за кілька століть [201, с. 16]. Але кінний таранний удар на наш погляд міг наноситись не тільки пікою, а й спеціальними формами наконечників списів з відносно широким пером. Зокрема, на зображеннях мініатюр Радивилівського літопису (рис. Б4) зображені вершники зі списками з широким пером, так само широкі пера мають списи рицарів з барельєфу (1138 р.?) в базиліці св. Зенона в Вероні Італія [623, р. 218–219] (рис. Б3) та інших зображувальних джерелах Європи [623, р. 365–370]. Тому навряд чи зображення в мініатюрі Радивилівського літопису слід вважати стилізацією, як на це вказує А. Кірпічніков [201, с. 12], адже широкі наконечники рицарських списів фігурують на левовій частці середньовічних зображень (про що йшлося вище). Зокрема Е.Окшотт, опираючись на західний матеріал, зазначає, що у XIII ст. зберігається тенденція до широких наконечників кавалерійських списів [313, с. 299–300].

Спис вершника – це піка (тип V) і, вочевидь, наближені до неї формою пера-наконечники, які відрізнялися від піхотних списів, перш за все, довжиною древка понад 3,5 м [201, с. 9]. Така зброя не була маневренною і використовувалася для нанесення таранного удару верхи. Вага такого списа у пізньому середньовіччі в ході її збільшення розподілялася на спеціальну нішу в щиті та бічний гак на обладунку [551, с. 43]. Саме цей прийом становив основу рицарського мілітарного тренду. На

печатці Юрія Львовича 1334 р. (рис. Б8) хоча і неможливо прогледіти наконечника списа (який виконував функцію стягу), а проте можна зауважити властиву рицарську посадку в сідлі, коли ноги випрямлені в колінах (або ледь зігнуті) і міцно оперті на стремена [382, с. 75–76]. Така посадка вже сама собою репрезентує наявність комплексу оснащення, який зумовлював нанесення таранного удару списом [223, с. 283]. З огляду на співвідношення древка списа до висоти вершника і коня у поєднанні з посадкою рицаря зі згаданої печатки, ми дійшли висновку, що зображений тут спис/стяг може бути типовим для XIV–XV ст. подовженим 3–4 м рицарським списом, що відбиває західні впливи розвитку озброєння в регіоні [223, с. 283–284].

Рицарський спис, як і, вочевидь, піхотний, були зброєю недовготривалого використання. З огляду на опис літописцем Ярославської битви 1245 р. [2, стб. 801–805], після першого ж зіткнення рядів кінноти списи ламалися, а, отже, потребували заміни. У цьому контексті надзвичайно цікавим постає епізод Галицько-Волинського літопису під 1230 р., коли Данило Романович походом з Угровська захопив двір опозиційного боярина Судислава коло Галича, і заволодів арсеналом: «Даниль же взъ дворъ Соудиславль . аекоже вино и воща и корма . и копии . и стрѣль . пристраньно видити» [2, стб. 758]. Це вказує, що списи та стріли у великій кількості зберігалися в арсеналах, які знаходились в боярських дворах разом з припасами. Джерела XIV–XV ст. засвідчують транспортування такої зброї у спеціальних шкіряних сумках/чохлах [662, с. 133].

З огляду на те, що списи виготовляли ще у племінний період, що підтверджують чисельні знахідки з Зимнівського городища [326, с. 40], технологічно схема таких виробів мала бути знайома слов'янам упродовж усього середньовіччя. Зокрема, тип III за А. Кірпічниковим відомий у дуже обмеженій кількості ще з VI–VII ст., і відбиває, можливо, не стільки слов'янську, як загальноєвропейську тенденцію [383, с. 180, 205, 190, 196–198].

Невеликі наконечники виготовляли з одного шматка металу, сформованого в трикутну плоску заготовку; з одного боку (ширшого) формувалась втулка, з протилежного перо [46, с. 73–74] (рис. А28).

Для ранньосередньовічних списів Русі Б. Колчін виокремив такі технологічні схеми виготовлення наконечників [241, с. 139–141]: 1. Багатошарове зварювання зі сталеву ріжучою гранню; 2. Наварювання сталевого леза на залізну основу; 3. Суцільносталевий наконечник; 4. Цементация леза [241, с. 140]. Наварка сталевих лез на залізну основу відома ще в племінний період [46, с. 73] та властива для ланцетоподібних наконечників раннього середньовіччя [327, с. 240]. Проте для XIII ст., як це видно з технологічних схем наконечників з Ізяславля, властиві вже суцільносталеві та цементовані заготовки, або з пакетованих (залізо різної твердості) з подальшою цементациєю [76, с. 124–125]. Це свідчить про значний поступ у виготовленні таких наконечників. Значна частина списів з Ізяславля мала бути місцевими або регіональними виробами. Цікаво, що металознавчий аналіз наконечників списа залізного віку з пруських і балтійських земель показав залучення тих самих технологічних схем [611], водночас деяка частина балтійських знахідок станом на XIV ст. були місцевими виробами, інша привнесена лівонськими рицарами [531, р. 124, 129]. Найімовірніше, саме з Волині у XIII ст. балтійські племена запозичили піку [531, р. 133–136].

3.2. Бойова сокира

Поруч зі списом, поширеною деревковою зброєю ближнього бою були **бойові сокири**³¹. Слід зауважити, що на сьогодні все ще не розроблено універсальних критеріїв виокремлення бойових та робочих сокир. А. Алешковський вважав головною ознакою бойової сокири діаметр провуха не більше 2,3 см, коли у господарських – до 4,3 см [13, с. 74]. А. Кірпи́чников запропонував вважати бойовими сокири з робочою частиною вагою до 450 гр. та довжиною леза 9–15 см. [201, с. 28], а також такі, що містять будь-який декор [201, с. 29]. Проте, більшість дослідників погоджуються з тим, що межа між бойовими та робочими сокирами доволі умовна; один і той самий предмет міг бути поліфункціональним [201, с. 26–27; 620, с. 37–38]. До того ж, форми бойових сокир конструктивно наслідували або

³¹ Сокира є деревковою зброєю, що складається із металевої ударної частини – бойка (або сокири в вузькому розумінні) з невеликою площею леза, насадженого на руків'я (древко) (рис. А30) [49, с. 100, 107, 363]. Надалі в тексті під терміном “сокира” матиметься на увазі саме металева її частина.

були тотожні формам господарських сокир, відтак розвивалися у взаємовпливі [201, с. 45]. Тому у своїй загальноприйнятій типології сокир (рис. А32) А. Кірпічніков розглядає всі типи сокир, які використовувалися у X–XIII ст. [201, с. 26–46]. Далі типи подаємо за А. Кірпічніковим. Прийнято узагальнено поділяти сокири на три великі групи [201, с. 29; 125, с. 24]:

1. Безпосередньо бойові, в яких наявні усі згадані ознаки. На Русі це, перш за все, типи I (т. зв. чекани)³², II³³ та III³⁴;

2. Універсальні типи, які об'єднували бойову та утилітарну функцію, залежно від ваги чи інших ознак [201, с. 29];

3. Масивні господарські сокири, що надавалися як зброя тільки ситуативно [201, с. 29; 207, с. 310]. Здебільшого, передбачали дворучний хват [201, с. 29; 125, с. 24]. У цій роботі увагу акцентовано на дві перші групи.

Без сумніву, бойовими були чекани, появу яких на Русі, де вони широко використовувалися з X–XIII ст., пов'язують зі східним впливом [201, с. 33–34]. Для часу, який нас цікавить, а саме XII–XIII ст., ця зброя вже не була такою поширеною, як у попередні століття³⁵. Але низка екземплярів засвідчує її присутність і у зазначений час. Це, зокрема, знахідки зі Ступниці на Львівщині та Ізяславля (табл. Д5: 1–2). Дещо схожим на зразок з Ізяславля є чекан з Крилосу, який відрізняється більшим розміром та відсутністю чітких бічних щекавиць³⁶ (табл. Д5: 85). Обидва екземпляри, з огляду на датування першого та наявності в обох (не круглого) в перетині молоточка, можуть належати до XII–XIII ст.

Чекани XIV–XV ст. конструктивно інші, і, вочевидь, генетично не пов'язані з місцевими попередниками. Датований XIV ст. зразок з Радимна (табл. Д5: 62) та на століття молодший з Холму [549, с. 29], мають форми бойової сокири з опущеним лезом та розвиненим обухом, і дещо втрачають східні риси попередників, зокрема

³² Чекан - легка бойова сокира з молоточкоподібним виступом на обуху зі зворотного до леза боку. Виступ відігравав роль як ударної поверхні, так і противаги леза [49, с. 367; 201, с. 33; 618, с. 38; 549, с. 28].

³³ Сокири цього типу імовірно сформувались на Подніпров'ї і протягом XII ст. виходять з ужитку [378, с. 75].

³⁴ Протягом часу, який нас цікавить, сокири цього типу вже не використовуються [201, с. 40–41].

³⁵ Варто згадати, що ранні знахідки чеканів X–XI ст. на Волині відомі з-під курганного поховання в Підгірцях та з-під Городища біля Луцька [455, с. 659; 600, с. 37–59].

³⁶ Щекавиці - бічні виступи обуха сокири, що надають більшій міцності кріплення з руків'ям [49, с. 369].

довгий щодо леза молоточок. Вочевидь давнішою, або вже архаїчною для XII ст. є бойова сокира типу III з Ленківців на Пруті (табл. Д5: 43).

Повернімося до масових універсальних/бойових сокир. У давньослов'янський час в реаліях воєнної демократії сокира водночас була зброєю та інструментом, що вочевидь і відбиває наслідування форм робочих (універсальних) сокир бойовими.

Якщо IX–XI ст. – час значного поширення бойових сокир, то у XII–XIII ст. форми спрощуються і уніфікуються (переважають універсальні робочі/бойові) [201, с. 41–42]. Це пов'язано з поступовим зростанням кінноти, для якої сокира не була прерогативою. У XIV–XV ст. сокира знову набуває більшої ролі як наступальна зброя у зв'язку з чималим розвитком захисних обладунків [205, с. 22]. Проте спостерігається деяка спадковість розвитку форм середньовічних сокир. Зокрема, низка типів сокир, які сформувалися упродовж раннього середньовіччя у Європі, побутують і у високому, і в пізньому середньовіччі, доповнюючись новими формами³⁷.

XII–XIII ст. – час найбільшого поширення великої групи т. зв. “бородатих сокир” з виїмкою в нижній частині та опущеним донизу лезом (типи IV, IVA, V, VA, VI та VIA за А. Кірпічниковим) [201, с. 29, 36–39]. Генезу таких сокир А. Кірпічников пов'язував із Північною або Західною Європою [201, с. 29, 36–38]. Водночас наймасовіший універсальний тип IV він вважав руським, що сформувався близько 1000 р. [201, с. 36–37]. Проте, натепер відомі знахідки таких сокир з великоморавських пам'яток др. пол. IX ст. [575, s. 172], можуть вказувати, що тип IV був загальноєвропейським, або мав ширшу за руські землі географію. Знахідки таких сокир виявлено на великих міських осередках Волині (табл. Д5). Чимала кількість їх походить з літописного Галича (табл. Д5: 84, 86, 92). Як правило, з кожної значної пам'ятки походять певна кількість таких знахідок³⁸. Як видно із матеріалу із зруйнованих монголами Ізяславля та Дорогобужа “бородаті”

³⁷ Мається на увазі, що сокири XIII–XV ст. розвинулися безпосередньо з раніших зразків. Спостерігається наявність сталих типів, таких як IV, V, VI, VIII, за А. Кірпічниковим [201, с.30].

³⁸ Слід зауважити, що загалом знахідки сокир є масовими, часто фрагментарними, а отже такими, що не несуть достатньої інформації. Ми не виключаємо того, що хронологія значної частини наведених у таблиці сокир може бути переглянута. Проте, часта відсутність музейної документації і неможливість встановити топографію знахідки та її прив'язку до культурного шару не дозволяє звизити датування. Окрім того, значна частина знахідок сокир, як і решти масових знахідок предметів озброєння таких як наконечники списів, сулиць та стріл, залишається не опублікованими. Тому подані в даній роботі таблиці знахідок того чи іншого виду озброєння покликані доповнюватись в майбутньому.

“універсальні” сокири типу IVA не виходять з ужитку і в сер. XIII ст. та співіснують зі спрощеними формами XIII ст. VI та VIIA (табл. Д5: 5, 46).

Більшість типів бойових і господарських сокир, які побутували в час, що нас цікавить, сформувались у період “бурхливого розвитку матеріальної культури” [201, с. 28] (IX–X ст.), коли сокира максимально відігравала бойову функцію.

Технологічна схема виготовлення бойової і господарської сокири не мала принципових відмінностей [330, с. 145]. Обух формувався двома прийомами. Розковану пластину на вкладці згинали посередині, формуючи таким чином провух. З вільних кінців формувалось лезо [241, с. 104]. Другий спосіб передбачав згинання одного краю пластини з подальшим зварюванням стику, з вільного кінця формувалось лезо [241, с. 104] (рис. А31). Можливо, саме цей спосіб репрезентує напівфабрикат(?) з Галича (табл. Д5: 96), де при сформованому лезі провух або не завершено, або браковано³⁹.

Чекани через відмінну форму (наявність молоточка) виготовлялись з двох паралельних смуг, які зварювали, залишаючи отвір (майбутній провух) між ними [241, с. 145–146]. Більшість ранньосередньовічних чеканів мали сталеві леза [241, с. 146]. Зазначмо, що дослідження сокир з Ізяславля показало притаманну для півдня руських земель різноманітність технологічних прийомів. Зокрема 6 сокир виплелось суцільнозалізними, 16 суцільносталевими, включно з подальшою термообробкою, 8 з наварними лезами, і навіть 5 екземплярів з пакетованого металу [76, с. 114; 330, с. 145]. Проте наварка сталевого леза з подальшою термообробкою можливо було найпоширенішою та найстійкішою схемою. Вона була типова для ранньосередньовічних сокир [242, с. 256], та прослідковується (візуально) на пізньосередньовічній сокирі з Радимна [570, с. 165–169]. (табл. Д5: 48).

Значна частина типів сокир, характерних для X–XII ст., вочевидь в кінці XIII ст. виходять з ужитку. Натомість, з’являються все масивніші універсальні і бойові сокири простіших форм. М. Глосек для аналізу матеріалу XIII–XV ст. використав (з доповненнями нових типів) типологічну схему сокир X–XII ст. А. Надольського

³⁹ Можна припустити, що у випадку сокири з Галича коваль спочатку формував лезо, а вже після цього планував загорнути провух.

[549, s. 27; 620, s. 24–46] (рис. А32–34). Далі типи подаємо згідно типології М. Глосека (рис. А34).

Верхня частин таких сокири все більше випрямляється, а отвір провуха втрачає круглу форму і поступово видовжується. Місце насадження таких сокир на древко стає дедалі масивнішим і широким у поздовжньому перетині, дещо опускається донизу, немов утворюючи невелику тулею. Це, вочевидь, пов'язано зі збільшенням самих держаків/древок. Можливо, найдавнішими знахідками таких сокир з масивним обухом і провухом є знахідки з Листвина, Перемиля, Ізяславля і Галича (табл. Д5: 72, 73, 6). Оскільки згаданий конструктивний елемент з'являється у типів найшвидше VIII, VIIIa і IX, які з'явилися близько сер. XIII ст. [549, s. 80]. Відтак згадані знахідки не давніші кінця XIII ст. Такі пізньосередньовічні сокири з чітко виокремленим в тулею провухом М. Глосек розглядає як, здебільшого, «плебейську» зброю [552, s. 241–243]. Тобто таку, яка не є головною для кінного рицаря. Проте, Соломія Козак зазначає, що в чеських землях сокири широко використовувалися і рицарством, через поступальний розвиток захисного обладунку [396, с. 111].

Вочевидь, з кінця XIII – поч. XIV ст. серед зброї ополченця в містах королівства Русі в руслі загальноєвропейських тенденцій набувають поширення господарські та бойові сокири типів VIII, VIIIa, IX, та X за М. Глосеком (табл. Д5).

Цікаво, що у XIV–XV ст. з'являються бойові/універсальні сокири з ковальськими знаками [549, s. 63–70]. Це виконані гарячим штампуванням особисті знаки майстрів або знаки цехів чи майстерень, де було зроблено виріб [549, s. 64]. Безсумнівно, це вказує на диференціацію виробництва [549, s. 65] і міські цехи як його осередки. Такі знаки містять знахідки зі сходу Польщі, околиць Мостиська, переправи біля Радимно (табл. Д5: 38, 39, 53, 55, 57, 118, 119, 122)

Звернімо увагу на два осередки, де скупчено значну кількість знахідок середньовічних сокир. Велике скупчення таких знахідок в Радимно М. Глосек пов'язував із функціонуванням тут торгівельного шляху Львів-Краків, де на переправі через р. Сян було загублено велику кількість предметів озброєння [549, s. 66–67]. Іншим осередком скупчення таких знахідок є терени Белзької і Холмської

земель, де пролягав шлях Львів-Немирів-Любачув-Цешанув-Замч-Щебжешин-Люблін, а наприкінці XIV ст. відбувались інтенсивні переміщення військ в ході боротьби за Галицькі землі поміж угорсько-польською коаліцією та русько-литовськими військами [566, s. 241–242, 245, 259].

Звернімо увагу на орнаментовані сокири з Луцька, які умовно можна віднести до XIV–XV ст. (табл. Д5: 70–71). Наявність на одній з них готичного орнаменту може свідчити про їхній імпорт або трофей [51, с. 74–77] (табл. Д5: 70). Схожі на сокири з Луцька, відомі також орнаментовані сокири типу VIIIa з м. Болеславець на Заході Польщі [549, s. 84, №9], зі с. Остров в Малопольщі [549, s. 88, №63] та з невідомої місцевості у Польщі [549, s. 94, №143]. Ці знахідки, як і луцький екземпляр, датовані у межах XIII–XVI ст. Другий екземпляр сокири з Луцька (табл. Д5. 71) орнаментований стрічками, крапками та зигзагами, може бути зіставлено з орнаментом сокир різних типів з теренів Польщі, які датовані орієнтовно XIII–XVI ст. [549, s. 84: №8, 93: №125; 94: №139, 143].

Ковальські знаки і готичний орнамент на сокирах XIV–XV ст. вказує на те, що в цей час такі вироби могли виготовляти, перш за все, цехові майстерні великих міст, як-от Львова, Луцька, Кракова та ін. До слова, знахідка сокири типу VIII з Мостиська містить ковальський знак(?) у вигляді стрілки (табл. Д5: 39). Схожий до нього, але у вигляді двох стрілок, знак відомий на нелокалізованій знахідці, що зберігається у Музеї Війська Польського у Варшаві [592, s. 263]. Це може вказувати на одну майстерню десь з теренів Корони Польської.

Продукцією зброярів галицько-волинських земель були віялоподібні черешкові сокири з плоским лезом⁴⁰ кін. XIII–XVIII ст. [442]. Ця зброя, як переконливо довів С. Терський поширилася на Волині під впливом монголів [442, с. 19]. Така рецепція була зумовлена вагомою роллю піхоти на Волині та тісними військово-політичними зв'язками з Ордою. Цей тип черешкових сокир набув локального поширення саме на теренах Волині, звідки поширився до суміжних територій на сході Європи [574, s. 9–21; 442, с. 26], і став прототипом майбутніх

⁴⁰ При значній ширині, цей тип має невелику товщина леза, що, на думку С. Терського, виключає можливість господарського використання цих сокир [442, с. 18]. Проте, існують думки, що такі сокири на Сході Європи могли використовувались як господарські [574, s. 15].

бердишів. Такі сокири широко використовувалися у XIV–XVIII ст. [442; 574, s. 16], тому загостримо увагу на знахідках, які чітко датовані пізнім середньовіччям, виявлені у середмісті Луцька (будівля XIV–XV ст.) та у Крилосі (Галич) з пізньосередньовічної єпископської резиденції [442, с. 18], (табл. Д5: 102–106).

Знахідка з переправи через р. Сян в Перемишлі виявлена разом з кістяком коня і вершника(?) [574, s. 11, 18], що може свідчити про використання цієї зброї як пішцями, так і вершниками. Складається враження, що технологічна схема виготовлення таких сокир була доволі проста. Переважно це мали бути цільносталеві пластини з термообробкою(?).

3.3. Булава

Чільне місце в комплексі озброєння середньовічного воїна займала **булава**. Булава складається із бойової частини – верхів'я, та короткого дерев'яного або металевого руків'я у вигляді стрижня [483, с. 161]. Для означеного нами періоду металеві руків'я невідомі. Верхів'я були залізними, бронзовими, або виготовлялися шляхом комбінування бронзи і свинцевого наповнення задля надання ваги, що збільшувало потенційну силу удару [201, с. 46, 47–49]. Генезу цієї зброї у Європі прийнято пов'язувати із зоною контактів кочового світу та Візантії [201, с. 47; 180, с. 108–109; 526, с. 42–48].

На сьогодні загальноприйнятою вважається типологія булав (беруться до уваги збережені металеві верхів'я), яку запропонував А. Кірпічніков [201, рис. 10]. Проте, на підставі того, що низка нових знахідок немає у ній відповідників, ми запропонували здійснити поділ на 4 великі узагальнені групи, які об'єднують схожі за морфологією та матеріалом групи [221, с. 53].

Розглянемо головні знахідки булав з територій Галицької та Волинської земель і зі суміжних територій. Всі відомі нам знахідки зведено у таблиці за вказаними нижче групами (табл. Д6–9).

До групи I ми віднесли переважно залізні булави типів I, II і IIб за А.Кірпічніковим, основою яких є кубічна форма. Тип I, верхів'я форми куба з

чотирма хрестоподібно розташованими масивними шипами, і зроблені переважно з заліза [201, с. 48].

З Волинської землі відомо лише екземпляр з Черемна (літописний Червен) у сучасній Польщі [613, s. 104, rys.1:5–7] (табл. Дб. 1)⁴¹. Примітно, що Червенський екземпляр виготовлений із олова, і датується у широких рамках XI–XIII ст. [587, s. 123]. Незвичний матеріал дещо виокремлює знахідку серед відомих аналогій і вказує на місцеве виготовлення.

Тип II дещо спрощений на відміну від типу I, булави цього типу мають форму куба зі зрізаними кутами [201, с. 48]. На сьогодні цей тип загалом датується XI–XV ст. [201, с. 54]. Зокрема, такі наверхшя з Польщі, які були дещо більшого розміру, А. Міхалюк схильний вважати пізньосередньовічними, а невеликі (в тому числі знахідку з Черемна (табл. Дб) – імпортом [613, s. 105].

Тип II – безсумнівно демократична зброя. На це вказує як і простота виготовлення цільнозалізних кованих наверхшя часто доволі грубої роботи [418, с. 168], так і значні кількісно знахідки таких булав. Зокрема, з Ізяславля походить 14 таких булав (табл. Дб: 5), з Колодяжного 6 (табл. Дб: 7), з Райковецького городища 25 (табл. Дб: 6), також поодинокі знахідки відомі з Червена (табл. Дб: 3), Дорогобужа (табл. Дб: 9), Чорнівки (табл. Дб: 12).

Поодинокі знахідки відомі із Заходу України (табл. Дб: 8,15), зокрема з Буковини, та з колишніх теренів Болохівської землі (табл. Дб: 16–18). Технологічна схема виготовлення таких булав гіпотетично мала виглядати як кування грубої залізної заготовки на вкладці, яка формувала отвір для руків'я. Або ж монтажний отвір міг формуватися у вже сформованому наверхші. На підставі кількох залізних булав з Кракова [625, s. 228–229] та території Білорусі бачимо, що ті виготовлялися з кованого заліза одного чи двох штабів з подальшою термообробкою/цементациєю [614, с. 61; 241, с. 147; 107, с. 95]. Металознавчі дослідження наявних знахідок у майбутньому дозволять уточнити технологічну схем виготовлення булав групи I.

⁴¹ В одній із публікацій ми віднесли до цього типу знахідку з Дорогобужа, але при уважнішому порівнянні переглянули таку атрибуцію, яка попередньо була поспішною [221 с. 53].

Імовірно, варіантом типу II є тип IIa, форма якого доповнюється бічним виступом в формі гака, т. зв. “булава-гачок” [490, с. 147–150; 221, с. 55]. Його функцією могло бути як ефективніше пробивання обладунку, так і пристосування для підвішування/носіння. Цілком переконливою видається думка, що такі порівняно невеликі верхів’я з Г-подібним виступом були поліфункціональними, об’єднували функцію легкої булави та верхів’я канчука [322; 500, с. 61–64]. Це пояснюється схожістю типу IIa до стилізованих у вигляді пташиної голови тильників канчука, оформлених у вигляді схематичної пташиної голови, відтак Г-подібний виступ типу IIa є стилізованим дзьобом [322, с. 58–59]. Поліфункціональність таких виробів пояснює функцію дзьобоподібного виступу/шипа та порівняно меншу вагу булав IIa від генетичних попередників типу II. Такі знахідки виявлені у Червені (табл. Дб: 2), Ізяславлі (2 екз.) (табл. Дб: 4), Чорнівці (табл. Дб: 10), та Пересопниці (табл. Дб: 11).

Поширення типу IIa у галицько-волинських, як і на решті руських земель, які межували зі степом, варто пов’язати із кочовиками на службі у руських князів, у яких, вочевидь, відбулося поєднання легкої булави і канчука [322, с. 58–60, 66]. Наявність на тильнику нагайки перпендикулярного виступу стало передвісником видозміни її на допоміжну ударну зброю [322, с. 54–55; 500, с. 61–64].

Булави групи I, з огляду на значну концентрацію знахідок у регіоні і відносну простоту виготовлення, були виробами місцевими [221, с. 54], та, можливо, імпортувалися (тип II) у польські землі [614, с. 53]. Або ж, на прикладі цього типу, можна прослідкувати вплив на зброярство західних сусідів. Такими булавами могли користуватися як вершники, так і пішці. Тип IIa “булава гачок” або поліфункціональний тильник канчука цілком може відбивати матеріальну культуру кочівників, або ж їхній вплив на осіле населення. Проте, у рицарській мілітарній технології для підкорення бойового коня волі вершника традиційно застосовувалися шпори, а не канчук [652, s. 179–181]. Можливо, їх використовував як допоміжний засіб якийсь рід легкої кінноти.

Група II, яка об’єднує бронзові литі навершя зіркоподібних булав з трикутними шипами, є чи не найпоказовішою. До неї входять схожі між собою типи

III і IV (за А. Кірпічниковим) [201, с. 51; 221, с. 55]. Обидва типи мають вигляд тулеї з більшими і меншими бічними шипами довкола неї.

Тип III властивий чотирма (рідше п'ятьма) пірамідальними боковими шипами. Інколи навколо них розташовувалися вісім або більше округлих виступів [201, с. 48]. Тип IV подібний, на таких верхів'ях наявні чотири основних великих та вісім маленьких шипів, що вкривають всю булаву [201, с. 48]. Бронзові навершя групи II були водночас ударною зброєю й ранговим атрибутом професійного воїна-дружинника [220, с. 63]. Низка дорого оздоблених технікою зерні, псевдо-зерні і скані взірців, вочевидь, не були бойовою зброєю, що видно, зокрема, з пустотності їхніх шипів [648, s. 107; 612, s. 194]. Це, зокрема, екземпляри зі Стовп'є та західних околиць Галицько-Волинської держави, тепер території Польщі (табл. Д7: 37–41). Такі булави були церемоніальною, парадною зброєю, ознакою феодалної верхівки.

Аналізуючи знахідки таких булав зі всіх руських земель, Б. Рібаков зазначав, що “стійкість типів і форм у поєднанні із широкою географією знахідок дорогих бронзових верхів’їв булав свідчить про обмеженість місць виробництва” [392, с. 458].

Первинним осередком виготовлення таких булав був Київ, де їх виготовляли майстри-ливарники з бронзи [201, с. 51–52]. Про це свідчить знахідка такої булави пер. пол. XIII ст. [201, с. 51 кат. №54] у майстерні на території Михайлівського монастиря, званої як “будинок художника” [201, с. 51; 317, с. 111]. А. Кірпічников зазначає, що форма таких декоративних бронзових булав спрощується разом з віддаленням від Києва та “Південної Русі”, пояснюючи це відливанням їх за допомогою глиняних форм, зроблених за восковими моделями, знятими із привезених з місця первинного виробництва зразків [201, с. 53–54]. Можливо, ливарник – автор оригінального виробу – користувався кам'яною формою. А вже ремісники, які копіювали його виріб, застосовували згаданий прийом з восковим відбитком, аби перенести бажану форму на новий виріб.

Як приклад такої копійованої булави вчений наводить зразок булави типу III з Ізяславля (табл. Д7: 24), яка найімовірніше є скопійована зі згаданого київського прототипу [201, с. 51–53]. Щоправда, знахідка є трохи меншою і належить до іншої

серії даної майстерні [201, с. 51–52]. На прикладі булав типу IV, який, на думку вченого, з'явився у “Південній Русі”, можна чітко прослідкувати серійність виробництва литих бронзових булав та імпорту цієї зброї із Києва на територію всієї Київської Русі та за її межі. Окрім згаданої булави з Городища, предметом серійного київського виробництва вважається екземпляр із Василева [201, с. 51] (табл. Д7: 31). Серію таких форм булав (можливо відлитих за одним шаблоном), на думку А. Кірпічнікова, утворюють екземпляри з Райковецького городища та Колодяжного [201, с. 53] (табл. Д7: 26, 27). Знахідки із Закарпаття (табл. Д7: 30), Зеленча (табл. Д7: 19), та Степанково у районі Познані (Польща) [620, s. 273. tab.XXXIII,5], утворюють групу, відлиту за одним шаблоном, можливо з однієї серії, оскільки не спостерігається відносного спрощення форми на жодному з них [181, с. 53]. Один із ізяславських екземплярів, на думку А. Кірпічнікова, аналогічний до навершя зі шведського о. Еланд [201, с. 53].

А. Міхаляк звертає увагу на концентрацію знахідок на сході Польщі, теренах, які входили до складу західноруських князівств [614, s. 50]. Вчений наводить приклад аналогії булави типу III з Градова в Малопольщі до схожої булави, виявленої раніше в Берегівському районі на Закарпатті [614, s. 50] (табл. Д7: 25, 39). Особливо цікавою є наведена дослідником подібність орнаменту (ряди фігурних валиків між шипами) на поверхні зразків з волинського Черемна, Ставчан, Дорогобужа (табл. Д7: 34, 46, 3), із Музею війська польського у Варшаві (колекція І. Хайновського)⁴² та Музею історії у Стокгольмі [612, s. 194]. Знахідка з Василева (табл. Д7: 31) може бути пов'язана одним осередком з навершям з Радимна (табл. Д7, 40) [612, s. 194].

Окрему групу всередині типу становлять булави з нечіткими обрисами і максимально позбавлені орнаменту. Булава з Новоугрузька (табл. Д7: 10), дуже спрощена згладженої форми, має подібність зі знахідкою з графства Лінкольншир в Англії [612, s. 194]. До ще одного англійського екземпляру з графства Кент, на думку дослідника, подібні булави з буковинської Варта Молдавіцею (Зараз Румунія) (табл. Д7: 44), Паннонії, Угорщини та Київщини [612 s. 195]. Привертає увагу те, що

⁴² На думку А. Кірпічнікова, предмети колекції походять з Київщини [209, с. 227–231].

румунська (буковинська) і англійська знахідки залізні (?) [645, s. 224; 612 s. 194–195]. Неоздоблена бронзова булава із Зеленча на Тернопільщині (табл. Д7: 19) (згладженої форми, з подвійними лініями між шипами) схожа до згаданих знахідок з Новоугрузького та Варта Молдавіцей. Ще одна південна аналогія походить з Білгорода-Дністровського (табл. Д7: 49), який входив до Галицького князівства [96; 99, с. 68–69]. Імовірно, що деякі зі згаданих спрощених наверх були дешевою (копійованою?) альтернативою орнаментованим зразкам. Їх можна зіставити з подібними булавами, які болгарський дослідник Стоян Попов виокремив у типи ХПА1-2, і датував XII–XIII ст., такі знахідки відомі в Угорщині і на Балканах [640, s. 54–55, 288–290; 526, с. 50–52, fig. 3]. З півдня Угорщини походить фрагмент, який супроводжували монети 1215–1230 рр. [540, р. 30]. Можливо, такі булави були угорською адаптацією зірчастої форми руських виробів. В цьому контексті варто зауважити серію подібних булав, що імовірно походять з Трансільванії [540, р. 58–61].

А. Кірпічніков вважав, що у XIII ст. виготовлення таких зірчастих булав було налагоджено в торгівельно-ремісничих осередках Галицько-Волинського князівства [207, с. 331]. Про місцеве виготовлення таких булав у Галицько-Волинських землях свідчить як і значне скупчення знахідок, так і знахідка бракованого напівфабрикату із залишками обпаленої глини та прикипілими частками бронзи [358, с. 33] у городищі Галиця (літописний Кучелмин). С. Пивоваров датував знахідку др. пол. XII ст [358, с. 33] (табл. Д7: 33), це дещо раніше, ніж припускав появу такого виробництва А. Кірпічніков. Це, водночас, підтверджує думку про те, що знахідки з Малополющі відображають торгівельні зв'язки з Руссю [645, s. 111; 613].

Можливо імпортом був лише бронзовий корпус таких булав, а свинцева заливка і монтаж на руків'я (древка) здійснювалася у місцях реалізації, з урахуванням індивідуальних / антропоморфних побажань замовника. Підтвердженням цього є знахідка бронзового верхів'я без свинцевого наповнення біля Вітебська в Білорусі [369, с. 51–52]. Таке припущення є вельми слушним і з огляду на врахування індивідуальних особливостей кожного воїна, оскільки

свинцеве наповнювання могло здійснюватися щодо фізичних якостей воїна і товщини руків'я.

М. Осипенко, на підставі аналізу орнаментів та нюансів оформлення зіркоподібних булав даної групи здійснив поділ сукупно на 6 підтипів та 5 орнаментацийних схем [317, с. 105–109], які, водночас, також можуть відбивати поширення виробів однієї серії і, разом з тим, торговельних шляхів. Зокрема, шістнадцятишипні булави підтипу III⁴³ за М. Осипенком відображає лише одна знахідка з Колодяжного [317, с. 106]. А підтип IV⁴⁴ за М. Осипенком представлено лише знахідками з Дорогобужа і з невідомої місцевості Угорщини(?) [317, с. 107]. Відтак згадані серії можуть свідчити про Волинь як осередок, де їх було відлито.

Схожу тенденцію можна прослідкувати у деяких орнаментацийних схемах які виокремив дослідник. Зокрема, орнаментацийна схема 2 за М. Осипенком⁴⁵ об'єднує численні знахідки, зокрема з Городниці, Ізяславля, Києва, Володимира та Ставчан [317, с. 109]. Орнаментацийна схема 3, з властивими пальчиковими виступами об'єднує географічно близькі знахідки зі Стовп'є (табл. Д7: 37) Берегівського р-ну Закарпаття (табл. Д7: 25) та з Гради в Польщі [317, с. 109].

Місцеве виробництво могло виникнути як відповідь дорогому київському імпорту, та як відповідь на попит місцевих дружин та сильного боярства на статусні предмети озброєння [221, с. 57]. Оскільки булави даної групи, крім утилітарної, відігравали представницьку функцію, їхня популярність серед бояр та дружинників може пояснюватись і тим, що мечі XII–XIII ст. втрачають багато прикрашений ефес [221, с. 62]. Відтак цю функцію перебирають булави.

На сьогодні відомо понад 50 знахідок верхів'їв булав групи II з Галицько-Волинських земель (табл. Д7). Слід звернути увагу, що найбільша концентрація знахідок типу IV зосереджена у межах чи околицях літописних міст Волині, які були потужними ремісничо-торговими центрами [221, с. 56–57]. Зірчасті булави не виходять з ужитку і в XIV ст. Датування більшості знахідок XII–XIII ст. цілком

⁴³ Розміщення основних шипів, як і у попередніх підтипах, з дванадцятьма допоміжними пірамідальними ромбічними в перетині шипами, які розміщуються симетрично в нижній та верхній осі бойової частини виробу, поміж бічних сторін та верхнього і нижнього кута основного шипа [317, с. 106].

⁴⁴ З невеликими трикутними в перерізі пірамідальними шипами. На одній стулці чотири розміщені в середній, а ще чотири симетрично у верхній і нижній осі бойової частини виробу [317, с. 107].

⁴⁵ З невеликими рельєфними конусоподібними виступами поміж шипами [317, с. 109].

може виявитися результатом вже згаданої тенденційності А. Кірпічнікова. Деякі знахідки з упевненістю можна віднести і до XIV ст. До слова, утилітарні бронзові верхівя з 12-ма і більше шипами в три ряди (варіант розитку типу IV за А. Кірпічніковим), тип XIV за С. Поповим [636, р. 59–62] відомий в Трансильванії, Сербії, Болгарії і Угорщини, звідки найімовірніше походить, та датуються в широких межах XIII–XV ст [526, р. 58–59]. А. Міхаляк, розглядаючи наближені за конструкцією та орнаментом до булави з Черемна (табл. Д7: 34) екземпляри, поруч зі знахідками з Дорогобужа (табл. Д7, 2–3) і Ставчан (табл. Д6: 46), вказує предмет з Історичного музею в Стокгольмі, віднесений до XIV ст. [612, s. 194].

Європейські аналогії зіркоподібних булав типу IV за А. Кірпічніковим, з теренів Австрії, Словаччини, Угорщини та Англії прийнято датувати дещо пізніше, аніж місцеві [612, s. 195–196]. Можливо, західною адаптацією руських зіркоподібних булав став тип IVB за А. Міхаляком [612, s. 197–198, 218–219]. Такі булави, хоч дещо і наслідують руські взірці (зокрема, наявністю рядів більших і менших пірамідальних шипів), а проте відрізняються розміром/масою та пропорційно високою втулкою. Інколи наскрізній отвір згори закривав додатковий шип.

Зауважмо, що деякі зразки булав з вираженою тулеєю та наявністю головних і проміжних шипів належать як до типу III, так і до типу IV за А. Кірпічніковим. Серія таких булав відома з території Балкан, в Угорщині, Словаччині та Чехії [612, s. 196–197, 219; 617, s. 177–183]. На думку дослідника, така форма विकристалізувалася у взаємозв'язку з інтенсивнішим, аніж на Русі, розвитком захисного обладунку [612, s. 198]. До таких доповнених видовженою тулеєю булав з теренів ГВД можна віднести знахідки з Берегове (табл. Д7: 25), Градів (табл. Д7: 38), Столп'є (табл. Д6: 37), Гумнище (табл. Д7: 7) і Тустані (табл. Д7: 15). На думку П. Стжижа, знахідка з Гори Бірув в Подзамчу (табл. Д7: 41) (Сілезьке воєводство, Польща) [612, s. 196; 560, s. 177–178], не може бути руського походження, оскільки не має спрощених контурів, а отже не була скопійованою [612, s. 196]. А. Міхаляк на підставі аналогій з Угорщини, Словаччини, Трансильванії та чеських земель доводить південний шлях появи цієї булави в польських землях [612, s. 196, 219; 617, s. 177–183]. Сілезька

знахідка доволі віддалено нагадує булави з Тустані (табл. Д6: 15) чи Гумнища (табл. Д7: 7). Але помітно, що ці знахідки об'єднані доволі високою нижню та верхню тулею, крім того датовані кін. XIII–XIV ст.

Р. Лівох вважає знахідку з Тустані угорського походження [601, s. 74]. І хоча дослідник пам'ятки М. Рожко вважав знахідку місцевим виробом [261, с. 354], за низкою морфологічних ознак вона відрізняється від місцевих аналогій. Знахідка має 5 замість 4-х шипів, а також чітко виражену тулею внизу та згори (табл. Д7: 15). Морфологічні відмінності від решти зразків типу IV та аналогії такого верхів'я, виявлені в Угорщині, Трансільванії та Чехії, підтверджують висновки Р. Лівоха [612, s. tabl. IV; 558]. Аналогічною до верхів'я з Тустані є знахідка з фортеці у Пржеровцях, Чехія [584, р. 649–651]. Верхів'я має обламану нижню частину тулеї, але з усього решти складається враження, що обидві знахідки відліто за однією формою.

На наш погляд, з кінця XIII і упродовж XIV ст., можливо у зв'язку з деяким занепадом місцевого ливарництва (?), осередок виготовлення зірчастих булав змістився в угорські і чеські землі, де форма верхів'я поступово змінюється під впливом розвитку захисного спорядження. Зокрема, збільшується загальна маса, кількість і довжина шипів, а наявність масивної тулеї передбачало потребу наносити значно сильніший удар. Результатом такої видозміни стала поява типу IV-B за А. Міхалюком, передвісників європейських “моргенштернів” – масивних плебейських бойових ципів [612, s. 197].

Якщо знахідка з Тустані могла бути як імпортом, так і втраченою угорськими військами⁴⁶, то знахідки зі Столп'є, Берегового та Градів, за винятком втулки, є типовими зразками зіркоподібних булав і їхнє руське походження не викликає сумніву. З-поза Галицько-Волинських земель (включно із суміжними територіями) знахідок таких булав на Русі обмаль. Варто згадати властивий зразок із Гродно [105, с. 55]. Зачатки такої конструкції можна прослідкувати вже на знахідці з Черемно (табл. Д7: 34). З певною обережністю можна припустити, що чеські і угорські землі

⁴⁶ Угорські війська після втечі князя Владислава Опольського утримували передгір'я Карпат на Дністровському правобережжі з містами Жидачів, Тустань і, можливо, Стрий аж до 1390 р. [89, с. 587].

були осередком виготовлення таких була у кін. XIII – на поч. XV ст. Але мода на такі булави мала місце і в Королівстві Русі. Про це, окрім згаданих знахідок, опосередковано свідчить зображення зірчастої булави на іконі св. Дмитра пер. пол. XVI ст. із с. Цівків в Підкарпатському воєводстві, нині в колекції Музею народної архітектури у Сяноку [617, s. 174]. На поясі святого з правого боку зображена булава з чіткими різнобічними шипами і властивим виступом у верхній частині (рис. Б2), як у згаданій польської знахідки з Подзамчі. У сер. XIII – на поч. XIV ст. в Угорщині і на сусідніх до неї теренах Європи з'являються масивні зірчасті булави з вираженою тулеєю для міцної фіксації древка, які С. Попов виокремив у тип XIII D [636, p. 57–59; 526, p. 55–57]. На їхньому прикладі можна простежити процес адаптації привнесеної імовірно з Русі форми до протидії удосконаленим обладункам.

На сьогодні технологія виготовлення булав різних типів досліджена не достатньо. З Волинської землі маємо металографічний аналіз бронзи лише двох знахідок булав типу IV з Чермна і типу III з Пересопниці.

Склад бронзи у знахідки з Чермна становить у відсотковому співвідношенні: Cu–75,3; Fe–0,93; Ag–0,17; In–1,80; As–0,24; Pb–7,53; Br–0,08; Sn–11,9; Sb–1,58; решта домішок 0,47% [558, s. 68]. За вмістом миш'яка мідь зі складу бронзи виробу властива для Сілезії [614, s. 60], але дещо збагачена цинком, що не дозволяє стверджувати про імпорт матеріалу зі згаданого регіону [558, s. 60].

Пересопницька булава (містила на поверхні сліди жовтого металу з одночасною відсутністю патини), складалася бронзи у відсотковому співвідношенні: Cu <79, Sn <12, Pb <5, Fe <1,8, Sb <0,2%, решта Ag, Ni, Bi. у невеликій кількості [169, с. 398–399; 67, с. 244–247]. В обох виробках майже ідентичний вміст олова. Проте, навіть з огляду на наявність кількох неповних досліджень металу деяких булав з Європи, на сьогодні все ще не йдеться про комплексне порівняння і точну локалізацію походження сировини компонентів майбутнього сплаву бронзи. Але не викликає сумніву те, що самі верхів'я булав в більшості є продуктом місцевих ремісників. Цікаве виключення становить булава, близька типу XIII D за С. Поповим з фондів КАМ. Вона виконана з двокомпонентної бронзи (Cu–91% і Pb–7%)[640, s.

140]. Такий масивний і витончений виріб найімовірніше відлили не в роз'ємній, а у цілісній формі (на що вказує відсутність ливарних швів) [640, s. 141–142].

Групу III складають об'єднані ребристістю робочої часини булави типів V і VI за А. Кірпічниковим (рис. А53). Тип V верхів'я круглястої форми, часто з поздовжніми ребрами [201, с. 54]. З Волині відомо дві такі знахідки з Ізяславля та Райків (табл. Д8, 2), обидві виготовлені з бронзи та умовно датовані XII – пер. пол. XIII ст. Кругла форма булав (але без ребер) є найбільш архаїчною [27, с. 202]. Тому можна умовно припустити їхнє місцеве походження. Підставою включення їх в одну групу разом із “шестиперами”, про які йтиметься нижче, є наявність на обох поздовжніх ребер. За цією ж ознакою М. Осипенко виокремлює такі булави у підтип II кулеподібних ребристих булав, передвісників шестоперів [319, с. 85].

Тип VI за А. Кірпічниковим, верхів'я якого мають форму трубки з паралельно розташованими віялоподібними пластинами [201, с. 53–54], представлений всього двома знахідками (табл. Д8: 1, 4). На думку А. Кірпічнікова, цей тип так званих шестоперів міг розвинутися з форми типу V на місцевому ґрунті [201, с. 53–54]. Проте, на підставі численних аналогій з Кавказу, Передкавказзя та ординських поховальних пам'яток, не викликає сумніву саме ординське походження шестоперів, виявлених в Україні [226]. Інга Дружиніна [156, с. 101], посилаючись на дослідження Ю. Худякова [503, с. 139], вважає, що монголи свого часу могли самі запозичити цю зброю у Середній та Передній Азії, зокрема свідченням цього може бути мамлюцьке походження одного шестопера з ординського поховання з Балобану в Молдові [366, с. 95–99]. Можливо, шестопери потрапили на озброєння ординців у другій половині XIII ст. під час їхнього протистояння з Хулагуїдами, які підкорили Іран, де перейняли цей тип булави [156, с. 101–102]. А вже як трофей чи запозичення, така зброя могла потрапити на озброєння до галицьких і волинських дружин, адже в комплексі озброєння європейського рицаря схожі предмети мали місце [313, с. 299].

Шестопер виготовлявся шляхом розковування залізного корпусу залежно від діаметру руків'я з розробленням поздовжніх отворів для монтування у них пластин за допомогою паяння міддю [226, с. 99]. З огляду на численні знахідки шестоперів з

пізньосередньовічних ординських пам'яток [156, с. 99–100; 117, с. 66–67; 309, с. 129. рис. 3,2–4; 660, с. 103–105], видається сумнівною гіпотеза Р. Лівиха про датування знахідки зі Звенигорода XVII ст. [601, с. 75].

Можливо, деякий занепад осередків виробництва литих бронзових булав групи II, який міг статися після монгольської навали (більшість знахідок датовані XII–XIII ст.) призвів до конкуренції між ремісниками і появи нових, часто не схожих між собою форм поодиноких знахідок. Ці знахідки не мають спільних морфологічних рис, але з огляду на їхню поодинокість і відсутність відповідників у типологічній схемі А. Кірпи́чнікова, ми виокремили їх у **групу IV**, що є умовністю, оскільки більшість із них типологічно не пов'язані між собою [391, с. 59].

В окрему підгрупу слід виокремити серію кулястих бронзових булав з декоративними виступами та псевдозерню, яку М. Осипенко визначає як варіант Іс підтипу I кулястих булав [319, с. 84]. З огляду відсутності у них поздовжніх ребер і прямих відповідників в типології А. Кірпи́чнікова (близькі до типу V), їх віднесено до групи IV нетипових булав, а не до групи III. Подібно до булав групи II, зразки даної підгрупи, судячи зі стійкості однієї базової форми кулі з радіальним рядом декоративних виступів, псевдо-зерні та виступаючої тулеї з нижнього та верхнього боку, мали обмежені осередки виробництва [221, с. 60–61].

Найяскравішим виробом цієї серії є навершя, виявлене 2015 р. між селами Звенигород та Гринів на Львівщині [347, с. 357] (табл. Д9: 4). Предмет виконаний з якісної бронзи, так само як і зірчасті булави, у роз'ємній глиняній формі, на що вказує ледь помітний ливарний шов [347, с. 357]. Інформації про аналогії обмаль. Але вони відомі у Галицькій землі – з Галича та Хмельниччини (табл. Д9: 5–6), з дещо іншим орнаментом. Навершя з Ізяславля (табл. Д9: 7), максимально відрізняється від решти рельєфом візерунку. Схожі географічно, віддалені на північ, навершя відомі з Ізборська та Ратюнкі [285, с. 85, 87, 92–93]. Можливо, що така підгрупа розвинулася з простіших в оформленні зразків бронзових булав типу V, як от знахідки з підтипу I за М. Осипенком [319, с. 84–85]. Унікальним для регіону є навершя, виявлене у XIX ст. в с. Жалиборах на Івано-Франківщині (табл. Д9: 1). Бронзовий виріб має вигляд тулеї з шипами на трьох рядах плоских кілець, по шість

шипів на кільці і по три вертикальною лінією [601, s. 67] (рис. А55). Р. Лівох виокремлює знахідку в тип «Желибори» [601, s. 67], і датує XIV ст. на підставі аналогії з невідомої місцевості в Італії [545, s. 67–68]. Обидві знахідки Р. Лівох пов'язує з війсьними кампаніями короля Угорщини Людовіка I Анжуйського (1342–1382) [358, s. 68].

Навершя, виявлене С. Пивоваровим у 2006 р. на дні рову у с. Недобоївці на Буковині, також є нетиповим, конусної форми із різко виступаючими довгими шипами, виконане із заліза [358, с. 34] (табл. Д9: 2) (рис. А57).

Знахідка залізної булави з літописного Василева (ур. Монастир) (табл. Д9: 3) має широку, майже кулясту форму, уткану двадцятьма пірамідальними шипами [358, с. 34]. Слід погодитись з С. Пивоваровим, що знахідка може бути датована доволі пізнім часом [582, с. 33], на наш погляд – XIV–XV ст. До того ж, булави групи I (тип II) та II (типи III і IV) загалом слід розглядати ширше усталеної хронології XII–XIII ст., як це робив А. Кірпічніков. Зокрема низка західних аналогій, про якій йшлося вище, а саме залізні верхів'я зі зрізаними кутами тип II з Польщі, та зірчасті бронзові булави з Чехії, Угорщини, Словаччини та Балкан у верхніх рамках датування (яке, звісно, є дискусійним) сягають XV ст.

Кістень 3.4.

Паралельно з булавою відбувалась генеза іншої ударної зброї, **кістень** (або обушка). Це металеві чи кістяні тягарці які кріпилися до ланцюга, ременя чи мотузки, яка з тильного боку з'єднувалася з древком/руків'ям [482, с. 152–153], яке було не обов'язковим. Включення кістень до древкової зброї є доволі умовним, і доцільно лише з урахуванням наявності дерев'яного руків'я. Проте можна погодитися з Д. Тоїчкіним і віднести обушок/кістень до гнучкої зброї [482, с. 29]. У кожному разі, єдиним компонентом цієї зброї, що відображений в археологічному матеріалі, є бойова частина (вага/тягарець), який виготовлявся з кістки/рогу або металу. Кістені мають доволі давню генезу, їх використовували кочівники ще у III ст. до н. е [573, s. 26]. А саме слово “kistän” природньо має тюркське походження [573, s. 26; 463, с. 4].

Загальноприйнятим є поділ всіх тягарців на кістяні та металеві, з подальшим членуванням на типи за морфологічними ознаками, такими як форма вушка для кріплення чи поверхня робочої частини [201, с. 58–65]. Це є доволі умовним, оскільки тягарці є дуже варіабельні за формою. Згідно із загальноприйнятою типологією А. Кірпічнікова, окремих екземплярів може об'єднувати ознаки не одного типу.

Найдавнішими прийнято вважати рогові кістяні типу I за А. Кірпічніковим, які аналогічні представленим в матеріалах Салтово-Маяцької культури, зокрема знахідка з с. Рідківці на Буковині [463, с. 5]. Такі паралелі зумовлені, вочевидь, запозиченням цієї зброї осілим населенням Русі від хозарів [201, с. 61], можливо після переможного походу Святослава Ігоровича у 965 р. [463, с. 4; 573, с. 52]. Традицію давнього використання/виготовлення цієї зброї місцевим населенням Волині засвідчують знахідки рогових кістян XI ст. з Пліснеська (3 екз.) [454, с. 59; 463, с. 5] (табл Д11: 1–3).

С. Терський подає 15 екз. здебільшого рогових тягарців (майже всі типу I) з різних пам'яток Галицької і Волинської земель [463, с. 4–7] (табл. Д11). Найяскравішими з них є знахідки з Черемна і Звенигорода на Білці. Знахідка зі Звенигорода, виявлена в житлі майстра-косторіза XII ст., є необточеним роговим напівфабрикатом, що відкидає будь-які сумніви щодо місцевого походження таких тягарців [73, с. 256, рис 6:2; 400, с.121. табл. I:15; 439, с. 75] (табл. Д11: 13). Наявність таких виробів вже вказує на майстрів-професіоналів з обробки рогу [416, с. 112].

Виготовлення рогових тягарців відбувалося на токарному верстаті з подальшим свердлінням поздовжнього каналу в центрі, у який монтували металевий стержень, що містив вушко з одного боку (для кріплення мотузки чи ланцюга)⁴⁷ та фіксував тягарець зі зворотного [439, с. 74]. Опісля заготовку шліфували та за необхідності наносили візерунки, тамги чи інші зображення [320, с. 68].

⁴⁷ Кріплення тягарців за ланцюг засвідчує знахідка XI ст. з Дорогобужа, де в отворі вушка зберіглося кільце ланцюга Терський кістяк [419, с. 8].

Особливо яскравим прикладом прикрашених рогових кістень є знахідка XII поч. XIII ст. з Червна [557, s. 239–241; 573, s. 56–57]. Виріб яйцеподібної форми з лінією плетінчастого візерунку та зображення людської постаті боярина/князя(?) у високій шапці з одного боку, та міфічної істоти (жінки з пташиним тулубом) з іншого боку [463, с. 6; 573, s. 56–57] (табл Д11: 11, рис А. 68). П. Котовіч вказує на паралелі подібних зображень на кахлях з руських храмів [573, s. 57]. Кістень з Білгород-Дністоровського (рис. А62, 3) має циркульний орнамент, такий самий, як на зразку з Полоцька [320, с. 68], та в дечому наслідує орнамент металевих тягарців із Зеленчі та Ізяславля [463, с. 9. рис 2:1–2].

Також рогові кістені з вирізьбленими зображеннями відомі з Пліснеська (зображення хреста) [463, с. 6] та невідомої місцевості Польщі (можливо України?)⁴⁸ з зображенням (тамги Рюриковичів?) [573, s. 54]. Остання знахідка умовно може стосуватися територій, які нас цікавлять. До слова, зображення родових знаків Рюриковичів, відомі зокрема на кістнях з Саркела – Біла Вежа, Новгород [28, с. 188-189], Мінська [44, с. 20–26] та о. Ледницького (Польща) [573, s. 54], на наш погляд, навряд чи свідчать про особисте володіння князями цією зброєю⁴⁹, як це часто подають [44]. Переконливішим видається приналежність власника зброї до князівської дружини, або ж походження цієї зброї з князівських майстерень чи арсеналів⁵⁰.

Слід погодитись з М. Осипенком, що поділ групи рогових кістень зі стрижнем за формою є умовністю, оскільки та зумовлювалася формою вибраної рогової заготовки [320, с. 63–71]. Рогові кістені типу I за А. Кірпічниковим використовувалися у широкому проміжку часу, аж до XIII ст. [201, с. 59]. Свідченням цього є датована цим століттям знахідка з Берестя [44, с. 103, рис. 31: 12–13]. Є підстави вважати, що хоча і кістяні тягарці побутували у широких межах

⁴⁸ Предмет з певною умовністю може бути розглянутий як знахідка з Галицько-Волинських земель. На це вказує зокрема на не типовість такої зброї для решти польських земель які не входил до складу ГВД [573, s. 53].

⁴⁹ Дуже малоімовірним видається потрапляння князівської зброї в культурний шар в таких кількостях (5 відомих екз.).

⁵⁰ Про існування таких князівських складів/арсеналів опосередковано свідчить епізод 1068 р. який передував повстанню киян проти великого князя Ізяслава Ярославовича (1054-1068 рр.) за його відмови видати їм зброю і коней для боротьби з половцями “Изяславу же со Всеволодомъ . Києву пришедшю а Стѣславу Чернигову . и людье Киевьстии прибѣгоша Києву . и створивше вѣче на торговищи Е и рѣша пославшеса ко князю се Половци росоулиса по земли . да вдаи княже вружьа и кони . и еще бѣемьса с ними . Изяслав же сего не послуша .” [2. стб. 160].

X–XIII ст., з поступовим розвитком захисного спорядження їх витісняють металеві, здебільшого бронзові тягарці [573, s. 52]. Дещо осторонь стоять два тягарця з нетипового матеріалу. Це круглий олов'яний кістень з Городка над Бугом (табл. Д10: 7), та округлий шиферний напівфабрикат з незакінченим орнаментом з Ізяславля (табл. Д11: 12). Ці вироби імовірно є продукцією місцевих майстрів, орієнтованою на місцевий ринок.

Бронзові кістені виготовляли так само, як і булави, у роз'ємних глиняних формах, зроблених за восковими моделями. Як і булави, тягарці всередині обважувалися свинцем. Металеві тягарці можна умовно поділити за обробкою поверхні на прості і рельєфні (оздоблені зерню або врізним чи рельєфним орнаментом), та формою. До суто утилітарних тягарців належить знахідка з Крилоса, та Ізяславля (табл. Д10: 36, 37 38, 47) З Галицько-Волинських земель походить численна колекція оздоблених тягарців-кістень, що або поєднували утилітарну та представницьку функції, або були радше воїнським атрибутом, ніж зброєю (це, зокрема, грушоподібні тягарці типу III).

Подібно до булав, форма і орнамент таких тягарців мали спрощуватися з кожною наступною відливкою по формі, віддалено від місця виготовлення оригінального екземпляру. Також подібність може вказувати на одну і ту ж серію виробів. Одну серію або стиль оформлення становлять кулеподібні, всіяні округлими шипами тягарці з вушком круглої форми, співвіднесені з типом IIa [463, с. 8]. Схожими між собою є такі кістені з Галича (бронза) (табл. Д10: 27) і свинцевий зі Звенигорода (табл. Д10: 24). Такий варіант декору М. Осипенко виокремив як варіант-2a [318, с. 72, рис. 1]. Він є загальноруським і зустрічається на численних знахідках, зокрема на тягарцях з Києва, Переяслава, Новгород, Княжої Гори, та ін. [318, с. 83, табл. 2]. Цікаво, що такий стиль декору представлений на 3-х тягарцях з Райковецького городища [318, с. 83, табл. 2].

Окрему серію становлять овально-пів'яйцеподібні тягарці з фігурним вушком (інколи з майже трапецієподібним отвором), оздоблені різного розміру зерню та смужками, які часто утворюють сюжет хреста. Це знахідки з Вербичної, Пересопниці, Ізяславля, Сяноку (Трепча), та Теліжинців (табл. Д10: 19, 1, 36, 21, 14).

Хоча декор цих тягарців має паралелі зі знахідками з Григорівки неподалік Канева та Райгорода на Подніпров'ї [462, с. 167; 318, с. 79, 81, 86], через значну локалізацію знахідок в Галицько-Волинських землях можна вбачати тут місцеву серію виробів (рис. А69). М. Осипенко виокремлює такий декор в варіант-2b [318, с. 73, рис. 1].

Парадні бронзові (обважені свинцем) кістени типу III грушоподібної форми з врізним орнаментом прийнято вважати продукцією подніпровських майстрів [463, с. 9–10]. А відтак ця група виробів, що підтверджується численними аналогіями з Київщини [318, с. 82, рис. 7] у Галицько-Волинських землях була здебільшого імпортом. Ці вироби, окрім врізного (відлитого, з подальшим поглибленням за допомогою різця) орнаменту часто були оздоблені черню, що не сприяло їхньому бойовому застосуванню.

Знахідки тягарців типу III з Низкинич та Пересопниці, на підставі пустотілості, вважають напівфабрикатами [463, с. 10] (табл. Д10: 23, 8). Можливо, імпортними були самі бронзові корпуси, як у випадку з булавами (про що йшлося раніше).

Цікавим є зразок імовірно іграшкового (судячи з розмірів) кістена з поч. XIII ст. з Городка над Бугом (табл. Д10: 6), пишно декорованого композицією розквітлого хреста, серед черневого орнаменту з трикутників і волют [463, с. 10; 573, с. 59] (Рис. А71, 2).

В середньому такі тягарці були завдовжки 6,5 см, завширшки 4,8 см, з овальним вушком і орнаментациєю з двох сторін корпусу [463, с. 10]. Часта присутність на таких виробках черні, що майже обов'язково супроводжувало глибоку орнаментацию [463, с. 10], дозволяє віднести такі тягарці швидше до ювелірних виробів, аніж до бойової зброї. На кістенах з Городка над Бугом і Липно (табл. Д10: 6, 22), уміщено сюжет у вигляді вписаного в рослинний орнамент хреста, або, як припускає С. Терський щодо знахідки з Липно – родового знаку [463, с. 10].

Як бачимо, мотив хреста у поєднанні з різними варіантами орнаментациї є найпопулярнішим варіантом оздоблення бойових тягарців, що перегукується з литими бронзовими окуттями піхов меча (див. Розділ 2).

Знахідок тягарців типу III з Галицько-Волинських земель відомо щонайменше 15 екз. (табл. Д10), що відбиває чималі торгівельні зв'язки з Києвом у XII – на поч. XIII ст. Менше знахідок кістеной округлішої форми, типу IIIa, (табл. Д10: 12, 13, 40). Тягарець типу IIIa (можливо II) з Крилосу (табл. Д10: 40) виразно демократичний виріб.

Серед парадних кістеной виокремлюється знахідка поч. XIII ст. із Зеленчі на Тернопільщині (табл. Д10: 4). Вона особлива, перш за все, тим, що її корпус залізний (обважений свинцем?), і був повністю вкритий орнаментом з чергування срібної інкрустації і нанесеної черні [102, с. 10–16]. За рахунок надання залізній поверхні шорсткості, заповнений черню простір між смугами нанесеної в канавці срібної інкрустації створював доволі монолітну поверхню, відносно тривку до механічних ушкоджень, що видно з порівняно хорошої збереженості покриття [102, с. 10–16]. На сьогодні в ЛІМ під інвентарним номером знахідки зберігається вже інший предмет [463, с. 4]. Техніка черні по залізі на бойових тягарцях була проявом значного технічного поступу ювелірів/зброярів галицького князівства, які працювали для багатого боярства та дружинної еліти, їхньому представнику належав цей виріб. Обважений залізний корпус разом з пишним декором вказує на органічне поєднання в цьому виробі бойової і представницької функцій.

Виключно бойовими мали бути тягарці дещо “незграбною” місцевої форми, (сплющені, із загостреними обрисами і подовгастим вушком) з Ізяславля, 2 екз. (табл. Д10: 37), та подібний до них з Сараївки (табл. Д10: 17). На думку С. Терського, цю серію тягарців продовжує свинцевий (чи олов'яний) зразок з Городка над Бугом [462, с. 168; 573, с. 58] (табл. Д10: 7). Згадані знахідки з Ізяславля А. Кірпічніков вважав місцевими виробами [206, с. 86]. Ці тягарці цілком могли виготовлятися як у самому Ізяславлі, так і в інших ремісничих осередках ГВД. Наслідує схожу форму бронзовий тягарець зі Східної Галичини (?) (табл. Д10: 12), який С. Терський відніс до типу IIIa [463, с. 8–9], та один із невеликих бронзових з Ізяславля (табл. Д10: 37). На прикладі тягарців з Ізяславля і схожих на них бачимо імовірно місцевий стиль кістеной із суцільними фігурними вушками (рис. А70).

Вочевидь, у середині XIII ст. використання бронзових (особливо парадних) кістень на Русі занепадає. У XIV ст. ця зброя спрощується. Тим часом датовано тягарець, що нагадує залізні булави групи II з Перемиля (табл. Д10: 39). До цього ж типу IV належать тягарці з Луцька і Соکیلців (табл. Д10: 40–41). Можливо, синхронним до згаданих є кістень типу VI з Бережанки (табл. Д10: 42). Детальна інформація про пізніші кістені із західних земель України нам не відома.

Кістень, без сумніву, був зброєю порівняно доступною і використовувався на війні так само, як і в позавоєнних конфліктах. Проте, слід зауважити, що він відігравав другорядну роль, адже зворотна дія сили удару тягарцем могла спричинити ураження самого воїна, який його наносив. Такому удару мав передувати амплітудний замах, що відкривало тіло для контратаки чи перехоплення. Звернімо увагу на довжину руків'я кістень з мініатюри Радивилівського літопису, що показує вбивство киянами у 1147 р. князя Ігоря Ольговича [320, рис. 1]. Древо руків'я значно довше за ремінь/ланцюг(?), до якого кріпиться тягарець. Це, вочевидь, убезпечувало руку від ураження власною зброєю.

Комплекс ударної зброї на Русі у середньовіччі не обмежувався булавами і кістнями. В “Угорській хроніці” в описі облоги польсько-угорською коаліцією м. Белза у 1352 р. йдеться, що оборонці міста завдали поранення невідомим дерев'яним молотом (можливо, дубиною) королю Людовіку Анжуйському [336, с. 220–224]. Можливо тоді ж, з кінця XIV ст., у ВКЛ та Короні Польській з'являються дуже популярні згодом у гуситів бойові ціпи. Один залізний підвіс такого ціпа походить з Луцька [444, рис. 152:5].

На підставі наведених даних можна виокремити особливості набору древкової і ударної зброї, який був притаманний для Галицько-Волинських земель. Окрім властивих для усієї Європи типів списів та бойових сокир, тут набувають поширення важкі наконечники піхотних списів – «рогатини» та віялоподібні черешкові сокири за монгольським зразком. Східні впливи прийнято вбачати у ранній появі тут кавалерійських гранчастих наконечників пік. Можливо, місцевий комплекс озброєння сприйняв азійські шестопери, що поки є гіпотетичним.

Особливої уваги заслуговує група декоративних бронзових булав та кістенів, які окрім утилітарної, відігравали декоративну і статусну роль. Такі вироби хоча і початково могли бути київським імпортом, вже у XII ст. були місцевими виробами.

Булави – як і утилітарні вироби групи I, так і декоровані зірчасті навершя групи II з Волині і Прикарпаття – поширюються у сусідні країни Європи. Зокрема, у Польщу і Угорщину.

Вже у XIV ст. можна говорити про імпорт таких булав, переважно з Угорщини. Приблизно тоді ж з'являються нові місцеві типи булав, які не були чисельними. Серед пізньосередньовічних сокири, типових для XIV–XV ст., важко виокремити імпорт від виробів міських цехів. Натомість утилітарні кістені (як рогові, так і з простих матеріалів – позбавлені декору), залізні булави, універсальні сокири та списи були місцевими виробами.

РОЗДІЛ 4

ЗБРОЯ ДАЛЬНЬОГО БОЮ

Зброєю дальнього бою прийнято вважати ту, яка служить для ураження ворога на відстані [57, с. 190]. Тотожним поняттям є метальна зброя. Метальна зброя – це вид зброї для ураження живої сили та руйнування оборонних споруд противника на віддалі, дія якої базується на використанні мускульної сили людини, сили ваги і пружних властивостей дерева або енергії скручених (розтягнутих) волокон для метання різноманітних снарядів [350, с. 13].

До зброї дальнього бою, що була поширена у Галицькій та Волинській землях у XII – XIV ст., слід віднести: лук і стріли; арбалет (самостріл); сулиці (метальні дротики), важкі облогові машини (пороки) та інші спеціальні засоби, такі як вогонь та праща.

Як відомо, серед княжого війська луком озброювали переважно «стрільців», котрі вербувалися з молодших бояр та кочовиків [672]. Цікаво, що вони могли виступати як пішим чином, так і кінно [672]. Ймовірно до включення зазначених територій до складу Київської держави лучники як рід воїнів не був чітко вираженим, можна припустити кожен воїн при потребі ставав лучником. Згодом, з утвердженням князівської влади і розвитком озброєння, структура війська ускладнюється. На нашу думку, із появою арбалетів з'являються арбалетники, а з появою облогових машин – спеціальні воїни, які їх обслуговували.

4.1. Лук і стріли

Лук і стріли – це механічна ручна зброя, призначена для метання стріл [482, с. 162]. Конструктивно луки прийнято поділяти на прості, тобто такі, що виготовлені з одного матеріалу, та складні, тобто комбіновані [513, с. 19]. Останні були значно важчими у виробництві. Складний лук виготовлявся за допомогою поєднання різних порід дерев та органічних матеріалів, дерева, кістки і рогу, що надавало йому більшої щодо простого луку сили натягу і, відтак, пробивної сили стріли.

Складний лук конструктивно складався з руків'я (середньої частини), плечей або рогів (вигнутих частин біля руків'я) і країв (закінчень лука, до яких кріпилася тятива) (рис. А100). Тятива складного, а можливо і простого лука, виготовлялася з різних органічних матеріалів, це могли бути шкіра, шовк, конопля та сухожилля [300, с. 16; 162, с. 154].

Якщо простий лук у зведеному стані з натягнутою тятивою мав форму, яка нагадувала літеру «С», то складний лук мав чітко виражені плечі і нагадував літеру «М». Характерною ознакою складного лука була система кістяних чи рогових накладок, які кріпилися по центру і краях лука [300, с. 10–15].

Складний лук руського середньовіччя генетично походить ще від луків т. зв. “скіфського” типу [162, с. 151]. У ранньому середньовіччі складні луки широко застосовуються хозарами та іншими кочівниками Сходу Європи [260, с. 73–130; 147; 284, с. 51–69]. Складний лук, на відміну від простого, був зброєю довгого ужитку і за рахунок комбінування матеріалів був придатнішим для застосування за різних погодних умов [260, с. 90]. Загалом же, луки та арбалети, про які йтиметься далі, будучи зброєю з органічних матеріалів, потребували певної бережливості. Зокрема, на багатьох знахідках простих і складних луків зі Сходу Європи виявлена характерна берестяна обмотка, яка запобігала проникненню вологи.

На Русі одні з найраніших решток складних луків відомі з поховань в Шестовиці на Чернігівщині. і датовані др. пол. X ст. [183, с. 321–341]. Отже, вже тоді складний лук проникає до комплексу дружинного озброєння. Цікаво, що груба робота деяких тогочасних виробів (або слідів ремонту) з Півночі Європи може свідчити про імпорт її станом ще на X ст. [183, с. 328]. Можливо, початково на Русь цю зброю постачали кочівники, для яких складний лук був повсякчас традиційним.

Водночас, простий лук як дешева альтернатива і, без сумніву, демократична зброя як для промислового полювання, так і для війни широко застосовувався на Сході Європи упродовж усього середньовіччя. Це доводять низка різночасових знахідок таких луків. Простий лук зі слідами берестяної обмотки виявлено в шарі XI–XII ст. в Полоцьку [374, с. 60–61]. Ще одна подібна знахідка походить з Вітебська [238, с. 198–201]. А в Москві знахідка простого луку датована аж XVI ст.

[304], що відбиває дещо архаїчні риси озброєння для того часу. Вочевидь, така зброя залишалася прерогативою плебеїв чи міського ополчення.

Не виникає сумніву, що у Галицько-Волинських землях луки широко використовувалися різними родами військ. Властиво, у руських землях, на відміну від Європи, лук, ймовірно, був на озброєнні як піхоти, так і кінноти [45, с. 143].

Проте, тут прерогатива була за легкою кіннотою. Звернімо увагу, хоча б, на літописний епізод, про спільний похід Романовичів з мазовецьким князем Зимовитом у сер. XIII ст. Після того, коли Зимовит видав себе, підпаливши ятвязьке село, поляки стали легкою здобиччю перед ятвягами, і коли останні оточили поляків мазовецький князь послав до Романовичів посланця з жалісним проханням “Лѧхом же злѣ стражующимъ . посла Сомовитѣ молаша пришлита ми стрѣльцѣ . вна же держаста гнѣвъ . про зажьженье первое . вдва посласта . занеже встрогѣ проломити хотахоу . изроучь бодахоуша . пришемъ же стрѣлчемъ . многы ѡзвѣша . и многи оумориша стрѣлами . и возразиша ѣ ѿ встрога” [2, стб. 811]. Очевидно стрільці були кінними, бо піхотинці не могли б швидко поспішити на допомогу полякам і маневренно протистояти ятвягам які на той час проривались через поспішно зведені укріплення поляків [2, стб. 810–811].

Такі загони легких кінних лучників озброєнні в тому числі зброєю ближнього бою, піки, кістені, та шабля, складались з молодшої дружини і кочівників (найманців і федератів) [438, с. 99–100], в даному випадку імовірно половців.

Найяскравіша згадка про луки відноситься до вже згаданого епізоду про зустріч Данила Романовича з союзниками біля Пожоні. Проте, як вже було сказано цей епізод не відбиває загальної тенденції озброєння саме руських дружин того часу [232, с. 7–16].

Використання луку супроводжувалося відповідним гарнітуром для перевезення і носіння його та стріл до нього, т. зв. сайдак⁵¹. Це були, зокрема, колчан (ємність для стріл) та налуччя (сумка для носіння лука в зведеному стані), які відомі, здебільшого, за рештками кістяних орнаментованих накладок і петель, якими

⁵¹ Саадак (Сагайдак.тул) - 1.Комплект (набір) кінного воїна – лук, налусся, сагайдак, і тохтуй (чохол); 2-твердий або м'який чохол для носіння стріл [49, с. 362].

ті кріпилися до поясу або перекидного ременя [300, с. 15–19; 439, с. 71] (рис. А99). Петлі і накладки (їхня зовнішня сторона) часто оздоблювалися орнаментом.

З Райковецького городища відома унікальна знахідка властивого для Русі циліндричного (?) колчана для стріл, який складався з дерева, обшитого шкірою, і вміщав стріли найрізноманітніших типів [107, с. 43].

Виготовлення складного лука вимагало від майстра знання багатьох матеріалів, зокрема різних порід дерева, кістки і рогу, шкіри та рослинних матеріалів. Відтак майстер-лучник мав бути вузьким спеціалістом, який поєднував у собі фах тесляра, косторіза та чинбаря.

Спочатку формувалася дерев'яна основа луку «кібіть» з замочених і вигнутих парою дерев'яних частин, що згодом, за допомогою риб'ячого клею, кріпилася з сухожиллям (на спинку-зовнішню частину) та системою рогових накладок [284, с. 60; 298, с. 141–144]. Як видно з нечисленних знахідок, зокрема чітко датованого сер. XII ст. уламку луку з Новгороду, використовували такі породи, як ялівець, береза, сосна [298, с. 141–143; 300, с. 12].

А. Арциховський на підставі літописних мініатюр довів, що упродовж усього середньовіччя конструкція композитного лука на Русі була незмінна [34, с. 3–17].

Про наявність власних майстрів з виготовлення складних луків на Волині у XIII ст. яскраво свідчить літописець в епізоді про заснування нової князівської резиденції в Холмі, “Данило аєко Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноаезычники . и Лахы и дахоу днѣ и во днѣ и оуноты . и мастерѣ всаии бѣжахоу ис Татаръ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы” [2, стб. 843]. Епізод засвідчує наявність лучників і тутьників в Холмі, тобто майстрів з виготовлення луків і відповідного гарнітуру експлуатації луків, зокрема тул (колчанів) [300 с. 22; 481, с. 72–73]. Логічно припустити, що у місті мали бути і майстри з виготовлення цілого сагайдачного набору і стріл. Все ж, літописець не випадково відокремлює лучників, тутьників і сідельників (майстрів з виготовлення сідел), це свідчить про чималий попит на їхні вироби.

Оскільки археологічні знахідки решток складних луків і сагайдачного набору є дуже рідкісними, навіть нечисленні екземпляри з Галицько-Волинських земель є дуже показовими.

Найпоказовішими однозначно є рештки складного луку з поховання кін. XII ст. з Грудку над Бугом. У похованні містився складний лук, збереглися накладки руків'я і країв, налуччя, від якого зберіглося орнаментоване окуття і, можливо, колчан (без стріл), з яким гіпотетично пов'язують кістяну накладку і залізне кільце [670, s. 88–93]. Вочевидь, колчан з поховання так само, як і райковецький, було виготовлено з дерева чи берести.

Накладки від налуччя (12 см) з даного поховання і три довгі пластини, одна S-подібної форми (завдовжки 20,5–29,5 см), містять властивий орнамент у вигляді суцільної смуги концентричних кіл, аналогічний до виявленого на подібних предметах з Саркела [670, s. 91–92]. Хронологія аналогій не дозволяє датувати знахідку пізніш XII ст. [670, s. 91–92]. Проте, зауважимо, що складний лук цілком міг передаватися з покоління у покоління, будучи зброєю довгого ужитку.

Такі накладки складного луку і колчану (не опубліковані детально) відомі з Ізяславля [213, с. 77]. В Дорогобужі виявлено дві кістяні накладки (одна з верстви поч. XIII ст.), інша з руків'я (центральної частини) 7,4 см [387, с. 172]. На пам'ятці, з верств XI–XII ст. походить залізна 8 см і кістяна 20 см петля сагайдака та сагайдачне окуття [387, с. 172].

Кістяні накладки на лук та сагайдак походять з літописного Колодяжина [515, с. 106. рис. 34:6,8]. А в Пересопниці, окрім кістяного елемента сагайдака, виявлено напівфабрикат сагайдачної петлі [456, с. 19]. Кістяні предмети, схожі на накладку до сагайдаку, відомі з Райків [107, табл. XXXI, 14–16]. З княжого Володимира (боярська резиденція в ур. Апостольщина) відомі три гакоподібні вироби, які С. Терський атрибував як “сагайдачні гачки” [452, с. 223 рис.142:9–11]. Також знаною є колекція решток спорядження лучника зібрані в Перемилі (6 пластинок) [448, с. 18]. Можливо, з петлею колчана варто пов'язати залізну петлю з Чемерина [451, с. 26, рис.4:66]. З кургану в с. Рикань на Волині походить 2 лучні накладки, які

А. Медведєв, на противагу В. Антоновичу, датував не IX–X а XIII–XIV ст. [300, с. 40]. Така знахідка відома з Дорогичина [345, с. 168].

Не менш показовими є знахідки з Прикарпаття. Зокрема сагайдачна петля виявлена в Звенигороді на Білці може бути пов'язана з наявною там косторізною майстернею [439, с. 71, 79 рис. VI:3]. Іншу таку петлю опублікував Я. Пастернак (вірну атрибуцію здійснив С.Терський) з княжого Галича [439, с. 71, 79 рис. VI:4; 339, рис. 77:3]. З відти ж походить і інша петля що має по одному округлому отвору по краях і прямокутний у центральній частині [415, с. 339]. В Чорнівці виявлено залізне окуття колчана [360, с. 30]. Слід погодитись з М. Сергєєвою, що такі вироби з великою імовірністю є продукцією місцевих косторізів [415, с. 339–340].

Специфікою використання лука зі значною силою натягу були спеціальні засоби захисту рук від механічних пошкоджень тятивою лука. Це, зокрема, спеціальні кистяні накладки на руку та перстні для великого пальця, що зводять тятіву [300, с. 25–27]. Археологічно знахідки таких предметів дуже рідкісні⁵². А. Кірпічніков згадує знахідку перстня лучника в Ізяславлі [213, с. 77].

Стріли для луків виготовлялися з тростини і дерева [47, с. 55–62]. Бойові були, вочевидь, лише з дерева. Для дерев'яної основи стріли брався відщеп стовбура зі збереженням повздовжнього волокна деревини [300, с. 49]. Для цього заготовки робилися восени, коли деревина суха [300, с. 49]. Оперення стріл могло бути як пергаментним (переважно три лопоті напівтрикутної чи на півовальної форми), так і з пір'я хижих птахів [300, с. 51].

Наконечники стріл є найчастішою знахідкою що свідчить про використання луків у княжу добу. Їх прийнято поділяти за способом кріплення на черешкові та втульчасті.

Для визначення набору тих чи інших типів стріл, які використовувалися у відтинку XII–XIII чи XIV ст., необхідне статистичне порівняння певної кількості знахідок із закритого і, відтак, датованого археологічного комплексу. Тут можемо виокремити всього декілька еталонних пам'яток, які за наявності відповідного матеріалу є достатньо вивченими – це літописний Дорогобуж, Городище поблизу

⁵² Це можна пов'язати і зі складністю атрибутування такого матеріалу у випадку його виявлення.

Шепетівки, наскельна фортеця Тустань в Уричі та феодальний замок біля с. Чорнівка на Буковині. Зауважимо, що матеріал озброєння дальнього бою з останньої пам'ятки є найкраще систематизований її дослідниками і відбиває повний зріз типів стріл XII – пер. пол. XIII ст. [359; 360; 364]. Датування матеріалів лише з Дорогобужа і Чорнівки не є дискусійним.

Розглянемо головні типи наконечників стріл з зазначених територій. Дещо обабіч стоять кістяні наконечники стріл відомі з багатьох пам'яток Галицько-Волинських земель [493, с. 36–37; 385, с. 108; 300, с. 87] (Дорогобуж, Ізяславль і ін.), які навряд чи можна віднести до дружинної матеріальної культури. Вони складають невеликий відсоток від всіх зібраних наконечників. Такі наконечники, особливо ті, що вставлялися у розщеп стріли, не могли протистояти ні кольчuzі, ні пластинчатим обладункам і, найімовірніше, були мисливськими. Втратити таку стрілу під час полювання було не так дорого, як залізу. Звернімо увагу, що деякі з них копіюють форму подібних залізних наконечників [213, с. 88–89]. На наш погляд, навіть якісна обробка кістки деяких зразків таких стріл не є аргументом їхнього бойового призначення, особливо коли мова йде про період широкого застосування металевих обладунків.

Наявність таких наконечників в рештках колчану з Райків [107, с. 43] можна пояснити необхідністю лучника здобувати харчування в час довгих переходів полюванням.

Властивими для земель Русі, що межували із західними слов'янами, були втульчасті наконечники стріл [300, с. 55–58]. На наш погляд, такі наконечники передбачали багаторазове використання стріл. Серед втульчастих наконечників один з найдавніших типів є двошипні. Такі наконечники відомі у Європі ще з римського часу і широко застосовувалися слов'янами у ранньому середньовіччі [327]. Їхні знахідки відомі з Дорогобужа [385, с. 105], Райків [107, табл. XIV:18–19], Ізяславля [213, с. 87], Пліснеська [270, рис. 12:9, 10], Галича (рис. А103, 2, 8, 16).

Лавролісті втульчасті наконечники, як і двошипні, відбивають спільну з Центральною Європою специфіку Західної Русі [267, с. 27]. Такі знахідки відомі з Ізяславля [213, с. 88], Тустані [404, с. 203] та ін.

Зауважмо, що втульчасті наконечники переважно не становлять більшість, але зустрічаються майже на всіх пам'ятках. Проте з Тустані відомо аж 14 втулкових наконечників, що становить понад чверть від загальної кількості 41 лучних [404, с. 202]. Крім того, всі зразки різняться в пропорціях [404, с. 202–204]. Вірогідніше, можна говорити про тяглість місцевого розвитку втульчастих стріл у Галицько-Волинських землях, ніж про їхнє запозичення у західних сусідів. Особливо, коли йдеться про тип 2 за А. Медведєвим (двошипні) [300, с. 56].

Особливу групу становлять, без сумніву, бойові шипоподібні грановаві втульчасті наконечники відомі зокрема з Ізяславля [213, с. 87] і Дорогобужа [385, с. 105–106], які, крім всього, часто зустрічаються у рицарських замках Європи [213, с. 87, 91].

Черешкові наконечники становлять переважну більшість знахідок. Вони були різноманітних форм залежно від цілі, яку вони мали вражати.

Наконечники стріл є масовим матеріалом і неоднорідними в своїй етнічній атрибуції. Без сумніву, монгольськими є поодинокі виявлені наконечники нетипової для місцевих зразків форм, які зіставляються з виявленими в Каракурумі та у різних регіонах Азії [301]. Традиційно з монголами пов'язують т. зв. зрізні черешкові наконечники, вістря яких є широким і округлим (спрямованим на різальне ураження) [301, с. 54–59; 345, с. 167].

А. Медведєв уклав перелік форм наконечників стріл імовірно монгольського походження, на підставі знахідок з Каракуруму, золотоординських поховань і писемних свідчень Марко Поло і Жовані Де Плано Карпіні, які детально описали широкі і мечоподібні стріли монголів [7, с. 29; 301, с. 55–60]. До слова, бронебійні стріли (Тип I. за А. Кірпічниковим)⁵³ у монголів не були популярними [301, с. 60]. До монгольських, за А. Медведєвим, належать різні варіанти широких втульчастих наконечників “зрізнів” і т. зв. кілеподібні [301, с. 55–60], які А. Кірпічников відніс до типу IV, та властиві кунжутолисті [301, с. 55–60].

⁵³ На противагу А. Медведєву, дослідник уклав типологію наконечників стріл за матеріалом з волинського Ізяславля (рис. А102).

З Дорогобужа походить 17 двошипних втульчастих наконечників [387, с. 173], вони виявлені як у верствах XI ст., так і XII – пер. пол. XIII ст. [385, с. 105], та два втульчасті ромбічного перетину, з верстви XII – пер. пол. XIII ст. [385, с. 105; 387, с. 173]. Шилоподібні і ромбічні втульчасті відомі з ранніх шарів до XII ст. і один з шару XIII ст. [385, с. 106; 387, с. 173]. Цікаво, що кількість атрибутованих втульчастих наконечників з пам'ятки 22 шт. переважає черешкові 15 шт. [387, с. 173] При тому, загалом із пам'ятки із шару XII–XIII ст. відомо 73 наконечники [385, с. 241, табл. 7]. Це, знову ж, як і у пам'ятках з Тустані, відбиває значне місце втульчастих наконечників у сагайдачному наборі місцевих дружин.

Серед черешкових наконечників з пам'ятки до раннього горизонту відносяться 2 екз [387, с. 173]. Серед пізніших залізних черешкових стріл переважають зразки ромбоподібної форми пера. Це, зокрема, тип 32 за А. Медведєвим. Серед найближчих синхронних (?) аналогій з Ізяславля і Колодяжина відомі т. зв. прорізні варіанти з пустотілим пером вістря [300, с. 62–63, табл. 20: 22]. На наш погляд, такі стріли використовувалися для прикріплення запальних засобів. Один тип стріл, ромбоподібний з вигнутим пером [387, с. 174, рис. 162:9], можна зіставити з типом 52 за А. Медведєвим [300, с. 69–70]. Черешкові ромбоподібні наконечники з упором (плоскі чи ромбічні в перетині) становлять помітну частку серед матеріалу з Райковецького городища [97, табл. XIII–XIV].

З Ізяславля походить найбільша і найпоказовіша колекція наконечників стріл, яка становить 977 шт. лише залізних [213, с. 79], що сукупно з вузьким датуванням пам'ятки у межах XIII ст. дає цінний хронологічний зріз. Проте, А. Кірпічніков слушно піддає сумніву руське походження значної частини стріл, знахідки яких сконцентровані (дві третини) біля в'їздної вежі і є деформованими, тобто були випущеними при штурмі міста [213, с. 77]. На думку М. Горелика, який вважав, що пам'ятка належить до міст Болохівської землі, стріли монгольського зразка є свідченням штурму міста військами Данила Романовича, які використовували складні луки, запозичені у монголів [118, с. 237]. На наш погляд, це мало ймовірно, оскільки складні луки, як бачимо з поховання в Грудку над Бугом, були відомі на Волині і раніше. До того ж, складний лук монголів повинен був відрізнятися силою

натягу, адже кочівники вправлялися у лучній стрільбі постійно [654, s. 39–41], коли для рицарської мілітарної технології пріоритетною зброєю залишався спис.

Схожі до монгольських типи наконечників містилися у рештках виявленого на городищі колчану [213, с. 79]. Відтак, варто погодитися з А. Кірпічниковим, що монголи використовували деякі стріли загальноєвразійських форм, які були знайомі і на Русі [213, с. 79].

Саме колекція з Ізяславля є унікальною у плані виокремлення місцевих та привнесених типів. А. Кірпічников систематизував всі залізні та кістяні наконечники з пам'ятки у 14 типів (рис. А102). Говорячи про ті наконечники, які з більшою долею вірогідності можна інтерпретувати як монгольські, вчений відносить виокремлені ним же до типів ІА, ІІ, ІІБ, ХІІ і частково І, ІІА, ІІІ, ІV, V, VI и VIII [213, с. 89] (рис. А102). До них, зокрема, дослідник включає широкі та вузькі зрізні наконечники у вигляді лопаточки тип ІІ, вислоподібні тип ІІА, кунжутолисті з фігурними плечиками тип ІІБ, та трьох/чотирьох лопотні [213, с. 82–84, 88]. Таким чином, підтвердив раніше висунуту А. Медведєвим думку про інтерпретацію саме таких типів як монгольські [301, с. 55–60].

Такі наконечники походять і з інших пам'яток Галицько-Волинських земель. Зокрема, зрізні знахідки виявлено на Чорнівці [359, с. 139–140], Дорогобужі [385, с. 107], Червені [587, s. 118], серед різних пам'яток Буковини [493, с. 34]. Зрізні наконечники з Дорогобужа неоднакові за формою і розширенням пера. З Чорнівки походить зрізень типу 67 за А. Медведєвим [360, с. 26]. Колекція зрізнів цього ж типу з Червена може належати до однієї серії виробів [587, s. 118]. Типово монгольський кунжутоподібний наконечник походить з Пересопниці і зберігається в ЛІМ (інв. №КР-42787).

Решта типів, які частково можуть виявитися монгольськими, правильніше визначити як загальноєвразійські форми. Знову ж, більшість типів стріл, які застосовували ординці, сформувалися на широких просторах Євразії задовго до зовнішніх походів ХІІІ ст. [213, с. 77–79, 89–91]. Отже, не можна виключити використання таких стріл половецькими або руськими лучниками.

Важко визначити генезу долотоподібних черешкових наконечників, тип III за А. Кірпічниковим, тип 100 за А. Медведєвим, що мали розчеплювальну (?) дію [213, с. 84; 298, с. 86]. Відомі з Ізяславля, Дорогобужа, Кременця, Колодяжина, Райків, Чорнівки [300, с. 86; 493, с. 35]. З Галича походить схожий наконечник близько 10 см завдовжки і зберігається в науково-допоміжних фондах НІКЗ “ДГ” (без інв. №).

Як властиво руські визначено типи ІБ, VI и VII і частково I, IIА, III, IV, V, VA, VB, VIII, IX, XI, Б (рис. А102) [213, с. 91]. Серед місцевих руських бачимо кількісне переважання броньбійних черешкових, тип I. Їх лезо вузьке, чотиригранне, відокремлено від черешка фігурною шийкою, завдовжки з черешком 6,0–15/ 8,0–10 см, ширина леза 0,6–0,8 см, іноді до 1 см, вага 9–17 г [213, с. 81]. Таких наконечників різної довжини виявлено 267 шт [213, с. 81, табл. VII]. Броньбійні черешкові вістря типів 83, 94, 95, 97 за А. Медведєвим, які зіставляються з типом I за А. Кірпічниковим, відомі з Чорнівки (8 екз.) [360, с. 26–29] та Перемиля (3 екз.) [279, с. 138–139]. У Тустані броньбійні черешкові наконечники, гранчасті в перетині (типи 84, 85, 87, 90, 97 за А. Медведєвим), становлять помітну більшість серед черешкових [404, с. 205–206]. Цікаво, що один з них, тип 84 за А. Медведєвим (5 екз.) відомий на пам’ятці зі споруди XII–XIII ст. та змішаної верстви дитинця XII–XIV ст. [404, с. 205]. Близький до нього наконечник типу 83 походить зі споруди XIII ст. в Перемилі [279, с. 138].

Відтак, черешкові броньбійні наконечники ромбічного/граненого перетину в XIII ст. були місцевими. Згадані археологічно датовані наконечники морфологічно можна зіставити з другим за кількістю (серед імовірно місцевих черешкових наконечників з Ізяславля) типом IV (за А. Кірпічниковим) з пером ланцетоподібної форми, що переходить у довгу шийку, з кількома варіантами, які відрізняються довжиною 6–12,5 см (довші, з різко оформленими плечиками) і наявністю чи відсутністю грані [213, с. 84]. Їх на Городищі виявлено 147 екз [213, с. 81, табл. VII]. Як було сказано, на думку А. Кірпічнікова такі наконечники можуть бути як руськими, так і монгольськими. Проте такі вістря зі споруд Тустані та Перемиля схиляють нас вважати схожі типи місцевими.

Говорячи про відокремлення бойових і універсальних наконечників, на думку А. Кірпічнікова, саме бойовими були виокремлені типи I, IV, X, X, A [213, с. 91] (рис. А102).

На прикладі феодального замку біля Чорнівки бачимо поширені в Галицькій землі наконечники стріл (XII – пер. пол. XIII ст.), де переважають наконечники типів 38 і 52 за А. Медведєвим [359, с. 136–148]. Тип 38 за А. Медведєвим можна зіставити з типом IV за А. Кірпічниковим з Ізяславля. Тип 52 за А. Медведєвим – черешкові з плоским ромбоподібним пером – зіставляємо з типом ІА Ізяславльських за А. Кірпічниковим, яких на пам'ятці виявлено 44 екз [213, 81. табл. VII]. Тип, виокремлений А. Кірпічниковим як V і VA черешкових наконечників, з вираженими виступами на плечиках, відповідає типам 31 і 32 за А. Медведєвим, які відомі з Чорнівки [359, с. 139].

Доволі численними на обох пам'ятках є згадані броньбійні черешкові наконечники (тип I) за А. Кірпічниковим, і 93 і 94 за А. Медведєвим [360, с. 42]. А. Кірпічников без достатніх аргументів вважав, що квадратний перетин броньбійних наконечників, які він виокремив в тип I, свідчить про їхнє монгольське походження, коли більшість руських наконечників в перетині ромбічні, водночас 2 заготовки таких стріл виявлені в Ізяславлі [213, с. 81]. Виявлені в Чорнівці наконечники типу 32 за А. Медведєвим [364; 359, с. 139–140] зіставляємо з типом VA за А. Кірпічниковим в Ізяславлі, відомі в рештках стріл з колчану, і які, за переконанням дослідника, були руськими [213, с. 85]. Знахідки з Ізяславля дещо менші, що може вказувати на місцеві серії.

Цікаву, але нечисельну групу становлять двошипні “вильчасті” черешкові наконечники, або т. зв. «дворогі зрізні без упора» [345, с. 167]. А. Кірпічников вважає, що їх використовували здебільшого для полювання [213, с. 86–87]. Такі наконечники типу VIII за А. Кірпічниковим відомі з Ізяславля [213, с. 86–87], Галича [300, с. 72–73], Дорогобужа [385, с. 107], Ленківцях на Пруті [493, с. 33].

Загалом варто зазначити, що набір наконечників стріл зі згаданих пам'яток має деякі спільні риси. Зокрема, спостерігається стабільна наявність певного відсотку кістяних наконечників, втульчастих двошипних, які ніде не є чисельними,

але часто присутні і повсюдне чисельне домінування ромбоподібних і броньбійних черешкових наконечників.

На сьогодні визначення відсотку тих чи інших типів стріл на озброєнні руських дружин як і впевнена їх етнічна інтерпретація видається поспішною оскільки низка знахідок залишається не опублікованою та депаспортизованою. Детально опубліковані колекції наконечників стріл походять з обмеженої кількості пам'яток, що унеможлиблює предметні висновки навіть щодо окремих руських земель, вийняток складають хіба згадані пам'ятки.

Варто зауважити, що загальноприйнята типологія наконечників стріл А.Медведева ґрунтуючись на обмеженій кількості знахідок⁵⁴ з широких територіальних і хронологічних меж потребує допрацювання і можливо спрощення для подальшого застосування її на локальному матеріалі. виправити ситуацію могли би комплексні опрацювання знахідок наконечників стріл з окремих пам'яток на кшталт тих, що здійснили буковинські дослідники [192; 352–354; 359–360; 364], та нові цілісні узагальнення з широких теренів Європи, які би враховували нові дані. Тому на сьогодні короткі узагальнення можемо зробити лише на підставі актуальних робіт, що відкриває простір для майбутніх досліджень.

Стріли лучних наконечників виготовлялися місцевими майстрами стрільниками в значних дружинних осередках. Зокрема, заготовки стріл виявлені в згаданих Чорнівці та Ізяславлі. Заготовка стріли з Чорнівки має черешок, ромбоподібне перо, можливо типу 52 за А. Медведєвим [192, с. 183]. З Ізяславля ж походять 2 заготовки черешкових гранених стріл 6,1–8,6 см. [213, с. 81]. Можливо, із заготовкою стріли слід пов'язати металевий виріб з Галича⁵⁵ (рис. А104, третій з права)⁵⁶.

Як видно на прикладі колекції вістрів стріл з Луцька, яку С. Терський датував XIV–XV ст. [444, с.181, рис. 154], у наступному сторіччі набір вістрів не зазнав

⁵⁴ Дослідник виправдано наголошував на неможливості проаналізувати весь наявний матеріал у зв'язку з його масовістю [300, с. 53-55].

⁵⁵ Властиво, що виріб, найімовірніше, походить з виробничого комплексу в садибі Шевчуків Крилоського городища, розкопок В.Каргера у 1980-х рр. Зберігається в Науково-допоміжних фондах НІКЗ “ДГ”. З пам'ятки походить чимала колекція наконечників стріл, і предметів, які можна інтерпретувати як заготовки.

⁵⁶ Грубий черенок може вказувати на незакінчену обробку.

разючих змін. У Луцьку виявлені зрізні, черешкові ромбічні і гранені/броневийні наконечники [444, рис. 154].

Аналіз технологічних схем виготовлення давньоруських стріл та сулиць показав, що, як правило, для їхнього виготовлення застосовувалися кричне залізо та м'яка низьковуглецева (сирцева) сталь [330, с. 146]. Це зумовлено тим, що стріли, будучи масовим виробом, часто втрачалися в ході війни чи полювання, тому витрата сталі та працезатратність виготовлення були недоречними [330, с. 147].

Виділяють три головні структурні схеми наконечників стріл: 1) суцільносталеві; 2) цементовані; 3) суцільнозалізні [74, с. 73; 350, с. 21; 241, с. 144].

Тільки зрідка (переважно в кочівників) застосовувалися складні прийоми сталеві наварки [330, с. 147]. П'ять наконечників з Ізяславля були виготовлені з кричного заліза або м'якої сталі [76, с. 127]. Вже за племінної доби наконечники виготовлялися з використанням цементації ріжучої кромки, холодного наклепу, переважно без подальшої термообробки (плоскі черешкові), що вказує на наявність спеціалізованих майстерень вже тоді [311, с. 74–75].

Яскравий виняток становить одна зі стріл з Райковецького колчану. Нам не відомо, чи була вона сталеві (найімовірніше була), але містила нанесену емальгамою позолоту [107, с. 95]. Б. Колчін слушно провів паралель між знахідкою і згаданими в “Слові о полку Ігоревім” золоченими стрілами [8; 241, с. 145].

Значний сплеск оборонного будівництва XII–XIII ст. супроводжувався і розвитком зброї дальнього бою (лук, арбалет, праща, сулиця, “пороки”-збірна назва для штурмової і оборонної артилерії), яка розвивалася паралельно з оборонним зодчеством. Імовірно, з поширенням зокрема веж волинського типу (донжонів) у сер. XIII ст. [14, с. 152–161; 15; 356; 409, с. 117; 361], з'являються відносно нові засоби зброї дальнього бою для оборони укріплень. Властивим для Галицько-Волинських земель є відносно ранне, у порівнянні з іншими руськими землями, поширення арбалета.

4.2. Арбалет

Арбалет – це метальна зброя, що складалася із дуги складного лука, перпендикулярно прикріпленої до ложа з прикладом, який, водночас, містив жолоб, у який вкладався снаряд (болт) [300, с. 90; 374, с. 68] (рис. А105). В ложі був розміщений горіх арбалету, рухома циліндрична частина для фіксації тятиви в зведеному стані [300, с. 90; 374, с. 68]. Постріл здійснювався шляхом механічного відведення горіха, який прокручувався і зумовлював поштовх тятивою болта. Відтак арбалет, як і лук, здійснював постріл за допомогою механічної сили пружності дуги і тятиви лука, прикріпленого до його ложа. А в бойове положення зводився за допомогою м'язової сили людини.

Проте, на відміну від лука, його не потрібно було утримувати у зведеному-натягнутому стані для подальшого здійснення пострілу, що було разом із сильнішою, аніж у лука, пробивною силою снаряду [300, с. 90], чи не єдиною перевагою його над луком. Не сприяла використанню арбалета на відкритому просторі неможливість швидко змінити тятіву, яка була вразлива до вологи [300, с. 90]. З огляду на це, на Русі і переважно у Європі арбалети, як правило, застосовувалися при обороні і осаді укріплень [300, с. 92].

Найдавніші арбалети відомі ще у Давньому Китаї та античному світі [607, s. 87–90; 606, s. 9–21]. У середньовічній Європі рідкісні свідчення про використання арбалетів стосуються ще раннього середньовіччя [607, s. 92]. Але значного поширення ця зброя тут набула з початку XII ст. [607, s. 93]. Упродовж XII–XV ст. арбалет відігравав значну військову роль поруч із простим луком [300, с. 90; 607, s. 93].

Не можна погодитися із тезою про те, що арбалет потрапляє в Європу зі Сходу унаслідок Хрестових походів [300, с. 90]. Окрім свідчень про арбалет у Європі в X ст. [607, s. 93], маємо опис цієї зброї у руках у перших хрестоносців, що зафіксувала Анна Комніна [538, s. 56].

У зброєзнавстві прийнято виокремлювати декілька етапів розвитку спускового механізму арбалета [404, с. 207]. Перший етап, умовно датований пер. пол. XII ст., для якого властиве побутування ручного натягнення тятиви, як у лука. Другий етап,

умовно датований др. пол XII – пер. пол. XIII ст., для якого властива поява поясних гаків, які використовували для натягування тятиви за допомогою м'язів поясниці, що звільняло руки для припасування болта. Третій етап (умовно XIII ст.) властивий появою складного блочного механізму і супроводжувався появою важких, потужних арбалетів [404, с. 207].

Писемні джерела фіксують арбалети на Русі вже у XII ст. [205, с. 67]. Зокрема, термін “самостріли”, який найчастіше асоціюють з арбалетом, згаданий літописцем під 1184 р. на озброєнні у половців, але навряд чи тут йшлося про невеликий ручний арбалет [300, с. 92]. Надійніші свідчення належать вже до XIII ст. Зокрема, у війську Данила Романовича, як свідчить літопис, були воїни, які “идоушимъ . и держащимъ в роукахъ . рожанци своѣ и наложившимъ на нѣ стрѣлы своѣ . противоу ратнымъ” [2, стб. 813]. Під “рожанци” слід розуміти арбалети [496, с. 53], що були у зведеному стані, і на них, на відміну від луків, можна було накласти стрілу.

Певна кількість наконечників арбалетних стріл (т. зв. болтів) із культурних нашарувань XII ст. різних пам'яток Русі дозволила А. Медведєву датувати появу арбалетів на Русі кінцем XII ст. [300, с. 92]. Дещо підтверджує цю думку і зображення арбалетів на мініатюрах Радивилівського літопису XV ст. до подій 1151 та 1184 рр [300, с. 92]. Проте, необхідно пам'ятати, що ця пам'ятка створена у XV ст., і не може сповна відображати реалії XII ст. Немає підстав зупинятися на технічних особливостях виготовлення арбалета. Вона була така ж, як і в складного лука з дерев'яним ложем (рис. А105) та кістяними елементами, як-от спусковий горіх [300, с. 90–93].

Щоб визначити місце арбалету з-поміж озброєння залог укріплених пунктів Галицько-Волинської Русі, звернімо увагу на знахідки арбалетних наконечників болтів з пам'яток XII–XIV ст.

Болти арбалета відрізнялись від лучних наконечників низкою параметрів. Перш за все, вагою бойової частини наконечника, яка у болтів в середньому більша (18–50 гр орієнтовно) на відміну від ваги лучних наконечників, яка складала 12–15 г [300, с. 93; 213, с. 92; 205, с. 71]. Також, як свідчать знахідки з країн Балтики, інколи з коротшою довжиною дерев'яної частини стріли [638, р. 165–173], відомі знахідки

35 см [638, р. 173]. В Тракаї знайдена ціла стріла, довжина якої мала становити 53 см. Центр ваги коротких стріл знаходився на 1/3 від вістря, а довгих 1/4, вони часто могли бути без оперення, а їхній розвиток йшов у бік скорочення і обважнення [638, р. 173]. Оперення арбалетних стріл робилось з пергаменту чи дощечок, а саме древко стріли – з дуба чи бука [622, s. 149; 589, s. 424]. Після формування древка на нього одягався розігрітий наконечник, який після охолодження зхоплювався з дерев'яною частиною (у випадку з втулковим) [622, s. 150]. Сам наконечник виковувався з цілісної заготовки, одна сторона якої розклепувалася і згорталася у втулку, а з протилежного формувалася у вістря [426, с. 168].

Попередньо слід наголосити на тому, що знахідки наконечників арбалетних болтів нерівномірні як по території Русі, так і на пам'ятках Галицько-Волинської держави. Що, звісно, можна пояснити як нерівномірним поширенням цього виду озброєння, так і різним ступенем дослідження пам'яток (рис. Г1).

Порівняно значні колекції арбалетних снарядів походять із Волинського Перемиля і Прикарпатської Тустані. На обох пам'ятках арбалетні стріли становлять близько 65% від усіх наконечників стріл [403; 404, с. 206–215; 279, с. 148].

Найцікавішою є, без перебільшень, унікальна колекція арбалетних наконечників стріл з археологічного комплексу наскельної фортеці Тустань. Дослідник пам'ятки М. Рожко слушно наголошує на тому, що колекція болтів з Тустані “дає рідкісну змогу на прикладі лише однієї фортеці простежити широкий хронологічний і типологічний спектр їхнього розвитку упродовж XII–XV ст.” [404, с. 208]. Нижня межа датування колекції може бути дискусійною [470, с. 60–61], що в жодному разі не применшує її виключної репрезентативності.

М. Рожко, через невідповідність колекції Тустані до типології, запропонованої М. Медведєвим, поділив знахідки умовно на 6 типів, з підтипами і перехідними варіантами, що репрезентує генезу арбалету з XII до XVII ст. [404, с. 199–215] (табл. Д12; рис. А107).

Деякі екземпляри з Тустані не мають прямих типологічних аналогій, і наслідують форму дещо давніших або сучасних їм лучних наконечників стріл [404, с. 211]. Як, наприклад, тип I (другий варіант) за М. Рожком, копіює лучні втульчасті

наконечники типу 8 за А. Медведєвим [404, с. 209]. Тип II за М. Рожком (табл. Д12; рис. А107) повторює форму типу 78 за А. Медведєвим лучних наконечників [404, с. 211]. Дослідник пам'ятки вказує, що виокремлені ним типи I, II, і III. перейшли безпосередньо з лучних [404, с. 211].

Це може свідчити про все ще відносну новизну арбалета для регіону в час побутування цих типів, що могло спричинити те, що виробництвом арбалетних болтів займалися стрільники, які виготовляли як лучні, так і тепер арбалетні стріли. Майстри, що досі виробляли лучні стріли, перенесли форму деяких лучних наконечників на арбалетні болти⁵⁷.

Це, знову ж, може свідчити і про місцеве виробництво згаданих типів болтів. Місцеве виробництво болтів в Тустані було доведено і металографічним аналізом кількох зразків типів I/2, та II за М. Рожком, що показав значний вміст шлаку у руді, з якої вони були виготовлені, що властиво для місцевої сировини [404, с. 213]. І тільки тип VI за М. Рожком, швидше за все, виявився привізним або ж втраченим в ході штурму [404, с. 213]. Цікаво, що аналогічних до Тустанської колекцій на сьогодні не відомо, хоча схожою є колекція з Волинського Перемиля, про яку йтиметься нижче. Можливо, таке поширення арбалету в Тустані можна пояснити війнятовою роллю цього укріпленого пункту на “Солянній дорозі” яка вела від Дрогобича до карпацьких перевалів [404, с. 214–215].

Слід зауважити, що колекції арбалетних болтів із Сяноку та Требча, оборонних пунктів західної частини Перемишльської землі, як і збірка болтів з Тустані в нижній межі датують XII ст. [649, tabl X. № 188–189, 194, 250, 258–261, 292, 29687]. Знахідки семи втульчастих болтів із замковї гори Перемишля польські дослідники датують в нижній межі аж XI ст. [649, tabl X. №161–167]. Їхні розміри схожі між собою, що може вказувати на вироби однієї серії (довжина двох по 6,7 см, одного 6,6 см, ще два екз. 8,2 і 8,4 см при відсутності значної розбіжності у діаметрі ступки і ширини вістря) [649, tabl X. №161–167].

⁵⁷ Хоча сам тип 78 не був дуже поширеним в регіоні. Проте інші генетично споріднені (?) ланцетоподібної форми (ромбічні в перерізі) стріли черешкового кріплення були головним видом бойових стріл на Волині і Прикарпатті, про що йшлося вище.

Колекції із Сяноку і Городища Біла Гора (на протилежному березі р. Сян) становлять, як правило, втульчасті наконечники. Зокрема, на Городищі в Сянок-Біла Гора виявлено 26 екз. різного ступеню збереженості [541, s. 13], з яких відомо 8 екз. типу I, 2 екз. типу II, 3 екз. типу III, 2 екз. типу IV, 6 екз. до типу VI, 3 екз. до типу VIII за А. Медведєвим (решта збережені недостатньо) [541, s. 13–14].

Із Трепча у районі Сяноку походить 11 втульчастих і 2 черешкових наконечників XII–XIV ст [649, s. 93–94, tbl X: № 250, 258, 260–263, 276, 281, 283, 292, 296, гус. 24: 14–17, 22–28].

Згадані пам'ятки, Сянок і Трепча (зараз Підкарпацьке воєводство Польщі) відігравали важливу оборонну роль на торгівельних шляхах Перемишльської землі, що з'єднували руські міста з польськими землями та Угорщиною. Можливо, під впливом Угорщини арбалет з'являється на раніше згаданих пам'ятках Галицького князівства, укріплених пунктах в “карпатській лінії оборони”.

Помітне переважання у Сяноку-Біла Гора втулкових наконечників типу I і VIII за А. Медведєвим, які схожі до типів I і II та II/2 за М. Рожком, як і в матеріалах з Тустані і волинського Перемиля, вказує на спорідненість усіх трьох колекцій.

Донедавна непоміченими лишалися знахідки наконечників стріл з довоєнних розкопок княжого Галича, які лише серед фондів ЛІМ⁵⁸ становлять 18 наконечників, з яких 4 арбалетні [445, с. 16]. Ці екземпляри (втульчасті, ромбічні в перетені, з гранню) можуть бути віднесені до типу IV за М. Рожком (2 екз. віддалено нагадують тип II), або до варіанту 1 типу 8 за А. Медведєвим [300, с. 94–95].

Тип IV в Тустані з'являється на поч. XIV ст. [404, с. 211–212]. Тип 8 за А. Медведєвим відомий на пам'ятках Сходу Європи з верств XIII–XIV ст. [300, с. 94–95]. А, отже, колекція болтів з Крилосу найімовірніше не давніша кін. XIII–XIV ст.

З південного відтинку меридіонального торгівельного шляху річками Вісла, Західний Буг, Дністер, який з'єднував Балтійське та Чорне моря [461, с. 28–29], окрім згаданих знахідок з Крилосу походять поодинокі екземпляри з Теробовлі

⁵⁸ Варто зауважити, що вістря стріл з Галича зберігаються, окрім ЛІМ, у фондів ІФ ОІКМ та НІКЗ «ДГ», де ми не виявили жодного арбалетного наконечника. Натомість серед згаданих колекцій переважають черешкові плоскі і гранчасті наконечники стріл (рис. А108).

(можливо, тип 8 за А. Медведєвим) [168, с. 19–20], с. Скіпче на Хмельниччині(?)⁵⁹ та Городниці над Бугом⁶⁰. Значні колекція з Буковини [352].

Відносно численною (17 екз., на противагу 748 лучних наконечників) [213, с. 78] є колекція арбалетних наконечників з Ізяславля [213, с. 92]. А. Кірпічніков вказує на те, що збірка відбиває колчанний набір саме XIII ст. і все ще непопулярність натоді арбалета порівняно з луком [205, с. 67, 69]. 5 з-поміж 17-ти екз. з пам'ятки становлять виокремлені А. Кірпічніковим у тип II втульчасті (пікоподібні-броньбійні) наконечники [213, с. 78 таб. 6, 92 таб. 9], які так само є підстави вважати перехідним з типу 8 (лучних) за А. Медведєвим [300, с. 57]. А. Кірпічніков вважав їх місцевими, що виникли безпосередньо у XIII ст. [213, с. 92]. Подібні лучні наконечники з пам'ятки вчений виокремив у тип X і визначав як суто бойовий і місцевий [213, с. 87, 89–90]. Вочевидь як і в Тустані, в Ізяславлі місцеві стрільники перенесли лучні форми наконечників на арбалетні болти.

Більшу частину Ізяславльської колекції становлять черешкові болти європейського походження, виокремлені А.Кірпічніковим в тип I (11 екз.) [213, с. 92]. Подібні наконечники були поширені в Польщі, Чехії, Балтиці та землях, що контактували з пруськими державами хрестоносців [213, с. 92; 372, с. 213, 216, 218; 376, с. 3–7]. Так само черешкові арбалетні болти з Тустані і Перемиля, що підтверджено маталографічним і хімічним аналізом, прийнято визначати як привнесені, можливо, угорцями [404, с. 212–215; 279, с. 141, 143, 147–148].

Також черешкові вістря болтів типів 14 і 16 за А. Медведєвим [300, с. 95–96], сконцентровані в білоруському Подвінні і Поніманні, відбивають контакти тамтешнього населення в кін. XIII–XIV ст з Тевтонським орденом [372, с. 210–219; 375, с. 329–342; 376, с. 3–7]. Також можна казати про відносно пізні і незначне поширення там арбалету порівняно з Прикарпаттям і Волинню.

З Ізяславля походить один із найдавніших у Європі залізних поясних гаків для натягування арбалетної тятиви. Унікальна знахідка тим, що, на відміну від

⁵⁹ З фондів ЛІМ. КР №19293. Втульчастий, квадратний в перетині, 7 см завдовжки. Завважки 50 гр. Подібний до типу I / перехідний за М. Рожком.

⁶⁰ З фондів ЛІМ. КР №19315. Втульчастий ромбічний в перетині, 9,5 см завдовжки, ширина вістря 1,3 см, вага 57 гр. Близький до типу 8 за А. Медведєвим.

нечисленних західних аналогій, складається із двох паралельних гачків (рис. А106). Довжина знахідки 26 см, ширина 6,5 см, вага близько 200 г, відстань між гачками (а, отже, розмір горіха) близько 3,5 см [213, с. 92–93]. З огляду на сліди заклепок до ременя, відстань між гачечками (розмір горіха) та кут загину гачечків, що контактували з тятивою і свідчать про її невелику товщину, ізяславський поясний гак використовувався до невеликого арбалету. Як і виявлені на пам'ятці наконечники типів 1 і 2, що масою зрідка перевищували 50 гр [213, с. 92].

Значна колекція арбалетних болтів відома і з Перемиля, де упродовж розкопок 1963, 1964 та 1994 рр. було виявлено 28 арбалетних наконечників різних розмірів і форм, на противагу виявленим там 20 лучних наконечників [448, с. 16, 18]. З городища відомі як чережкові [448, с. 19, рис. 4:5–6], так і довгі, понад 7 см завдовжки, втульчасті наконечники [448, с. 19, рис. 4:1–2]. Різноманіття форм і розмірів перемильської колекції, з урахуванням масовості арбалетних болтів та постійну потребу гарнізону у поповненні цього виду озброєння наштовхує на припущення, що, як і у випадку Тустані, ці вістря (або більша їхня частина) мали вироблятися у місцевих залізообробних майстернях, які знаходилися у місті і обслуговували, перш за все, потреби княжої дружини [448, с. 17].

Із 26 арбалетних наконечників⁶¹, що становить 65% від усіх (разом з лучними) з Перемиля, відомо 13 зразків типу I (перехідний) за М. Рожком – від 50 до 72 мм завдовжки, 5 наближені до типу I/I, 2 до II, 3 до II/II, та 3 від 90 до 110 мм завдовжки, і до VI за згаданою типологією [279, с. 146–147, табл. 2].

Попри складність датування матеріалу з Перемиля, на яку вказує С. Терський, низка арбалетних наконечників з пам'ятки відомі з датованих XIII ст. споруд. Це зокрема типи I (1 екз.) [247, табл. 2:6], I/I (1 екз.) [247, табл. 2:10], II/2 (2 екз.) [279, табл. 2:20, 23], за М. Рожком. Більшість, а саме тип II/2 і I, виявлені в одній споруді №5 [279, с. 141, табл. 2].

Цей факт, на наш погляд, є важливим до врахування, оскільки є відправним пунктом для датування згаданих типів болтів та їхнього виявлення у споруді, а не в

⁶¹ Беруться до уваги ті, які атрибував М. Кучінко [279].

околицях валу, і дає підстави припустити використання цих болтів місцевою залогою (місцеве виробництво?).

Загалом, колекцію болтів з Перемиля, на підставі археологічного контексту, переважання втульчастих наконечників та датування деяких близьких географічно колекцій, можна з певною мірою вірогідності датувати у нижній межі серединою XIII ст. Цікаво, що серед цієї колекції М. Кучінко виділяє один близький до типу I/I (за М. Рожком) наконечник нетипово великих розмірів. Його довжина становить 120 мм, втулка діаметром 50 мм, а вага понад 250 г [279, с. 141, табл. 2:15].

Слід погодитися з автором, що цей наконечник свідчить про використання залогою великих настінних баліст, або ж можемо припустити – пізніших, великих арбалетів з коловоротним механізмом [279, с. 141].

Втім, один із дослідників пам'ятки, С. Терський, вважає, що датувати появу арбалета на Волині раніше середини XIV ст. не можна⁶². Вчений піддає сумніву як датування комплексу арбалетних болтів з Ізяславля, яку відносить до другої половини XIII ст., або навіть XIV–XV ст. [456, с. 19], так і датування низки пам'яток оборонного будівництва у Прикарпатті [441]. Є певна спільність типів болтів з Тустані та Перемиля. На обох пам'ятках присутні у значній кількості типи II та VI (за М. Рожком).

Такі зіставлення нам майже не відомі з інших пам'яток. М. Кучінко, аналізуючи цей факт, зазначає, що за визначенням М. Рожка, тип VI (за М. Рожком) є західного походження. Тому поява таких болтів у культурному шарі Перемиля та Тустані може бути пов'язана із воєнною активністю угорських військ [279, с. 143, 147–148].

На Волині знахідки болтів відомі також з Луцька. Луцька колекція представлена мінімум 10 екземплярами арбалетних болтів [444, с. 185, 177 рис 154:9-18]. Три екземпляри є наближеними до типу 8, та один до типу 7 (за М. Медведєвим) [444, рис. 154]. Деякі з них формою можуть бути зіставлені із типами 4, 5, 6, (за М. Рожком). Проте, таке типологічне зіставлення може переглядатися в майбутньому.

⁶² Вчений слушно зауважив помилкову інтерпретацію гаків типу “кішка” як поясних арбалетних гаків [448, с. 19].

Схожою хронологічно є колекція з Берестя, яка представлена щонайменше 11 екземплярами, з них 7 втульчастих і 4 черешкових [289, с. 88–90]. Як і колекція болтів з Луцька, вона у нижній межі датується XIV ст. Три болти втульчасті, близькі до типу I за А. Медведєвим, походять з верстви XIV – пер. пол. XV ст. [375, с. 330]. Три, з верстви XIV–XV ст., близькі до типу VIII за А. Медведєвим [375, с. 330]. По два екз. черешкові типу 14 і 15 за А. Медведєвим на пам'ятці відомі з пластів XV–XVI ст. [375, с. 333–334]. Проте більшість знахідок арбалетного озброєння з Берестя, а це, окрім болтів, кістяний спусковий горіх і накладка на ложе арбалета [56, с. 176], прийнято датувати др. пол. XIV – поч. XV ст. [375, с. 340].

Декілька арбалетних наконечників походить з Володимира, який у XIII–XIV ст. був головною резиденцією Галицько-Волинських князів. Тут відомий як втульчастий, так і черешковий болти [447, с. 267–268; 449, с. 19–20]. Особливу увагу привертає знахідка вістреподібного напівфабрикату(?) [452, с. 222 рис. 141:13, 224].

Порівнянно невелика кількість знахідок із городищ Забужжя. В околицях княжого Холму виявлено 3 черешкові [649, tab X: №20, 25–26] і 3 втульчасті [649, tab X: №21–22; 24] арбалетні болти орієнтовно XII–XIV ст. [649, с. 93]. З Червена походить один втульчастий наконечник, датований на XIII ст. [649, tab X: №24].

Близьким до пізніх волинських колекцій XIV ст. є комплекс арбалетного озброєння Перебиківського городища XIV ст. у Зеленій Липі (Буковина). Виявлені тут втульчасті наконечники болтів віднесено до типів 4 (з ромбоподібною голівкою), 5 (пірамідальні з гранню) і 8 (з лавроподібною ромбічною голівкою) за М. Медведєвим [352, с. 207] (рис. А109).

Загалом з пам'ятки походить аж 57 арбалетних болтів (серед яких тільки два черешкових типи за М. Медведєвим, 15-квадратного перетину з граненими краями, і 16-ромбічні зі зрізаними кутами), проти 16-ти лучних [354, с. 25]. Окрім того, з пам'ятки походять аналогічний європейським [639, р. 26, abb. 13] одинарний (на відміну від ізясаського) поясний гак для натягування тятиви арбалета завдовжки 13,5 см, та арбалетне стремено для фіксації зброї ногою, висота якого 16 і ширина 6,5 см (рис. А109, 16) [354, с. 24–25].

На думку дослідника пам'ятки С. Пивоварова, сукупність цих знахідок засвідчує суттєве переважання арбалета в облоговій війні у середньовічному Подністров'ї станом на другу половину XIV ст. [354, с. 29].

Дослідник зазначає, що градація в розмірах і вазі наконечників чітко свідчать, що місева залога мала на озброєнні арбалети різної потужності і типів [352, с. 215]. Зокрема, важкі болти (50–70 г) використовувалися при стрільбі з арбалетів, які належать до типу “a tour” [352, с. 215]. Їхня сила натягування була не менше 400 кг, що здійснювалося за допомогою складного коліщатого механізму [354, с. 27]. Такий тип арбалету масово почав застосовуватися у XIV ст. у європейських військах і використовувався надалі [351, с. 143; 353, с. 85–93]. Решта болтів використовували для легших типів арбалету, які натягувалися поясным гаком [354, с. 27–28]. З території Буковини відомі також два фрагменти втульчастих болтів з Чорнівського городища [493, с. 31, рис. 2: 41, 42, 32; рис. 1: 36–37].

С. Пивоваров пов'язує поширення арбалета на Буковині у XIV ст. з наявністю можливо генуезьких найманців (літописних “фризів”)⁶³, які активно вели торгівлю в Галицькій землі з колонії в Монкастро (нині Білгород-Дністровський) [351, с. 147; 354, с. 29]. Тут цікаво зауважити, що арбалет широко використовувався генуезцями в Криму [159, с. 210–211].

Синхронною до колекції з Перебиківського городища є колекція арбалетного озброєння зі стіжкового городища з центру Бузька у Львівській обл. датована др. пол. XIV – пер. пол. XV ст. [426, с. 162–165]. З пам'ятки відомо 18 болтів, з яких 8 віднесено до типу 1, один до типу 2, по три до типів 3,5 і 8 за М. Медведєвим, всі воне легші за буковинські знахідки (до 42 гр.) [426, с. 166–167]. Там же на гребені валу виявлено подібний до буковинського поясний гак для натягування арбалета 19,8 см. завдовжки і 87 гр. [426, с. 167–168]. Значна частина знахідок могла не належати місцевим залогам [426, с. 169]. Все ж, зауважмо, що крім певної візуальної і метричної стандартизації наконечників типу I [426, с. 166], на пам'ятці виявлено формові злитків криці [149, с. 26], що сукупно може вказувати на місцеве виготовлення болтів.

⁶³ Тут йдеться тільки про важкі потужні арбалети типу “a tour”.

На нашу думку, арбалет, найімовірніше, потрапляє на Волинь у зв'язку із поселенням тут німецьких міщан, купців та ремісників, свідчення цього неодноразово знаходимо у Галицько-Волинському літописі. Німці і, можливо, німецькі майстри згадані при описі заснування Данилом Романовичем Холму [12, с. 163–176]. Згодом вже під 1288 р. німці згадуються серед міського населення Володимира “и созва боаеры Володимѣрскыа . брата своего. и мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ . и повелѣ передо всеми чести грамотоу братноу в даньи землѣ и всѣх городовъ . и столного города Володимѣра” [2, стб. 905]. Не випадковим видається те, що літописець виділив їх серед загалу міщан, що може свідчити про їхню чисельність. Зауважмо, арбалети були типовою зброєю для міської культури європейського середньовіччя, де відомі навіть спеціальні об'єднання, “гільдії” арбалетників з міщан, які відігравали вагому воєнну роль [534; 639, s. 122–136].

Відтак, саме з впливом міщан з німецьких і, можливо, польських земель, можна пов'язати появу арбалетів на Волині, яка відбулась, імовірно, найраніше в середині XIII ст. А вже в XIV–XV ст. арбалет широко використовується для штурму і оборони укріплень та інших військових операціях.

Щодо відносно ранніх і чисельних колекцій з Перемильської землі (Перемишль, Трепча, Тустань), то географічна близькість їх із західними сусідами, розташування її на важливому торгівельному шляху і вагоме військово-стратегічне значення призвело до відносно раннього використання арбалету залогою фортеці. Можливо, навіть від початку або середини XII ст., це пов'язано з воєнною політикою Ростиславовичів, як припускав М. Рожко [404, с. 214–215].

Є підстави пов'язати поширення арбалету із воєнною реформою Данила Романовича, яка була спрямована проти монголів. За свідченнями Платона Карпіні, арбалет та схожого роду метальна зброя дуже годилася для протидії монголам [7, с. 40].

Використання залогоми укріплень арбалетів поруч із луками а також будівництво веж-донжонів (що, можливо, взаємопов'язано і відбувалося паралельно, про що свідчить знахідка арбалетних болтів в Холмі, де відома така вежа), мало

забезпечити максимальну неприступність укріплень та функціонування торгівельних шляхів, які вони забезпечували.

Щодо співвідношення використання лука до арбалета, можна сказати, що навряд чи арбалет був домінуючим видом зброї дальнього бою навіть оборонців фортець. Скоріш за все, мала місце комбінація різних видів зброї дальнього бою, таких як лук, арбалет, сулиця та фортечні металеві машини, яскраве свідчення цього знаходимо вже в описі облоги Белза 1329 р. на сторінках “Дубніцької хроніки” (XV ст.) [336, с. 221].

До пізнішого часу XIV–XV ст. (?), належать 17 втульчастих наконечників із замку Соб’єн над р. Сян неподалік від с. Монастирець (тепер Підкарпатське воєводство Польщі) [603, s. 239–240; 569, kat. № 89–103]. Укріплення тут могло існувати і у XII–XIII ст. для контролю шляхів в басейні р. Сян, проте надійні писемні свідчення про замок належать аж до кінця XIV ст., що певним чином зумовлює датування наконечників. З огляду на наявність переважно польських джерел щодо замку, які належать до пізнього середньовіччя [659, s. 142–143], ці наконечники, найімовірніше, могли походити з польських замкових майстерень. Це також може підтверджуватися невеликою розбіжністю у вимірах наконечників (між 6,5–8 см), та схожим співвідношенням втулки і вістря [569, р. 32, foto 21], з невеликою розбіжністю. На наш погляд, це свідчить про те, що вони були виготовлені в одній майстерні.

Проте, з іншого боку, наявність значної кількості арбалетних болтів із дещо південніших Трепча, Сяноку, та Тустані, які упродовж XII–XIII ст. разом із територією замку Соб’єн належали до Перемишльської землі може свідчити і про те, що деякі із Соб’єнських болтів могли бути давнішими, XIII ст. і відноситися до періоду Галицько-Волинської держави.

П. Стжиж вказує, що знахідки наконечників стріл загалом (включно з лучними) у межах сучасної Малополющі сконцентровані здебільшого у східній частині, на пам’ятках руського часу (Трепча, Сянок та ін.) і свідчать про військову діяльність польських, руських військ та монголів в сер. XIII ст. [649, s. 94]. Відтак інтерпретація багатьох арбалетних наконечників XII – поч. XIV ст. з цього регіону

може бути умовно визначена як Руских. У випадку болтів із замку Соб'єн, імовірнішим видається їхня пізньосередньовічна хронлогія і інтерпритація як озброєння вже польських залог.

Про те, що арбалет як засіб оборони міських укріплень на Русі не втратив своєї актуальності і в XV ст., свідчать рахунки королівського озброєння про закупівлю зброї, для Львова [650, s. 338]. До того ж, зі Львова та його історичних околиць походить значна колекція арбалетних болтів та знахідка кістяного спускового горіха (плато Замкової гори) [475, с. 127]. Тут варто згадати і більш пізні свідчення. Зокрема, вже у кін. XVI ст. німецький мандрівник Мартін Груневер, описуючи арсенал старовинної зброї з каплиці Замкової гори у Львові, серед щитів, шоломів, списів і катапулт (?), згадує також арбалети [5, с. 125–126].

Проміжне місце між стрілою і списом займала **сулиця** – полегшений металевий спис або дротик для метання [201, с. 23]. Ця зброя мала полегшене порівняно зі списом вістря і вкорочене древко. Галицько-Волинський літопис згадує сулиці 10 разів, переважно в руках ятвягів, які дуже полюбляли цю зброю [251, с. 110–112; 143, с. 84–85].

Знали її і місцеві дружинники, що також відбиває літопис “Лвови же оубодшемоу соулицю свою въ щить его . и не могоущу емоу тоулитис” [2, стб. 828].

Знахідок сулиць обмаль, що швидше зумовлено недостатньою увагою археологів до таких предметів. А. Кірпічніков згадує одну знахідку з Волині, датовану XI ст. [201, с. 101–102]. Ще одна ранньосередньовічна сулиця походить з Пліснеська [270, с. 33, рис 15: 3]. П'ять екземплярів черешкових наконечників сулиць листоподібної форми з гачкоподібним черешком походять з городища Листвин [505, с. 78–79], датовані умовно XI–XII ст. [455, с. 663, рис. 5: 4–8].

Два наконечники сулиці, які формою повторюють вузький спис завдовжки 16 і 15 см, і завважки 85 і 80 гр [137, с. 23]. Датувати знахідки без контексту можна дуже умовно XI–XV ст. З колишньої Болохівської землі відомо аж 5 знахідок, всі втульчасті з ромбічним за формою перетином [517, с. 68].

Нам відома знахідка втульчастого, робічного у перерізі, пера наконечника сулиці з околиць с. Домажир Львівської обл.⁶⁴. Аналогія з Польщі датована 1380-ми рр. [662, s. 502, rys. 21: 26].

Про тяглу традицію використання сулиць на означених теренах свідчить епізод “Дубницької хроніки” про облогу Белза 1352 р.: “ось згори пострілами стріл жорстоко (руси й литовці) атакували і списами довгими, жбурляючи влучно (каміння)” [336, с. 221]. Під списами тут слід розуміти саме металеві сулиці.

4.3. Артилерія і вогнепальна зброя

Чималу роль, особливо в облозі міст, відігравала **металева артилерія** [49, с. 143], яка широко застосовувалася від античності аж до появи вогнепальної зброї. Часто облога укріплень супроводжувалася використанням і т. зв. “**запальної зброї**”⁶⁵. Проте джерел щодо її виготовлення і застосування обмаль, або вони не певні [69, с. 284–288].

Щодо застосування артилерії за княжої доби маємо так само небагато свідчень, здебільшого це літописні сюжети облоги укріплень. М. Івануц слушно зауважив, що літописна термінологія не вносить ясності у специфіку використання артилерійських машин, де вони фігурують під назвами: пороки, порочні посудини, праці, веретенища, пускичі, тюфяки, замислення [173, с. 41]. Перший термін фігурує як збірна назва [228, с. 96]. На наш погляд, намагання низки дослідників [197; 159; 49, с. 143] обґрунтувати тяглисть традиції використання “пороків” на Русі ще з раннього середньовіччя є, щонайменше, дискусійним⁶⁶. Хоча й епізодичну практику застосування таких приладів не слід виключати.

Один з найраніших випадків застосування “пороків” відомий під 1146 р., коли намагання Всеволода Ольговича (1094–1146) розбити ним стіни Звенигорода не увінчались успіхом. Цю згадку М. Котляр вважає неавтентичною, вказуючи на

⁶⁴ Знахідка виявлена грабіжницьким чином.

⁶⁵ Запалювальна зброя – бойові засоби для ураження живої сили і військової техніки противника, а також створення пожеж, дія яких заснована на використанні запальних речовин – спеціальних складів (сумішей), здатних при горінні виділяти велику кількість тепла і розвивати високу температуру [175, с. 107].

⁶⁶ Підставою для таких тверджень є застосування слов’янами у війнах з Візантією в VI-VII ст. великих металевих пращ за принципом важеля, які складались з вертикальних стояків і масивного, горизонтально закріпленого на них важеля з довшим (з пращею для снаряда) і коротшим (з противагою) плечами [228, с. 96-97].

схильність Василя Татищева (який повідомляє нам про це), перебільшувати [251, с. 260; 228, с. 98]. Вчений зауважив, що чіткі звістки про облогову техніку в руських літописах з'являються не раніше 30-х рр. XIII ст. [251, с. 262].

Більшій довіри заслуговує літописне свідчення про наявність «пороків» в угорського королевича Андрія (на тоді володаря Галича), який після відступу в сутичці з Данилом Романовичем на р. Стир залишив суперникам цінні трофеї, можливо, легкі металеві машини [228, с. 99; 251, с. 262] “Оугре же воротишася к Галичю . и пороки пометаша” [2, стб. 770–771]. Цей епізод засвідчує використання галицькими дружинами невеликих каменометів ще до приходу монголів.

А, отже, місцевий розвиток такої зброї мав відбуватися в руслі європейських традицій, де особливо в XIII–XIV ст. після деякого занепаду набули широкого поширення як баробалістичні (машини на противагах), так і невробалістичні (на пружній силі) металеві машини, що нагадували античну балісту [315, с. 43–54; 238, с. 99; 173, с. 47]. Баробалістичні каменомети – це, як правило, великі праці з вертикальних стояків і масивного горизонтального закріпленого на них важеля з довшим (з пращею для снаряда) і коротшим (з противагою) плечами [228, с. 96–97; 523, р. 3–34]. (рис. А112), в Європі це т.зв. “пер’єр” і “требюше” [228, с. 101]. Невробалістичні машини в Європі – це масивні фортечні аналоги античних баліст, що стріляли як кам’яними снарядами, так і масивними болтами [228, с. 99–100]. Прикметно, що один такий болт, можливо XIV ст., 250 гр. завважки, походить з Перемиля [279, с. 141].

Проте, варто визнати, що монголи мали неабиякий вплив на розвиток місцевої артилерії. Л. Войтович, посилаючись на львівського хроніста XVII ст. Бортоломея Зіморевича [10, р. 54.], підкреслював той факт, що в історіографічній традиції король Лев Данилович (1225–1301) фігурує як “винахідник машин для здобування фортець” [94, с. 91]. Можливо, це пов’язано з тісними військово-політичними контактами Лева Даниловича з Ордою і традицією реформування війська та його озброєння, яку започаткував його батько Данило Романович. На сьогодні важко визначити, який вплив мали монголи на розвиток механічної артилерії в Європі. Можна попередньо погодитися з припущенням Л. Войтовича, що Лев Данилович

перейняв в ординців не великі мобільні каменомети [94, с. 92]. Монголи, водночас, будучи під безпосереднім впливом військового мистецтва тангутів і китайців, перейняли в останніх, за посередництвом трофеїв та полонених, цілий арсенал різноманітної облогової техніки [502, с. 49–106]. Тому до кінця не зрозуміло, чи мав на увазі Б. Зіморевич саме каменомети, які гіпотетично перейняв в ординців Лев Данилович. Проте, деякі зображувальні джерела, зокрема персицькі мініатюри, вказують на наявність в монголів барабалістичних пращ [502, с. 114] (рис. Б7).

Розглянемо головні літописні згадки про використання артилерії Романовичами. Надзвичайно яскравий епізод облоги Романовичами Чернігова у 1234 р.: “Люто бобѣ бой у Чернигова, оже и таранѣ на ньпоставиша, меташабокаменемъ полтора перестрѣла, а камень, якожеможаху 4 мужи силнииподѣяти” [2, стб. 772]. Тут під “тараном”, напевно, слід розуміти величезну баробалісту [228, с. 101–102]. У 1244 р. “Данило князь со братомъ Василкомъ, совокупиша силу свою и повелѣста престроити праща и иные сосудыи на взяте града, и придоста на градъ Люблинь. Одиного дне быста под градомъ и с Холма, со всеми вои и пращами. Мечющимъ же пращамъ и стрѣламъ, яко дождю идущу на град ихъ, и уведевъше ляхове, яко крѣпчѣ брань руская належить, начаша просити милость получитьи” [2, стб. 796].

Можливо, не великі стаціонарні каменомети використовували для оборони укріплень. П. Толочко вважає, що епізод про обложений Луцьк у 1259 р., коли святі вчинили чудо і буря повернула в татар снаряди, що ті метали в лучан, є метафорою застосування ними самими металних машин: “а с города ако дождь камень метаху на нь” [239, с. 217–128; 486, с. 441; 228, с. 102]. На підставі наведених епізодів бачимо наявність у XIII ст. у Галицько-Волинських землях, щонайменше, трьох видів металних машин. Їх можна зіставити з різнокаліберними баробалістами та фортечними невробалістичними машинами.

Метальна артилерія у Галицькому князівстві фіксується і археологічно. Зокрема, ідомо п’ять ядер (снарядів) з Чернівецького краєзнавчого музею (походять

з гори Цецин на Буковині)⁶⁷, більшість яких з не місцевого каменю (чорного базальту) [83, с. 36–37; 228, с. 99–100] (рис. А111). Друге, третє та четверте ядро слід пов'язати з т. зв. станковими каменометами тенсійної дії, відомі за повідомленнями у літописах під назвою “самострелы коловоротные великие” [83, с. 37]. Конструкція такої машини складалася зі скріплених дерев'яних брусів та уміщеним в них повзуна з гніздом для снаряда (2,5–3 м), і перпендикулярно зафіксованого композитного луку (2–2,5 м) [197, с. 46–48; 83, с. 38; 228, с. 99–100]. Такі машини зображені на мініатюрах Лицевого зводу XVI ст. [228, с. 98]. Саме їх слід вбачати у згаданому епізоді облоги Луцька.

Кам'яні ядра зі Сянока і Монастирця (Підкарпацьке в-ство, Польща) можуть належати як металевій артилерії, так і ранній вогнепальній зброї [253, рис. 8; 569, kat. № 104–107]. Не виключено, що великі настінні самостріли ілюструють саме європейську традицію озброєння, яка прийшла на Волинь вслід за вежами-донжонами. Про це свідчить колекція великих пізньосередньовічних луків, настінних арбалетів з міського музею в Кьольні, які, імовірно, походять з міських арсеналу⁶⁸. Всі вони комбіновані з різних матеріалів дерево, сухожилля, органічний клей, прямокутні або дещо сплюснені в перерізі 166,6–93,3 см завдовжки Inv-Nr 821 B; 828 B; 827 B; 827 A [635, р. 84–88].

Судячи з логістики використання металевих машин Романовичами, ті мали бути ситуативно збірні. Водночас транспортуванню підлягали хіба що рухомі спускові механізми, металеві з'єднання, а для несучих конструкцій використовувалась місцева деревина [228, с. 103–105]. Щодо невеликих машин, такі дійсно могли бути цілком пересувними. Конструкцією великих каменометів могли здійснювати теслярі середньої кваліфікації дії яких коригував інженер (порочний майстер?) [228, с. 100] який мав бути на безпосередній службі князя.

Цікаво, що механічна артилерія продовжує використовуватися і в кін. XIV–XV ст., зокрема у ВКЛ [56, с. 204–206], де у той час поступово набуває поширення

⁶⁷ Круглі обтесані ядра, перше вагою 20,120 кг і діаметром 19,5x21,5 см, друга і третя 12,380 і 9,820 кг вагою, обое діаметром 20x20 см, четверте 8,980 кг і діаметр 15,75x15,75 см, п'яте вагою 2,380 кг і діаметром 12x13 см³⁷ [83, с. 36–37].

⁶⁸ Подібні предмети походять імовірно з інших міських арсеналів німецьких земель [635, с. 75–106].

вогнепальна зброя⁶⁹. На землях, що нас цікавлять, ствольні порохові знаряддя з'являються у др. пол. XIV ст. як наслідок тісних контактів литовських Гедиміновичів з Пруськими рицарями [497, с. 163–176].

Вже з кінця XIV і упродовж XV ст. на Сході Європи набуває значного поширення ствольна порохова артилерія (різних калібрів), та навіть ручна вогнепальна зброя [497; 54, с. 180–211; 205, с. 77–90], що згодом поступово знівелює роль механічної артилерії. Свідченням використання вогнепальних знарядь, на думку А.Федорука, є знахідки ядер до ручних “пищалей” в Перемилі [448, с. 20], Зеленій Липі [492] та Луцьку [497, с. 166]. В кінці XIV ст. вогнепальна зброя здебільшого ще застосовується для оборони укріплень, і вже входить до оснащення залог навіть удільних замків [497, с. 166]. Зокрема, з Луцька походить ціла гаківниця⁷⁰ XIV–XV ст. [444, с. 177: рис. 154:19].

Можливо найдавнішою знахідкою вогнепальної зброї із Заходу України є кований ствол ручної бомбарди зі з'єднаних зварюванням залізних частин, що зберігається в ЛІМ № 3–2838 [2, ЛІМ 3–2838], [68, с. 212–216] (рис. А113). Загальна довжина ствола бомбарди 27,5–28 см, вага 11 кг [68, с. 213]. Дерев'яний прилад не зберігся. Виріб датовано орієнтовно XIV–XV ст. і, можливо, він походить з літописного Белза [68, с. 214–215]. Деяко груба робота може вказувати на те, що автор виробу (можливо, коваль широкого профілю) не мав досвіду виготовлення схожої зброї, а виконав під контролем належного фіхівця “майстра пушкаря” [651, с. 166–167]. Такі майстри з виготовлення ствольної вогнепальної зброї різних розмірів/калібрів відомі у містах Корони Польської, зокрема Краків та Львів з кінця XIV – поч. XV ст. [651, с. 160–161]. і, найімовірніше, виконували державне замовлення. Початково, це могли бути як ковалі, так і майстри по роботі з кольоровими металами (зокрема, бронзою) [651, с. 166].

У період, що нас цікавить, вогнепальна зброя все ще не мала домінуючого характеру і співіснувала з ручною метальною зброєю і механічною артилерією

⁶⁹ Вогнепальна зброя – це зброя дальнього бою, яка використовує силу загорання пороху (вугілля+силітра+сірка) для здійснення пострілу [56, с. 180–181].

⁷⁰ Гаківниця – це ручна/фортечна вогнепальна зброя, в нижній частині ствола якого знаходиться виступ для мінімізації зворотної дії сили при пострілі [56, с. 180–181].

[196, с. 62, 64]. У кін. XIV–XV ст. колишні Галицько-Волинські землі хоч і були вже ознайомлені з важкими і легкими бомбардами, гаківницями та іншими пересувними (на лафетах) пороховими знаряддями, що застосовувалися як при облозі, так і в польовому бою; їх роль все ще не була значною [497]. Можливо, це змінилося з появою гранульованого пороху у XV ст. [56, с. 181].

На думку А. Федорука, на Волинь і в Галичину ранні зразки вогнепальної зброї у XIV ст. потрапляють, за посередництва князів Гедиміновичів, від пруських рицарів Німецького ордену [479]. Або, що теж можливо, шляхом торгівельних зв'язків з італійськими колоніями в Криму [494, с. 115–124]. Водночас, у Пруссію від сер. XIV ст. потрапляють передові зразки вогнепальної зброї із Заходу Європи (Англії та Італії) [589, с. 426–427]. Можливо, за прикладом подібного привізного зразку було відковано згадану бомбарду з ЛІМ.

Відтак бачимо, що для Галицького і Волиського князівств, як і для інших руських земель, притаманне співіснування простих і складних луків. Останні використовувалися також місцевими дружинниками. Луки, як і цілий сагайдачний набір, виготовляли місцеві майстри, що засвідчують і писемні, і речові джерела. Серед усього різноманіття виявлених наконечників стріл, можна виокремити низку місцевих типів. Водночас, місцеві лучники використовували як загальноєвразійські, так і місцеві типи наконечників.

В оборонних пунктах Галицької землі ще у XII ст. були відомі арбалети. Дещо згодом, можливо ще у XIII ст. вони проникають на Волинь. Почаково це могли бути придбані на ринку вироби або зброя, принесена найманцями, як це було на Перебиківському городищі вже у XIV ст. Деякі локальні типи наконечників стріл арбалета з Урича і Перемиля свідчать про перенесення форми лучних стріл на арбалетні болти. А отже, їх початково виготовляли одні майстри.

Упровадження самострілів та металевих механізмів на озброєння залог укріплених пунктів організуватися мало князівською владою згори, оскільки супроводжувалося відповідним ремісничим замовленням і закупівлями. Цей процес, без сумніву, інтенсифікувався у сер. XIII ст., коли сталися зміни в оборонному будівництві. Зокрема, тоді з'явилися т. зв. “вежі волинського типу” або донжони, які

були кам'яними, круглими або чотирикутними в плані [14; 397]. Однією з перших таких веж була вежа столичного Холму, згодом постали вежі в Бересті, Угровську, Кам'янці на р. Лісній, Чорторійську, П'ятиярусна та ін. [453, с.115].

Появу та поширення на Волині кам'яних укріплень С. Терський пов'язує з посиленням військово-політичних зв'язків з польськими землями і особливо із Тевтонських орденом, для яких цегляні укріплення були традиційними [453, с. 114]. Цей процес, на думку дослідника, мав супроводжуватися переходом військових спеціалістів від феодала до феодала, що сприяло поширенню і запозиченням у сфері оборонного будівництва [453, с. 114]. Подібна ситуація стосувалася також поширення засобів озброєння, що застосовувалися для оборони та захоплення таких укріплень.

Без сумніву, наявність численних колекцій знахідок арбалетних болтів у стратегічних військово-політичних пунктах (рис. Г. 1) і відсутність такого матеріалу на низці синхронних пам'яток вказує на планове формування і поповнення замкових арсеналів.

У XIII ст. літопис Романовичів засвідчує використання великих настінних арбалетів та механічної облогової артилерії. Вочевидь, саме тоді будівництво і використання таких засобів стає інтенсивнішим у зв'язку зі сплеском оборонного будівництва. Найімовірніше, тут, як і в оборонній архітектурі, мали місце західні впливи.

Щодо східних впливів, тут варто згадати, що складні луки були типові для усіх кочівників, включно з монголами. Найімовірніше, саме вони використовували відповідно атрибутовані наконечники стріл.

В останні роки XIV ст. у регіоні під впливом Тевтонського ордену та італійських земель з'являється рання вогнепальна зброя. Як і арбалети та механічна артилерія, вогнепальна зброя з'являється за сприяння князівської влади.

РОЗДІЛ 5

ЗАХИСНЕ СПОРЯДЖЕННЯ

Захисне спорядження – це засоби пасивної протидії, безпосередньо не призначені для ураження супротивника, або такі, де ураження становить другорядну функцію [482, с. 27]. Серед захисного спорядження середньовічного воїна у Галицькій і Волинській землі джерелами засвідчено такі елементи, як щит, шолом, кольчуга, а також різні варіанти пластинчатого обладунку (включно із захистом кінцівок), які розглянуто у цьому розділі.

Щит був головним засобом захисного спорядження середньовічного воїна. Зауважмо, що деякі типи щитів могли успішно використовуватися і як ударна зброя, про що свідчить наявність на них умбонів [202, с. 33–40]. Та майже всі типи щитів мали репрезентативну та символічну функції [230, с. 13–25].

Конструктивно будь-який щит становив певну площину, мета якої – відбити удар противника та закрити тіло воїна від колючих чи рубально-ріжучих уражень. Через те, що щити майже завжди і майже повністю виготовлялися з органічних матеріалів (здебільшого, з дерева), відомо обмаль речових знахідок середньовічних щитів. Для реконструкції морфології та еволюційних змін щитів, як правило, використовують іконографічні джерела.

В конструкції пізньоримських і ранньосередньовічних щитів спостерігається спадковість [230, с. 12–16]. Дерев'яна дощата основа з умбоном по центру, із залізним, шкіряним або дерев'яним руків'ям зі зворотного боку та інколи краї, укріплювалися оковкою [230, с. 16–17], саме ж полотно щита могло обтягуватися шкірою [419, с. 138]. Примітно, що вже у ранньому середньовіччі відбувається сакралізація щита. Він набуває функцій розпізнавального засобу, часто розфарбовується символічними зображеннями (що у високому середньовіччі дасть поштовх формуванню рицарської геральдики) [230, с. 18–19], а також часто зустрічається як супровідний матеріал поховань [230, с. 12–15].

Проте орієнтовно у XI ст. спостерігається загальноєвропейська тенденція до зміни форми щита в напрямку видовження нижньої частини, з'являється так званий “мигдалеподібний” щит [202, с. 37–38; 34, с. 7, 17]. Цей тип щита мав низку

варіантів, а саме з умбоном і без, так само плоский у перетині та увігнутий назовні, з металевим укріпленням і оковкою кромки [230, с. 17]. Мигдалеподібний щит виокремився у зв'язку зі стрімким розвитком кінного бою в Європі і впродовж високого середньовіччя (XI–XII ст.) був домінуючим та дав поштовх до розвитку пізніших типів [230, с. 17–18]. Мигдалеподібний щит є домінуючим видом щита у руському зображувальному мистецтві з кінця XI до XIV ст. [102, с. 37–39].

Як видно зі збереженого щита XII ст. із польського Щецина (рис. А98, 2) пізні варіанти мигдалеподібних щитів зберігають функцію розпізнавального знаку⁷¹. Щецинський екземпляр засвідчує певну варіабельність форм мигдалеподібних щитів. Він 1,23–1,35 м. заввишки, виготовлений з вертикально прикріплених вільхових дощечок [553, с. 270]. На поверхні виявлено сліди червоної, жовтої та чорної фарби та отвори для ремінних кріплень [553, с. 270–272].

Примітно, що схожа, майже ромбічна форма, як у знахідки зі Щецина, проглядається на щитах, зображених на шахових фігурках з Вовковиська і Гродна (Білорусь) [374, с. 76–77]. Вочевидь, це була форма, популярна у XII ст. на усьому Сході Європи. А. Кірпічніков за іконографічними джерелами фіксує втрату цими мигдалеподібними щитами умбонів з кін. XII ст. [202, с. 38], що, вочевидь, звільнило поверхню щита для нанесення на ньому різного роду емблем, символів та малюнків. Можливо, такі щити були згадані у “Слові о Полку Ігоревім” (XII ст.) як “черлені щити”: “Лисици брешуть на чрьленьія щиты”[8]⁷². Зауважимо, що червоний колір щитів домінував і мав важливе символічне значення, зокрема, такі щити згадуються і в польських писемних джерелах⁷³.

У цьому контексті слід згадати епізод із Галицько-Волинського літопису під 1251 р.: “..вороужьшимьса пѣшьцемь исо стана . щитѣ же ихъ аєко зара бѣ..” [2, стб. 813]. Тут так само треба припустити наявність якихось символічних сюжетів,

⁷¹ Ми вважаємо доцільним звернутися до щецинської знахідки з огляду на те, що це єдиний збережений археологічно екземпляр щита XII ст. у Європі.

⁷² Д. Ліхачов припускав, що це були червоно-рожеві щити, пофарбовані фарбою, виготовленою із особливої комахи-червця [251, с. 125].

⁷³ Тут можемо згадати знахідку розфарбованого в червоний колір щита з Гньоздово [202, с. 35, 37], та з Чингульського кургану (обтягнутий червоною шкірою) не зберігся [323, с. 27].

нанесених на щити. У XIII ст. тлом для рицарської геральдики стає вже трикутний щит, який виникає закономірно у зв'язку із загальним розвитком обладунку.

Вочевидь, з XI ст. для мигдалеподібних та трикутних рицарських щитів була властива ремінна система кріплення [230, с. 7]. Це дозволяло вершнику зручніше утримувати такий щит прикріпленим до ліктя та кисті, і за потреби перекидати його за спину і орудувати зброєю обома руками [202, с. 38].

На думку А. Кірпи́чнікова, трикутні щити на Русі з'являються із другої чверті XIII ст [205, с. 13–14], приблизно тоді ж – у польських землях [666, s. 23]. Базою для виокремлення трикутної форми, вочевидь, став поширений у Європі від поч. XII ст. варіант мигдалеподібного щита із наближеною до вертикальної і згладженою формою верхньої частини щита [567, s. 35], що вже тоді починає тяжіти до трикутника. Саме типовий трикутний рицарський щит із геральдичним зображенням уміщено у лівій руці рицаря на кінній печатці, яку часто пов'язують із Юрієм Львовичем. Ця печатка відома з документа 1316 р., виданого галицько-волинськими князями Левом (1308–1323) і Андрієм (1308–1321) Юрієвичами, які ним продовжували союз із Тевтонським орденом [203, с. 275–276; 3, с.140–149] (рис. Б.8).

А. Кірпи́чніков зауважував, що круглий щит, майже забутий у XII ст., знову розповсюджується наприкінці XIV – у XV ст. [202, с. 44]. Круглий щит тримає у руках воїн з кістяної шахової фігурки XII–XIII ст. з Берестя [374, с. 75–76]. Серед круглих щитів, які часто зображені на руських книжних мініатюрах, цілком можуть бути як і щити простої роботи, так і типові для кочівників плетені із лози, так звані "калкан" [230, с. 12, 20].

Ще від кінця XII ст. відбувається принципове перетворення конструкції невеликих мигдалеподібних щитів у бік появи поздовжнього жолоба [367, с. 310–319], що надалі привело до формування перших кавалерійських парез⁷⁴ (чи то павезок), невеликого кавалерійського варіанту протопавези "малої павези" [230, с. 21–23].

⁷⁴ Павеза – це щит з поздовжнім жолобом для захисту руки, який на зовнішньому боці виступав поздовжнім ребром, набув особливого поширення у гуситів та піхотинців-арбалетників XV ст., а назву прийнято пов'язувати з італійським містом Павія [367, с. 310–319; 328, с. 270–286].

Примітно, що процес генези такої форми щита відбувався у XII–XIII ст. у сусідніх до Волині землях. Прийнято вважати, що це було русько-балтійсько-польське пограниччя, звідки ця форма щита була запозичена тевтонцями [230, с. 23–24]. У пластиці такий щит зображено на шаховій фігурці початку XIII ст. із Кракова [624, с. 203–205] та на печатці князя Тройдена Мазовецького (1341 р.) [230, іл. 9, 2].

Упродовж XIV–XV ст. на Русі використовували павези, наближені до мигдалеподібної форми [328, с. 277, 284], що, водночас, може відбивати певну архаїку формування на місцевому ґрунті щитів із поздовжнім жолобом на основі поширеного тут мигдалеподібного щита.

Аналогічний щит можна розгледіти на печатці із документа 1344 р., яку пов'язують із Левом Даниловичем (рис. Б.9). На її реверсі бачимо рицаря, який правицею опирається на невисокий (до пояса) щит нечіткої форми, проте із чітким жолобом [230, с. 276]. Очевидно, тут ми бачимо аналогічний щит, як і на печатках мазовецьких князів, або на сторінках Радивилівського літопису.

Кольчуга (обладунок зі з'єднаних між собою металевих кілець) станом на XII ст. популярний на всій території Європи, і який не втрачає популярності аж до XVI ст. [293, с. 162; 205, с. 33–42]. Це зумовлено, перш за все, тяглістю традиції масового використання кольчуг на Русі як мінімум від X ст. [202, с. 7–11]⁷⁵. Окрім того, кольчужні елементи, разом із загальним розвитком обладунку, взаємодоповнювали пізніші варіанти пластинчатих доспіхів [185, с. 38]. Літопис згадує кольчуги під терміном “броні” [202, с. 7–9].

Існувало два головних варіанти з'єднань самих кілець: ковальським зварюванням та за допомогою заклепки [189, с. 165–166] (за винятком суцільних, вирубаних з металевого листа), про що йтиметься далі. У XII–XIII ст. характерним було виготовлення кольчужних фасонів із однакових кілець [202, с. 13], натомість у пізньому середньовіччі кільця різної товщини розподілялися залежно від функції [293, с. 162].

Слід зауважити, що попри трудомісткість виготовлення та різноманіття технологій з'єднання кольчужних кілець, їх цілком могли виготовляти ремісники

⁷⁵ Кольчуга відома з пізньоримського часу у кельтів, а згодом і у римлян: [667, р. 29–30].

середньої кваліфікації (детальніше див. розділ-6). Кольчужні кільця з'єднувалися у варіантах 4 в 1, 6 в 1 та 8 в 1, ймовірно, що саме перший варіант був найпоширенішим в обумовлений час [126, с. 52].

К. Блер вказує, що спосіб поєднання 4 в 1 (одне кільце з заклепкою поєднувалося з чотирма зварними) з комбінуванням зварних і клепанних кілець є найпопулярнішою для європейських кольчуг до XV ст.⁷⁶ [52, с. 9–10; 202, с. 13]. Кільця в полотні таких кольчуг розташовувалися рядами, ряд зварених (або суцільних) змінювався рядом з'єднаних заклепкою [561, р. 62; 643, р. 60]. Середній діаметр кілець коливався у межах від 7 до 14 мм [182, с. 8]⁷⁷, з товщиною орієнтовно 1–2 мм [202, с. 8; 126, с. 52]. Проте, у деяких випадках могли використовуватися дрібніші та масивніші кільця, залежно від призначення.

Одна кольчужна сорочка складалась із близько 20000 кілець, що еквівалентно 600 м. дроту [202, с. 13; 207, с. 316]. За розрахунками В'ячеслава Грекова, кольчуга площею 1,1 м з кільцями діаметром 14 мм та товщиною 2 мм (14 000 кілець) важила 12,5 кг [126, с. 53; 123, с. 84]. З великим узагальненням, виготовлення однієї кольчужної сорочки із суцільноклепанних 28000–50000 кілець займало близько 1000 годин, а з комбінуванням зварних і клепанних кілець – близько 750 годин [667, р. 30].

На Русі, як і в Західній Європі, станом вже на X ст. кольчуга набуває значної популярності і виготовляється місцевими майстрами [202, с. 8–10]. На це вказує хоча би порівняно чисельна концентрація знахідок цілих кольчуг і елементів плетіння саме з руських земель [202, с. 7–15], серед яких перше місце посідає Волинь [277, с. 273; 345, с. 169], хоча відомостей про деякі знахідки обмаль (табл. Д13).

Чи не найдавнішим осередком кольчужного виробництва із суміжних з Волинню земель був молдовський Алчедар, про що ітиметься згодом. До найдавніших знахідок кольчуг на Волині належить кольчуга з-під курганного поховання XI ст. в Підгірцях, с. Вигаданки, та із Володимира-Волинського (табл.

⁷⁶ Цілком можливо, що така система поєднання мала на меті, перш за все, економію часу, коли половина кілець (зварних) вже були зімкнені і їх слід було поєднати одним кільцем з заклепкою, що було часозатратніше, бо передбачало пробивання отвору і подальше заклепування [667, с. 30].

⁷⁷ Слід зауважити, що є виключення, які застосовувалися для захисту кінцівок.

Д13). Вочевидь, саме на Волині чи не найшвидше з'являються кольчуги, де всі кільця поєднані заклепками, як це буде властиво вже із XV ст. [202, с. 13–14]. Таке поєднання має фрагмент кольчуги із Володимира-Волинського та Райків (табл. Д13, 4, 13). Обидві знахідки у верхній чи нижній межі датування мають XII ст., що може бути часом появи суцільно клепаных кольчуг на Волині.

Орієнтовно з XIII ст. на Русі з'являються кольчуги з плоскими кільцями і з дещо більшим діаметром (13–16 мм), які виготовлялись штампуванням з попередньо круглих у перетині кілець [202, с. 14]. Це покращувало захисні якості (загальну площу) кілець без збільшення їхньої ваги, але змінювало поперечний перетин кілець.

Із території, що нас цікавить, походять дві такі кольчуги. Одна з Городища поблизу Шепетівки, інша з невідомої місцевості⁷⁸ (табл. Д13, 11, 21). Остання складається із рядів суцільних (зварених?) та з'єднаних заклепками кілець, які чергуються. Поєднання 4 в 1 (одне склепане і чотири зварних кілець), всі кільця широкі-розклепані.

З огляду на згадані ознаки і наявність циліндричних, а не клиноподібних заклепок, що властиво для кольчуг до XIV ст. [561, р. 62]. знахідку можна датувати у межах XIII ст. Цілком можливо, що саме монгольською навалою слід датувати рештки спеченої разом із наконечниками стріл кольчугу із Золотого Току у Давньому Галичі [339, с. 183–187; 296, с. 30]. Із давніх колекції Галича(?) походить дві недатовані кольчуги що зберігаються у фондах ЛІМ (табл. Д.13: 20–21). Вони принципово різні. Одна має плоскі а інша круглі в перетині кільця. Датування цих екземплярів встановити складно, але не можна виключити їхню пізньосередньовічну хронологію.

Знахідки фрагментованих решток кольчужного плетива XII–XIII ст. походять із Трепчі (Підкарпатське в-ство Польщі), Холма, Городка над Бугом, Перемиля, Берестя, Черемно (Люблінське в-ство, Польща) (табл. Д.13). Більшість із них фрагментарні і не несуть інформації щодо фасону обладунку. Примітно, що фрагменти з Трепчі складаються з суто зварних кілець.

⁷⁸ Як місцевий виріб розглядається умовно.

Звернімо увагу на знахідку цілої кольчуги з теренів поблизу Кременця, (сьогодні Тернопільщина) [202, с. 83, кат. №69, табл. II]. Кольчуга має довгий поділ із розрізами попереду та ззаду, які утворюють дві лопаті (табл. Д13: 10; рис. А74). Це може свідчити про західноєвропейські впливи, де схожий крій прослідковується в іконографічних пам'ятках [293, с. 163]. На жаль, брак інформації не дозволяє встановити конструкцію та спосіб поєднання кілець.

Із XIII ст. кольчуга перебирає на себе функції захисту кінцівок, з'являються кольчужні панчохи, т.з. "ногавиці", збільшується довжина кольчуг [202, с. 13–14]. Слід зауважити, що у Західній Європі кольчужні ногавиці та довгі рукави із повздовжньою шнурівкою зафіксовані іконографічними джерелами ще із XI–XII ст. [591, с. 69–70], а вже у XIII–XIV ст. захист ніг європейського рицаря доповнюється пластинчатими елементами [591, с. 74–75] (рис. В1–3).

З огляду на знахідки групи кілець невеликого зовнішнього діаметру 9 мм при товщині дроту 1,3 мм з майстерні зброяра в Гомелі, логічно припустити виготовлення там кольчужних рукавиць, ногавиць, капюшонів та бармиць, для яких такі кільця пасували найкраще [293, с. 164]. Можна припустити наявність таких елементів на озброєнні решти руських дружин. Очевидно, раціональне бронювання незахищених ділянок пізнішого пластинчатого обладунку не згасає і у XIV ст., про що свідчить знахідка з Кросна (табл. Д.13: 17). До пізніших знахідок С. Терський, на відміну від А. Кірпічнікова [202, с. 84 кат. №73], відносить дві кольчуги з Луцька, датуючи їх XV–XVI ст. [444, с 182]⁷⁹.

Зупинимося на технологічній схемі виготовлення кольчужного плетива. Було встановлено, що залізо для кольчуг використовувалося здебільшого сиродутне, з низьким вмістом вуглецю [643, р. 61]. Інколи мала місце низьковуглецева сталь [667, р. 31]. Із вказаного матеріалу виготовлявся тягнений дріт, який найчастіше використовувався для формування кілець [667, р. 29–30]. Надалі найскладнішим технологічно етапом було виготовлення самих кілець, що передувало їхньому

⁷⁹ З огляду на особливості фасону знахідки які слушно зауважив С.Терський. вважаємо доцільним прийняти датування, яке запропонував український дослідник.

з'єднанню і побудові необхідного фасону [189, с. 165]. Для цього існувало три основні схеми:

1. Волочений або кований залізний дріт навивався навколо стрижня, товщина якого відповідала внутрішньому діаметру майбутнього кільця. Отриману спіраль розрубували, кінці розплющувалися, крізь них пробивався призначений для заклепки отвір [189, с. 166–168].

2. Деякі цільні кільця цілком могли бути звареними ковальською зваркою після розрубання дроту [241, с. 151–152].

3. У деяких випадках суцільні кільця були висічені з металевого листа штампом або зубилом, що надавало їм гранястих країв [562, с. 55]. Такі кільця опісля мали бути шліфовані для уникнення гострих країв. Знахідка такого кільця відома з Перемиля, можливо, так були виготовлені деякі плоскі кільця кольчуг з Райків та Володимира-Волинського (табл. Д. 13).

Вочевидь, ці технології певний час співіснували водночас. Цілком можливо, що кольчужний обладунок XIII–XIV ст., який доповнював пізніші пластинчасті обладунки, міг поєднати в собі кільця різного розміру і способів з'єднання. Осередків кольчужного виробництва у галицько-волинських землях наразі археологічно не зафіксовано. Проте, сліди майстерень бронників, що виготовляли обладунки, відомі у Новгороді [188], Гомелі [290], Гньоздово [189], Алчедарі [297, с. 126], та навіть у візантійському Херсонесі [154].

З огляду на необхідність постійного ремонту та оновлення, виготовлення кольчуг під індивідуальні замовлення, майстри-бронники повинні були і у галицько-волинських міських та дружинних центрах.

Знахідки з майстерні у Новгороді відбивають два головні способи або технологічні схеми виготовлення кілець; це висікання із залізного листа з подальшим склепуванням та штампуванням для нанесення повздовжніх граней [188, с. 247]. Привертає увагу низький соціальний статус майстра-бронника з Новгорода, що видно із розміщення житла в місці із загрозою підтоплення [188, с. 252–253].

Цілком можливо, що виготовленням самих кілець, збиранням з них кольчуг і їхнім ремонтом могли займатися різні майстри у різних місцях, що видно з

монтажно-ремонтного характеру більшості таких майстерень [188, с. 251–252]. Виняток може становити хіба що майстерня в Алчедарі [297, с. 126]. Майстри-бронники або зброярі не обмежувалися виготовленням і ремонтом лише одного виду озброєння чи захисного спорядження. Як видно із майстерні Славенського кінця в Новгороді, бронник монтував і кольчуги, і пластинчатий обладунок [188, с. 243–254].

Пластинчатий обладунок, який у руських літописах згадується під термінами “доспех” [251, с. 125] та “броні дощатие” [297, с. 119; 205, с. 33–34], використовувався водночас з кольчугою, а згодом навіть витіснить її, про що йтиметься нижче. Використання пластинчатого обладунку у слов’ян відомо ще з раннього середньовіччя. Його появу прийнято пов’язувати зі східними впливами [297, с. 126] або зв’язками з Візантією [291, с. 222, 224; 126], де такий обладунок набув значного поширення [535, р. 38–50]. Принципово схожа конструкція пластинчатого обладунку мала місце у ранньому залізному віці, зокрема у скіфів та сарматів [297, с. 120–121].

Прийнято виділяти два види пластинчатого обладунку X–XIII ст., т.з. лускоподібний та ламелярний [374, с. 85]. Лускоподібний обладунок передбачав кріплення пластин на м’яку, шкіряну чи тканинну основу, на кшталт луски [205, с. 35]. Пластини з’єднувалися між собою вільними (не приєднаними) краями донизу або догори, залежно від функціональності певної ділянки фасону [126, с. 53].

Ламелярний обладунок передбачав поєднання пластинок безпосередньо між собою за допомогою шнурівки, яка протягалася крізь спеціальні отвори, у цьому випадку м’яка основа була не обов’язковою [374, с. 85; 126, с. 53; 205, с. 35]. Починаючи з XIV ст. прийнято виокремлювати окрему групу пластинчатих обладунків, які нашивалися на м’яку основу (шкіра, войлок, тканина), де металеві пластини не перекривали одна одну, а монтувалися (заклепками) або пришивалися на стик [56, с. 51–52]. Ю. Бахон визначає цю групу як так звані обладунки «на основі плат» [56, с. 51–52; 58, с. 208]. К. Блер використовує узагальнюючий термін «пластинчаті куртки» та вказує на те, що використання історичної термінології щодо визначення тих чи інших типів обладунку є дуже складним [52, с. 6, 8, 50–51,

55–56]. Ю. Бахон також зауважив, що пластини пізньосередньовічного обладунку різних типів фасону і поєднання з основою рідко чимось відрізняються [56, с. 53]. Тому подальша атрибутика таких пластин залишається доволі умовною. У нашому випадку обмежимося визначенням “пластинчата куртка”.

Білоруські дослідники Ю. Лупиненко і О. Макушніков головним критерієм виявлення ламелярних обладунків вважають наявність парних отворів для в'язки пластин між собою [29, с. 214]. Для виокремлення і систематизації лускатих пластин вчені запропонували підхід на підставі типологічної схеми Вадима Горбунова щодо кованих залізних пластин обладунку з Алтая, яка була успішно апробована на матеріалі з руських земель [286]. Розглядаючи гомельську колекцію ламелярних пластин, дослідники обмежилися механічним поділом пластин на три морфологічні типи серійних виробів [291, с. 214]. Такий підхід, на наш погляд є цілком виправданий з огляду на масовість знахідок з однієї пам'ятки. На сьогодні навряд чи можна говорити про універсальну систематизацію знахідок з означених територій, оскільки відомі знахідки є найрізноманітніших форм. Тому звернемо увагу на загальні конструктивні особливості.

Проблема чіткого розмежування лускатих і ламелярних пластин, на наш погляд, не є остаточно вирішена, тому може бути в окремих випадках переглянута, тож запропонований вище підхід не є остаточним. Найдавнішою місцевою знахідкою слов'янського пластинчатого обладунку є одна пластинка VIII–X ст. з Пліснеська [297, с. 125–126] (табл. Д. 14).

Слід звернути увагу на рештки майстерні бронника з городища Тиверців X ст. у Молдовському Алчедарі, де у 1957 р. було виявлено понад десяток залізних пластинок обладунку різного розміру, включно з напівфабрикатами (без отворів для з'єднання), заготовки ще непоєднаних кольчужних кілець, а також відповідний інструментарій: кліщі, різні невеличкі наковальні, зубило для розрубання залізних пластин та дроту кілець, пробійники для пробивання отворів [297, с. 126]. Крім того, городище було металургійним центром IX–XI ст., де виявлено 26 сиродутних горнів і 8 печей збагачення руди [489, с. 194, табл. 14: №3].

Матеріал згаданого комплексу-майстерні є цінним свідченням як місцевої традиції виготовлення і виробництва пластинчатих доспіхів, так і технологічної схеми їхнього виготовлення, а з огляду на супровідний інструментарій – це було кування з подальшим вирізанням пластин із залізного листа. Не викликає сумніву, що використовувалося залізо місцевої виплавки, що, вочевидь, і зумовило розташування майстерні. Ранні зразки із Пліснеська, Алчедару та білоруського Хотомеля прийнято пов'язувати зі східними, а саме аварськими впливами [299, с. 119]⁸⁰.

Проте, до сер. XIII ст. можна із впевненістю говорити, що саме кольчуга, а не пластинчатий обладунок, була найпоширенішим видом захисту, що видно зі співвідношення археологічного матеріалу, який становить 4:1 на користь кольчуги [202, с. 15]. Не випадково К. Блер зауважив, що період між 1066 та 1250 рр. був для Європи “епоху кольчуги” [524, р. 19–36], що навряд чи у верхній межі доречно щодо руських земель, де масове виробництво пластинчатого обладунку відоме щонайменше з кінця XII ст [188].

Початок масового впровадження пластинчатих обладунків у Волинському князівстві, на думку М. Котляра, здійснив князь Роман Мстиславович (бл.1152–1205) [246, с. 97; 247, с. 168]. Такий висновок дослідник робить на підставі тексту похвали князю у “Слові о полку Ігоревім” і яскравого опису там його озброєння [247, с. 168]. Це, водночас, дійсно відповідає часу значного поширення ламелярного та лускатого обладунку на Русі у XII–XIII ст. [205, с. 40; 202, с. 15], а на Волині могло відбуватися особливо інтенсивно.

До відносно давніх знахідок пластинчатого обладунку можна віднести дві пластини XI ст. з городища Листвин (табл. Д14: 2). Проте більшість знахідок із Заходу України, як і з решти руських земель, переважно датовані XII–XIII ст. [294, с. 120]. Далі розглянемо знахідки з пам'яток Галицької та Волинської земель.

Колекція пластин обладунку кін. XIII ст. з наскельної фортеці Тустань в Уричі [582, с. 33–34] цікава, перш за все, тим, що може свідчити про виготовлення, або, що

⁸⁰ Така думка, певним чином, зумовлена конструктивною схожістю пластинчатих обладунків з Русі і тих, які використовувалися упродовж I тис. до н. е. - I тис. н. е. [299, с. 119].

імовірніше, зібрання в цілісні гарнітури таких обладунків у місцевій майстерні, сліди якої виявлено зі східного боку “окольного граду”, і яка обслуговувала потреби фортеці [401, с. 117; 404, с. 213].

Ламелярна пластина з Дорогобужа є унікальною для регіону знахідкою (табл Д14: 13). Вона належить до типу 2, варіант В (за Ю. Лупиненком) так званих пластин з тисненням [285, с. 334]. Такі пластини містили поздовжній жолоб, який покращував захисні функції пластин і забезпечував цілісність фасону (мотузкового кріплення) [285, с. 355–356].

До решток лускатого обладунку сер. XIII ст. належить колекція із декількох пластин з Берестя, відділ 3-тип 6 (за В. Горбуновим) (табл. Д.14: 9). Найбагатшою колекцією у Галицько-Волинських землях є колекція пластинчатого обладунку із Городища у Сяноку–Біла Гора (табл. Д.14: 6). З них до відділу 4 (за В. Горбуновим) можна умовно віднести відносно збережену пластину D подібної форми (табл. Д14: 6). Більшість фрагментарно збережених пластин із пам’ятки є наближеними до D-подібної форми з одинарними отворами по краях і подекуди одним у центральній частині. Це наближує їх до відділів 3 і 4 (за В. Горбуновим). Декілька варіантів, широкі напівокругленої форми, відділ 1, 2 (за В. Горбуновим) слугували як захистом, так і декором для окантовки країв фасону обладунку [286, с. 459–460].

Згадані відділи 3, 4 та 6 були автентичними формами, які, вочевидь, сформувалися на Русі у XI ст. [286, с. 464]. Схожу D-подібну форму пластин можна побачити на обладунку з Вісбю, який Б. Тордеман виокремив у тип VI [657, р. 218–220; 597, Pls. 133–135]. Це, водночас, дозволяє датувати цей тип пластин у верхній межі до середини XIV ст.⁸¹. Хоча проблема виокремлення лускатих та ламелярних пластин не є до кінця вирішеною, D-подібні пластини за аналогією із знахідками з Вісбю можна віднести до ламелярних. Таку форму пластин до ламелярного обладунку відносить і М. Плавінський [374, с. 86].

У ході роботи з фондами НІКЗ “ДГ” ми виявили три елементи пластинчатого обладунку, які походять із Крилосу. Дві з них мають підпрямокутну форму із

⁸¹ Слід підкреслити, що тип VI серед знахідок з Вісбю є не численним. Серед повних гарнітур (тих, які вдалося реконструювати) лише 1 з 25 є ламелярним і належить до вказаного типу. Є сліди і повторної переробки застарілих гарнітур типу VI, що може вказувати на згасаючу традиції [657, р. 210–211, 218–220].

заокругленим нижнім краєм, один містить отвір у середній частині (можливо, після розчищення буде виявлено інші), і можуть бути віднесені як до лускатого, так і до ламелярного обладунку (табл. Д. 14, 7). Пластини можна датувати за аналогіями зі знахідками у Десятинній церкві у Києві, звідки походить дві групи пластин лускатого доспіху. Близко 400 уламків датованих XII–XIII ст. і 11 вцілілих пластин датованих за аналогіями XIII–XIV ст. [329, с. 86].

Оскільки нам невідомі знахідки цілих пластинчатих обладунків, або хоча б повного набору пластин⁸², за винятком поховання XIV ст. зі шведського о-ва Готланд⁸³, дуже важко говорити про фасон такого доспіху. М. Горелик, вивчаючи ламелярні обладунки, виділив два види їхнього фасону (“корсет-кєраса” та “халат”), які були популярні у Східній та Центральній Азії ще в епоху раннього середньовіччя [112, с. 165]. Типовий для кочовиків крій (“пончо” та “корсет-кєраса”) підтверджуються руськими іконографічними пам’ятками [287, с. 70–85] (рис. А.86). Яскравим свідченням того, що пластинчатий обладунок поєднував у своєму фасоні як жилет, так і захист поясу (подолом) та плечей, є шиферна іконка св. Дмитра (поч. XIII ст.) із Кам’янця-Подільського [202, с. 19–21] (рис. Б.6).

Ламелярні пластини шнуром через парні отвори зв’язувалися між собою у ряди, які з’єднувалися один з одним двома способами: або на підвісках, або за допомогою притисненого водночас до двох рядів проміжного поясу із тканини або м’якої шкіри [291, с. 215]. Таким чином досягався “ефект звисання”, що забезпечувало необхідну гнучкість [112, с. 186–187]. Пластини різної форми (різних типів)⁸⁴, що відповідає їхньому функціональному призначенню і місцю у загальній системі обладунку. Деякі типи пластин могли використовуватися для узгоджених елементів захисту кінцівок чи вигинів корпусу.

На відміну від невеликих і вузьких (до 9 см), часто видовжених пластин XII–XIII ст., пластини обладунків XIV–XV ст., як-от знахідки з Луцька, Зеленої Липи,

⁸² Є інформація про знахідки повного набору пластинчатого обладунку, але вони походять з грабіжницьких розкопок (табл. Д.14: 15).

⁸³ З місця битви при Вісбю на о. Готланд 1361 р. походять десятки повних наборів гарнітури пласинчатих обладунків, які здебільшого мали фасон жилета (з різним ступенем захисту тулубу з акцентом на передню частину). Левова частка гарнітур передбачала кріплення з внутрішньої частини тканинної чи шкіряної основи. Деякі зразки кріпилися на спині, інші з боків тулуба [657, р. 210–119].

⁸⁴ Білоруські дослідники на підставі однієї з найбагатших колекцій з Гомеля виділяють 5 типів.

Сяноку-Біла Гора та Бузька, належать до принципово іншого типу обладунку. Його можна зіставити із знаменитими “бригантинами” або іншими типами згаданих «пластинчатих курток», виявленими в братському похованні шведського Вісбю на Готланді [657, р. 210–229]. Такий обладунок формувався пластинами, зафіксованими за допомогою заклепок, на вивороті м’якого(тканинного) несучого фасону, з лицьової частини якого проступали ряди заклепок [163, с. 11]. Це забезпечувало захист пластин від атмосферних впливів і сприяло естетичній привабливості обладунків [657, р. 210–211].

Бригантина набуває значного поширення у Європі з пер. тр. XIV ст. завдяки майстрам Священної Римської імперії; зокрема, центром виробництва цього обладунку було місто Мілан [163, с. 23, 47]. Визначення “бригантина” доволі умовне, оскільки різниця поміж бригантиною та іншими типами так званих “пластинчатих курток” [52, с. 50–55] часто умовна і фіксується тільки в джерелах [52, с. 56]. Ю. Бахон зауважив, що упродовж XIV ст. на землях ВКЛ співіснували місцева традиція використання ламелярних та лускатих доспіхів водночас із найімовірніше західними пластинчатими обладунками [58, с. 207–208].

Такий обладунок цілком міг бути імпортом, як, аналогія з Гродна [65, с. 111–113]. Також він міг бути принесений найманцями, як, наприклад, це припускають у випадку колекції таких пластин із Зеленої Липи на Буковині [352, с. 204–215]. Схожі пластини з Луцька за аналогією також можуть бути привнесеними або ж імпортованими із Заходу.

Слід згадати, що у Східній Європі знахідки решток такого обладунку XIV–XV ст. не є поодинокими. Вони відомі з територій Польщі, Чехії і Балкан, і майже у кожному випадку є підстави говорити про їхнє західне – німецьке або й частіше італійське походження [637, s. 48–49; 664, р. 301–302; 160, с. 786–788; 586, s. 125–126]. Особливо красномовними є знахідки із низки італійських колоній, наприклад, обладунок арбалетника з генуезької фортеці Чембало [158, с. 285–286]. Знахідки з шведського Вісбю, відбивають те, який фасон міг мати такий обладунок. Це переважно був пластинчатий жилет з опріччями [657, р. 210–229].

Орієнтовно у XIII ст. можна прослідкувати появу суцільнозалізних **засобів захисту кінцівок**. Із Сахнівки [202, с. 19] і Гомеля (майстерня зброяра) [291, с. 216–217] відомі трубчасті наручі, які на Русі з'являються дещо раніше, аніж у Західній Європі [202, с. 19–22]. Із територій, що нас цікавлять, відома знахідка такого наруча пер. пол. XIII ст. із Червена (зараз Польща) [587, s. 124–125] (рис. А.78). Польський зброєзнавець В. Светославський піддає сумніву руське походження таких предметів [653; 654, s. 15–16]. Проте аналогія з Гомельської майстерні спростовує таку думку, і навіть свідчить про місцеве руське виробництво. Як і зразок з Червена, гомельський містить по краю отвори для кріплення кольчужного доповнення [291, с. 217]. Не виключено, що в Галицько-Волинських землях у XIII ст. були поширені і наручі та поножі, що склалися із видовжених пластин [291, с. 217]. Такі пластини могли використовуватися для захисту ділянок кінцівок без анатомічних згинів. Загалом, наруч із Червена – єдиний елемент-знахідка захисту кінцівок із галицько-волинських земель.

Проте, звернімо увагу на одну із згаданих пластин із фондів НІКЗ “ДГ”, яка вирізняється формою нечіткого овалу (рис. А. 85). Пластина має нетипову форму, але отвір у центральній частині дозволив інтерпретувати пластину як елемент обладунку, можливо напліччя або якогось додаткового засобу захисту (?). Можливо, це варіант так званого плечового диску для захисту підпахвів [52, с. 86, 247; 50, с. 60], який був типовий для пізнього середньовіччя і не обов'язково був круглим. Схожа система кріплення за допомогою шнурівки через центральний отвір прослідковується у деяких скульптурах XIV ст. (як захист плеча), також схожа знахідка походить із згаданого братського поховання у Вісбю [657, р. 113–114].

З огляду на погану збереженість, така інтерпретація може згодом переглядатися. Схожий пластинчатий захист плечей (у вигляді залізних щитків) широко знаний на Русі і в Європі у XIII–XIV ст. [193, с. 162–167]. Такі опріччя відомі як зі згаданого поховання в Вісбю [657, р. 112–115], так і з руських земель [193, с. 162–166]. А. Кірпічніков навіть вказує на експорт подібного (проте шкіряного) захисту із Русі в землі Тевтонського ордену вже у XV ст. [205, с. 42].

Із середини XIII ст. є писемні свідчення про поширення серед дружинників Данила Романовича шкіряних обладунків, виготовлених за монгольським зразком. Зокрема, згадку про такий обладунок і про його монгольське походження знаходимо в епізоді 1252 р. про зустріч Данила Романовича із союзниками в Пожоні (Братислава). Аналізуючи згаданий епізод, ми дійшли висновку, що йдеться про комбінований зі шкіряною основою ламелярний/лускатий (?) обладунок [232, с. 12–13]. Шкіряні обладунки були надзвичайно поширеними у рядових монгольських воїнів, що зумовлювалося, перш за все, специфікою їхнього господарства та дефіцитом металу. Крій та спосіб виготовлення таких шкіряних обладунків вершників та коней, який детально описав у своїй праці “*Historia Mongalorum*” XIII ст. папський легат Джованні да Плано Карпіні, був доволі простим [232, с. 10]. Шкіра оброблялась за допомогою дубильних речовин і прошивалась [7, с. 27–28; 615, s. 53–58].

Виготовлення таких обладунків було налагоджено в ході військової реформи Данила Романовича після відходу головних сил монголів у 1241 р. [94], і було вмотивовано, перш за все, економічними факторами, бюджетністю матеріалу (шкіра) та швидкістю виробництва [232, с. 10]. Треба погодитися із Л. Войтовичем, що саме із необхідністю продукувати у значній кількості шкіряні вироби (враховуючи військове спорядження, а саме обладунки) можна пов’язати сліди центрів обробітку шкіри XIII ст., виявлені у Львові [85, с. 91].

Шкіряний обладунок тулуба як дешева альтернатива кольчuzі поширився зі сходу у Європу, де побутував до кін. XIII ст., але не набув широкого застосування [558, s. 58–61]. Чи не єдина археологічна знахідка шкіряного обладунку (?) зі Сходу Європи виявлена у польському Вроцлаві. Це фрагмент багатошарового шкіряного полотна, прошитого дротом [615, s. 104–106].

Загалом обробка шкіри мала вагомe місце у зброярстві, зокрема у виготовленні обладунків, чим слід пояснити згаданий чимбарський осередок у Львові. Говорячи про поширення шкіряних доспіхів у галицько-волинських землях, тут мало місце пряме запозичення від ординців. До того ж, вважаємо, що як і в Європі, у Галицько-Волинській Русі східне запозичення шкіряних латів було

швидше епізодичним нововведенням, аніж масовим явищем. На це вказує відсутність такого обладунку на печатках галицько-волинських володарів, який би вирізнявся за характерним фасоном [223, с. 274–280]. Натомість, на печатці Лева Даниловича важко прогледіти якийсь обладунок.

У згаданому літописному епізоді привертає увагу і той факт, що шкіряним обладунком були вкриті і коні, що було властиво монгольською практикою, незнаною досі у Європі. Такий обладунок міг складатися із суцільного, прошитого у кілька шарів полотна дубленої шкіри. Опис такого обладунку і його виготовлення знаходимо у свідченнях згаданого Джованні да Плано Карпіні [7, с. 27–28; 232, с. 10].

Практика оснащення бойового коня обладункам, як правило ламелярним та шкіряним ламінарним (з поперечних рухомих твердих частин), відома в Азії (зокрема, у Китаї) щонайменше від IV ст. [110, с. 151]. У середньовіччі цю практику підхопили тюрки, а у XIII ст. монголи познайомили з кінським обладунком Близький Схід та Східну Європу, зокрема Русь [110, с. 155; 117, с. 24]. Такий обладунок складався із нагрудника, накрупника, двох боковин, захисту шиї коня та металевого трьохкомпонентного шарнірного наголів'я [117, с. 24]. М. Горелик вказує на те, що кінський обладунок міг бути як ламелярний, так і суцільно із м'яких матеріалів [112, с. 207–208], і, вочевидь, комбінованим. Суцільно металевим елементом було наголів'я. Одне таке наголів'я виявлено неподалік с. Ромашки на Київщині [203, с. 56–57], М. Горелик уточнив датування XV ст. [111, с. 260–269], що засвідчує тяглість використання запозиченого в ординців кінного обладунку і у наступні два століття. Починаючи з XIV ст. в Руських землях за аналогією з Литвою могли набути поширення шкіряний і металевий захист кінцівок західноєвропейського зразка [525, р. 41–45]. Не раніше XIV ст. можна датувати два зразки без сумніву західного спорядження. Це, зокрема, згаданий плечовий диск з Крилосу (табл. Д.14: 7) та елемент латної рукавиці зі слідами лляного полотна на внутрішній частині з поселення Якторів на Львівщині [476, с. 19], (табл. Д.14: 16). Низка подібних знахідок відома з грабіжницьких розкопок [233, с. 61–74].

Зауважмо, що як і всі згадані елементи захисного спорядження могли поєднуватись в комплексі взаємодоповнюючи один одного, м'які елементи (підкладки) обладунку або безпосередньо м'який обладунок, такий як гамбізон чи ацетон [52, с. 18, 24, 30–31; 126], були обов'язковим елементом експлуатації кольчуги чи будь-якого з пізніших варіантів пластинчатого обладунку.

Шолом – захисний головний убір, який був невід'ємним елементом захисного спорядження професійного воїна. Слід зауважити, що до появи повного латного обладунку пізнього середньовіччя, коли всі його елементи склали взаємопов'язану систему, елементи якої взаємодоповнювали один одного в комплексі⁸⁵ [50, с. 98], шолом розвивався доволі самостійно, оскільки в той час захист різних частин тіла відбувався сепаратно [143, с. 85]. А. Кірпічніков зазначає, що середньовічні руські шоломи не є генетично споріднені з попередниками [198, с. 47–50].

Найраніші знахідки шоломів з території Волині – це типові для Київської держави сфероконічні із чотирьох вертикально склепаних трикутних частин з хвилястими краями частин зразками типу II за А. Кірпічніковим [202, с. 23–35], так званий тип “Чорна Могила”. Знахідки таких шоломів відомі з с. Мокре на Рівненщині [212, с. 10–11] та околиць м. Володимир Волинський [408, с. 29; 202, с. 84–85, кат. №8]. На сьогодні всі ці знахідки втрачені і їхня атрибутика (окрім знахідки з Мокрого) як тип II є умовним.

Український дослідник Артем Папакін усупереч попереднім твердженням А. Кірпічнікова переконливо довів хозарське походження шоломів згаданого типу, які поширилися на території Східної Європи і, можливо, був маркером присутності скандинавів [331, с. 53].

Як видно зі знахідок XII–XIII ст., шоломи часто наслідують сфероконічну форму типу II [165, с. 18–27]. Тому цілком можна погодитися із А. Кірпічніковим, що тип II, міг вплинути на місцеву зброярську традицію та спровокувати репліки чи наслідування місцевими майстрами. Такий висновок дослідник робить, аналізуючи шолом типу II з Райковецького городища, який нетипово оснащений наносником, і

⁸⁵ Вже орієнтовно з XIV ст. у Європі упродовж поступового розвитку захисту різних частин тіла сепаратні досі елементи обладунку поєднуються ремінними з'єднаннями. На середину XV ст. цей процес привів до формування «повного латного обладунку» [50, с. 112, 126; 52, с. 48–81].

має ширшу форму [107, с. 95, 182] (табл. Д15: 2). А. Кірпічніков вважав його переробкою раннього екземпляру у пізніший час і датував його XII–XIII ст. [202, с. 25]. З такою думкою не погоджується А. Папакін, посилаючись на знайдену поруч зброю X ст. [331, с. 49].

Так чи інакше, практика ремонту і повторного використання коштовного спорядження і зброї у середньовіччі не виключає того, що такі шоломи могли використовуватись подекуди довгий час. Приймаючи тезу про східне, зокрема хозарське походження типу II і його подальший вплив на руську зброярську традицію слід вказати, що мав місце і західний вектор впливу.

Ми зіставили знахідку шолому західного походження з околиць с. Немія на Поділлі (табл. Д.15: 1) та згаданими у “Слові о полку Ігоревім” (XII ст.) “шоломами латинськими”, які були властиві саме для волинських дружин [585]. Морфологічно аналогії подільського шолома знаходимо у Центральній і Західній Європі, де такі знахідки датуються X–XII ст., так званий «норманський шолом» або “Spangenhelm” [585; 52, с. 14].

Знахідку зі с. Немія А. Кірпічніков датував XI ст. [199]. Проте, з огляду на широке датування таких шоломів з археологічних знахідок сусідніх Польщі, Словаччини і Чехії, а також на присутність їх у відносно пізніх іконографічних джерелах, як от на мініатюрах з Біблії Мацієвського (XIII ст.), знахідку цілком можна віднести до XII ст. [585; 642, р. 124–128].

Головним аргументом датування А. Кірпічнікова був аналіз орнаменту із позолоченого вінця нижньої частини тулеї шолома, який засвідчив приналежність його до місцевої культури [199, с. 131–132]. У якості найближчої аналогії орнаменту дослідник наводить кістяну пластинку з городища XI–XIII ст. у с. Вербичка, неподалік місця знахідки самого шолому [199, с. 234]. Проте, як вказує дослідник Середнього Подністров'я Сергій Маярчак, колекція старожитностей, яку прийнято пов'язувати із городищем поблизу с. Вербичка, в дійсності може походити з городища поблизу с. Привороте Друге [295, с. 57–58], що розташовувалося неподалік, і датоване XII–XIII ст. [295, с. 183, 220, табл. 3:22]. Відтак, наше припущення щодо датування знахідки XII ст. є доволі обґрунтованим. Показовим є

місце знахідки в середній течії долини р. Дністер. Ця місцевість входила до т. зв. “бурштинового шляху” (ріки Вісла-Сян-Дністер та Німан-Південний Буг-Дністер), який функціонував в XI ст. [96 с. 3–18], у період, яким датував знахідку А. Кірпічніков.

Примітно, що шолом з румунського м. Пашкань є такою схожою конструктивно нещодавньою знахідкою, зі схожим стилем орнаментики нижнього вінця (у вигляді стилізованого обличчя та візерунку). Обидві знахідки територіально об'єднані теренами, які у XII–XIII ст. займало Галицьке князівство, що сукупно з подібністю орнаментики настановує на думку про єдиний ремісничий центр [585, s. 78–79]. Проте, цілісний корпус шолому з Немиї, за аналогією із шоломом св. Вацлава, мав бути виготовлений з одного сталевого штабу, і, швидше за все, був імпортом [585, s. 76–79].

До західноєвропейської традиції М. Плавінський відносить шолом XII–XIII ст., виявлений неподалік Слоніма, який у XII ст. входив до складу Волинського князівства [99, с. 38]. Дослідник вважає, що екземпляр є поєднанням традиційної для балтійського регіону конструкції шоломів, поширених у XI–XII ст. [181, с. 133–135] з формою і захистом для обличчя, що властиво для європейських шоломів XII ст. [368, с. 144], і датує знахідку орієнтовно кінцем XII – серединою XIII ст. [368, с. 144]. Підставою для датування стало зображення схожої форми шоломів на мініатюрах “*Rolandslied des Pffafen Konrad*” (1170 р.) [368, с. 144]. Водночас, навіть з огляду на те, що слонімський шолом було виявлено неподалік насипу валу, не викликає сумніву його місцеве (балтійське чи руське) походження, що видно із конструкції куполу (табл. Д.15: 3), проте помітно, що при його виробництві могли бути використані і європейські взірці.

Зауважмо, що шоломи балтійської роботи цілком могли бути на використанні у волинських дружин у зв'язку із військовими конфліктами з цими територіями. Шолом – як найдорожчий елемент захисного спорядження, недоступний кожному воїну, а відтак був найпершим трофеєм (разом з мечами), який збирали на полі бою. У Галицько-Волинському літописі, а саме в описі битви васалів Данила Романовича супроти литовців поблизу Луцька у 1257 р. знаходимо опис цінних трофеїв, які

здобули лучани від потоплених в озері литовців: “и награже вzero троуповъ . и щитовъ . и шеломовъ . тозѣмьцѣ же великоу користь имахоу волочаще æ . и быс на Литвоу сѣца велика” [2, стб. 840].

З огляду на значну популярність зображень так званих “норманських шоломів” у різних європейських візуальних джерелах щонайменше аж до кінця XII ст. [585, s. 79–83], припускаємо поширення такого типу у руських землях, що безпосередньо контактували тоді із Центральною Європою. Зокрема, такими регіонами у XII ст. були Галицька та Волинська землі, куди у ході торгівельних зв'язків міг потрапити невідомий для сусідніх князівств європейський шолом простої роботи [585, s. 84]. На відміну від східних шоломів типу II, «норманські шоломи» А. Кірпічніков відносить до типу I, які були конструктивно простішої роботи. Вони склались із однієї кованої або двох склепаних шматків заліза [527, p. 236–247; 642, p. 124; 671, p. 195–196; 585].

У кінці XII–XIII ст. спостерігається поєднання руських і східних типів шоломів. Тому етнічне і хронологічне визначення тих чи інших знахідок дуже проблематичне. Низка найбільш репрезентативних зразків, відомих з кочівницьких поховань, прийнято вважати виробами руських ремісничих міських центрів або ж ремісничих осередків східноєвропейських кочівників, які були знайомі з руськими виробами [202, с. 27–29]. П. Толочко та А. Кірпічніков, які інтерпретувати знахідки шоломів з антропоморфними масками-забралами із Середнього Подніпров'я, сходяться на думці про тісні політичні, а отже й економічні зв'язки Києва та «своїх поганих» [202, с. 32; 485, с. 80–88]. Тож руські зброярі могли працювати як на внутрішній ринок, так і для степових федератів. Особливої уваги заслуговує тип IV за А. Кірпічніковим [202, с. 29–30], це крутобокi куполоподібні шоломи з приклепаними напівмасками, які відомі на Волині у XIII ст. Щодо походження даного типу не існує одностайної думки. Низка дослідників (вслід за А. Кірпічніковим) вважає такі шоломи результатом розвитку місцевих руських типів [185, с. 94; 202, с. 29–31].

Проте, на наш погляд, думка М. Горелика про те, що серія таких “європейських” куполоподібних шоломів має ординське походження, є більш

переконливою. Дослідник аргументує свою думку як детальним аналізом низки кочівницьких поховань, так і залученням зображень близькосхідних мініатюр, зокрема тебризьких мініатюр рукопису “Шах-наме” 30-х рр. XIV ст. [114, с. 119–132; 116, с. 266–268; 117, с. 25–26, 77; 118, с. 231–237]. Дійсно, слід зауважити деяку схожість куполоподібної форми шоломів цього типу з властиво монгольськими шоломами зображеними на згаданих мініатюрах. Зокрема, якщо взяти до уваги розширення нижньої частини їхнього корпусу. Андрей Негін, поділяючи тезу М. Горелика про східне походження цієї групи шоломів, датує їхнє побутування на Русі у верхній межі початком XIV ст., а як імовірні осередки виробництва пропонує розглядати ремісничі центри Північного Закавказзя Хулагуїдського Ірану та інших теренів заходу Монгольської імперії, де могла відбутися дифузія місцевих і монгольських зброярських традицій [310, с. 62–66].

Розглянемо деякі знахідки таких шоломів, які слід пов’язати з галицько-волинськими землями. З Городища поблизу Шепетівки (літописний Ізяславль?) походять два уламки одного крутобокого шолома, виявлені біля останків захисника міста, який, вочевидь, загинув від рук монголів у 1241 р. (табл. Д.15: 4). А. Негін слушно зауважив, що через неуважність під час першої публікації, ці уламки помилково були пов’язані з двома шоломами, але мова цілком може йти про один шолом [310, с. 60]. М. Горелик вважає, що комплекс типово ординського озброєння з Городища можна пояснити не стільки запозиченнями, як тим, що місто слід вважати не літописним Ізяславлем, а одним із центрів Болохівської землі, яка була зерновою базою для ординців і входив у сферу впливу Данила Романовича [118, с. 237]. Дослідник пов’язує типово монгольські типи наконечників стріл, виявлені на пам’ятці, із нападом військ Данила Романовича, які, на його думку, вже тоді мали бути озброєні монгольськими луками [118, с. 237]. З цим важко погодитися (детальніше див. Розділ 4).

З цієї ж пам’ятки походить унікальна залізна бойова маска у вигляді європеїдного обличчя (табл. Д15, 5), яку віддалено можна порівняти з декількома такими масками, виявленими в кочівницьких курганах XII–XIII ст. [202, с. 29–31

рис. 26–27, табл. III; 485, с. 80–88] та Херсонесі [390]. Цілком можливо, що таке забрало кріпилось шарніром до шолома схожого типу III, як і згадані [202, с. 29].

М. Горелик неодноразово звертав увагу на знахідку шолому, наближеного до типу IV За А. Кірпічніковим із поховання “Хургішца” у Ватра Молдавіце (північ Румунії) (табл. Д.15: 7) як на яскравий приклад монгольського впливу на комплекс озброєння руського воїна [117, с. 77; 118, с. 223]. Наявність на шоломі таушування золотом у східнохристиянському стилі і, вочевидь, географія знахідки дали підстави досліднику стверджувати, що виріб походить із придворної зброярні Данила Романовича [118, с. 233].

Примітно, що Віталій Отрощенко і Юрій Рассамакін зауважили подібність поміж комплексом супровідного матеріалу зі знатного половецького поховання в Чингульському кургані зі згаданого літописцем озброєння та одягу Данила Романовича під час зустрічі в Пожоні 1252 р [323, с. 32]. В цьому ж похованні виявлено найяскравіший зразок шолому IV типу, який містив суцільну позолоту [310, с. 42].

На наш погляд, така паралель не випадкова, оскільки похований половецький князь цілком міг бути представником золотоординської еліти [119], в ієрархічну систему якої входив і володимирський князь, що мало певні речові атрибути. Окрім того, половці, які мали тісні військово-політичні контакти як з Данилом Романовичем, так і з Золотою Ордою, до складу якої частина їх була включена, перебували в тісних військово-технічних контактах [491; 323, с. 31–32].

Також згадаймо ординську практику дарування озброєння та коштовного одягу як символ включення в ієрархічну систему. В такому випадку здогадка М. Горелика щодо походження румунської знахідки видається переконливішою.

Все ж ні городищенський шолом, ні шолом з поховання «Хургішца» з повною упевненістю не можуть бути пов'язаними з галицько-волинськими землями, і їхня атрибутика у подальшому може дискутуватися. На цьому тлі якісно вирізняється знахідка шолома XIII ст. згаданого типу з літописного Дорогобужа [386], яка, на наш погляд, є особливо інформативною (табл. Д.15: 6). Ця знахідка вагома з огляду на такі чинники.

По-перше, він походить безпосередньо з міського ремісничого центру волинської землі і, з огляду на археологічний контекст, належав комусь із місцевих дружинників.

По-друге, шолом хоч і має деякі конструктивні подібності з іншими знахідками типу IV, однак прямих аналогій не має, а отже не є серійним виробом, що, сукупно з контекстом знахідки, дає підстави вважати його місцевим виробом.

Російський зброєзнавець К. Жуков, який помилково прив'язує знахідку до Чернігівщини, вважає, що виріб показує примітивізацію, виродження напівмаски і кінець еволюції куполоподібних шоломів [164, с. 218]. З цим важко погодитися. Варто зауважити, що дорогобузька знахідка не є елітним виробом, на це вказує місце знахідки та відсутність оздоблення благородними металами. Натомість ця рідкісна знахідка шолому рядового дружинника, яка, на відміну від більшості схожих знахідок, не походить з поховання.

Було зауважено, що у середині типу IV можна виділити дві головні підгрупи шоломів, з гладким та рельєфним куполом [310, с. 54–55]. Можливо, це відбиває деяку серійність виробів, або вказує на різні осередки виробництва. Водночас, згадані знахідки з Дорогобужа і «Хургішца» подібні геометрією корпусу з перегином і конусним завершенням, до шоломів XII–XIII ст. з поховань чорних клубуків чи торків(?) у київському Пороссі, які з великою імовірністю київської роботи [485, с. 80–88]. Наявність антропоморфної напівмаски та яблука, яке увінчувало верхів'я, вказує, що шоломи типу IV були взірцями для таких, вочевидь, руських виробів, які з обережністю слід вважати окремою групою всередині типу.

Для XIV ст. спостерігаємо появу масивних шоломів доволі простих форм, які співіснують з деякими попередніми типами. Зокрема, орієнтовно з 1300 р. з'являється тип V за А. Кірпічніковим, конічні шоломи з горизонтальними полями внизу тулєї [202, с. 31]. Такий шолом можна побачити на печатці тракайського князя Кейстута 1379 р. [657, fig. 266]. Цілком можливо, що такий тип шолома став результатом візантійських віянь моди, де схожі предмети фіксуються в книжних мініатюрах ще з XI ст. [555, s. 113–122]. Проте матеріальних знахідок таких шоломів

обмаль, сьогодні відомий один такий шолом зі “збройової палати” в Москві, який прийнято пов’язувати з XIII ст. [427].

Поширення таких “відкритих” шоломів цілком узгоджується із загальною тенденцією моди на шоломи, яка мала місце і в сусідів. Зокрема у XIV–XV ст. у Польщі та Чехії спостерігається значний сплеск популярності т.з. “капалінів”, схожих до типу V відкритих шоломів без забрала, які неодноразово фігурують серед списків міських і замкових арсеналів [556, s. 230–231, 237–238].

Якщо у західних сусідів такі відкриті шоломи набувають популярності як дешева альтернатива рицарському шолому, то тип V на Русі, з огляду на цінну оздобу і зображення на печатці, був маркером дружинної еліти [427], та використовувався разом із кольчужним капюшоном, як це показано на згаданій печатці. Ю. Кулешов на підставі технологічної схеми (зварка листового металу одним потиличним швом) і наявність потиличного виступу, доводить поширення в Західній Європі XV–XVI ст. деяких подібних шоломів т.з. «саладів» під впливом візантійської традиції [267, с. 222–252].

Деякі руські (?) шоломи XIV ст. успадковують конічну форму своїх попередників, але водночас зазнають впливу європейських зразків, це, зокрема, можна сказати про “шатроподібні басинети” [164, с. 226], про які йтиметься далі. Циліндрично-конічні шоломи, які ми розглянемо, не можна чітко атрибутувати як руські, та з огляду на тісні військові, політичні і торгові зв’язки ГВД з польськими землями і тевтонськими володіннями, подібні вироби могли мати східноєвропейське поширення.

Можливо, руське походження має шолом з прусського Мельно (зараз Польща) XIV–XV ст. [164, с. 224] (рис. А. 96). Шолом складається з вінця у вигляді усіченого конуса і сильно вираженої лійчастої тулії, що переходить в циліндричне верхів’я, увінчане невеликим штирем [626, р. 129; 54, с. 89–111]. У місці з’єднання вінця з тулією утворюється чітко виражена грань.

Прикладом поєднання руської і західної зброярських традицій може бути ще одна польська знахідка шолому др. пол. XIV–XV ст. з Торуня (рис. А. 96). Знахідка складається з високого циліндричного вінця і невисокої тулії, що плавно переходить

у шпиль, межа переходу вінця в тулію у вигляді вираженої грані [164, с. 226]. До підпрямокутного лицьового вирізу кріпилося забрало “хундсгугель” (не збереглося), як це типово для лицарських шоломів 80-х рр. XIV ст. [164, с. 226; 626, р. 131; 662, s. 505]. Серед польських дослідників цю серію шоломів прийнято розглядати як вироби балтійських хрестоносців кін. XIV ст. [547, s. 58–60], або як східноєвропейський тип поч. XV ст. [665, s. 117–131]. Не виключено, що батьківщиною такої форми є Центральна Європа [268, с. 225–239].

Вочевидь, представником місцевих варіацій кінця XIV–XV ст. є шолом, виявлений на дні р. Стир у Луцьку. Висота його становить 27 см, діаметр – 19 см. Верх закінчується конусом, низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою завширшки 1,5 см, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів [444, с. 182] (табл. Д.15: 9).

Відтак, слід цілком погодитись із тезою Ю. Бохана про те, що у XIV–XV ст. співіснує східний і місцевий вектор розвитку захисного спорядження у руських землях, що увійшли до складу ВКЛ [56, с. 24–33; 58]. Натомість, для XII–XIII ст. спостерігаємо генезу комплексу захисного спорядження, перш за все у руслі місцевої традиції застосування і виготовлення кольчужних і пластинчатих обладунків.

Певний сплеск урізноманітнення комплексу захисного спорядження спостерігається у XIII ст., коли упроваджено шкіряні/комбіновані обладунки і захист кінцівок. Дещо сепаратно та інтенсивніше розвивається щит.

Упродовж усього середньовіччя шоломи використовували як східного, так і європейського зразка, що пов'язано з коштовністю саме цього елемента озброєння, який був бажаним трофеєм і товаром на ринку.

На підставі доволі чисельних матеріальних знахідок і особливо свідчень наративних джерел (“Слова о полку Ігоревім” та “літопису Романовичів”), можна констатувати більш інтенсивний розвиток захисного спорядження на Волині, аніж в інших руських землях.

РОЗДІЛ 6

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ОЗБРОЄННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА І ТОРГІВЕЛЬНИЙ ОБМІН ОЗБРОЄННЯМ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

6.1. Місцеве виробництво озброєння

Важливим питанням, вирішення якого є необхідним для реконструкції комплексу озброєння з тих чи інших територій у добу середньовіччя, є виокремлення місцевих та імпортованих (чи привнесених) видів озброєння.

На сьогодні не можна з упевненістю виокремлювати ті чи інші типи озброєння як місцеві вироби. Водночас, як було показано на прикладі клинкової епіграфіки і широких аналогій деяких елітних зразків озброєння, відокремлення імпортованих виробів можливе з більшою імовірністю. Як було показано у Розділах 2–4 на підставі знахідок напівфабрикатів на місцевих і суміжних пам'ятках і значної скупченості тут належних знахідок, певні види озброєння були продукцією місцевих майстрів. Номенклатуру цих виробів, до якої входила деяка кількість елітного спорядження, як-от шолом та меч, що рівноцінно могли бути речами імпортованими або трофейними, можна сміливо доповнити масовими виробами, як-от сокири, списи, булави, кистені, стріли, сулиці та інші вироби, арсенал яких потребував постійного поповнення.

Вкотре зауважимо, що виробництвом різних предметів озброєння, залежно від матеріалу (залізо/сталь, бронза, ріг/кістка, дерево), займалися ремісники різного профілю [46, с. 18–19], як-от мечники, лучники, стрільники, ливарники та ін. Вірогідно, масову зброю або поліфункційні вироби водночас господарського застосування (певні типи сокир, списів і стріл) могли виготовляти ковалі широкого профілю.

Місцеві зброярські ремесла були тісно пов'язані з наявністю відповідної сировини, перш за все, заліза та сталі. Металодобувне і металообробне ремесло було

серед головних ремесел місцевих слов'янських племен ще у VIII–X ст., де в гніздах поселень з'являються спеціальні ремісничі поселення, центри з виробництва заліза, надлишкова продуктивність яких вже тоді вказує на можливість товарного обміну [489, с. 222–223; 487, с. 8; 488, с. 133, 136]. Головними такими осередками в дулібів було Зимнівське городище, у тиверців Алчедар, у хорватів Ленківці на Буковині і Рудники на Львівщині [488, с. 133, 136; 487, с. 15–18]. Зауважмо, що Рудники, знищені у X ст., все ще лишалися залізодобувним осередком і в період ГВД [95, с. 153, 155; 100, с. 305].

Залізоробні осередки розташовувалися у місцях покладів болотних руд [273, с. 77]. Такі руди, т.з. лімоніти [81, с. 183] за рахунок неглибокого залягання і відносно високого 14–40% вмісту заліза чудово годилися для сиродутного способу виплавки заліза [275, с. 71]. У сиродутних горнах⁸⁶ відновлення заліза з руди починається від 400°C, а при 700–800°C виходить тістоподібна криця [275, с. 71]. Криця формувалася у круглій шматки 14–16 см, вагою 3–6 кг, мала гупкоподібну структуру. Це була т. зв. “товарна криця”, яку надалі проковували і зменшували з усуненням шлаків і пустот, формуючи т. зв. “напівфабрикати”, більш як удвічі легші (близько 1, 75 кг.) [241, с. 45; 330, с. 73]. Вже у VIII–IX ст. ковалі знали вироби з великою твердістю зі зварних залізних і сталевих смуг [487, с. 10; 480, с. 92–94].

Існували способи відновлення сталі з криці. Це, перш за все, цементация в муфелях, герметичних горщиках разом з вугіллям або іншими органічними домішками [275, с. 71–72], як результат виходила т. зв. тигельна сталь. Про такий спосіб свідчить знахідка частини горщика з розплавленим металом на дні, з городища Вал в с. Городище 2 [274, с. 186–187]. Схожа знахідки відомі з Пліснеська, Чарукова і Пересопниці [461, с. 125].

З кричного заліза шляхом багаторазової проковки, яка очищала її від шлаку, та науглецьовуванням можна було отримати т. зв. сирцеву сталь з нерівномірним вмістом вуглецю [46, с. 10–13].

⁸⁶ Сиродутний процес полягав у тому, що в горн завантажували подрібнену руду та запалене деревне вугілля, і за допомогою глиняного сопла постачали сире повітря. Згодом утворювався нагрітий до високої температури окис вуглецю, що піднімаючись, нагрівав руду та вугілля і вступав з ними у хімічну реакцію $Fe_2O_3 + 3CO \rightarrow 2Fe + 3CO_2$. При цьому окис заліза в руді відновлюється до металеві маси, а в цей час порода руди ошлаковується і відокремлюється від металу [275, с. 71; 242, с. 245–246].

Металодобувні і металообробні осередки зафіксовані у багатьох містах Волині і Прикарпаття. Горни з керамічними соплами і інші сліди виробництва виявлено в Пересопниці [477, с. 126], Дорогобужі [389, с. 176–177], городищі Вал біля Луцька [274, с. 91], с. Муравиця на Рівненщині [312, с. 333]. Археологічні дослідження фіксують осередки варки заліза на околицях давнього Галича, зокрема на території ур. Качків виявлено сліди горну та шлаків [38, с. 149]. Прикметно, що схожі знахідки слідів ремісничого (ювелірного і ливарного) осередку походять зі садиби Шевчуків на північній околиці Крилоського городища [40, с. 213], де знайдені також знахідки частин пластинчатого обладунку (табл Д14: 7).

Знахідки з Райковецького городища є надзвичайно показовими, оскільки відбивають повний цикл відновлення заліза і його технологію [393, с. 81–90]. Прикметно, що виявлені на пам'ятці великі горни т.з. “сілезького” типу [306, с. 85] майже невідомі на Русі до монгольської навали, і мали бути значно продуктивнішими від звичайних невисоких сиродутних горн; поруч на пам'ятці виявлено 47 криць 5–5,6 кг [107, с. 78; 241, с. 29; 265, с. 87–88]. Водночас, звичайна криця зі сиродутного горну в середньому близько 3 кг [489, с. 205].

На городищі відомо дві кузні, одна з яких розташовувалася безпосередньо біля металодобувних горнів, інша займалася виготовленням складних негабаритних виробів [107, с. 85].

На Прикарпатті, окрім згаданих Рудників, розробка руд як видно з відповідних топонімів і археологічних знахідок відбувалась на численних пунктах в басейні верхньої течії р. Дністер та в басейні р. Сян [100, с. 305–306]. Свідченням значного ремісничого потенціалу Перемишльської землі є відкриття цілої низки ремісничих поселень уздовж р. Бугаївка, в районах сіл Черчик, Рогізно, Поруденко та Прилбичі на Розточчі [405, с. 95].

В княжому Звенигороді на Білці виявлено сліди косторізного, ливарного і металообробного ремесла [139, с. 141–143, 258–261, 290–291]. До сьогодні не є остаточно з'ясована функція виявлених на західній частині окольного города пам'ятки багатофункційних печей, які можливо надавалися для відновлення сталі [139, с. 454; 138, с. 127–153]. Не залежно від того, чи підтвердиться надалі таке

припущення, з огляду на численні сліди косторізного (напівфрбрикати) і металообробного ремесла, в місті мали би діяти зброярі різних напрямків.

На думку Л. Войтовича, металургія поряд з добуванням солі спричинила економічне піднесення краю у XII–XIV ст. [100, с. 306]. До появи повітродувних міхів у XV ст. температура плавлення заліза 1539°C [100, с. 303] не була досяжною, тому штаби з кричного заліза і серцева сталь лишалися головною місцевою сировиною для виробництва зброї.

Наразі невідомо, чи мав місце імпорт сировини з Близького Сходу і Центральної Азії, де, як відомо, функціонували потужні осередки виготовлення тигельної сталі [501, с. 181; 667, р. 14; 669 р. 187]. Тут слід згадати і думку Анни Феєрах та Тома Хенлі про те, що підписні мечі знаменитих європейських зброярень раннього середньовіччя могли виготовлятися з такої привізної сталі [542, р. 73–81]. Вже у XIII ст. потужні металургійні осередки Хорезму та Волзької Булгарії було інкорпоровано Джучидами [265, с. 78–79, 90–94].

Постачання заліза до зброярських осередків, які мали розташовуватися в місцях потенційного збуту продукції здійснювалася зі сільських металодобувних осередків, які, водночас, знаходилися у місцях покладів руд і доступу до деревного вугілля [86, с. 79]. За соціальним походженням організаторами ремісничого виробництва були сільські общини, державна влада, великі земельні вотчинники-князі, церква і вільні міські ремісники [86, с. 78].

Не викликає сумніву, що прерогативу у виготовленні озброєння і військового спорядження мали ремісничі осередки, які належали до державного сектору, а також князівські і феодално-помісні майстерні [86, с. 79–81]. Це могли також бути т. зв. вотчинні ремісники князівських чи феодално-помісних господарств [86, с. 80–81]. Такі ремісничі осередки могли знаходитися на феодалних садибах чи спеціальних селищах-супутниках [86, с. 80–81].

Л. Войтович, усупереч усталеній в історіографії традиції, слушно зауважив, що ремісники, які працювали у вотчинних господарствах, не були особисто залежними (висока віра за життя становила 12 гривень), а рядовичами, що уклали ряд-договір з двором [100, с. 299–300].

До того ж, говорячи про зброярів чи інших профільних ремісників, які виготовляли вироби з залученням складних технік металообробки, вони мали високий рівень кваліфікації, знання температурних властивостей металів і вміння їх візуальної оцінки [242, с. 251], а, отже, проходили попереднє навчання, яке міг здобути лише вільний або спадковий ремісник.

Не останню роль у виготовленні і торгівлі предметами озброєння відігравали вільні ремісники міських посадів, які працювали на ринок [479, с. 69–80; 86, с. 83–84]. Як вказує Б. Прищепа, “на XII – першу половину XIII ст. припадає бурхливий розвиток міських центрів по всій території Київської Русі. У цей період багато явищ у господарській і соціальній сферах життя суспільства, які притаманні феодалізму, проявляються чіткіше” [389, с. 175].

Павло Пеняк зазначає, що до сер. XII ст. зі збільшенням попиту на продукцію, прискорюється і механізується виробництво, а з середини XII – 30-ті рр. XIII ст. масовість попиту і продукції призводить до її стандартизації і здешевлення [342, с. 48-49]. Ймовірно, цей процес відбиває спрощення технологій виготовлення залізних виробів, коли, наприклад, багатошарове зварювання замінюється простими схемами наварки [75, с. 83–92; 241, с. 198–199]. І. Возний вказує, що така форма виробництва типова для вотчинного [86, с. 84]. Як було показано на прикладі таких видів зброї, як мечі і бойові сокири, їхня технологічна схема уніфікується з поч. XIII ст. (див. розділи 2–3).

На наш погляд, наявність контрольованих князівською владою і боярською верхівкою зброярських осередків можна пояснити як серійністю виробництва, так і плановими змінами в комплексі озброєння.

Опосередковано про таке виробництво свідчить наявність князівських та боярських складів озброєння⁸⁷. Данило Романович, здійснивши похід з Угровська під Галич, захопив двір боярина Судислава, його трофеєм став боярський склад, який включав, окрім провіанту, чималим чином “и копии . и стрѣль” [2, стб. 758]. Вочевидь, масову зброю виготовляли вотчинні ремісники. Наприклад, дослідження

⁸⁷ Наприклад, у 1068 р. кияни повстали проти Ізяслава Ярославича (1024–1078) за відмову видати їх зброю і коней для боротьби з половцями “да вдаи княже вружьє и кони . и еще бьемьса с ними” [2, стб. 160], що свідчить про наявність у князя особистих складів, а, відтак, ремісників.

садиби галицького боярина Юрія Прокоповича показало наявність там гончарного, ковальського і ювелірного виробництва [151, с. 12–13]. Крім того, на належність озброєння до князівських арсенелів або їхніх ремісничих осередків можуть вказувати відповідні зображення тамг Рюриковичів [28, 42].

Як вже йшлося, у виготовленні різних видів озброєння було залучено різні ремесла. Л. Войтович доповнив список міських ремісників, що запропонував Б. Рибаків [100, с. 301–302]. Серед них зброю могли виготовляти зокрема такі ремісники, як ковалі по залізу широкого профілю (масова зброя: сокири, списи, сулиці, стріли); ковалі-мідники/бронзолivarники (бронзові булави і кистені, окуття піхов мечів і їх наверхшя); кольчужники і волочильники сталюного дроту (кольчуги і бармиці); бронники (пластинчаті обладунки); шоломники (шоломи); зброярі-майстри з виготовлення стріл (сокири, сулиці, списи і стріли); лучники (луки і можливо арбалети); туюльники (майстри з виготовлення сагайдаків); щитники (щити); порочні майстри (майстри з виготовлення металюної артилерії); мечники [100, с. 301–302].

Проте не можна виключати, що виготовленням виробів з подібними технологічними прийомами міг займатися один і той же майстер. Наприклад, мечники могли виготовляти кинджали, бровники – шоломи, лучники – арбалети і настінні балісти тощо. Таке припущення підтвержує специфіка об'єднання зброярів з іншими ремісниками у міських цехових організаціях на німецькому праві, про що йтиметься далі.

Деякі види озброєння виготовляли майстри, не пов'язані з обробкою чорних металів. Як вже йшлося у розділі 2 і 3, бронзолivarники поруч з іншими виробами виготовляли різні предмети озброєння, як ударного (булави-кистені), так і елементи гарнітуру (верхів'я і окуття піхов меча). Деякі такі вироби, оздоблені фігурними рельєфами, поєднували в собі зброярське, ливарне і ювелірне ремесло⁸⁸ [278, с. 118].

У Галицько-Волинських землях ювелірне ремесло і пов'язане з ним ливарництво мало давні коріння [346, с. 91; 461, с. 129–130]. Зокрема, литі бронзові

⁸⁸Найяскравішими зразками є пишню оздоблений залізний кістень з інкрустацією сріблом і черню із Зеленча, та деякі знахідки бронзових литих булав і кістенів (табл Д 7: 10, 4).

предмети озброєння, що чітко видно на прикладі булав, відливалися за скопійованими за допомогою воскового відбитку глиняних форм, що спрощувало рельєф кожної наступної копії. Перший оригінальний виріб мав бути відлитий у кам'яній формі, що забезпечувало чіткість рельєфу і форми. Такі форми, неодноразово згадані в роботі, були глиняні, та виготовлені з вапняку, пісковика, сланцю чи навіть шиферу [428, с. 160]. На Волині майстри-каменерізи виготовляли їх з місцевого мергелю, а в Галичі з наддністрянського мергелю – опаки [473, с. 28]. У XII–XIII ст. спосіб лиття в кам'яні форми стає домінуючим хоча одноразові глиняні ще застосовують [242, с. 263].

Для об'ємних бронзових виробів застосовувався спосіб “на виплеск” коли крізь фіксовану штифтами форму швидко пропускався сплав формуючи таким чином тонкі стінки [242, с. 263]. У випадку булав і кістенів, вже готову таку форму обважував свинцем інший майстер (зброяр?). Горн для плавки міді відомий з давнього Галича [108, с. 25–26]. Майстерні з обробки кольорових металів відомі як в Галичі [40, с. 213], так і в інших великих міських осередках ГВД, як-от Лучеськ [444, с. 153], та Володимир [452, с. 182–184]. Тут варто зауважити, що такі матеріали, як мідь, свинець і олово, найімовірніше, надходили до місцевих майстрів в результаті торгівлі. Зокрема, мідь з теренів сучасних Угорщини та Словаччини, свинець з Польщі [344, с. 159–160; 650, с. 212–213]. Все ж, не можна виключати використання кольорових металів місцевого походження. Зокрема, в ур. Турецька Криниця у с. Зеленій Липі і ур. Труфанова Криниця в с. Галиця на Подністров'ї виявлено сліди добування міді.

Не останнє місце в забезпеченні населення озброєнням відігравали майстри з обробки кістки. Як ішлося в Розділах 1 і 3, вони виготовляли бойові тягарці кістенів і складні луки з елементам сагайдачного набору, кістяні наконечники стріл.

Майстерні косторізів відкриті в Пересопниці [510, с. 402] та Звенигороді на Білці [70], де виявлено напівфабрикат кистеня (табл. Д11: 13). Не відомо, чи косторізи в княжому Колодяжині продукували складні луки, але з пам'ятки відомі заготовки рогових пластин [417]. Марина Сергєєва вважає, що орієнтованого на ринок косторізного осередку на городищі не було, припускаючи лише спорадичне

звернення до цього ремесла [417, с. 123–124]. Оскільки городище, як вважав Роман Юра, було феодальним замком, замешканим дружинниками, що спорадично займалися ремеслами [514, с. 97–98], припускаємо проведення там ремонтних робіт.

Потужним центром обробки рогу і кістки був Київ [416, с. 39–42, 107–115]. На Подніпров'ї відомі сліди майстерні XII–XIII ст. в с. Деріївка Кіровоградської обл., у якій, імовірно, продукували луки [418, с. 96–103].

Якщо широкий асортимент виробів з кістки міг продукувати кваліфікований майстер-косторіз широкого профілю, то складні луки виготовляли окремі майстри-лучники. На це вказує як і складність технології виготовлення, що передбачало поєднання різних органічних матеріалів (ріг, дерево/різних порід, сухожилля, береста, риб'ячий клей та ін.), так і окрема згадка про цих майстрів літописцем в епізоді про заснування Холму [2, стб. 842–843]. Можливо, в епізоді йшлося про майстрів-лучників, емігрантів з Подніпров'я. Як відомо, така еміграція економічно активного населення мала місце після Батиєвого походу [470, с. 60–61; 441]. Схожість техніки і матеріалів виробництва може свідчити про виготовлення луків, арбалетів і, можливо, настінних баліст одними майстрами.

Невеликим обсягом інформації ми володіємо щодо організації роботи зброярських майстерень. Ю. Кулешов серед археологічних об'єктів з пам'яток XII–XIV ст. [265, с. 79] виокремлює майстерні зброярів в Новгороді [188], Гомелі [290], Воїні [152, с. 41, 73], та Полоцьку [157, с. 47–48]. Дослідник наголошує, що саме майстерня у Воїні відбиває цілий ремісничий цикл, де виявлено залізоплавний шлак, напівфабрикати, і готові вироби [274, с. 79; 152, с. 73]. Варто додати, що закономірне розташування зброярських майстерень неподалік залізодобувних центрів прослідковується і в Гомелі, в околицях якого виявлено крицю [294, с. 99–100].

Майстерня бронника X ст. з молдовського Алчедару, де було виявлено як вироби, напівфабрикати та інструменти (пробійники, кліщі, на ковальні) [297, с. 126], був потужним металодобувним осередком гнізда поселень Тиверців [489, с. 194], що свідчить про давню традицію такої організації ремесла. Майстерня зброяра,

що імовірно функціонувала на Райковецькому городищі⁸⁹, так само мала бути орієнтована на тамтешній металодобувний осередок.

Список зброярських майстерень, що навів Ю. Кулешов, можна обережно доповнити майстернями в Тустані і Перемилі, де, як було сказано раніше, функціонували кузні, що обслуговували потреби місцевої залоги. Зокрема в Тустані, як вже йшлося у Розділі 4, виготовляли наконечники арбалетів і луків. М. Рожко локалізував гіпотетичну кузню на підставі залишків шлаків в ур. Камінь-Гостинець [305, с. 23]. На думку дослідника, кузня, виявлена на східному боці “окольного граду” Тустані, обслуговувала потреби гарнізону фортеці [401, с. 116–117; 404, с. 213]. Окрім наконечників болтів, в кузні виявлено точильний брусок [404, с. 213]. Найімовірніше, з проковуванням криць слід пов’язати виявлену в Тустані кувалду [401, с. 201, рис. 103].

На дитинці княжого Перемиля існував осередок металообробки (житла майстерні) які, як вказує С. Терський, мав інтенсивно працювати протягом усього періоду існування тут княжого оборонного комплексу [448, с. 17]. Свідченням виготовлення чи проведення слюсарно-ремонтних робіт над озброєнням в майстернях Перемиля є те, що з пам’ятки походить чи не найбільша після Ізяславля колекція озброєння і військового спорядження XI–XIV ст. [448, с. 16–13]. На дитинці городища виявлено пробійник [448, с. 17]. Імовірно, подібні майстерні мали існувати на інших городищах, особливо поблизу залізодобувних осередків, як-от наприклад, згадана садиба Шевчуків Крилоського городища.

В ході подальших археологічних досліджень і поступового введення в науковий обіг результатів розкопок попередніх років, буде змога уточнити локалізацію й інших подібних об’єктів та їхню інтерпретацію як кузні, зброярські чи слюсарно-ремонтні майстерні.

Без сумніву, потужні майстерні зброярів різного напрямку були у Холмі, що видно з літописного повідомлення [2, стб. 842–843] і, вочевидь, Львові, який лишився осередком виготовлення зброї і в XIV–XV ст. [650, s. 226–227].

⁸⁹ Кузню на пам’ятці А.Кірпічніков інтерпретує як зброярську майстерню, відштовхуючись від виявлених там предметів (наконечники стріл, сокири, частин меча) [200, с. 57].

Реманент зброярської майстерні був подібним до ковальського. Одним з найраніших писемних свідчень такого реманенту у Європі є Звітна книга коменданта Дуврського замку (Англія) за листопад 1344 р., де перелічено: наковальні; малі і великі кліщі; великі ножиці, шліфувальне коло та ін. [501, с. 36-37].

Говорячи про організацію самої майстерні, слід знову ж звернутись до двох майстерень з Гомеля, що зумовлено унікальною збереженістю і вивченістю об'єктів. Гомельська майстерня мала вигляд наземного будинку з двома заглибленими камерами зі слідами вогнища та типовим інструментарієм: велика кількість брусків; шліфувальний і точильний камінь; масивний напильник; спіральне свердло; дворучний струг; довге шило [290]. Продукція майстерні, на яку вказує велика кількість напівфабрикатів і готових виробів, була найрізноманітнішою і не включала хіба масових виробів (сокир, списів, стріл тощо) [290; 292, с. 204–206; 294, с. 110–111]. Це, зокрема, елементи ефесів мечів та шабель, пластинчатого обладунку та кольчужного плетива [290, 292]. За відсутності залізоварних горнів і специфіки набору інструментів, майстерню було визначено як слюсарно-монтувальну [290]. Вочевидь, майстер монтував фурнітуру наступальної зброї та збирав у цілісний фасон обладунки.

Слід зауважити, що, судячи зі сказаного, майстер отримував заготовки безпосередньо від ковалів, які обробляли крицю, і його діяльність полягала у переважно холодній обробці. Так само холодна обробка металу була основним прийомом зброярів на заході Європи [501, с. 40–41], що разом з відповідним набором інструментів показано на мініатюрі XIII ст. з “Енеїди” Генріха Фон Вальдена (рис. Б.10). Отже, зброяр був безпосередньо залежним від поставки сировини від ковалів, які виготовляли заготовки і листовий метал [501, с. 32–33; 257]. Відтак, можна припустити наявність таких майстерень на решті великих адміністративних торгівельно-ремісничих осередках.

Очевидно, кооперацію між джерелами сировини, ковалями, та зброярами забезпечував князь або феодална верхівка.

Властиві ковальські інструменти що потенційно могли використовуватися в продукції озброєння відомі із багатьох згаданих пам'яток. З Ізяславля відомі пробійники і зубила [271, с. 277]. Пробійники по металу (4 екз.) відомі в комплексах XI – першої половини XIII ст. з Дорогобужа [389, с. 177; 387, рис. 148, 7]. Там само, у верстві XII ст., виявлено глиняний (фрагмент) та шиферний точильні диски, що використовувалися для м'якої роботи та шліфовки твердої сталі [389, с. 178].

Навіть сільські ковалі княжої доби могли виготовляти фактично увесь асортимент продукції із заліза [76, с. 77–79]. Подібно до них обслуговували потреби військових контингентів невеликі замкові кузні, що відомі у Європі у високому та пізньому середньовіччі [641, р. 11–20].

Як відомо, з прикладу деяких польських, чеських та німецьких земель, у пізньому середньовіччі невеликі майстерні-кузні, які часто розташовувалися в межах або околицях великих укріплень та замків, займалися ремонтом та виробництвом масового, технологічно не складного озброєння (як-от наконечники стріл та арбалетних болтів), елементів обладунку чи ефесів меча; свідченням цього служать знахідки там їхніх напівфабрикатів [618, s. 444, 446–448, 454].

Схожа ситуація з місцями чисельних знахідок арбалетних болтів в Тустані та Перемилі, де знаходилися невеликі металообробні майстерні, що задовольняли, перш за все, потреби тамтешніх залог, про що йшлося вище.

А. Міхалюк, на прикладі пізньосередньовічного польського укріплення Меджижич, вважає, що такі майстерні хоча і мали невеликий масштаб виробництва, могли в низці випадків виготовляти зброю на потреби гарнізонів [618, s. 454]. За номенклатурою реманенту, який зафіксовано у подібних майстернях (наковальні, молоти, щепці, сліди вогнища) [618, s. 442–444; 641, р. 13–15] їх можна визначити як майстерні широкого профілю, тобто там майстер міг ремонтувати чи виробляти широкий асортимент виробів. Масштаб замкових майстерень переважно не передбачав роботу на ринок і задовольняв внутрішні потреби фортець [618, s. 455].

Французький дослідник замків Шаль-Лоран Сальч виокремив три способи функціонування таких майстерень [641, р. 11–20; 618, s. 444].

Перший варіант – коли кузня була цілковито укомплектована технічно для виробництва зброї, але коваль-майстер не перебував там на постійній основі, тобто коваль працював там за потреби деякий час.

Другий варіант – постійні кузні, у яких міг відбуватися ремонт озброєння.

Третій варіант передбачав спеціалізовані майстерні, що виготовляти певну категорію виробів (наприклад, наконечники стріл та болтів) [641, р. 18–19]. Тільки останній варіант міг передбачати роботу на ринок [641, р. 20].

Цікаво, що у XII–XIII ст. в Європі спостерігається зменшення ролі таких майстерень, що пов'язано зі стрімким розвитком вільного ринку [641, р. 12, 19–20].

Цей процес синхронний з появою посадів з ремісничо-торговим населенням в містах Русі, які у XII–XIII ст. інтенсивно розширюють ринок збуту [479, с. 71; 86, с. 83–84]. Такі майстри були особисто вільними і виконували масове замовлення, що, як було сказано, призвело до спрощення технології деяких виробів. Про те, що посацькі ремісники були особисто вільними, свідчить наявність у них корпоративних об'єднань та інституту учнівства [86, с. 85–86].

Згадані замкові майстерні можна зіставити з тими, які мали існувати на Русі в боярських феодальних садибах чи укріпленнях на стратегічно-торгівельних шляхах. Головним організатором виробництва зброї в ГВД була князівська влада [12, с. 116].

Згаданий в розділі-5 кушнірський осередок у Львові, який Л. Войтович пов'язував з військовими реформами Романовичів [94, с. 91], мав належати до державного сектору. Варто зазначити, що обробка шкіри була включена до ремесел, залучених до виробництва озброєння. Окрім обладунків, зі шкіри виготовляли спеціальні сумки для транспортування зброї, ремінні набори для носіння та інші дрібні елементи [615, с. 99–120].

Більшість ремісників, які продукували озброєння, мали вузьке коло збуту – це дружинники, бояри та багаті міщани, які могли собі дозволити такі дорогі вироби, як меч, кольчуга, шолом та ін. Наприклад, порочних майстрів, що виготовляли механічну артилерію [481, с. 89], роботою могла забезпечити тільки князівська влада чи багаті бояри.

Про економічну роль князівської влади у промисловому і, відтак, ремісничому житті краю, свідчить намагання князів встановити контроль над сировинною базою залізних руд. Зокрема, з контролем залізодобування та інших промислів пов'язано функціонування т. зв. «домену галицьких князів» у Верхньому Подністров'ї на території сучасної Львівщини, де галицькі, а пізніше галицько-волинські князі розселяли дружинників і рядовичів з-поміж колишніх полонених, що було покликано збагачувати князівський скарб [98].

Про організоване княжою владою зброярське виробництво знаходимо свідчення і в XII ст., зокрема у “Слові о полку Ігоревім”, де саме волинські дружини озброєні “мечами харалужними” [95], які, згідно з автором “Слова”, поруч з “шоломами латинськими” [585], є властивою ознакою саме волинських дружин Романа Мстиславича.

Л. Войтович, покликаючись на праці донецького металурга Володимира Святичука [412], доводить місцеве волинське походження таких мечів [95]. Згідно із дослідниками, описані в “Слові” мечі могли виготовлятися в районі сучасного с. Харалуг на Рівненщині, де виявлено поклади руди з відносно великим відсотком заліза 20–30% [409; 95, с. 75]. Зіставивши топонім села з епітетом щодо мечів в “Слові”, Л. Войтович доводить автентичність джерела, оскільки такі тонкощі міг знати тільки сучасник подій [95, с. 77].

Можливо, за княжої доби в с. Харалуг знаходився контрольований князівською адміністрацією залізодобувний осередок для потреб державного замовлення і продукції зброї, як альтернатива використанню імпортованих штабів сталі. Водночас, не слід дивуватися відсутності знахідок відповідних виробничих комплексів чи зброярень-майстерень мечників XII ст. в Харалугу чи околицях, адже натепер не відомі місця виготовлення навіть провідних осередків клинкового виробництва Середнього Рейну, які засвідчує клинкова епіграфіка [324, с. 97].

Тут варто згадати дискусійне свідчення Василя Татищева про переговори Романа Мстиславича з послом римського папи Інокентія III, яке Л. Войтович, з огляду на політику Римської Курії натовді, трактував як “зовсім не фантастичний” епізод [93, с. 480]. В ході переговорів князь гордовито вказує послу на свій меч,

кажучи “Такой ли меч Петров у папы? Если имеет такой, то может города брать и другим давать, но противу закона божия, понеже Петру такой меч иметь и воевать запре тил господь. А я имею мой, от бога данный, и доколе есть при бедре моей, не имею нужды иначею покупать, токмо кровию, как отцы наши и деды” [436, с. 173]. Якщо прийняти автентичність цього повідомлення, то його можна пов’язати із згаданими в “Слові” мечами харалужними, які могли походити з князівських майстерень.

Про місцеве виготовлення клинків на Русі, окрім декількох підписних клинків, про якій йшлося в Розділі 2 (інтерпретація яких вкрай дискусійна) [324, с. 97, 103–105], може свідчити знахідка цілнорозалізного (цілком без сталі) меча X–XI ст. у с. Татянівка Донецької обл. [109, с. 255]. Тут варто згадати, що монтовані на місці збуту елементи ефесу (гарда та наверх) меча, як правило, виготовлялися з дешевого кричного заліза, а не сталі [140, с. 76–77].

Від сер. XIII–XIV ст. в землях Галицько-Волинської держави, разом з хвилями німецьких колоністів, поширюється магдебурзьке право [195, с. 48–53]. Це пов’язано з планомірною економічною політикою княжої влади і, можливо, деяким спустошенням, якого зазнала Волинь у ході монгольської навали [12, с. 163–201].

Прикметно, що процес переселення західних ремісників, перш за все, з німецьких країв супроводжувався аналогічним процесом з теренів Київської землі, що зазнала більшого руйнування [12, с. 166–169].

Вже під 1354 р. маємо свідчення про майстра з виготовлення обладунків у Львові на ім’я Генрік [650, s. 227]. Найстарша міська книга Львова згадує прізвище цього майстра з обладунків під 1384 р. [9, s. 31]. А вже під 1388 р. те саме джерело фіксує мечника на ім’я Конрад [9, s. 111]. Імовірно, що обидва майстри були німцями. Відомо, що часто вихідці з німецьких земель приймали міське громадянство великих міст Корони Польської [650, s. 225]. Вочевидь, процес залучення західних майстрів в міста Волині і Галичини почав ще Данило Романович, адже німці згадуються в літописі при описі Холму [2, стб. 842–843; 12, с. 170]. Опосередковано про це свідчить наявність німецького міського населення

(очевидно, ремісників і купців) у Володимирі вже наприкінці XIII ст., що засвідчує літопис [2, стб. 905].

В XIV ст., паралельно з поступовим розвитком міст як торгівельно ремісничих осередків, відбувся значний поступ у розвитку європейського зброярства. Ще до 1200 р. в Швеції поширюються значно потужніші види печей, які могли акумулювати значно більшу температуру, що водночас, призвело до інтенсивнішого збагачення заліза вуглецем, т.з. “осмундське” залізо [669, s. 189].

Поступовий розвиток плавельних горнів привів до появи т. зв. доменного процесу у великих багаторазових печах, вихідним продуктом якого був рідкий чавун [667, s. 880–881; 669, s. 188–192]. Якщо звичайний сиродутний горн був заввишки 1–2 м [667, s. 877], то доменна піч була 4–5 м [667, s. 886] і здатна була досягти температури понад 1000 °С, та зумовлювало значно більше насичення заліза вуглецем [667, s. 879–881].

Доменний процес давав чавунні заготовки (блюми) значно більшої ваги і об’єму, близько 10 кг [667, s. 878], на відміну від 2–3 кг сталі, які переважно можна було отримати з тигельного способу [507, с. 140].

Розмір первинної заготовки, вилученої з горнів, безпосередньо впливав на технологію виготовлення подальших виробів. Було встановлено, що для формування цілісного виробу “напівфабрикату” 3–4 кг, вага криці до її проковування і втрати шлаків та неметалевих домішок має становити 9–12 кг [667, s. 877]. Шляхом подальшого проковування і зневуглицьовування чавуну можна було отримати сталь – т.зв. непрямий спосіб отримання сталі [667, s. 882; 669, s. 96]. Поступовий розвиток залізодобувних горнів і поява доменних печей та, як наслідок, значно більших, ніж раніше, штабів заліза та сталі, призвело до появи у Європі в кін. XIII–XIV ст. повного латного «білого» обладунку і цільносталевих мечів [667, s. 53–54; 669, s. 202–286; 668]. Не випадковим стало піднесення зброярських осередків в міських центрах німецьких та італійських земель [667, s. 57–58, 331–683; 669, s. 191–192; 522], що супроводжувалося значною спеціалізацією ремісничого процесу та появою ремісничих знаків та клейм.

Нам не відомо, чи існували в Руському Королівстві схожі металургійні осередки з доменними печами. Можна лише припустити, що такі осередки виробництва були, оскільки залізодобування в регіоні мало давню і стійку традицію. Можливо, у Галицькій і Волинській землях, як у Польщі, залізо і сталь в пізньому середньовіччі на внутрішньому ринку доповнювалося європейським (угорським, шведським та ін.) імпортом [650, с. 209].

6.2. Торгівля та імпорт озброєння

Формування комплексу озброєння руського дружинника відбувалося у процесі появи самої держави Рюриковичів з центром в Києві ще у IX ст. Цей процес у IX–XI ст. відбувався за безпосередньої участі варязьких дружин і кочівників, зокрема хозарів, угрів та печенігів [186, с. 100]. На це вказує близькість певних зразків озброєння з тими, що властиві для Салтівсько-Маяцької культури [186, с. 97–98].

Таким чином, за раннього середньовіччя склався специфічний комплекс озброєння руських дружин, який мав риси номадичних культур – комплекс вершника та скандинавських вікінгів (каролінські мечі, ланцетовидні списи та ін.) [186]. Згодом, як ішлося у попередніх розділах, розвиток відбувався у руслі рицарського мілітарного тренду. Імовірно, тоді на Русі могли виготовлятися деякі вироби за привнесеними зразками. Проте, головним способом поширення тих чи інших видів озброєння була торгівля.

Зауважмо, що у ранньому середньовіччі купецький і дружинний прошарки були тісно пов'язані [343, с. 65; 223, с. 64]. Так само купецтво часто було пов'язане з князівською адміністрацією і навіть отримувало від князя завдання для відповідних закупівель військового спрямування [223, с. 65]. В наступні століття ситуація мало змінилася. Наприклад, незадовго до 1295 р. для французького короля Філіпа IV Красивого (1268/1286–1314 рр.) купець на ім'я Фредерік доставив чисельну партію з кількох тисяч комплектів захисного спорядження (щити, обладунок, шоломи) [646, р. 259]. У 1323 р. для сербського короля Стефана Уроша III (1285/1321–1331 рр.), за посередництва купців з Дубровника, було придбано у Венеції 200 повних комплектів захисного спорядження (шоломи та обладунок) [634, с. 138].

Тут варто згадати епізод, коли у Володимирі німецький купець на ім'я Марколт давав бенкет на честь волинського князя Василька [447, с. 265].

Окрім згаданих ініційованих монархами та феодалами закупівель на вільному ринку, до появи цехових об'єднань і інтенсивності масового виробництва, в асортименті предметів масового ввозу зброя не мала широкого ринку збуту і була представлена переважно статусними, декорованими виробами [145, с. 95–96].

Крізь Галицько-Волинські землі проходили головні торгівельні шляхи сходу Європи. Дорога з Києва через Волинь та Червенські міста на Краків та Прагу була відтинком великого трансконтинентального магістрального шляху, який поєднував міста центру Європи зі Середньою Азією і Китаєм [344, с. 157]. На півдні через Галицьку землю крізь карпатські перевали вів шлях в Угорщину і по Дністру у володіння Візантії [344, с. 157]. На північ вів другий шлях “з варяг у греки” через Дністер, Західний Буг, Віслу у Балтійське море [344, с. 157] (рис. Г4). Крізь землі ГВД проходив т.зв. “бурштиновий шлях” (Вісла–Сян–Дністер та Німан–Західний Буг–Дністер), що з'єднував Балтійське та Чорне моря. Вагомою торгівельною магістраллю була р. Дністер, яка поєднувала Галич з країнами Причорномор'я, куди вели як сухопутні, так і водні маршрути.

Важливими посередниками в такій торгівлі мали бути генуезькі та венеційські факторії. Саме з італійськими впливами пов'язують поширення у др. пол. XIV ст. пластинчатих курток-“бригантин”. Тут слід зауважити, що у Зеленій Липі на Буковині, звідки походить чимала колекція пластин обладунку XIV ст., відомі монети з північно-італійського м. Аквілея.

С. Терський влучно вказує, що “важливість балто-дністровського торгівельного шляху та взаємна пов'язаність його волинської та галицької частин були очевидними причинами формування ГВД у 1200-і рр., саме за контроль над західним варіантом шляху “із варяг у греки” точилися найбільші міжусобні війни XI – початку XIII ст. в регіоні” [454, с. 107–115].

Невипадковим видається чималий вплив на місцеве озброєння культури балтійських племен. Як йшлося у розділі-2, такі елементи клинкової зброї, як бронзові верхів'я типу I і II за А. Кірпічниковим [200, с. 53] (Т1 куршський) за В.

Казакавічусом [564, р. 117–127] і окуття піхов мечів тип V (з підтипами **a** і **b**) за В.Казакавічусом [565, р. 305, 307, 329; 263], поширені у XII–XIII ст., якщо не походили безпосередньо з балтійських країв, то, щонайменше, відбивають певну спільність, що може вказувати на первинний торговий обмін. Цікаво, що стилістика куршських і самбійських наконечників ножен у вигляді пророслого хреста (як на знахідці з Крилосу) (рис. А19), і парних птахів має коріння в руській і навіть візантійській декоративній традиції [512, с. 402–404].

Значної інтенсивності балто-чорноморський шлях зазнав після опанування Тевтонським орденом Нижньої Вісли та завоювань монголів у Північному Причорномор'ї [452, с. 189].

Не дивно, що найбільше знахідок озброєння, яке можна пов'язати з імпортом, перш за все, за наявністю клейм і написів, має європейське походження. До таких знахідок можемо віднести, зокрема, знахідки “підписних клинків” з клеймами і зображеннями, які можна зіставити із ранньосередньовічними зброярськими осередками у басейні Рейну і пізнішими майстернями міст Угорщини, німецьких земель та Тевтонського ордену (див. розділ 2 і табл. Д1). Клинки типу ХІІІа виявлені на Райковецькому городищі (табл. Д1, 72) разом з монетами дожа П'єтро Ціані (†1229) [142, с. 66–73] можуть так само бути імпортними і вже на місці збуту доукомплектовувалися ефесом. Як вже йшлося, такий монтаж здійснювався в ремонтно-монтажних майстернях по типу таких, як у Гомелі [290].

Деякі сім'ї (тобто стилі) ефесів меча, які прийнято пов'язувати з Венецією та Угорщиною, представлені S-подібними гардами та навершнями типу Z [518, р. 97–100], набувають поширення у XIV–XV ст. (табл. Д1: 53, 54, 55) і відбивають відповідні торгівельні зв'язки. Важливим транзитним пунктом в торгівлі західною зброєю (зокрема з італійських земель) був Дубровник. Така зброя могла потрапити на терени ГВД як через Угорщину, так і Дністром.

Відтак, підписи і клейма та відповідні комплектації ефесів показують тяглість імпорту клинків або цілих мечів з Центральної Європи, Італії, Балкан та земель Тевтонського ордену (див. розділ-2). Донат Дробоглав, відштовхуючись від географії знахідок підписних мечів, виправдано пов'язав їхнє поширення з

торгівельними напрямками Ганзейського союзу і близькими до Балтійського регіону міськими осередками [155, с. 105]. Натомість клейма на клинках свідчать про виготовлення мечів у містах південнонімецьких земель, Угорщини, Польщі і Тевтонського ордену [548, s. 59–69, 122–125], що суттєво не суперечить тезі Д. Дробглава.

Серію виробів з клеймами доповнюють і, вірогідно, бойові сокири та чекани, типові для кін. XIII–XV ст., про що йшлося в розділі-3, деякі з яких навіть декоровані, що відкидає господарську їхню інтерпретацію (табл. Д5: 7, 21, 38, 39, 47, 53, 55, 69, 70, 71, 108, 113, 116, 118, 119, 120, 122). Низка таких предметів може походити з цехових осередків міст польських земель. Проблемним залишається і їхнє датування.

Західне походження мали і деякі види короткої клинкової зброї, зокрема корди, про які йшлося у розділі-2. Ця зброя поширилася переважно у середовищі міського права у XIV ст. і виготовлялася в цехових майстернях Кракова і Львова [84, с. 58], а також імпортувалася з Польщі, на що вказує епітет “корди лядські” [84, с. 58; 53] та, можливо, з Моравії [420, с. 131].

Особливу статтю західного імпорту мало становити захисне спорядження. Це, зокрема, розглянуті вище пластинчаті куртки або т. зв. “бригантини”, більшість знахідок яких у Європі обережно можна пов’язати з італійськими землями (див. розділ-5). Згодом, у з XIV–XV ст. на Русь потрапляють західні типи шоломів і натільного обладунку, повний латний обладунок, або т. зв. “білий обладунок”, що існував паралельно з давнішими видами захисту у XV ст.; це відбивають мініатюри Радивилівського літопису (рис. Б5). Чи потрапляли європейські шоломи, такі як “салати”, і європейські варіанти обладунку на Русь виключно торгівельним шляхом, чи навпаки – вироблялися у місцевих цехових осередках? Найімовірніше, мали місце обидва шляхи потрапляння цих виробів у Галицько-Волинські землі.

Після утворення Золотої Орди у системі міжнародних зв’язків якої перебувала Галицько-Волинська держава, зріс обсяг східної торгівлі [461, с. 138]. Маркером таких зв’язків є знахідки східної полив’яної кераміки і монет [461, с. 138–139; 452, с. 191–197]. Східної ж зброї відомо небагато.

Виняток могли складати шабельні клинки, які потрапляли на Русь з арабського Сходу (Єгипет, Іран та ін.) через транзитний пункт м. Булгар у Волзькій Булгарії, що функціонував ще з X ст. [208, с. 124–126, 129]. Один із шабельних клинків з Ізяславля зі схематизованим рослинним візерунком та двома декоративними клеймами та інкрустацією сріблом А. Кірпічніков беззастережно вважав “південноруським” виробом [211, с. 20]. Як уже ішлося, ця знахідка найімовірніше теж є східним (булгарським?) імпортом, і може належати роботі вірменських майстрів.

Всі відомі знахідки варто пов'язати швидше з легкими кінними лучниками, кочівницькими найманцями, зокрема половцями, або ж торгівельними зв'язками зі Сходом [231]. Можна дискутувати про етнічну приналежність таких легких кінних лучників, проте не варто вважати всі знахідки східного-кочівницького озброєння місцевими. Більшість цих предметів, зокрема з Ізяславля, найімовірніше є слідами воєнних конфліктів, особливо наконечники стріл і елементи шабельного гарнітуру, які легко губилися у результаті збройних зіткнень.

Монгольські шкіряні обладунки, які мали місце у др. пол. XIII ст., були виробами місцевими, хоча і зробленими за привнесеними зразками, на що вказує вже згадуваний кушнірський осередок Львова.

Є група предметів, походження яких встановити важко. Це, зокрема, шоломи типу IV за А. Кірпічніковим [202, с. 29–30]. Знахідка такого шолому з Варта Молдавіце, яка, на думку М. Горелка, походила зі зброярень Данила Романовича [117, с. 77], як і обладунки, могла теж бути зроблена за зразком, або ж орієнтована на ринок Русі.

Про те, що монгольський вплив на комплекс озброєння у Галицько-Волинських землях не був тотальним, свідчить те, що монголи самі регулярно потерпали від нестачі зброї і використовували ремісничий потенціал підкорених народів [265, с. 73–74]. Регулярні осередки факторії з виготовлення озброєння на потреби Улусу Джучі з'явилися вже у XIV ст. за хана Узбека (1282–1342) [265, с. 93].

Крім того, у Золотій Орді було налагоджено постачання як готового озброєння, так і сталі з Ірану, мамлюцького Єгипту та Західної Європи [265].

Посередниками західних поставок в Орду були генуезькі колонії в Причорномор'ї [265, с. 83–90].

Юрій Кулешов пов'язує із захопленими німецькими майстрами потужні підконтрольні Орді металообробні осередки у Волзькій Булгарії [265, с. 89]. Тому Орда навряд чи була активним імпортером зброї до сусідів.

Зауважимо, що відомі нам наведені предмети, пов'язані зі східним вектором торгівлі (шабля і шолом) переважно були декорованими і дорогими виробами. Це, разом із невеликою їхньою кількістю, підтверджує здогадку про імпорт таких виробів.

Якщо східні зразки імпорту чи трофею відомі у невеликій кількості, то прямий візантійський імпорт зброї у ГВД, як і в сусідніх землях [369], в окреслених рамках нам майже не відомий, хоча і виключати його не можна. Це можна пояснити не лише спадом інтенсивності торгівлі з ромеями у кін. XII–XIII ст., який мав місце через військово-політичні реалії і відновлення Другого Болгарського царства у 1204 р. Специфіка підконтрольного державі зброярства у Візантії передбачала максимальну стандартизацію виробів, залежність майстрів від державного замовлення, і функціонування спеціальних складів. До того ж, ще за Василя I Макидонянина (867–886) існувала заборона продажі зброї закордон.

Все ж, з Візантією пов'язують знахідку булави-гачка з Вінничини, яка може належати до серії подібних виробів, які через венеційських і генуезьких купців потрапляли до Орди. На землях ГВД, де існувало власне виробництво булав, такий імпорт не відомий. Так само зіставлені з візантійськими бронниками “шоломи-салати зі сфероконічною тулією” з рихтуванням гранями і виконані згортанням листового металу (одним швом), невідомі ні в ГВД, ні в суміжних землях. Щоправда, тут слід згадати знахідку бойової маски з Ізяславля (табл. 15: 5), про що йтиметься далі.

Окрім зовнішньої торгівлі на Русі, існувала внутрішня торгівля зброєю. Головну роль у ній до XIII ст., найімовірніше, відігравав Київ. Зокрема, з Києвом переважно пов'язують виготовлення більшості типів шоломів, включно із куполоподібними, та литі бронзові декоровані булави та кистені [344, с. 154–155].

До слова, шоломи типу IV за А. Кірпічніковим сам дослідник, як і інші шоломи, вважав місцевими [202, с. 22–32].

Загалом дискусія щодо їхнього походження все ще актуальна. Припущення про постачання кочівникам Поросся захисного спорядження з Києва видається доволі обґрунтованою, хоча потребує верифікації [485, с. 80–88]. Але, без сумніву, мали місце і орієнтальні впливи. Можливо, на зовнішній збут було націлено виготовлення шабель або ж шабельного гарнітуру, яке могло бути у Києві [369, с. 51; 200, с. 66].

Наразі можна погодитися з тим, що певна частина озброєння пороських і причорноморських кочівників походила з профільних майстерень, які були зорієнтовані на їхній ринок.

Говорячи про ударну зброю, зокрема бронзові булави, їхнє місцеве виготовлення і навіть експорт у сусідні землі, не викликає сумніву (див. розділ-3). Вочевидь, місцеві ливарники перехопили ініціативу у київських ремісників, про що свідчить поява місцевих варіантів кістенів і булав у XIII–XIV ст. (див. розділ-3).

Слід у кількох словах окреслити експорт озброєння з Галицько-Волинських земель. До появи цехів у великих містах, з огляду на наведений вище матеріал, це були бронзові булави та кістені, відомі на теренах Польщі [221; 573; 648] (див. розділ-3). Часто як статтю експорту з Волині розглядають кольчуги, яких на Волині виявлено чимало [345, с. 169]. Зауважимо, що експортовані види озброєння (окрім серійних булав і кістенів) наразі виокремити неможливо. Проте, з огляду на особливість знахідки шолома з Дорогобужа і згадану інтерпретацію подібного шолому з Варта Молдавіце, можна припустити імпорту захисного спорядження (див. Розділ 5).

Загалом, факт експорту деяких видів озброєння з ГВД упродовж середньовіччя, особливо до монгольської навали, не викликає сумнівів. Окрім наведених вище прикладів, це яскраво відбивають знахідки сфероконічних шоломів, булав, бронзових окуть меча, та кінської зброї із Самбії і Сходу Литви [512]. Як ішлося у попередніх розділах, остаточна культурна атрибуція і місце виготовлення згаданих предметів може дискутуватися.

Про експорт виробів львівських мечників може свідчити грамота молдовського господаря львівським купцям від 8 жовтня 1408 р., яка передбачала сплату мита з певних товарів, серед яких згадано мечі.

У кінці XII–XIII ст. спостерігається поєднання руських (?) і східних типів шоломів. Тому етнічне і хронологічне визначення тих чи інших знахідок дуже проблематичне. Низка найбільш репрезентативних зразків, відомих з кочівницьких поховань, прийнято вважати виробами руських ремісничих міських центрів або ж ремісничих осередків східноєвропейських кочівників, які були знайомі з руськими виробами [202, с. 27–29]. П. Толочко та А. Кірпічніков, які інтерпретувати знахідки шоломів з антропоморфними масками-забралами із Середнього Подніпров'я, сходяться на думці про тісні політичні, а отже й економічні зв'язки Києва та «своїх поганих» [202, с. 32; 485, с. 80–88]. Вважається, що руські зброярі могли працювати як на внутрішній ринок, так і для степових федератів.

Аналогія подібної маски походить з Волзької Булгарії. Девід Ніколь наводить дані про втрачені знахідки таких масок з візантійського палацу в Стамбулі (разом з монетами кін. XII ст.). Це вкупі з подібною знахідкою з Херсонесу може вказувати на відповідну атрибуцію згадуваної волинської знахідки. Проте, теза про візантійське походження цілої серії масок наразі немає достатньо аргументів. Особливо з огляду на зростання кількості східних зразків.

Окрім торгівлі прийнято виокремлювати шлях потрапляння озброєння в якості дипломатичних дарунків. Таку практику фіксує літопис ще для X ст., коли у 968 р. печеніги уклали з киянами мир і зняли облогу з міста обмінялися традиційними один для одного комплектами озброєння. Така практика була притаманна і для ромеїв та болгар у XI ст.

Це стосується винятково статусної зброї. Зокрема у випадку дарування Данилові Романовичу східної декорованої зброї (владних атрибутів ординської ієрархії), що, як ми вважаємо, відбиває літописний епізод під 1252 р.

У цьому контексті варто згадати літописний епізод під 1253 р., коли в ході чеської кампанії Романовичів старший з них отримав від сілезького нобіля Герборта в дарунок меч (у знак васальної залежності або здачі в полон?) [235; 337].

Подібна система відносин могла бути між князем і його боярами і дружиною, коли князь озброював її за свій рахунок, або між князем і найманцями, зокрема половцями.

Особливої уваги заслуговує тип IV за А. Кірпічниковим [202, с. 29–30], крутобоких куполоподібних шоломів з приклепаними напівмасками, які відомі на Волині у XIII ст. Щодо походження даного типу не існує одностайної думки. Низка дослідників, вслід за А. Кірпічниковим, вважає такі шоломи результатом розвитку місцевих руських типів [185, с. 94; 202, с. 29–31].

Як ішлося у Розділі 5, на підставі морфологічних особливостей і контексту знахідки, шоломи типу IV з Дорогобужа і Варта Молдавіце (через наявність християнських мотивів декору) можна умовно розглядати як місцеві вироби.

Окрім зовнішнього ринку, озброєння було предметом внутрішньої торгівлі і обміну. Пластинчатий обладунок “бронне дощатыє”, згадані серед майна, відданого князем Володимиром Васильковичем у 1287 р. за село Березович [2, стб. 904].

Цілком можливо, тут ідеться про повний гарнітур пластинчатого обладунку з комплексом захисту кінцівок, який мав коштувати набагато більше ніж натільний доспіх. Згаданий епізод засвідчує можливість передання озброєння (зокрема обладунків) у спадок і навіть їхнє використання як грошового еквіваленту.

6.3. Комплекс озброєння і склад війська

Для загального розуміння місця окремих видів зброї і відповідних підсистем – комплексів озброєння окремих родів військ в загальному комплексі озброєння регіону слід встановити приналежність відповідних підсистем до родів військ. Для реалізації цього завдання необхідно співставити сукупність археологічних знахідок із сюжетами наративних джерел які відбивають комплексне їх застосування.

В історіографії прийнято розділяти в якості окремих підсистем озброєння дружинни і ополчення, а також важко і легко озброєної кінноти і піхоти.

Водночас піхота, як вказує В. Бережинський (важкоозброєні вої і піші стрільці), була обмежена в виборі екіпірування, де переважало 2–3 предмета [49, с. 58]. Без сумніву поділ на піхотні і кінні формації відбивало і певний соціальний зріз

[47, с. 58]. Якщо важка кіннота яка складалась з дружинників, літописні „Сѡроужники” або „штроки ѡроужныи” [498, с. 230] не була чисельною і озброєна повним комплексом захисного і наступального озброєння [49, с. 58–62]. То піхотинець брав на війну те чим користувався в побуті та на полюванні, простий лук, універсальну сокиру, спис та ін. [49, с. 58].

Як встановив В. Гуцул головною категорією для характеристики комплексу озброєння дружинника протягом XI–XVI ст. є рицарська мілітарна технологія яка передбачала таранний бій верхи [144, с. 10–11]. Відтак, комплекс озброєння професійної князівської дружини передбачав відповідний цьому тренду набір озброєння. Без сумніву саме з озброєнням вершника-дружинника варто пов'язувати більшість зразків імпортного та декорованого озброєння і кінного спорядження.

Судячи з відповідних літописних згадок, зокрема сюжетів воєнних операцій Романовичів зокрема битви біля Ярослава 1245 р. [495] та воєнних операцій проти ятвягів [2, стб. 812–813, 856], кінні рицарі-дружинники були дуже динамічним і злагодженим родом військ обов'язковими елементами озброєння якого були спис/піка, меч, та повний комплекс захисного обладунку. Про цілеспрямований розвиток в бік утяжеління і бронювання вершника ще у XII ст. вказує автор “Слова о полку Ігоревім”, описуючи дружину Романа Мстиславовича в латинських шоломах і всю у залізі [8]. Подібний емоційний опис зустрічаємо і в Галицько-Волинському літописі, де автор порівнює обладунки дружинників з сяючим на сонці льодом [2, стб. 813].

Свідчення Слова XII ст. про закутих в залізо вершників та літописний епізод зустрічі Данила з союзниками поблизу Пожоні у 1252 р. [2, стб. 814–815] і наявність у них всіх татарських обладунків свідчить про ініційовані владою зміни в озброєнні головного роду військ. Не виключено, що ці зміни відбувались і за кошти правителя.

Важкі кінні дружинники відігравали найважливішу роль в нанесенні стрімких атак противнику. Їхнє озброєння і відповідні прийоми бою були аналогічні європейському рицарству. Підтвердженням цьому є битва на річці Лейті (Літаві) біля міста Вінер-Нойштадта, 15 червня 1246 р. між угорським королем Белою IV та австрійським герцогом Фрідріхом Бабенбергом. В ході битви на боці угорці і

злагодженні з ними на чоло невеликого загону руських рицарів [498, с. 231] за свідченням “Кельнської королівської хроніки” [336, с. 141–142] та “Анналів монастиря Ламбах” [336, с. 98–100] діяв невідомий “король Русі”, який в результаті бою вчинив смерть австрійському герцогу і загинув сам [336, с. 98–100; 498, с. 228–234]. На думку дослідників це міг бути суперник Данила Романовича за Галич Ростислав Михайлович з чернігівських Ольговичів⁹⁰ [336, с. 141–142].

Факт союзу Лева Даниловича і чеського короля не викликає сумніву [332–333], звідси видно, що галицькі і європейські рицарі могли діяти злагоджено, а відтак були технологічно близькими.

Судячи з поховання в Грудку над Бугом, чимале місце серед озброєння дружинників займали складні луки. Обов’язковим мало бути використання луків легкою кіннотою, що формувалася з молодшої дружини “децьких” або, що більш імовірно, з половців і “своїх поганих”. Як відомо, вагомою була військова присутність кочівників у Галицько-Волинських землях, а зокрема у пониззі, як-от кипчаків, які наймалися як легка кіннота або брали участь у внутрішніх усобицях [366]. Половці та інші степовики були частими союзниками Галицько-Волинських військ і виконували розвідувальні і допоміжні функції. Можливо, подібний до них легкий комплекс озброєння використовували бродники та берладники, часто присутні у XII–XIII ст. у Галицькому пониззі [96, с. 7–8].

Все ж, головну роль серед бойових формацій у середньовіччі загалом і у ГВД зокрема відігравала важкоозброєна кіннота. На Русі таку кінноту-дружину, цілком доречно визначити як еквівалент рицарства [251, с. 59], принаймні у технологічному аспекті.

Важкі вешники, “коньники” або “вроужники” [496, с. 55] були хоча і відносно нечисельні, але відігравали головну роль в наступальних діях. Про це знаходимо непоодинокі свідчення літописця, на деяких варто зупинитися.

⁹⁰ На підставі деяких латиномовних джерел, зокрема редакції А2 “Книги знаних оповідань” і одного угорського документу короля Ласло IV [103, с. 186; 498, с. 238] можна запідозрити участь Лева Даниловича у битві на Моравському полі 1278 р. між військами римського короля Рудольфа Габсбурга та чеського короля Пржемысла Отокара II [498, с. 236–239]. Це на думку І. Паршина все ще не доведено [336, с. 124; 334, с. 46–49].

Битва під Ярославом, яка застала Романовичів зненацька і змусила їх “скоро собравше” [2, стб. 801] і вирушити на зустріч з ворогом “исполчивша же коньники с пѣшьци” [2, стб. 802].

Яскравий опис зіткнення полків двірського Андрія і Ростислава Михайловича показує бій між важкими рицарями, головною зброєю яких були списи: “крѣпко копьем же изломившимся . а́ко ѿ грома трѣсновение бысѣ . и ѿ вбоихъ же мнози падше . с конии оумроша . инии оуа́звени быша . ѿ крѣпости оударения копѣино́го” [2, стб. 803]. Саме списи в описі битви фігурують найбільше [2, стб. 803].

Цікавим епізодом битви є заклик угорського бана Філі до своїх полків: “а́ко Роусь . тщиви соуть на брань . да стерпимъ . оустремления́ ихъ . не стерпими бо соуть на долго время на сѣчу” [2, стб. 803]. А, отже, кожен дружинник Романовичів мав бути оснащений міцним обладунком, що дозволяло стрімко пробиватися крізь ряди противника і зруйнувати його позиції, на що була лише одна спроба.

І. Крип’якевич вважав, що в галицьких дружинах вперше було об’єднано піхоту зі стрільцями, хоча важка кіннота все ще відігравала провідну роль [258, с. 90, 94–95].

Певну самобутню тактику військ Романовичів можна вбачати в епізоді спільної з Конрадом Мазовецьким облоги м. Каліша, де згадується т. зв. “руський бій”, який оцінив Конрад: “Кондратоу же любашцю Роускыи бои . и поноужающоу Лахы свое . внѣмъ же вдинако не хотащимъ” [2, стб. 755]. З цього бачимо, що прийоми бою волинських рицарів підкреслювалися сусідами, але оскільки для літописця вони були очевидними, то zostалися не деталізованими. Найімовірніше, це була стрімка атака списками броньованої кінноти, підкріплена з флангів половецькими лучниками. У деяких випадках, цю допоміжну функцію могли відігравати пішці [496, с. 52], або згадана легка кіннота.

Успішність стрімкої атаки списками і перехід до зброї ближнього бою, мечів, відбиває епізод битви Василька Романовича з ятвягами біля о. Небль “Литва же баше стала при взерѣ и видивше полкы израдишасѣ и сѣдоша во три рады . за щиты по своемуу норовоу . Василко же израдывъ своѣ полкы . поиде противоу имъ

. и сразишася в бою . Литва же стерпѣвше оустремишася на бѣгъ . и не бысѣ лзѣ оутечи . вбишло бо башеть вzero . вколо и тако начаша сѣчи ѣ . а друзии во взерѣ истопоша . и тако избиша æ всѣ . и вста ѿ нихъ ни вдинъ . се же оуслышавъше князи Пиньсции . Федоръ и Демидъ и Юрьи . и приѣхаша к Василкови с питьемъ . и начаша веселитися . видаще бо ворогы свое избиты . а свое дружина вса чѣла . токмо вдинъ оубить ѿ полка Василкова . Прѣборъ снѣ Степановъ . Родивича” [2, стб. 856].

Літописець чітко вказує, що традиційна тактика стрімкої атаки руського полку відмінна від позиційної оборони ятвягів. які стали в три ряди за щити “по своєму норовоу”. Як наслідок, всі вони були знищені, коли дружина Василька втратила лише одного воїна.

Цей епізод дещо перегукується з коментарем Данила Романовича в ході спільного з Зимовітом Мазовецьким і половцями походу проти ятвягів у 1248/1249 р. “не вѣсте ли ако крѣпаномъ . пространство есть крѣпость . поганымъ же есть тиснота” [2, стб. 812]. Це вкотре вказує на відмінність традиційних тактичних прийомів волинян від ятвягів. Ця відмінність мала полягати у використанні рицарських кінних прийомів і відповідного комплексу озброєння, що потребувало простору для маневру.

Це підтверджує і дещо раніша згадка використання кінноти у битві біля м. Торчева проти угорського королевича Андраша, зятя Мстислава Мстиславича у 1233 р. “Даниль же идаше полкомъ своимъ . посрѣдѣ . великоу же полкоу бѣвшю его . оустроець бо бѣ храбрыми людми . и свѣтлымъ в оружьемъ . в нѣмъ же видашимъ . не хотахоуть . сразитися с нимъ . но клонахоуться на Дѣмьана и на иные полкы . приехавшимъ же соколомъ стрѣлцемъ . и не стѣрпѣвшимъ же людемъ . избиша ѣ . и роздрашася” [2, стб. 767–768]. Згаданий великий полк з “свѣтлымъ в оружьемъ”, який настрашив угрів, був важкою кіннотою, а під “свѣтлымъ в оружьемъ” варто розуміти повний комплекс захисного обладунку.

В ході тієї ж битви літописець показав використання списа і меча в одному комплексі озброєння щодо реалій дистанції і фази бою: “Даниль же вободѣ копьѣ свое в ратьного . изломившоу же сѣ копью . и вбнажи мечь свои . позрѣвъ же семь

и сѣмь . и види стагъ Василковъ . стоаще и добрѣ борющъ . и Оугры гонащюу .
 вбнаживъ мѣчь свои . идоущюу емоу братоу на помощь” [2, стб. 768]. Отже, меч був
 обов’язковим атрибутом кінного рицаря і застосовувався після зімкнення рядів або
 пролому позицій ворога, коли списи ламалися або не було місця для маневру і
 їхнього застосування.

Вагомим аргументом побутування у Галицько-Волинських землях важкої
 кінноти рицарського типу є знахідки спорядження вершника і бойового коня. Такі
 вироби були прерогативою кінного воїна, і з’являються на теренах, що нас
 цікавлять, під впливом західних сусідів ще за римської доби і в ранньому
 середньвіччі, на що вказують знахідки острогів т. зв. “каролінзького типу” [467, с.
 71, 98–100]. На Галицько-Волинських теренах розвиток спорядження вершника був
 щонайменше настільки ж інтенсивним, як і на Заході, що вкотре доводить вагому
 роль тут кінноти [80].

Генеza остроги у Галицько-Волинських землях чітко відбиває побутування тут
 важкої кінноти і зміни в комплексі озброєння у кін. XIII–XIV ст., спрямовані у бік
 утяжеління озброєння, а зокрема захисного спорядження. У др. пол. XIII ст. на зміну
 притаманним для усїєї Європи рицарським острогам типу IV за А. Кірпічніковим
 приходять коліщаткові остроги із зірочкою замість одного шипа [82, с. 68–70] .

Остроги і загалом гарнітур вершника, окрім утилітарної функції, відігравали
 представницьку рангову функцію у культурі європейського рицарства. Зі Шумська
 (фонди Кременецького краєзнавчого музею) походить стремено, оздоблене золотою
 та срібною інкрустацією [467. с. 84; 203, с. 101]. Деякі знахідки острогів з
 Колодяжина і Шепетівки, окрім фігурного куття, декоровані інкрустацією мідним і
 срібним дротом [467. с. 104]. Деякі стремена, зокрема банеподібної форми IX за А.
 Кірпічніковим, що виникли у XI–XII ст., неодноразово виявлені на пам’ятках ГВД
 [467. с. 85], прийнято пов’язувати з легкоозброєними вершниками-лучниками [203,
 с. 51].

Цікаво, що таку легку кінноту фіксують пізніші джерела XIV ст. вже після
 значної вестернізації озброєння у регіоні і поступового включення Галицької землі
 до Корони Польської. Зокрема, з документів королів Казимира III (1333–1370 рр.) і

Владислава II (1386–1434) видно, що у Галицькій землі тоді зберігається схожий поділ війська. В ході підтвердження вищевказаними володарями місцевим нобілям і містам давніших прав на землі, і зобов'язання останніх у військовій службі, фігурує відповідна номенклатура озброєння. У 1385 р. Казимир III, підтвержуючи якомусь Яцькові давніші землеволодіння (надані Левом), зобов'язує його служити списом на коні і шістьма лучниками [3, с. 781]. Він же, у 1380 р. зобов'язує якогось Хотка Мостутейовича служити двома кінними лучниками [3, с. 784].

У 1361 р. король, підтверджуючи давнішу грамоту королів Русі, зобов'язує якогось Дмитра служити йому конем з ратищем і двома лучниками [3, с. 794]. Натомість Владислав II у 1389 р., підтверджуючи дарчий лист, зобов'язує свого васала служити тільки списом [3, с. 797].

Якщо пріоритетом важкої кінноти, яка складала ядро війська, був таранний удар і прорив позицій ворога з подальшим використанням мечів та древкової зброї у близькому бої, то кінні лучники вели дистанційний маневрений бій, епізодично застосовуючи шаблі, кистені, піки та головним чином луки як це можна запідозрити в вже згаданому русько-польському поході на ятвягів [2, стб. 811].

Зауважимо, що коли меч, спис і повний набір обладунку є обов'язковими атрибутами дружинника, то допоміжне озброєння, як-от булави, кистені, чекани, сулиці і т. д. з успіхом могли застосовувати і легкі вершники і піхотинці, тому чіткого розмежування варто уникати. Таким стрільцям був притаманний легший комплекс озброєння, хоча вони могли принагідно використовувати піки. Місце довгої клинкової зброї у них займала шабля.

Навряд чи дружини волинських князів та їхніх васалів використовували шаблі. Натомість, знаменитий епізод зустрічі Данила Романовича зі союзниками в Пожоні, де описано прикрашені золотом шаблю, колчан зі стрілами та сідло Данила Романовича, на наш погляд, не відбиває загальних тенденцій військової реформи князя. Ми припускаємо, що наведене літописцем декороване озброєння князя відбиває матеріальні атрибути ординської еліти, до якої князя було включено в ході його поїздки в Сарай у 1245 р. [232]. Східні джерела підтверджують практику дарування ординцями предметів, схожих до згаданих літописцем, упродовж

включення в ієрархічну структуру [413, с. 146–154; 323, с. 9, 12–13]. На це опосередковано вказує те, що епізод зустрічі у Пожоні є єдиним у Галицько-Волинському літописі місцем згадки про шаблю.

Знахідки елементів шаблі XIII–XIV ст. у Пересопниці (табл. ДЗ: 21, 22) слід пов'язати з присутністю союзників або найманців, легких вершників кочівників. Крім того, деякі кочівницькі зразки озброєння могли потрапити на Волинь у зв'язку із залученням до стану боярства вихідців зі степу. Як відомо, у період правління Юрія-Болеслава II Тройденовча (1311/14–1340) і Дмитра-Любарта Гедиміновича (?–1383), боярський, а відтак і дружинний стан стає дедалі строкатішим у зв'язку із залученням фахівців з Тевтонського Ордену, та ослабленням Золотої Орди [450, с. 135–138].

Щодо згаданих під час зустрічі в Пожоні татарських шкіряних обладунків вершника і коня, їхнє запозичення дійсно могло відповідати тим економічним реаліям, які склалися після навали 1241 р. Оскільки виготовлення таких обладунків, про що згадує Д. Да Плато Карпіні, було простим і не вимагало затратних матеріалів. Подібна рецепція захисного спорядження не мала спричинити змін тактики і стратегії.

Цікаво, що такі орієнтальні зміни не були тривалими. Чеський король Пшемисл II Оттокар в своєму листі до Папи Олександра IV згадує, що у битві під Кресенбрунном 1260 р. проти нього на боці угрів виступив “король Русі” Данило зі синами і союзними татарами [498, с. 234]. Під останніми, найімовірніше, мались на увазі Данилові “вроужники” в татарському обладунку, помилково прийняті за ординців. Натомість згодом, у XIV ст. такий обладунок вже не фіксуємо ні на печатках Лева Даниловича та Юрія Львовича (рис. Б. 8–9), ні на іконі Св. Георгія зі Станілі (рис. Б.1). Таке переозброєння було ситуативним. І, можливо, обмежувалося власними дружинами Романовичів, які комплектувалися за їхній рахунок.

Зі сер. XIII ст. Романовичі все активніше використовують чисельних “піщців”, що стає певною візитівкою Волині. Піхотні полки використовувалися переважно для штурму і оборони укріплень, і склалися із залежних від князя міщан і, можливо, селян. Піщці були найчисельнішою складовою війська, наприклад, під час походу на

Болохівських князів печатник Кирило привів Данилові 3000 пішців, що удесятеро перевищувало кількість вершників [2, стб. 792].

Проте, на полі бою такі формації не діяли самостійно і були допоміжним фактором для головної сили – рицарської кінноти [496, с. 49–51]. Пряме свідчення про комплекс озброєння пішців знаходимо у вже згаданому поході Романовичів на ятвягів: “и воємъ же всимъ сѣсѣдшимъ . и вороужьшимъса пѣшьцемъ исо стана . щитѣ же ихъ аѣко зара бѣ . шоломъ же ихъ аѣко слѣнцю восходащюу . копиемъ же ихъ дрѣжащимъ в роука х̂ . аѣко трѣсти мнози . стрѣлчемъ же вбаполь идоущимъ . и держащимъ в роукахъ . рожанци своѣ и наложившимъ на нѣ стрѣлы своѣ . противоу ратны м̂.” [2, стб. 813].

Судячи з наведеного епізоду, головним озброєнням пішців була древкова зброя, яка компенсувала їхню маломобільність – це, зокрема, рогатина та спис, сюди ж слід додати бойову/універсальну сокиру. Даний епізод підтверджує використання піхотинцями арбалетів (в польовому бою). І, що найголовніше, наявність у князівських пішців повного обладунку (згадані шоломи), що сукупно із піднесеним характером оповіді може вказувати на те, що їхнє захисне спорядження могло бути наближене до дружинного (вершників). Це нашттовхує на думку, що, можливо, межа між рицарями і пішцями не була настільки різкою. Проте, в описі битви знаходимо підказку або навіть пряму вказівку на те, що рицарі могли за потреби вести піший бій “и воємъ же всимъ сѣсѣдшимъ . и вороужьшимъса” [2, стб. 813], відтак наведений перелік озброєння стосується не пішців як таких, а спішених вершників.

Повернімося до згадки про «руський бій» при облозі Каліша [2, стб. 755]. Ще у 1950-х рр. було припущено, що під цим терміном варто розуміти значну роль піхотинців [429, с. 23]. Судячи із певного рівня контролю влади над ремеслом та торгівлею, цілком погоджуємося з думкою Л. Войтовича, що мобілізовані князями пішці озброювалися включно і за коштів князівського скарбу, і мали використовувати захисне спорядження наближене до дружинників, кольчуги, пластинчаті обладунки, шоломи і щити [94, с. 85–93].

З огляду на те, що літописні “п’шъци” на Волині мали значно вагомішу тактичну роль і рівень озброєння, ніж в сусідніх землях [496, с. 51], можна припустити відсутність тут легкої піхоти як такої.

Особливо яскраво себе проявило піше ополчення під час нападу монголів на чолі з Куремсою на Волинь “посла люди к Володимѣроу . выѣхавшимъ же ратнымъ . вои . из города изиидоша на нѣ гражанѣ п’шъци и бившимса с ними крѣпко . и выбѣгоша из града идоша к Коурьмѣ . исповѣдаша æко гражанѣ крѣпцѣ борются с нами” [2, стб. 840].

Не виключено, що піхотинці, набрані з відповідних порочних майстрів, що перебували на службі у князя, будували і обслуговували механічну артилерію.

Згодом, після появи міського права на Волині і Галичині, члени міських цехів почали використовувати властивий для міського середовища Європи комплекс озброєння. Зокрема, це корди і масивні бойові/універсальні сокири, арбалети. Це той комплекс плебейської зброї, яку міщани могли придбати, або виготовити самі.

Цікавим є використання артилерії, як на полі бою, штурмі, так і при обороні міст. Найімовірніше, на службі у князів перебували окремі гарнізони, які займались обслуговуванням фортифікацій і відповідного озброєння, каменометів, великих настінних арбалетів про які йшлося у Розділі 3. Деякі з них могли залучатися і для зовнішніх походів. Але головною їхньою функцією була оборона укріплень. Найімовірніше, такі залоги мали формуватися подібно до пішців із залежних від князя міщан, і так само озброювалися за рахунок скарбниці. Під час походу на Холм монголи на чолі з Бурундаєм не змогли взяти місто, “бо в немъ боѣрѣ и людѣ добрии . и оутвержение города крѣпко пороки и самострѣлы” [2, стб. 851]. Тут бачимо перелік озброєння, пороки і самостріли, під якими слід розуміти станкові каменомети і ручні або настінні арбалети.

Згадане літописне повідомлення цікаве і тим, що перегукується з рекомендаціями Джованні Да Плано Карпіні щодо протидії монголам. Автор вказує, що “ті, що бажають боротися з ними, мають мати наступну зброю: добрі тугі луки, балісти яких ті дуже бояться, достатню кількість стріл” [7, с. 40].

Опосередковані використання станкових каменометів і сулиць оборонцями укріплень відбиває опис облоги Белза польсько-угорською коаліцією у 1352 р., вміщений у “Дубницькій хроніці” [336, с. 220–222]. Хроніст подібно до волинського літописця в емоційних яскравих барвах описує події облоги міста: “ось згори пострілами стріл жорстоко (руси й литовці) атакували і списами довгими, жбурляючи влучно (каміння)” [336, с. 220–222]. Під згаданим в тексті камінням так само варто запідозрити станкові каменомети. На озброєнні оборонців фортеці була і зброя ближнього бою, про що свідчить яскравий епізод поранення угорського короля Людовіка I: “Самого Людовіка у голову ударом важким дерев’яного молота чи калумптіти (Swlyok – угорська назва цієї зброї) поранили і самого на землю звалили” [336, с. 221].

Низка предметів, а саме універсальних як-от сокири, пізні масивні бойові сокири XIII–XV ст., списи і сулиці різних типів, не можна віднести до конкретного роду військ майнового прошарку. Хоча, масивні сокири навряд чи застосовувалися рицарями.

Відтак, головними організаторами торгівлі і виробництва озброєння були феодална верхівка і підконтрольне їй водчинне господарство. За рахунок контролю з боку князівської і феодалної влади мали функціонувати невеликі майстерні, які обслуговували укріплені пункти. Так само з боку влади регламентувалися торгівельні операції. На потреби вільного ринку працювали майстри міських посадів. До продукції озброєння було залучено велику кількість майстрів з обробки металів (чорних, так кольорових), обробки рогу, шкіри та дерева. Спостерігається чимала наявність предметів озброєння західного походження. Натомість, східний вектор торгівлі озброєнням не мав значних об’ємів.

На наш погляд, можна попередньо окреслити чотири головні формації війська у Галицько-Волинських землях княжої доби і відповідні їм підсистеми комплексу озброєння:

1). Важкоозброєна кіннота, кінні дружинники, еквівалентні рицарському міліарному тренду: кавалерійський спис (або піка?), меч, допоміжна зброя ближнього бою – булава, легка бойова сокира (чекан), зрідка – сулиця. Булави групи

П і бронзові литі кістені відігравали більше представницьку роль. Інколи міг застосовуватися складний лук. Головною ознакою було використання разом зі специфічним комплексом кінного спорядження (включно з обладунком бойового коня з сер. XIII ст.) повного захисного спорядження.

2). Легка кіннота, найімовірніше, формувалася із союзників-степовиків. Головним елементом наступального озброєння був складний лук. Як другорядні види наступальної зброї використовувалися шабля, кістень, піка, і, можливо, легка сокира і булава. Захисне спорядження використовувалося ситуативно, відносно майнових можливостей.

3). Важка піхота (чи просто піхота) використовувала як наступальну зброю древкову – списи (зокрема, рогатини), сокири (бойові та універсальні) булави, і, можливо, кістені. Ефективність забезпечувалася використанням схожого до дружинного захисного спорядження, головними елементами якого були щит і шолом.

4). Міське ополчення, яке часто не просто відокремити від пішців. Вочевидь, їхнє озброєння було або ситуативним, або близьким до пішців. З XIV ст. це типове озброєння міщан, зокрема корди, арбалети, щити, обладунок. Тобто, це ті вироби, якими міські цехи могли забезпечити себе самі, і які не були надто коштовні, як-от меч.

Проте, чітко розмежувати місцевий комплекс озброєння на підсистеми важко. Але, можна виокремити обов'язкові атрибути, такі як спис, меч і обладунок важкого рицаря, і складний лук в легкого вершника.

ВИСНОВКИ

Озброєння є важливою складовою матеріальної культури, у якій акумулюються головні технологічні рішення та інновації того чи іншого культурного простору. Озброєння як комплекс наступальних та оборонних засобів відображає стан та рівень розвитку ремесел, декоративно-ужиткового мистецтва, воєнної справи та військової організації. Реконструкція комплексу озброєння окремих культурно близьких регіонів (Галицької та Волинської земель), які упродовж XIII – пер. пол. XIV ст. становили єдине політичне утворення, дало змогу вперше виокремити регіональні особливості і чинники розвитку озброєння. Це надалі дасть змогу цілісніше прослідкувати військово-політичні, культурні та торгові контакти Галицько-Волинських земель. А також, розвиток тут пов'язаних із продукуванням озброєння ремесел.

Аналіз історіографії питання показав, що попри чималу зацікавленість в європейській науці історією зброї ще від XIX ст., питання локальних особливостей військової справи і озброєння на Галицько-Волинських землях не набуло належного висвітлення.

Віддаючи належне низці радянських дослідників, які вперше науково систематизували озброєння княжої доби із західних теренів України, варто вказати на відчутну їхню заангажованість, що призвело до дискусійних висновків. До того ж, питання регіональних особливостей мілітарної культури Галицько-Волинських земель у їхніх роботах було відкинуто на маргінез. Це, водночас, мало негативний вплив на пізніші студії.

Сплеск вітчизняних досліджень заданої теми припав на 1991–2015 рр. Чималий вплив на це мало збагачення джерельної бази матеріалами досліджень археологічних пам'яток княжої доби на Заході України, як-от літописні Дорогобуж, Перемиль, Володимир, наскельна фортеця Тустань в Уричі, Чорнівське городище на Буковині та ін. Від 2005 р. у колах польських археологів спостерігається чимале зацікавлення озброєнням княжої доби з пам'яток Сходу Малопольщі. Якісною

рисою цих праць є ґрунтовний методологічний апарат і детальна публікація знахідок.

Вищенаведене зумовило звернення до компаративного аналізу наявних писемних та археологічних джерел. Зокрема, було укладено і доповнено 15 каталогів, до яких увійшли відомі автору знахідки озброєння з Галицько-Волинських земель XII–XIV ст., які сумарно становлять понад 500 екз. До згаданих каталогів увійшли предмети, відомі автору з доступних на час написання роботи музейних колекцій, а також раніше опубліковані у фахові літературі.

За результатами здійсненого дослідження сформульовано такі висновки:

1. Комплекс озброєння військ Галицької і Волинської земель у XII–XIV ст. розвивався у руслі загальноєвропейських традицій із чітко вираженими регіональними особливостями, які були зумовлені деяким впливом номадичної мілітарної культури та традиціями місцевого зброярства.

2. Вже у XII ст. для Волині в озброєнні простежується чималий західний вплив, що фіксують як писемні джерела (зокрема, “Слово о Полку Ігоревім”) та низка археологічних знахідок, як-от серії т. зв. підписних мечів з майстровими клеймами на клинках. Західний вектор розвитку озброєння князівських дружин в Галицько-Волинських землях був основним упродовж усього досліджуваного періоду, не враховуючи спорадичних східних запозичень у XIII ст. Надалі ж, у XIV–XV ст. продовжують домінувати орієнтований на “рицарський мілітарний тренд” комплекс озброєння. Що, водночас, не виключає залучення легкої кінноти східного зразка.

3. На підставі каталогізації, встановлення контексту і типології знахідок озброєння, локалізації металообробних осередків і знахідок напівфабрикатів встановлено групи озброєння, які з великою імовірністю були місцевого виробництва. Це, зокрема, майже всі типи наконечників списів, недекоровані універсальні сокири, більшість лучних стріл і арбалетних болтів, сулиці, захисне спорядження, за винятком шоломів та пізніх латних обладунків.

4. Значний вплив на формування комплексу озброєння військ на Волині, а згодом у Галицько-Волинській державі мала князівська влада, яка, контролюючи

вотчинні ремісничі осередки та металообробні центри, була одним з головних організаторів зброярського ремесла. До того ж, князі могли регулювати торгівельні операції і організовувати закупівлі озброєння або сировини для його виготовлення. У Галицькій землі виготовлення озброєння і військового спорядження було прерогативою великих вотчинних господарств, боярських дворів.

5. На підставі каталогізації знахідок клинкової зброї встановлено, що упродовж XII–XV ст. притаманні для Сходу Європи мечі загальноєвропейської комплектації були головним видом клинкової зброї для цієї частини Русі. Низка таких мечів, зокрема їхні клинки, були імпортованими або трофейними, на що вказує клинкова епіграфіка. Проте, низка “сімей” ефесів монтувалися в місцевих монтажних-ремонтних майстернях. Зокрема, для XII–XIII ст. тут популярні бронзові елементи ефесів, які можуть бути як місцевими, так і імпортованими з регіонів Балтії. На підставі аналізу Галицько-Волинського літопису та контексту археологічних знахідок не підтвердилася теза радянських дослідників про поступове витіснення меча шаблею. Натомість для регіону Волині і Галицької землі упродовж усього середньовіччя домінантним видом довгої клинкової зброї залишається меч.

6. Комплекс короткої клинкової зброї, представленої нечисленними знахідками кинжалів і бойових ножів, значно урізноманітнюється упродовж XIV ст., коли під впливом міської культури із Заходу там набувають поширення корди і, можливо, тесаки.

7. На підставі місцевих ремісничих традицій та зовнішніх (переважно східних) запозичень та впливів у Галицько-Волинських землях склався специфічний комплекс деревкової та ударної зброї. Характерною його ознакою стали литі, статусні зіркоподібні булави та декоровані кістені, які у XIII ст. були переважно місцевими виробами. Здебільшого на місцевих традиціях розвинулася номенклатура легких і важких піхотних списів та бойових/універсальних сокир. З кін. XIII ст. з'являються черешкові-віялоподібні бойові сокири, запозичені в татар.

8. Властивими рисами комплексу металевих зброї в регіоні є відносно раннє співіснування складного луку, притаманного для Русі і кочовиків, і арбалету, який був запозичений у XII–XIII ст. із Заходу. У Галицько-Волинських землях, де у

XIII ст. відбувається сплеск оборонної архітектури, чималого розвитку у порівнянні зі сусідніми землями набула механічна артилерія. В оборонних пунктах Галицької землі відносно рано, можливо вже у сер. XII ст., з'являється арбалет, який використовується здебільшого для оборони укріплень. У XIII ст. арбалети вже відомі на Волині і застосовуються як для оборони укріплень, так і в польовому бою. Зі сплеском оборонного будівництва на Волині в XIII ст. пов'язане й поширення настінних металевих машин, існування яких зафіксують літописи та нечисленні археологічні знахідки. Згадка львівського хроніста Б. Зіморевича про Лева Даниловича як винахідника машин для здобування фортець свідчить про сплеск використання такого озброєння саме з XIII ст. Будівництвом і експлуатацією таких пристроїв займалися підпорядковані князям майстри, які залежали від їхнього замовлення. На сьогодні недостатньо джерел для виокремлення конкретних типів згаданої металевих артилерії. Попередньо, це були баробалісти на противагах і невробалістичні настінні машини, які метали кам'яні снаряди або важкі ковані болти, т. зв. настінні арбалети.

9. Виготовлення натільного обладунку (кольчужного та пластинчатого) в Подністров'ї відоме щонайменше з X ст., що сукупно із значною кількістю різночасових знахідок вказує на переважно місцеве походження таких виробів. Інша ситуація із захистом кінцівок (поножі, наручі та наплічники), яка могли як виготовлятися, так і імпортуватися для старшої дружини.

10. До появи повного білого обладунку шолом розвивався сепаратно від решти обладунку і був найкоштовнішим його елементом. За княжої доби мали місце як шоломи європейських зразків (латинські шоломи "Слова о полку Ігоровім"), так і вироби, які цілком могли бути імпортовані зі Сходу або виготовлені київськими або місцевими ремісниками. Саме шоломи найчастіше, разом з мечами, ставали цінним трофеєм.

11. Виробництвом деяких видів масової зброї, тобто такої, що потребувала постійного поповнення, займалися як зброярі, так і ковалі широкого профілю. До таких виробів можна віднести бойові/універсальні сокири, списи різних типів, прості булави (виокремлені нами в групу I), і у випадку дружинних військ –

натільний обладунок (кольчужний та пластинчатий). До того ж, на таких пам'ятках, як наскельна фортеця в Уричі і городище у волинському Перемилі, зафіксовано сліди невеликих майстерень, які за аналогією з подібними пам'ятками у Європі були орієнтовані на потреби гарнізонів місцевих укріплень. Такі майстерні виготовляли здебільшого нескладні вироби, як-от лучні стріли, арбалетні болти, та займалися ремонтно-монтажними роботами.

11. Певну групу озброєння могли виготовляти майстри широкого профілю – ковалі та бронзоліварники. До того ж, у першому випадку це були здебільшого утилітарні та універсальні предмети (сокири, списи, ножі), а в другому – бронзові декоративні елементи озброєння, що поєднували утилітарну та представницьку функцію, як-от кістені, булави, елементи руків'я меча та окуття піхов. Виробами місцевих бронзоліварників були бронзові кістені, зіркоподібні булави, виокремлені в групу II, та можливо типові для культури балтів окуття піхов меча. Останні могли копіюватися з привізних балтійських зразків. Представницькі (парадні?) литі булави виготовлялися і в Києві. Проте, низка серійних виробів і концентрація знахідок вказує на Галицько-Волинські землі як головний осередок подібних виробів, звідки вони експортувалися у сусідні землі. Це не виключає наявності якогось відсотку київського імпорту.

12. Виготовлення озброєння не завжди було пов'язане тільки з металообробкою. Важливими складовими галузями зброярства були деревообробка, обробка шкіри та кістки. Окремий фах лучників, які відомі у Холмі вже у сер. XIII ст., поєднував використання деревини, кістки і різних органічних матеріалів одночасно. Чимбарський осередок у Львові пов'язаний з переозброєнням військ і виготовленням шкіряних обладунків та, можливо, сумок і накидок для перевезення озброєння.

13. Встановлено, що т.зв. воєнні реформи Романовичів у др. пол. XIII ст. не призвели до широкого упровадження на озброєння монгольського зразка, за винятком шкіряних і комбінованих обладунків вершника і бойового коня. Ці перетворення відбулися лише в особистій дружині Романовичів. Після 1260-х рр. ні

писемні, ні інші джерела не фіксують такого озброєння. Натомість спостерігаються здебільшого загальноєвропейські тенденції.

14. З кін. XIII і упродовж XIV ст. під впливом польських земель і німецьких колоністів осередками зброярського ремесла стають великі міські центри, зокрема Холм, Львів, Володимир. Це поглибило проникнення західних зразків озброєння як шляхом торгівлі, так і завдяки появі місцевих виробів відповідних типів. До таких виробів, які водночас типові для міської мілітарної культури середньовіччя, можна віднести мечі, корди, властиві для пізнього середньовіччя, універсальні і бойові сокири (інколи містять зображення), арбалети, білий латний обладунок європейського взірця та, можливо, згодом і рання вогнепальна зброя. Остання з'являється наприкінці вказаних хронологічних меж.

15. Було виокремлено три орієнтовні етапи розвитку озброєння у Галицькій і Волинській землях: 1). XII поч. – XIII ст. – побутування типового для Русі комплексу озброєння з відчутними західними впливами; 2). сер. XIII ст. – військові реформи Романовичів, які супроводжувалися інтенсивністю виготовлення озброєння і контролем князівської влади над ремеслом і торгівлею та епізодичним впровадженням східних зразків озброєння; 3). з кін XIII–XV ст. домінують західні впливи за посередництва військово-політичних контактів з польськими землями і Тевтонським орденом; поява зброярів в цехах великих міст, що не призвело до суцільного витіснення місцевої зброярської традиції, яка збереглася і в період ВКЛ.

Встановлено, що певною особливістю розвитку озброєння в Галицько-Волинських землях було постійне сусідство і залучення до воєнних операцій сусідніх кочівників, зокрема половців. Проте, це не мало тотального впливу на мілітарні технології місцевих дружин. Можна говорити хіба що про спорадичне запозичення тих чи інших елементів східного озброєння, зокрема шоломів. Проте, варто зауважити широке використання тутешніми воїнами складних луків місцевого виготовлення, можливо, подібних до кочівницьких.

Цікаво, що привнесені із Заходу види військового спорядження і традиційні для місцевого виробництва довгий час співіснують. Подібно до цього у XIV ст.

головними формаціями феодального війська тут виступають рицарі та легка кавалерія кочового типу.

Попри розташування Галицько-Волинських земель на перехресті торгівельних шляхів, східний чи ромейський імпорт зброї малопомітний, натомість значно більше підстав говорити про центрально-європейський імпорт та трофеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Писемні джерела:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. 432 с.
2. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. 2-е изд. под ред. А. Шахматова. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. 938 с.
3. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Львів: НТШ імені Шевченка, 2004. 1283 с.
4. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под ред. акад. Е.Ф. Карского. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Восточная литература, 1962. Т.1, VIII. 578 с.
5. Мартин Груневег (отец Венцеслав): духовник Марины Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А. Л. Хорошкевич. Москва, 2013. 384 с.
6. Радзивиловская летопись. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/840/Radzivilovskaya%20letopis.pdf> (дата звернення: 22. 06. 2021).
7. Рубрук Вильгельм, Карпини Иоанн Плано. История Монголов. Путешествие в восточные страны. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1911. 232 с.
8. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. URL: <http://izbornyk.org.ua/slovo/slovo.htm> (дата звернення: 27. 09. 2021).
9. Najstarsza księga miejska. *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*. 1382–1389. Lwów, 1892. Т. I. 164 s.
10. Zimorowicz J. B. *Opers quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur*. Leopoli, 1899. 423 p.

Література:

11. Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ, 2010. С. 1029–1049.

12. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романовича Славетні постаті Середньовіччя. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. Вип. 3. 240 с.
13. Алешковский М. Х. Курганы русских дружинников XI–XII вв. *Советская археология* / Отв. ред. А. В. Арциховский. Москва: Изд-во “Наука”, 1960. № 1. С. 70–90.
14. Антипов И. В. Оборонительные башни “волынского типа” в системе укреплений городов Западной Руси. *Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции.* Санкт-Петербург, 6–9 октября 1998 г. Санкт-Петербург, 1998. С. 193–197.
15. Антипов И. В. Волынские башни. *Археологические вести.* Санкт-Петербург, 2012. Вып. 18. С. 152–161.
16. Анучин Д. Н. О некоторых формах древнейших русских мечей. *Труды VI Археологического Съезда.* Одесса, 1886. Т. 1. С. 235–252.
17. Анучин Д. Н. О древнем луке и стрелах. *Труды V археологического съезда в Тифлисе в 1881 г.* Москва: Тип. А. И. Мамонтова, 1887. С. 337–411.
18. Арендт В. В. Военно-исторический музей в Москве. *Военный вестник.* 1926. № 25. С. 19–23.
19. Арендт В. В. Древнее оружие Московской оружейной палаты. *Строительство Москвы.* 1927. № 3. С. 20–35.
20. Арендт В. В. Где и когда был изобретен порох. *Искры науки.* 1928. № 12. С. 453–454.
21. Арендт В. В. Палаш боярина Измайлова. *Труды секции археологии Рос. ассоциации н.-и. ин-тов общест. наук.* 1928. Т. 4. С. 21–27.
22. Арендт В.В. Булат. *Искры науки.* 1929. № 1. С. 26–28.
23. Арендт В. В. К вопросу о “мечах харалужных” “Слова о полку Игореве”. *Сб. статей к сорокалетию ученой деятельности акад. А. С. Орлова.* Ленинград: Изд-во АН СССР, 1934. С. 335–342.
24. Арендт В. В. Греческий огонь. (Техника огневой борьбы до появления огнестрельного оружия). *Архив истории науки и техники.* 1936. Вып. 9.4. С. 151–204.

25. Арендт В. В. К истории средневековой артиллерии. Генезис и развитие конструкции казnozарядных пушек 14 в. *Архив истории науки и техники*. 1936. Вып. 7. С. 297–323.
26. Арендт В. В. О технике древнего клинкового производства. *Архив науки и техники. Труды Института истории науки и техники*. Москва, 1936. Вып. 8. С. 161–189.
27. Артемьев А., Гайдуков П. Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Новгород, 1995. Вып. 9. С. 202–206.
28. Артемьев А. Р., Молчанов А. А. Древнерусские предметы вооружения с княжескими знаками собственности. *Российская археология*. Москва, 1995. №2. С. 188–191.
29. Артемьев А. Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. *Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова*. Москва: Наука, 2004. С. 143–152.
30. Арциховский А. В. Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. 1934. № 11–12. С. 35–60.
31. Арциховский А. В. Раскопки 1930 года в новгородской земле. *Советская археология*. 1936. Вып. I. С. 187–194.
32. Арциховский А. В. Раскопки в новгородской земле. *Советская археология*. 1936. Т. 1. С. 187–194.
33. Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва: Изд-во МГУ, 1944. 214 с.
34. Арциховский, А. Русское оружие X–XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*. Вып. 4. Москва, 1946. С. 3–17.
35. Арциховский А. В. Оружие. *История культуры Древней Руси. Домонгольский период* / под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера и М.А. Тихановой. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 1. С. 417–438.

36. Арциховский А. В. Археологические данные по варяжскому вопросу. *Культура Древней Руси*. Москва: Наука, 1966. С. 36–41.
37. Арциховский А. В. Оружие. *Очерки русской культуры XIII–XV вв.* Москва, 1969. Ч. 1. С. 389–416.
38. Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича. *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси*. Киев, 1980. С. 133–150.
39. Бакалець О. Нові знахідки ковальських виробів з Болохівської землі XII–XIII ст. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 110–112.
40. Баран В. Археологічні дослідження давнього Галича. *Українознавство*. 2009. №2. С. 210–214.
41. Баранов Г. В. Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX–XI вв. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. Симферополь-Тюмень-Нижневартовск, 2017. Вып. 9. С. 248–283.
42. Баранов Г. В. Навершие булавы с клювовидным выступом с территории Винницкой области. *Материалы по археологии и истории Античного и Средневекового Крыма*. Москва-Тюмень-Нижневартовск, 2018. №10. С. 259–265.
43. Бектинеев Ш. И. Булавы и кистени XI–XIV вв. *Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследванні*. Мінск, 1993. С. 99–106.
44. Белецкий С. В. О знаках на роговом кистене из Минска. *Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология)*. Минск, 1982. С. 20–26.
45. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі. *Археологія*. 1998. № 2. С. 138–147.
46. Бережинський В. Г. Виготовлення зброї в давньоруській державі. Київ, 2000. 243 с.
47. Бережинский В. К вопросу о производстве древков стрел для луков кочевниками Восточной Европы раннего средневековья. *Альманах история оружия*.

Научно-производственно-коммерческое общество с ограниченной ответственностью “ДИАНА-92”. 2008. №1. С. 55–62.

48. Бережинский В. Г. О некоторых наработках и проблемах украинского исторического оружиеведения (по материалам истории средневекового вооружения). *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 459–464.

49. Бережинський В. Мілітарія Київської Русі. *Стародавній світ*. Київ, 2014. 369 с.

50. Бехайм В. Энциклопедия оружия. Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в. Санкт-Петербург, 1995. 485 с.

51. Бірюліна О., Куснеж Є. Спроба атрибуції орнаментованої сокири з фондів Волинського краєзнавчого музею. *Сторінки воєнної історії Волині. Збірник статей*. Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 74–78.

52. Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций. Москва: Центрполиграф, 2008. 256 с.

53. Бобров Л. Шлем “цзиньского типа” из Внутренней Монголии. *Военная археология. Сборник материалов семинара при ГИМ*. 2008. Вып. 1. С. 106–115.

54. Бохан Ю. Баявья нагалоўі ў вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI стагоддзя. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. 1996. Т. 10. С. 89–111.

55. Бохан Ю. Структура войска Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XIV–XV ст. *Castrum, urbis et bellum. Зборнік навуковых прац. Прысвячаецца памяці прафесара Міхася Ткачова*. Баранавічы: Баранавіцкая ўзбуйнёная друкарня, 2002. С. 79–89.

56. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. Мінск: УП Экаперспектыва, 2002. 336 с.

57. Бохан Ю. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. Мінск: Беларуская навука, 2008. 449 с.

58. Бохан Ю. Еще раз к вопросу об особенностях вооружения белорусских земель Великого Княжества Литовского в конце XIV–XV вв. *History of Antique Arms. Researches 2016*. Киев, 2017. Vol. I. С. 203–223.
59. Бранденбург Н. Е. Исторический каталог Санкт-Петербургского Артиллерийского музея. Санкт-Петербург, 1877. 313 с.
60. Бузденков Д. Е. К вопросу об ориентализации московского войска на основе летописных известий о московско-новгородских боях под Русой в 1456 г. и на Шелони в 1471 г. *История военного дела: исследования и источники*. 2017. Спецвыпуск V. Стояние на реке Угре 1480-2015. Ч. III. С. 706–737.
61. Буковський І. В. Деякі технологічні особливості виготовлення середньовічного меча. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139 (1). С. 142–146.
62. Вайтюк О. До питання реєстрації та реконструкції булави із експозиції КЗ “Культурно-археологічний центр “Пресопниця” Рівненської обласної ради. *Археологічні зошити з Пересопниці*. Пересопниця, 2015. Вип 3. С. 11–14.
63. Валентирова К. М. Холодна зброя з затонулого італійського судна XIII сторіччя. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*. 2015. С. 64–72.
64. Валентирова К. М. Баселард в озброєнні середньовічних мореплавців Північного Причорномор’я. *Межибіж. Науковий вісник. Матеріали Археологічних читань в Державному історико-культурному заповіднику “Межибіж” 2016–2020 рр.* Межибіж, 2021. №1–2. С. 123–128.
65. Васин Д. В. Доспешные пластины конца XIV – начала XV в. из фондов Гродненского Государственного Историко–Археологического музея. *Гадавік студэнцкага навукова – даследчага гуртка “Ніка”*. Гродно, “ЮрСаПринт”, 2020. Т. 4. С. 108–144 с.
66. Васин П. А. Меч или сабля? (к вопросу о соотношении мечей и сабель на вооружении русских воинов в эпохи высокого и позднего Средневековья). *История военного костюма: от древнего мира до наших дней. Материалы V и VI Международных военно-исторических конференций* / Под. ред. А. В. Арановича, Д. Ю. Алексеева. Санкт-Петербург, 21 ноября 2019 г. и 3 декабря 2020 г.: Сб. научных статей. 2020. С. 51–93.

67. Вашета М. П. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року. *Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]*. Рівне: “Волинські старожитності”, 2012. Вип. X. С. 244–247.
68. Верхотурова М. Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда з колекції Львівського історичного музею “Археологія & Фортифікація України”. *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам’янець-Подільський: ПП Буйницькй О.А., 2016. С. 212–216.
69. Вилинбахов В. Б. К истории огнестрельного оружия в Древней Руси. *Советская археология*. Москва, 1960. № 1. С. 284–288.
70. Винклер П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. Санкт-Петербург: Типография И. А. Ефрона, 1894. 336 с.
71. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII-XIII ст. *Болохівська земля. До 800-річчя Губина*. Київ-Кам’янець-Подільський-Хмельницький-Старокостянтинів, 2004. Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років. 208 с.
72. Відейко М. М. Питання реконструкції озброєння учасників Грюнвальдської битви: Київська хоругва. *Археологія і давня історія України*. Київ: ІА НАНУ, 2011. Вип. 5. Археологія: від джерел до реконструкцій. С. 231–240.
73. Власова Г. М. Мастерские костерезов в Звенигороде. *Записки Одесского археологического общества*. Одесса, 1967. Т. 2 (35). С. 228–235.
74. Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII–X вв. *Советская археология*. 1979. №2. С.70–76.
75. Вознесенская Г. А. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев, 1990. С. 83–91.
76. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов’ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). Київ, 1996. 188 с.

77. Вознесенская Г. А. Археометаллография в изучении кузнечного производства Южной Руси. *Археология і давня історія України: Збірник наукових праць*. Київ: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 88–93.
78. Возний І. П., Федорук А. В. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території верхнього Прута та середнього Дністра. *Вісник інституту археології*. 2003. Вип. 8. С. 53–64.
79. Возний І. П. Вістря стріл X–XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: Зб. наук. праць*. 2010. № 670. С. 31–39.
80. Возний І. Спорядження вершника X–XIV ст. з поселень Сірето-Дністровського межиріччя. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: наук. зб.: матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* Львів, 2010. С. 11–15.
81. Возний І. Залізобробне ремесло та вироби з чорного металу за матеріалами відкритих поселень X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Питання історії України*. Чернівці, 2011. Т. 14. С. 183–189.
82. Возний І. П., Федорук А. В. Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром. *Археологія*. №4. 2012. С. 62–73.
83. Возний І. Ознайомлення земель південної периферії Галицької Русі з використанням каменеметальних машин. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія*. Львів, 2012. №724. С. 36–48.
84. Возний І. Середньовічні корди з території Середнього Подністров'я. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці–Вижниця, 2013. Т. 2. С. 53–61.
85. Возний І., Федорук А. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра. *Вісник Інституту археології Львівського університету*. 2013. Вип. 8. С. 53–64.
86. Возний І. П. Соціальна організація ремесла на поселеннях Прут-Дністерського межиріччя у X – першій половині XIII ст. *Вісник Інституту археології*. 2016. Вип. 11. С. 78–90.

87. Возный И. П. Клинковое оружие XII–XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра. *В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Р.Д. Руссева. Stratum plus. Культурная антропология. Археология.* Кишинев: Университет «Высшая антропологическая школа». 2019. С. 309–330.
88. Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України.* Збірник наукових праць. Київ, 1991. С. 10–23.
89. Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.). Склад, суспільна та політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с.
90. Войтович. Л. В. Військо і військова організація. *Історія української культури.* Київ: Наукова думка, 2001. Т. 2. XIII – середина XVII ст. С. 93–108.
91. Войтович Л. В. Торгівля і торговельні шляхи. *Історія української культури.* Київ, 2001. Т.2. XIII - середина XVII ст. С. 81–92.
92. Войтович Л. До волинського літописання. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць.* 2004. Вип. VIII. С. 70–76.
93. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Ін-т українознав. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
94. Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”.* Держава та армія. 2006. № 571. С. 89–93.
95. Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології.* Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2007. Вип. 2. С. 74–79.
96. Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. “Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008”. Галич 2008. С. 3–18.
97. Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства. *Русин. Международный исторический журнал.* Отв. ред. С. Г. Суляк. Кишинев, 2011. № 3 (25). С. 5–41.

98. Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII-XIII. *Фортеця: збірник заповідника "Тустань"*. Львів: Колір ПРО, 2012. Кн. 2. С. 148–157.
99. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2014. 475 с.
100. Войтович Л. Чорна металургія у Галицькій землі у IX–XIV століттях. *Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Винники*. Винники–Жешів–Львів: 2015. Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. С. 298–310.
101. Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 45–146.
102. Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. ЛП. Москва: наука, 1953. С. 10–16.
103. Волощук М. „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. 186 с.
104. Волощук. М. Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонай-менування на прикладі Галицької землі X–XIV ст. *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ - Краків: Лілея НВ, 2018. Series II. Vol. 4 : Середньовічна Русь: проблеми термінології. С. 265–295.
105. Воронин Н. Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1933 гг.). Материалы и исследования по археологии. №41. Москва, 1954. 237 с.
106. Голездренко О. Львівський цех мечників. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін. Дрогобич: Коло, 2005. Вип. IX С. 194–201.
107. Гончаров Р. Райковецкое городище. Киев: Изд-во АН УРСР, 1950. 153 с. + XXXII табл.
108. Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. *АПУРСР*. 1955. Т. 5. С. 22–31.

109. Гопак В. Д., Дьяченко А. Г. Техника изготовления клинков древнерусских мечей бассейна Северного Донца. *Советская Археология*. 1984. № 4. С. 252–255.

110. Горбунов В. В. Появление и развитие конского доспеха у кочевников Центральной Азии. *Современные решения актуальных проблем евразийской археологии* / Отв. ред. А. А. Тишкин. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2018. Вип. 2. С. 150–155.

111. Горелик М. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV – начала XV в. *Куликовская битва в истории нашей Родины (материалы юбилейной научной конференции)*. Москва, 1983. С. 244–270.

112. Горелик М. В. Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.). *Археология, этнография и антропология Монголии: Сб. статей*. Отв. ред. А. П. Деревянко. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1987. С. 163–208.

113. Горелик М. В., Фомичев Н. М. Рыцарские доспехи XIV века из Азова. Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989. С. 73–78.

114. Горелик М. В., Дорофеев В. В. Погребение золотоордынского времени у села Таборовка. *Проблемы военной истории народов Востока*. Москва, 1990. Вып. 2. С. 119–132.

115. Горелик М. В. Оружие древнего Востока (IV тыс. до н.э. – IV в. до н.э.) Москва: Наука, 1993. 349 с.

116. Горелик М. В. Спорные вопросы истории средневекового оружия Евразии. *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы Международной конференции 2–5 сентября 1998 г.* Санкт-Петербург, 1998. С. 266–268.

117. Горелик М. Армии монголо-татар X–XIV вв. Воинское искусство, оружие, снаряжение. Москва: Восточный горизонт, 2002. 84 с.

118. Горелик М. В. Шлемы и фальшьоны: два аспекта взаимовлияния монгольского и европейского оружейного дела. *Стени Евразии в эпоху средневековья*. Донецк, 2003. Т. 3: Половецко-золотоордынское время. С. 231–244.

119. Горелик М. В. Половецкая знать на золотоордынской военной службе. *Роль номадов евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова*. Алматы, 2010. С. 127–186.
120. Городцов В. А. Описание холодного оружия Исторического музея (копья). *Труды Исторического музея*. Москва, 1911. С. 17–24.
121. Городцов В. А. Описание холодного оружия. Копье и пика. *Отчет Императорского Российского исторического музея имени императора Александра III в Москве за 1911 г. Приложение*. Москва: Синодальная типография, 1913. С. 17–38.
122. Господаренко О. В. Італійські колонії чорноморського регіону в XIII–XV ст.: між Візантією і Трапезундом. *Історія торгівлі, податків та мита: Тези доповідей Сьомої міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня*. Дніпро. 2013. С.15–16.
123. Греков В. Математичний розрахунок фізичних параметрів кольчуг Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст. *Воєнна історія*. 2011. №5. С. 80–85.
124. Греков В. Д. Наступальне озброєння воїнів Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст.: спроба типологізації на прикладі списів. *Вісник Черкаського університету. Сер. Іст. науки*. 2011. Вип. 212. С. 40–46.
125. Греков В. Д. Бойові сокири Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія “Історія та географія”. 2012. Вип. 43. С. 21–26.
126. Греков В. Д. До питання історії захисного обладунку воїнів Південно-Західної Русі X – першій половині XIII ст. *Вісник Національного університету “Львівська Політехніка”. Держава та армія*. №724. 2012. С. 49–55.
127. Греков В. Д. Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2013. 17 с.
128. Греков В. Реконструкція військової справи Південно-Західної Русі та Галицько-Волинського князівства на основі давньоруських літописів. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р.* Київ, 2014. С. 16–19.

129. Гринчишин Б. В. Проблеми типології і датування середньовічних мечів. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. 2012. № 724: Держава та армія. С. 25–31.
130. Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa і типу XX (за Е. Окшоттом) з території України. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.)*. Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. С. 73–76.
131. Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць*. 2013. № 752. С. 14–18.
132. Гринчишин Б. До проблеми фехтування в XIII–XV ст. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р.* Київ, 2014. С. 20–23.
133. Гринчишин Б. В. Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 89–95.
134. Гринчишин Б. В. Клинкова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII–XIV ст: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Національний університет “Львівська Політехніка” Львів, 2016. 279 с.
135. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти томах., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1991. Т. V. 687 с.
136. Гудзий Н. К. Галицко-Волынская летопись. *История русской литературы: В 10 т.* Москва; Ленинград, 1945. Т. II. Ч. 1. Литература 1220-х – 1580-х гг. С. 23–32.
137. Гулько Г. До питання про типологію окремих наконечників стріл та списів, знайдених у 2008 році на Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*. Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 18–23.
138. Гупало В. До питання про “особливі печі” у давньому Звенигороді на Білці. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2009. Вип. 13. С. 127–153.

139. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2014. 532 с.
140. Гурин М. Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. Минск: Наука и техника, 1987. 149 с.
141. Гуцул В. М. Бойові мечі з музейної колекції Ужгородського замку. Львів: Просвіта, 2008. 72 с.
142. Гуцул В. Мечі з Райковецького городища: історико-зброєзнавча студія. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 27. С. 66–73.
143. Гуцул В. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2009. №16. С. 78–91.
144. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. Київ, 2011. 22 с.
145. Даркевич В. К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным). *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1973. №138. С. 95–103.
146. Двуреченский О. В. Холодное оружие Московского государства XV–XVII веков. Тула: Государственный музей-заповедник “Куликово поле”, 2013. 536 с.
147. Джанполадян Р. М., Кирпичников А. Н. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале. *Эпиграфика Востока*. Вып. XXI. 1972. С. 23–29.
148. Добрянський В. Тюркська шабля XII–XIII ст. з с. Ягільниця. *Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 68–74.
149. Довгань П. М. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська. *Вісник Інституту археології*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. Вип. 4. С. 22–45.

150. Довгань П. М., Рак Т. О. Меч з городища літописного Бужська. *Вісник Інституту археології*. 2010. Вип. 5. С. 170–175.
151. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича. *КСИА АН УССР*. 1955. Вып. 4. С. 12–137.
152. Довженок В. Й., Гончаров В. Й., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. Київ, 1966. 148 с.
153. Довженок В. Оружие. *Археология Украинской ССР*. Т. 3. Киев, 1986. С. 455–461.
154. Дорошко В. В. “Защитное вооружение из раскопок Византийского Херсона”. *Владимирский сборник*. Калининград, 2016. С. 61–72.
155. Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX–XIV веков. Москва: Издательство Московского университета, 1984. 137 с.
156. Дружинина И. Шестопер из кургана у станицы Абинская (по материалам раскопок В. Г. Тизенгаузена в Кубанской области, 1879 г.). “*Археология Евразийских степей*”. 2017. № 5. С. 99–107.
157. Дук Д. У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы у 2007 г. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. Мінск, 2011. Вып. 21. С. 47–48.
158. Дьячков С. В. Бригандина арбалетчика из Чембало. *Древности, 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харків, 2010. С. 273–289.
159. Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV—XV вв.). *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков, 2011. Т. 10. С. 206–226.
160. Дьячков С. В. Консульский замок генуэзской крепости Чембало XIV–XV вв. *Генуэзская Газария и Золотая Орда* / Ред. С. Г. Бочаров, А.Г. Ситдигов. Кишинев: Stratum Plus, 2019. Т. 2. С. 771–790.
161. Евглевский А., Потемкина Т. Восточноевропейские поздне-кочевнические сабли. *Степи Европы в эпоху средневековья*. 2000. Т. 1. С. 117–179.
162. Ермолов Л. В. Сложносоставной монгольский лук. *Корейские и монгольские коллекции в собраниях МАЭ: Сб. Музея антропологии и этнографии*. 1987. Т. 41. С. 149–155.

163. Жуков К. А., Коровкин Д. С. *Западноевропейский доспех Раннего Ренессанса*. Санкт-Петербург: Издательство СПГУТД, 2005. 112 с.
164. Жуков К. А. К истории шатровидных шлемов на Руси XIII–XV вв. *Куликово Поле и Юго-Восточная Русь в XII–XIV вв.* Тула, 2005. С. 216–235.
165. Жуков К. А. Русские сфероконические шлемы развитого средневековья. *Воин*. 2009. № 18. С. 18–27.
166. Заремба О. Меч XIV–XV ст. з фондів К-ПДІМЗ. *Археологія та фортифікація середнього Подністров'я. II Всеукраїнська науково-практична конференція К-ПДІМЗ*. Кам'янець-Подільський: “Медобори 2006”, 2012. С. 101–105.
167. Заремба А. Мечи XIV–XV веков в музеях юго-западной Украины. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула, 2014. С. 176–185.
168. Зінчишин І. Обстеження стародавньої Теревовлі. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції)*. Івано-Франківськ–Галич 1998. С. 19–21.
169. Златогорський О. Є. Археологічні дослідження в с. Пересопниця. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 398–399.
170. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. (Серія «Втрачена хронологія»). Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. 166 с.
171. Измайлов И. Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии: X – начала XIII в. Казань: Магадан, 1997. 213 с.
172. Измайлов И. Л. Защитники Стены Искандера: вооружение, военное искусство и военная история Волжской Булгарии X–XIII вв. Казань: Татарское книжное издательство, 2008. 206 с.
173. Івануц М. Класифікація металних машин Давньої Русі. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ–Глухів, 2009. Вип. 2. С. 41–48.
174. Івануц М. До питання про існування і тактику застосування металної артилерії та облогової техніки в Давній Русі. *Воєнна історія Галичини та*

Закарпаття: наук. зб.: матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. Львів, 2010. С. 23–27.

175. Івануц М. Г. Вогонь як засіб боротьби із укріпленнями противника у Давній Русі. *Сівєричина в історії України: Збірник наукових праць*. Київ, 2011. Вип. 4. С. 106–112.

176. Івануц М. Зародження і розвиток мистецтва облоги укріплень у стародавніх слов'ян. *Воєнна Історія*. Київ, 2011. № 2(56). С. 5–12.

177. Івануц М. Зародження та розвиток тактики облогового бою у монголо-татар. *Сівєричина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ–Глухів, 2013. Вип. 6. С. 142–147.

178. Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1971. Вип. 6. С. 83–100.

179. Ісаєвич Я. Д. “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами: к. 10 - н.11 вв. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва: Наука, 1972. С. 107–124.

180. Йотов В. Въръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Варна: Книгоиздателство Зограф, издателство Абагар, 2004. 218 с.

181. Казакиявичюс В. Шлем из Павирвите-Гудай. *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ, 1998. С. 133–135.

182. Каинов С. Ю. Наконечники ножен мечей из Гнѣздова. Государственный Исторический Музей, Отдел Оружия, Москва. *Acta Militaria Mediaevalia*. Krakow–Sanok, 2009. Vol. V. С. 79–110.

183. Каинов С. Ю., Михайлов К. А. Находки деталей сложносоставного лука на территории Древней Руси и их культурная атрибуция. *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран* / Отв. ред. Е.Н. Носов, С.В. Белецкий. Москва: “Ломоносов”, 2010. Т. I. С. 321–341.

184. Каинов С. Ю., Авдеенко Е. Е. Литые наконечники ножен мечей (по материалам Троицкого раскопа Новгорода Великого). *Археологические вести*. Санкт-Петербург, 2012. № 18. С. 145–151.

185. Каинов С. Ю., Кулешов Ю. А. Боевые полумаски Восточной Европы в свете последних находок и новых исследований. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. №6. 2014. С. 83–98.

186. Каинов С. Ю. Начальные этапы формирования древнерусского комплекса боевых средств. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула, 2014. С. 97–101.

187. Каинов С. Ю., Олейников О. М. Модель для изготовления деталей наконечников ножен мечей (Власьевский 2 раскоп, Великий Новгород). *Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы XXIX научной конференции, посвященной 150-летию Новгородского музея-заповедника, Великий Новгород, 27-29 января*. В. Новгород, 2015. Вып. 29. С. 217–225.

188. Каинов С. Ю., Петров М. И. Доспешная мастерская XII века на территории Славенского конца средневекового Новгорода. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Вып. 32. 2019. С. 243–254.

189. Каинов С. Ю., Щедрина А. Ю. Кольчужный доспех и кольчужные кольца из раскопок Гнёздова. *Гнёздовский археологический комплекс: Материалы и исследования*. Вып. 2. Труды Государственного исторического музея. Москва, 2021. С. 157–187.

190. Калініченко В., Прохненко І. Середньовічний меч із с. Богдан Рахівського району Закарпатської області України. *Карпатика*. 2014. Вип. 43. С. 210–229.

191. Калініченко В., Пивоваров С., Ільків М. Деталі середньовічних мечів з Чорнівського городища XIII ст. “*Археологія & Фортифікація України*”. Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. Кам’янець-Подільський, 2019. С. 101–107.

192. Калініченко В., Пивоваров С., Ільків М. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 2018–2019 рр.). *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів: ПРОСТІР-М, 2020. Кн. 4. С. 179–189.

193. Каменский А. Н., Кулешов Ю. А. Защита конечностей в комплексе вооружения древнерусского воина (по материалам Великого Новгород). *Военная*

археология: Сборник материалов Проблемного совета “Военная археология” при ГИМ. Москва, 2014. Вып. 3. С. 147–183.

194. Кардини Ф. *Истоки средневекового рыцарства* / Пер. с ит. В. Гайдука. Москва, 1987. 384 с.

195. Келлер О. Б. Магдебурзьке право та інші форми міського права у великих населених пунктах Центрально-Східної Європи: порівняльний податковий аналіз. *Аннали юридичної історії*. 2018. Том 2. № 1–2. С. 38–62.

196. Кирпичников А. Н. Военное дело средневековой Руси и появление огнестрельного оружия. *Советская археология*. Москва, 1957. № 3. С. 60–76.

197. Кирпичников А. Метательная артиллерия Древней Руси. (Из истории средневекового оружия VI–XV вв.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1958. Вып. 77. С. 7–51.

198. Кирпичников А. Н. Русские шлемы X–XIII вв. *Советская археология*. Москва, 1958. Вып. 4. С. 47–69.

199. Кирпичников А. Шлем XI в. из Юго-Западной Руси. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 230–234.

200. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли. IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград, 1966. Вып. 1. 142 с.

201. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград: Наука, 1966. Вып. 2. 186 с.

202. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград: Наука, 1971. Вып. 3. 92 с.

203. Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36, Москва–Ленинград: Наука, 1973. 140 с.

204. Кирпичников А. Н. 1975. Мечи из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1975. № 144. С. 30–34.

205. Кирпичников А. Н. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград: Издательство “Наука”, 1976. 104 с.
206. Кирпичников А. Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР.* 1978. Вып. 155. С. 80–87.
207. Кирпичников А. Н., Медведев, А. Ф. Вооружение. *Древняя Русь: Город, замок, село.* Ред. Б. А. Кольчина. Москва, 1985. С. 298–363.
208. Кирпичников А., Коваленко В. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане). *Археологические вести.* Санкт-Петербург, 1993. Вып. 2. С. 122–134.
209. Кирпичников А. Н. Булавы и кистени из коллекции И. Хойновского в собрании музея Войска Польского. *Археологические вести.* Санкт-Петербург, 2000. № 7. С. 229–235.
210. Кирпичников А. Н. Допрос с пристрастием. Судьба историка оружия Всеволода Арендта. *Σίσυφια.* Санкт-Петербург, 2000. С. 399–404.
211. Кірпічніков А., Коваленко В. Орнаментовані та підписні клинки шабель раннього середньовіччя (за знахідками у Росії, Україні та Татарстані). *Ніжинська старовина: Історико-культурний збірник.* 2006. Вип. 1(4). С. 13–25.
212. Кирпичников А. Н. Раннесредневековые золочёные шлемы. Новые находки и наблюдения. Санкт-Петербург: ИПК “Вести”, 2009. 61 с.
213. Кирпичников А.Н. Вооружение древнего “Изяславля”. *Летописный “Изяславль”:* Большое Шепетовское городище в свете археологии. Том I: Материалы раскопок М.К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов. Санкт-Петербург, 2020. С. 53–116.
214. Кійко В. І. Історіографія розвитку військової справи у Галицько-Волинському Князівстві. *Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка”.* № 634. 2008. С. 134–139.
215. Кійко В. І. Військова справа у Галицькому та Волинському князівствах в XI–XIV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22

“Військова історія”. Національний університет “Львівська політехніка”. Львів, 2009. 20 с.

216. Коваль І., Пашин Р. На Замковій горі. *Прапор Перемоги*. Галич, 1985. 26 грудня.

217. Коваль І., Миронюк І. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 144 с.

218. Коваль І. Художнє оздоблення зброї Галицько-Волинської Русі Х–XIV століть. *Галич і Галицька земля, Матеріали міжнародної наукової конференції Галич, 30–31 жовтня*. Галич, 2014. С. 69–83.

219. Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ, 2015. 320 с.

220. Козак М. Зброя князя, воєвод і дружинної еліти у Галицько-Волинській державі, “*Записки Львівського медієвістичного клубу*”. 2017. Вип. 2. С. 59–74.

221. Козак М. Булава як елемент озброєння воїна Галицького та Волинського князівств у XI–XIV століттях. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / За ред. Л.В. Войтовича. Львів, 2018. Вип. 1. С. 51–78.

222. Козак М. І. Торгівля зброєю на Русі в Х–XIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. № 21. С. 63–70.

223. Козак М. Військова справа Королівства Русі у сфрагістичних джерелах XIII–XIV ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації*. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2020. С. 274–291.

224. Козак М. Військова система Перемишля та Перемишльської землі за княжої доби. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2020. Вип. 14: Княжий Перемишль. С. 123–138.

225. Козак М. І. Західні впливи в комплексі озброєння військ Галицько-Волинської держави у XII–XIV ст. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2021. С. 150–152.

226. Козак М. Знахідка шестопера з Поділля. *Записки Львівського медієвістичного клубу* / Ред. Ю. Овсінський. Львів, 2021. Вип. 5. С. 97–107.

227. Козак М. І. Монгольське озброєння Данила Романовича та його дружини на стоінках Галицько-Волинського літопису. *XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України*, Видавничий дім “Гельветика”, Київ 2021. С. 53–59.

228. Козак М. Руська метальна артилерія періоду середньовіччя. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2021. Вип. 3. С. 95–110.

229. Козак М. І. Пізньосередньовічний меч із фондів Національного заповідника “Давній Галич”. *Шевченківське літо – 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 17–22.

230. Козак М. Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово-символічне значення, розвиток). *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 2 (18). С. 12–40.

231. Козак М. І. Шабля як наступальна зброя і воїнський символ у Галицькому і Волинському князівствах у XI–XIV ст. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2022. Вип. 37. С. 303–319.

232. Козак М. “Нѣмци же диващеса в ружью татарьскому”: яку зброю описував літописець в епізоді зустрічі в Пожоні та яке її походження? *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2022. Вип. 67. С. 7–16.

233. Козак М. Захисний обладунок у Галицько-Волинських землях княжої доби: Підсумування актуально доступних відомостей. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2022–2023. Вип. 16. С. 61–74.

234. Козак М. До питання мечів у Галицькій землі в період високого і пізнього середньовіччя (за матеріалами Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею і Національного історико-культурного заповідника “Давній Галич”). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 105–120.

235. Козак С. Лицарське непорозуміння: до трактування випадку із подарованим мечем під час опавської кампанії Данила Романовича у 1253 році. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 79–88.
236. Козачок О. Економічні відносини Візантії та Галицького князівства у другій половині XII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. Київ, 2015. № 1. С. 66–75.
237. Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст. *Археологія*. 2012. № 3. С. 75–82.
238. Колединский Л. В. Находка лука из раскопок Верхнего замка Витебска. *ГАЗ*. Мінск, 1995. № 6. С. 198–201.
239. Колосок Б. В. Луцький Верхній та Окольний замки. Дослідження зі слов'яно-руської археології. *Дослідження зі слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, 1976. С. 217–228.
240. Колчин Б.А. Мастерство древнерусских кузнецов. *По следам древних культур. Древняя Русь*. Москва: Гос. изд-во, 1953. С. 155–186.
241. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва: Академия наук СССР, 1953. № 32. 259 с.
242. Колчин Б. А. Ремесло. *Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР*. Москва, 1985. С. 243–274.
243. Комар О. “Князівське поховання” з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Старому Києві. *Opus mixtum. № 10: Матеріали X наукових читань Музею історії Десятинної церкви, присвячених 10-річчю створення Музею історії Десятинної церкви*. Київ, 2022. С. 49–74.
244. Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. *Советская археология*. 1954. Т. XIII. С. 62–94.
245. Корчинський О. М. Меч из літописного Удеча. *Советская Археология*. Москва: Наука, 1985. № 1. С. 268–270.
246. Котляр М. Ф. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст. *Жовтень*. №1. 1984. С. 95–103.

247. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис. Київ: Альтернативи, 2002. 328 с.
248. Котляр М. Ф. Війна і воїнська слава очима давньоруських книжників. *Український історичний журнал: Наук. журн.* 2005. № 2. С. 3–15.
249. Котляр М. Церемоніал, етикет і розваги княжого дому Романовичів. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 6. С. 155–176.
250. Котляр М. До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : Зб. наук. пр. / Відп. ред. М. Крикун.* Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006–2007. Вип. 15. С. 73–81.
251. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. 280 с.
252. Котляр М. Ф. Духовний світ літописання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 338 с.
253. Котовіч П. Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: Збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 107–129.
254. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). Київ: Наукова Думка, 1986. 124 с.
255. Крип'якевич І. Замітки до історії війська княжих часів. *Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка.* Львів, 1937. Т. 154. С. 33–40.
256. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
257. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. 176 с.
258. Крип'якевич І. Історія Українського війська: у 2 т. Київ, 1992. Т. 1. 288 с.
259. Круглов Е. Сложные луки Восточной Европы раннего средневековья. *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в ГИМ. Тезисы конференции / Редкол.: Н.И. Шишлина (отв. ред.) и др.* Москва, 2003. Т. II. С. 117–120.

260. Круглов Е. В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего Средневековья. *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. Донецк, 2005. Т. 4. С. 73–142.

261. Крушельницка Л., Рожко М. Исследования памятника древнерусской культуры в Карпатах. *“Археологические открытия 1978 года”*. Москва, 1979. С. 353–354.

262. Крыганов А. В. Кинжалы и боевые ножи раннесредневековых кочевников Юга Восточной Европы. *Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей)*. Херсон, 1991. С. 147–151.

263. Кулаков В. И. Статусные мечи куршей. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции*. XIV. Пермь, 2018. С. 133–143.

264. Кулаков В. И. Наконечники ножен прусских мечей эпохи викингов: происхождение и семантика изображений. *Ученые записки Казанского университета. Серия: гуманитарные науки*. Казань. 2021. Т. 163. Кн. 3. С. 151–163.

265. Кулешов Ю. А. Производство и импорт оружия как пути формирования золотоордынского комплекса вооружений. *Золотоордынская цивилизация*. Казань: Изд. “Фэн” АН РТ, 2010. Вып. 3. С. 73–97.

266. Кулешов Ю., Абызова Е. Два предмета мамлюкского вооружения с территории Молдовы как иллюстрация путей формирования золотоордынского комплекса вооружения. *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения*. 2011. С. 92–100.

267. Кулешов Ю. А. К проблеме выделения византийских боевых наголовий (на примере одной группы шлемов). *Военная археология. Сборник материалов НИЦ “Военная археология”*. 2019. Вып. 5. С. 222–252.

268. Кулешов Ю. А. К проблеме выделения боевых наголовий XV в. в древнерусском комплексе вооружения (в свете дискуссии о смене доспешной моды в период ориентализации). *Военная археология. Сборник материалов НИЦ “Военная археология”*. Москва–Тула, 2022. Вып. 7. С. 225–239.

269. Кулешов Ю. А., Артемьева Н. Г. Новый тип чжурчжэньских боевых масок (к вопросу о кросс-культурных связях Мусульманского Востока и Восточной Азии в

свете военного дела). Средневековые древности Приморья. Владивосток, 2022. Вып. 5. С. 187–217.

270. Кучера М. П. Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 12. Київ, 1962. С. 3–56.

271. Кучера М. П. Городище поблизу с. Городище на Волині. *Археологія Української РСР*. Київ, 1975. С. 276–277.

272. Кучинко М. М., Охрименко Г. В. Разведка в Волынском полесье. *Археологические открытия 1977 г.* / Ред. Рыбаков Б. А. Москва: Наука, 1978. С. 347–348.

273. Кучинко М. М. Історико-культурний розвиток західного Побужжя в IX–XIV століттях. Луцьк: Надстир'я, 1993. 159 с.

274. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк, 1996. 208 с.

275. Кучинко М. Металургійно-ковальське ремесло у Волинській землі княжої доби. *Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2001. № 10. С. 71–80.

276. Кучинко М. Археологія Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 202 с.

277. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. Луцьк, 2009. С. 257–278.

278. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 328 с.

279. Кучинко М., Савицький В. Наконеники стріл лука та арбалетча з Перемиля княжої доби (За матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Волинський музейний вісник*. Луцьк, 2010. Вип. 2. С. 136–149.

280. Лаппо-Данилевский А. С. Печати последних Галичско-Владимирских князей и их советников. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований* / Под ред. А. А. Куника, И. А. Линниченка, С. Л. Пташицкого и др. Санкт-Петербург, 1907. С. 211–311.

281. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург. Ч. I. 1858. 315 с.

282. Ленц Э. Э. Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовка Киевской губернии. *Известия ИАК*. 1905. Вып. 14. С. 54–68.
283. Ленц Э. Э. О клеймах мастеров на оружии. *Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества*. Санкт-Петербург, 1911. С. 9–29.
284. Литвинский Б. А. Сложносоставной лук в древней Средней Азии (К проблеме эволюции лука на Востоке). *Советская Археология*. 1966. №4. С. 51–69.
285. Lupinenko Ю. Доспешные пластинки с тиснением с территории Черниговского княжества в контексте древнерусского защитного вооружения X – XIII вв. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. С.332–339.
286. Lupinenko Ю. М., Макушников О. А. О чешуйчатом доспехе восточнославянского ратника XII–XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле). *Краеугольный камень*. 2010. С. 454–466.
287. Lupinenko Ю. Покрой пластинчатых доспехов на территории Руси в XII–XIII вв. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. Мінск, 2010. № 19. С. 70–85.
288. Лівох. Р. Галич. Середньовічний бияк кистеня з драконом із Крилоса. *Давній Галич*. Збірник наукових праць / За ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: “Лілея НВ”, 2022. Вип. 7. С. 28–34.
289. Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. Минск: Наука и техника, 1989. 159 с.
290. Макушников О. А. Древнерусская оружейная мастерская из Гомеля. *Старожитності південної Русі: мат-ли III іст.-археолог. семінару “Чернігів і його округа в IX – XIII ст.”*, Чернігів, 15–18 травня 1990 р. Чернігів, 1993. С. 121–130.
291. Макушников О. А., Lupinenko Ю. М. Ламеллярный доспех восточнославянского ратника начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2003. Вып.18. С. 213–225.

292. Макушников О. Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII – пергу половины XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле). *Гістарычна-археалагічны зборнік. Навук. выд.* ІІ НАН Беларусі. Мінск, 2004. Вып. 19. С. 204–217.

293. Макушников О. А., Lupinenko Ю. М. Кольчатый доспех восточнославянского ратника конца XII – начала XIII вв. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі.* Мінск, 2006. Вып. 12: Археалогія эпохі сярэднявекі. С. 162–173.

294. Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв. *Соцыяльна – эканамічнае і этнокультурнае развіццё.* Гомель: ГГУ ім. Ф. Скорины, 2009. 218 с.

295. Маярчак С. П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). дис... канд. іст. наук : 07.00.04. "Інститут Археології" Київ, 2012. 391. с.

296. Медведев А. Ф. К истории кольчуги в Древней Руси. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.* Вып. XLIX. Москва, 1953. С. 26–31.

297. Медведев А. Ф. К истории пластинчатого доспеха на Руси. *Советская археология.* 1959. № 2. С. 119–134.

298. Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого. *Труды Новгородской археологической экспедиции.* Москва, 1959. Т. 2. С. 121–191.

299. Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого. *Материалы и исследования по археологии СССР.* №65. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 119–147.

300. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII – XIV вв. *Археология СССР. Свод археологических источников. E1-36.* Москва: Наука, 1966. 179 с.

301. Медведев А. Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе. *Советская археология,* 1966. №2. С. 55–60.

302. Мельник Б. Львівські зброярі. *Наукові записки: Львівський історичний музей.* Львів, 1999. Вип. 8. С. 111–123.

303. Мельник Б. Львівські зброярі. 2. Мечники. *Наукові записки Львівський історичний музей*. Львів: Новий час, 2000. Вип. 9. С. 67–74.
304. Меньшиков М. Ю., Молошникова М. А., Малых С. В. Уникальная находка простого деревянного рекурсивного лука в Зарядье (Москва). *Археология Подмосковья. Материалы научного семинара*. Москва: Издательство ИА РАН, 2019. Вип. 15. С. 260–263.
305. Миська Р., Погоральський Я. Нові археологічні дослідження Тустані. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів: Колір ПРО, 2012. Кн. 2. С. 21–41.
306. Молчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XII–XIII вв. по материалам Райковецкого городища. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. Ленинград, 1934. №5. С. 83–92.
307. Моця О. П. Місце князівської військової дружини у державній системі Київської Русі. *Воєнна історія*. 2005. № 5–6. С. 23–24.
308. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путехь”. *Археологія*. 2010. № 2. С. 30–42.
309. Нарожный Е., Чахкиев Д. О находках некоторых образцов ударного и защитного вооружения на Северном Кавказе (XIII–XV вв.). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*. 2003. Вип. 2. С. 126–153.
310. Негин А.Е. Шлем из Городца. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ им. Н.И. Лоба-чевского, 2013. 95 с.
311. Недопако Н. Д. Залізні наконечники стріл (технологічний аспект) *Археологія*. 2008. № 4. С. 70–76.
312. Никольченко Ю. М. Работы Ровенского краеведческого музея. *Археологические открытия 1974 г.* Москва, 1975. С. 332–333.
313. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренесанса / Пер. с англ. М. Якушиной. Москва: Центрполиграф, 2006. 398 с.
314. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание. Москва: Центрполиграф, 2007. 176 с.
315. Окшотт Э. Рыцарь и его замок. Средневековые крепости и осадные сооружения / Пер. с англ. А. Анваер. Москва: 2007. 208 с.

316. Оленин А. Н. Опыт об одежде, оружии, нравах, обычаях и степени просвещения славян от времени Трояна и русских до нашествия татар. Санкт-Петербург. 1832. 88 с.

317. Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні навершя булав з колекції Національного музею історії України. *Археологія*. 2019. №1. С. 105–117.

318. Осипенко М. С. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*. 2019. № 4. С. 72–89.

319. Осипенко М. С. Середньовічні навершя булав зі зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України). *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 2019. Вип. 4. С. 83–93.

320. Осипенко М. Рогові кистені XI–XIII ст. за матеріалами Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2020. Вип. 6. С. 63–71.

321. Осипенко М. Булава середини XIII – першої половини XIV ст. із села Гумнище на Волині (із зібрання Національного музею історії України). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2021. № 7. С. 278–284.

322. Осипенко М. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*. 2021. № 1. С. 54–71.

323. Отрощенко В. В., Рассмакін Ю. Я. Половецький комплекс Чингульського кургану. *Археологія*. Вип. 53. 1986. С. 14–36.

324. Палій Л. Мечі зброярень Ulfberht та Ingelrii на території Київської Русі. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / За ред. Л. В. Войтовича. Львів: 2018. С. 89–106.

325. Палій Л. Меч группы «INGELRI»: интерпретация надписей на клинке и поправки в датировке. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 262–277.

326. Панікарський А. В. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація. *Археологія*. 2005. № 1. С. 39–50.

327. Панікарський А. Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2014. Вип. 18. С. 111–127.
328. Панкратов А. Г. Павеза в комплексе русского вооружения. *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 г.* Санкт-Петербург, 2016. Ч. I. С. 270–286.
329. Панченко М. В. Предмети з чорного металу у складі колекції “Десятинна церква”. Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 84–86.
330. Паньков С. В. Залізвидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики. Київ: ІА НАН України, 2012. 240 с.
331. Папакін А., Безкоровайна Ю., Прокопенко В. Шоломи типу “Чорна Могила”: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць*. Відп. ред. Б. К. Патриляк. Київ: Левада, 2017. Вип. 2. С. 45–56.
332. Паршин І. Галицько-чеський союз у битві при Дюрнкруті 1278 р. (на основі «Hermannii Althensis annales»). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 21. С.156–160.
333. Паршин І. Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 року. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С.187–192.
334. Паршин І. Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 45–60.
335. Паршин І. Л. Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за “Книгою знань про всі королівства”). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 13. С. 3–10.

336. Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. 348 с.

337. Паршин І. “Присла Данилови мечь и покорение свое”: трактування одного рицарського жесту у літописі та сучасній історіографії. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 69–77.

338. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. 154. С. 241–268.

339. Пастернак Я. Старий Галич. Краків–Львів, 1944. 238 с.

340. Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ: Вид-во “Плаї”, 1998. 348 с.

341. Пасюк І., Карпюк В. Варязький меч з Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Науковий збірник: матеріали 55 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, 23 жовтня 2015 року, м. Володимир-Волинський. Луцьк, 2015. Вип. 55. С. 405–406.

342. Пеняк П. Про характер міського ремесла південноруських земель. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доп. та повідомл. Міжн. наук. конф.* Львів, 1993. С. 48–50.

343. Перхавко В. Купечество и власть в средневековой Руси. *Доклады Института российской истории РАН 1995–1996 гг.* Москва, 1997. С. 63–103.

344. Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в IX–XIII вв. По археологическим данным. *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси*. Киев, 1980. С. 151–163.

345. Петегирич В. М. Оружие и снаряжение всадника. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ: Наукова думка, 1990. С. 163–171.

346. Петегирич В. М. Ремесло. *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)* Київ, 1990. С. 89–93.
347. Петегирич В., Павлів Д., Томенюк О. Унікальне бронзове навершя булави з околиці літописного Звенигорода, “*Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*”. 2016. Вип. 20. С. 357–361.
348. Петрик А. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць*. 2008. Вип. XI–XII. С. 63–86.
349. Петрик Н. Р. Військово-історичні пам’ятки у збірках музеїв Львова першої половини ХХ ст. *Historical and Cultural Studies*. Львів, 2014. Vol. 1, No. 1. С. 63–68.
350. Печенюк І. С. Давньоруська метальна зброя (лук і стріли) як джерело вивчення історії науки і техніки. *Дослідження з історії техніки*. 2010. Вип. 12. С. 12–27.
351. Пивоваров С., Федорук А. До питання про найманство Галицької Русі XIV ст. (за матеріалами розкопок городища в с. Зелена Липа). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Т. 1. С. 140–149.
352. Пивоваров С. В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі. *Археологічні студії*. Київ–Чернівці, 2003. Вип. 2. С. 204–215.
353. Пивоваров С., Федорук А. Археологічні дані про арбалетне озброєння на Буковині (за матеріалами розкопок городища в с. Зелена Липа). *Музейний щорічник*. Чернівці: Золоті литаври, 2003. Вип. 2 (24). С. 85–93.
354. Пивоваров С. В. Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2004. № 505. С. 24–30.
355. Пивоваров С. Військова справа середньовічного населення Буковини. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: наук. зб.: матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* Львів, 2010. С. 58–62.

356. Пивоваров С. В. Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 365–370.

357. Пивоваров С. Корд (хаусвер) другої половини XIV ст. із городища в Зеленій Липі. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці; Вижниця, 2012. Т. 2. С. 25–33.

358. Пивоваров С. В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Держава та армія”*. Львів, 2012. № 724. С. 31–35.

359. Пивоваров С., Калініченко В. Предмети озброєння дальнього бою з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.). *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: Збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 136–148.

360. Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці-Вижниця: Черемош, 2016. Т. 2. С. 7–44.

361. Пивоваров С. В., Калініченко В. А., Ільків М. В. Наконечники піхов мечів з Чорнівського городища XIII ст. *Історія зброї та військової справи*. Київ, 2017. Ч. 2: Епоха Давньої Русі. С. 5–25.

362. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. До питання про видобуток кольорових металів у середньому Подністрів'ї в добу середньовіччя. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2018. Т. 1. С. 355–360.

363. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Нові матеріали про архео-спелеологічний об'єкт в урочищі Турецька криниця на Буковині. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. (АПСНІМ)*. 2018. № 2 (18). С. 88–94.

364. Пивоваров С., Калініченко В. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст. (Дослідження 2017–2018 рр.). *“Археологія & Фортифікація України”*. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської

науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2018. С.125–132.

365. Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М. Деталі середньовічних мечів з Чорнівського городища XIII ст. *“Археологія & Фортифікація України”*. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції. 2019. С.101–107.

366. Пилипчук Я. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Все укр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р.* Київ, 2014. С. 30–32.

367. Плавінські М. Да питання аб ранній павезе. *Castrum, urbis et bellum: Зборнік навуковых прац.* Мінск, 2002. С. 310–319.

368. Плавінські М. Слонімскі шлем (датаванне і паходжанне). *Гістарычны Альманах.* 2003. № 8. С. 137–144.

369. Плавінскі М. Знаходкі прадметаў узбраення імператных тыпаў у заходніх землях Русі як магчымы індыкатар гандлёвых кантактаў у X–XIII стст. *Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі: зборнік навук. арт.* Мінск: Беларуская навука, 2016. С. 45–56.

370. Плавінскі М. А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі. Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. 158 с.

371. Плавинский Н. А. Наконечники ножен мечей X–XIII вв. с территории Белоруссии. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10-16 апреля 2006 г.).* Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. С. 505–515.

372. Плавинский В. А. О времени появления арбалета на западе Белорусского Подвинья. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова. Материалы 57-го заседания (18-20 апреля 2011 г.).* Москва–Псков, 2011. С. 210–219.

373. Плавинский Н. А. О хронологии мечей балтийских типов и их аксессуаров на Руси. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова. Материалы 57-го заседания.* Москва–Псков, 2011. С. 205–209.

374. Плавинский Н. А. Узбраенне беларускіх земляў Х–ХІІІ стагоддзяў. Мінск: Галіяфы, 2013. 106 с.

375. Плавинский В. А. Арбалет в комплексе вооружения XIII–XV вв. на территории Беларуси. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова. Материалы 59-го заседания (9-11 апреля 2013 г.).* Москва–Псков–Санкт-Петербург, 2014. С. 329–342.

376. Плавинский В. А. К вопросу о контактах населения территории Беларуси с крестоносцами: (в контексте археологических данных). *Веснік навукова-тэарэтычны часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 3, Гісторыя. Эканоміка. Права.* Мінск 2014. № 3. С. 3–7.

377. Плавинский Н. Миниатюры Радзивилловской летописи как источник по истории древнерусского оружия: к постановке вопроса. *Археология и история Пскова и Псковской земли.* 2014. № 29. С. 388–401.

378. Плавинский Н. А. Узколезвийные топоры с профилированным обухом с территории Беларуси: вопросы происхождения и хронологии типа. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья.* Тула, 2014. С. 72–88.

379. Плавінскі М. Знаходкі прадметаў узбраення імпортных тыпаў у заходніх землях Русі як магчымы індикатар гандлёвых кантактаў у Х–ХІІІ ст. *Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі.* Мінск, 2016. С. 45–55.

380. Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учеб пособие. Воронеж: Изд-во Воронеж гос ун-та, 2003. 248 с.

381. Плотников Ю. А. Средневековый меч из Восточного Казахстана. *Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии.* Новосибирск, 1990. С. 150–154.

382. Подвальнов Е.Д., Несин М.А., Шиндлер О.В. К вопросу о вестернизации военного дела Северо-Запада Руси. *История военного дела: исследования и*

источники. Спец. вып.: Военная история Новгорода и Новгородской земли в XIV–XVII вв. Часть II. Санкт-Петербург, 2019. С. 60–103.

383. Поляков А. С. Военное дело у славян в VI–VII веках (историография, источники, методика исследования) Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2005. 256 с.

384. Попельська О. О. Мечі другої половини XIII – першої половини XV ст. у зібранні Національного музею історії України. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: Зб. наук. пр.* Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 149–163.

385. Прищепя Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. 250 с.

386. Прищепя Б. Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: наук. зб.* Матер. XXX Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 р. Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 34–37.

387. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Волині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011. 250 с.

388. Прищепя Б. А. Шлем из Дорогобужа на Горыни. *Военная археология: сборник материалов семинара при Государственном историческом музее*. Москва: Квадрига, 2014. Вып. 3. С. 191–196.

389. Прищепя Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 297 с.

390. Пятшышева Н. В. Железная маска из Херсонеса. *К вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками*. Москва: ГИМ, 1964. 40 с.

391. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика). *История культуры Древней Руси*. Т. 1. Москва–Ленинград, 1948. С. 408–409.

392. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва–Ленинград: АН СССР. Ин-т археологии, 1948. 783 с.

393. Рыбаков Б. А. Ремесло. *История культуры Древней Руси. Домонгольский период* / под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера и М.А. Тихановой. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 1. С. 78–181.

394. Рабинович М. Г. Вооружение новгородского войска. *Известия АН СССР, серия истории и философии*. Т. III. 1946. № 6. С. 547–560.
395. Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX–XV вв. *Труды института этнографии им. Миклухо-Маклая*. Москва–Ленинград, 1947. С. 65–97.
396. Рапко С. Зброя та захисний обладунок чеського лицарства за династії Люксембургів (XIV – перша третина XV ст.). *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2018. С. 107–120.
397. Раппопорт П. А. Волынские башни. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1952. № 31. Том II. Крепостные сооружения Древней Руси С. 202–223.
398. Расовский Д. А. Пределы “поля половецкаго”. *Seminarium Kondakovianum. Анналы института им. Н.П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева*. Прага: Kondakov Institute, 1938. Вып. 10. С. 155–178.
399. Ратич О. О. Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.
400. Ратич О. О. Давньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 1959. Вип. 2. С. 119–131.
401. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. Київ: Наукова думка, 1996. 240 с.
402. Рожко М. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*. Чернігів, 1997. С. 149–156.
403. Рожко М. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані. *Записки НТШ ім. Т. Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Львів, 2002. Том CCXLIV. С. 287–311.
404. Рожко М. Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. Львів, 2016. 232 с.
405. Рудий В. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 179 с.
406. Рыбаков Б. А. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Наука, 1948. 792 с.

407. Савицький В., Воюта Д., Собуцький М. Давньоруські бойові сокири з Волині. *Сторінки воєнної історії Волині. Збірник статей*. Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 30–34.
408. Савицький, В., Палійчук, М., Собуцький, М. Захисний обладунок Волинських воїнів періоду Давньої Русі. *Сторінки воєнної історії Волині. Збірник статей*. Луцьк, 2009. С. 26–30.
409. Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва “мечів харалужних”. *Український історичний журнал*. 1965. № 10. С. 123–125.
410. Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків: Укр. малярство XIV—XVIII ст. у музейних колекціях Львова. Львів: Каменяр, 1990 72 с.
411. Свешников И. К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода. *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, 1988. Т. II. С. 142–147.
412. Святящук В. Где ковались мечи харалужные? *Вечерний Донецк*. 1992. № 130–134, 136–139, 146.
413. Селезнёв Ю. В. Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV веках. Воронеж, 2013. 472 с.
414. Серегин Н. Символы власти в обществе раннесредневековых тюрок Центральной Азии (по археологическим материалам). *Уральский исторический вестник*. 2015. 4 (49). С. 77–85.
415. Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*: на пошану Михайла Рожка. Львів: Камула, 2009. Кн. 1. С. 333–340.
416. Сергеева М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. Київ: КНТ, 2011. 256 с.
417. Сергеева М. С. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині. *Археологія*. 2012. № 3. С. 118–125.
418. Сергеева М. С. Давньоруська косторізна майстерня біля с. Деріївка. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: ІА НАН України, 2016. Вип. 1 (18). С. 96–103.

419. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. Київ: Темпора, 2012. 276 с.
420. Сичевський С., Безкоровайна Ю., Прокопенко В. Корди: пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України. *History of Antique Arms. Researches 2016: collection of scientific papers*. Київ, 2017. Vol. II. P. 125–133.
421. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (гол.) та ін. Київ: Наук. думка, 1974. Т. 5. 840 с.
422. Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба. *Календар “Червоної Калини” за 1924 р.* Львів, 1923. С. 112–128.
423. Спицын А. Курганы киевскихъ торков и берендеев. *Записки Русского Археологического Общества*. Санкт-Петербург, 1899. Т. XI. Вып. 1, 2. С. 156–160.
424. Спицын А. Гдовские курганы в раскопках В. Н. Глазова. *Материалы по археологии России*. Санкт-Петербург, 1903. № 29. 94 с.
425. Спицын А. Декоративные топоры. *Записки Отделения Русской и славянской археологии*. Санкт-Петербург, 1915. Т. 11. С. 222–225.
426. Стеблій Н., Довгань П. Наконечники стріл самостріла (арбалета) з малого городища у Буську. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів.: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 162–170.
427. Стерлигова И. А. “Шапка с деисусом” как памятник культуры Древней Руси. *Музеи московского Кремля: материалы и исследования*. Москва, 2014. Вып. 22. С. 112–134.
428. Стрельник М. Кам'яна ливарна форма з Хмельниччини (XII–XIII ст.) із колекції Національного музею історії України. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науковопрактичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 160–164.
429. Строков А. О возникновении и начальных этапах развития русского военного искусства. *О начальных этапах развития русского военного искусства*. Москва, 1951. С. 3–29.

430. Стрельченко А., Заремба А. Познесредневековий меч из окрестностей Каменца-Подольского. *“Археологія & Фортифікація України”*. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам’янець-Подільський: ПП “Медибори”, 2014. С. 183–186.

431. Стрельченко А. В. Средневековый меч с Западной Украины. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр.* Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 216–226.

432. Стрельченко А., Заремба А. Средневековый меч из областного литературно-мемориального музея Николая Островского в г. Шепетовке. *Матеріали Міжнародної науково-красознавчої конференції “Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення”*. Шепетівка, 2015. С. 249–253.

433. Стрельченко А. К вопросу атрибуции познесредневековых мечей с Западной Украины. *Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 145–149.

434. Сяохань Т. Краткий анализ цзиньских железных масок. *Средневековые древности Приморья*. Владивосток, 2022. Вып. 5. С. 218–224.

435. Сьомак О. Ікона святого Георгія Змієборця на чорному коні: два образи з Дрогобиччини. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім “Гельветика”, 2020. Вип. 31. Том 1. С. 224–233.

436. Татищев В. Собрание сочинений: В 8-ми томах. Москва: Ладомир, 1994. Т. 2, 3. История Российская. Часть 2. 688 с.

437. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам’ятки історії до “Зводу пам’яток історії та культури України” / Автори й упорядники Гаврилюк Л. О., Горбик В. О. (кер.), Денисенко Г. Г., Кот С. І., Піскова Е. М., Скрипник П. І., Федорова Л. Д. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 272 с.

438. Терещенко А. В. Древнерусские стрельцы (по летописным данным). *Военная археология*. Москва; Тула, 2014. Вып. 3. С. 94–101.

439. Терський С. В. Вироби з кості і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Вип. 1. Львів, 1993. С. 68–87.

440. Терський С. В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми). *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Львів: Логос, 1995. Вип. IV. Ч. I. С. 73–88.

441. Терський С. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави. *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Львів, 2001. Вип. X. С. 130–158.

442. Терський С. В. З історії української зброї XIII–XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*: Держава та армія. 2005. № 528. С. 16–27.

443. Терський С. В. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції. *Конференція “Ольжині читання”*. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 року. Львів, 2006. С. 16–22.

444. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. 252 с.

445. Терський С. В. Середньовічна зброя у львівській музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. № 555: Держава та армія. Львів, 2006. С. 13–20.

446. Терський С. Боярство Волині X–XIV століть: походження, суспільна роль, персональний склад (За літописними та археологічними даними). *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Праці Археологічної комісії. Львів, 2007. Т. ССІІІ. С. 511–527.

447. Терський С. Володимир у світлі археологічних досліджень. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Вип. 1. С. 243–270.

448. Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. “Держава та армія”. № 584. 2007. С. 13–26.

449. Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Володимира. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія.* 2008. № 612. С. 14–22.
450. Терський С. В. Боярство Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави. *Військово-науковий вісник.* 2009. Вип. 12. С. 132–141.
451. Терський С. В. Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XII ст. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.* 2010. № 670: Держава та армія. С. 22–30.
452. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”. 2010. 320 с.
453. Терський С. В. Оборонне будівництво у Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. *Військово-науковий вісник.* 2010. Вип. 14. С. 108–119.
454. Терський С. Західно-Волинські військово-стратегічні шляхи “Північ-Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* 2011. Вип. 17. С. 107–115.
455. Терський С. В. Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.* Львів, 2011. Вип. 20. С. 655–668.
456. Терський С. Спорядження дружинника Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у XII–XIV ст. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”:* Держава та армія. 2011. №693. С. 16–25.
457. Терський С. В. Зарубіжна історіографія розвитку зброї доби Галицько-Волинської держави. *Військово-науковий вісник.* 2012. Вип. 18. С. 231–238.
458. Терський С. В. Східний кордон Волинського князівства у XII–XIII ст. (за даними археологічних досліджень). *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.* 2012. № 724: Держава та армія. С. 16–24.
459. Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI–перша половина XIII ст.). *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія.* 2013. № 752. С. 5–13.

460. Терський С. В., Савицький В. Наконечники ножен мечів XI–XIII ст. із княжого Лучеська. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Луцьк, 2013. Вип. 9. С. 366–371.
461. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: “Стародавній Світ”, 2014. 164 с.
462. Терський С., Захар’єв В. Кістені та булави XI–XIII ст. з території Хмельниччини. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково практичної конференції». Кам’янець-Подільський, 2014. С. 164–170.*
463. Терський С. В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Держава та армія. 2014. № 784. С. 3–12.
464. Терський С. В., Омельчук Б. А. Археологічні матеріали Ярослава Пастернака у музейних колекціях. *Historical and cultural studies*. 2014. № 1. С. 89–94.
465. Терський С. В., Омельчук Б. А. Рогові кістені у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIII ст.). *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р.* Київ, 2014. С. 9–12.
466. Терський С. Кочівники Північного Причорномор’я та формування спорядження слов’янської кінноти у VI–XI ст. (за археологічними даними). *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Друкарня Рута”, 2015. С. 64–70.
467. Терський С. Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010. Збірник статей*. Львів, 2015. С. 71–114.
468. Терський С., Стрельченко О. Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею. *Історія давньої зброї. Дослідження 2016: збірник наукових праць*. Київ, 2017. С. 423–442.

469. Терський С., Омельчук Б. Роль степової військової традиції у формуванні галицько-волинської дружини у IX–XIII ст. (за археологічними джерелами). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2018. №29. С. 70–78.

470. Терський С. В. Стан оборонного будівництва Східного Прикарпаття другої половини XIII–XIV ст. на тлі військово-політичної ситуації у Східній Європі. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2019. Вип. 32. С. 55–64.

471. Терський С. В. Військова інфраструктура галицько-волинського прикордоння у X–XIII ст. (за археологічними матеріалами). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2020. Вип. 33. С. 19–28.

472. Терський С. В., Демський Н. Археологія Словітського лісу (за даними археологічних досліджень експедиції ЛІМ). *Музей – платформа суспільного діалогу. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, Львівський історичний музей, 28 жовтня 2021 р.)*. Львів: СПОЛОМ, 2021. С. 312–318.

473. Терський С. В. Ливарні форми та матриці золотарів VIII–XIV ст. у фондах ЛІМ. *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Львів, 2021. Вип. 19. С. 21–35.

474. Терський С. Археологічні пам'ятки волинян у нижній течії р. Солонівки. *Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Науковий збірник*. Броди, 2022. Вип. 13. С. 19–23.

475. Терський С. Оборонний комплекс княжого Львова. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2022. № 38. С. 121–130.

476. Терський С., Демський Н. Озброєння та спорядження воїна XIII ст. за знахідками із досліджень боярської садиби в околицях с. Якторів. *Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки. III Міжнар. наук. конф.: збірн. тез доповідей*. Львів: НАСВ, 2023. С. 18–19.

477. Терский–Шеломенцев В. С. Пересопница. *Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ, 1990. С. 124–126.

478. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ: Наук. думка, 1982. 202 с.

479. Тимощук Б. А. Об археологических признаках древнерусского города. *Археологические источники об общественных отношениях эпохи средневековья*. Москва, 1988. С. 69–89.
480. Тимощук Б. А. Восточнославянская община в VI–X вв. н.э. Москва: Наука, 1990. 185 с.
481. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1956. 477 с.
482. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ: 2007. 368 с.
483. Толочко П. П. Киевская земля. Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва: Наука, 1975. С. 5–56.
484. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
485. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 160 с.
486. Толочко П. П. Порокы – осадные орудия XIII в. Краеугольный камень. *Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. Москва, 2010. Т. 2. С. 440–446.
487. Трачук А. В. Металлургия хорватов, уличей и тиверцев Поднепровья в VIII–X вв. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск: РИВШ, 2014. Вып. 7. С. 7–21.
488. Трачук А. Племенные союзы государства Валиняна и их металлургические центры в VII–IX вв. *Modern Science – Moderní věda*. Praha: Nemoros, 2014. № 4. С. 133–141.
489. Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Київ, 2017. 308 с.
490. Федоришин М. Булава “клевець” чи булава “гачок”? *Археологія & фортифікація України: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 147–150.
491. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. 235 с.

492. Федорук А. Кам'яне ядро з городища XIV ст. в Зеленій Липі. *Археологічні студії*. Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2003. Вип. 3. С. 216–222.

493. Федорук А. В., Возний І. П. Вістря стріл Х–XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Держава та армія*. 2004. № 670. С. 30–39.

494. Федорук А. Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст. *Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст)*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. С.115–124.

495. Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за “Галицьку спадщину”. *Colloquia Russica*. Kraków, 2013. Ser. 1. Vol. 2: Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. S. 125–143.

496. Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2014. Rok 12. Zeszyt 6. С. 43–62.

497. Федорук А. Роль князів з династії Гедиміновичів у появі та використанні вогнепальної зброї в руських землях наприкінці XIV – першій половині XV ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. С. 163–176.

498. Федорук А. “Danielem regem Russiae et filios eius”: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр. *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи. С. 223–248.

499. Федунків З. Оборонна архітектура Галича на Дністрі. Івано-Франківськ, 2020. 368 с.

500. Флерова В. Е. Резная кость Юго-Востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло. По материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. 256 с.

501. Фолкс Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Перекл. з англ: Любовская Т. Е. Москва, 2006. 207 с.
502. Храпачевский Р. П. Армия монголов периода завоевания Древней Руси. Москва: Квадрига, 2011. 264 с.
503. Худяков Ю. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск, 1991. 190 с.
504. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1937. Т. 154. С. 183–240.
505. Чайка Р. М. Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 1997. Вип. 2. С. 75–86.
506. Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. Упоряд. Т. Милян. Львів: Ліга-Прес, 2009. 214 с.
507. Черноусов П. И., Мапельман В. М., Голубев О. В. Металлургия железа в истории цивилизации. Москва, 2005. 423 с
508. Шараневич Ч. Исторія Галицько-Володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453. Львів: Печ. Ин-та Ставропиг, 1863. 462 с.
509. Шараневич И. И. Битва під Галичем року 1221. *Руська читанка*. Львів, 1871. Ч. 2. С. 346–348.
510. Шеломенцев-Терский В. С. Косторезная мастерская на городище летописной Пересопницы. *Археологические открытия 1977 г.* Москва, 1978. С. 402.
511. Шиндлер О. В. Смена доспешной моды на Руси во второй половине XV в. История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск V: Стояние на реке Угре 1480. 2015. Ч. III. С. 72–97.
512. Широухов Р. А. Импорты древнерусских типов на территории пруссов в X/XI–XIV вв. *Русь в IX–XII веках. Общество, государство, культура*. Москва-Вологда: Древности Севера, 2014. С. 386–412.
513. Шокарев Ю. Луки и арбалеты. Москва: АСТ Астель, 2001. 176 с.
514. Юра Р. О. До питання про соціальну належність мешканців древнього Колодяжина. *Археологія*. 1961. № 12. С. 92–101.

515. Юра Р. О. Древній Колодяжин. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Т. 12. С.57–130.
516. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. Вид. 2-ге, доп. Інститут археології НАН України; Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський: "Медобори" (ПП Мошак М.І.), 2003. 159 с.
517. Якубовський В. Про деякі види озброєння із розкопок Болохівських городищ. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. Т. 12. С. 62–69.
518. Aleksić M. Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century. Belgrade: Dedra, 2007. 184 s.
519. Androshchuk F. "The Ljudota Sword?" (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age). *Ruthenica: збірник наукових праць*. Київ, 2003. С. 15–25.
520. Arne T. J. La Suède et l'Orient: études archéologiques sur les relationships de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des Vikings. Uppsala, 1914. 256 p.
521. Asaris J. 11.–13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē. *Archeoloģija un etnografijā*. Rīga, 1994. Т. 17. S. 21–28.
522. Baraldi E., Calegari M. Pratica e diffusione della siderurgia «indiretta» in area italiana (secc. XIII–XVI) (Practice and diffusion of the "indirect" steel industry in the Italian area, 13th–16th centuries). Rome: École Française de Rome, 2001. P. 93–162.
523. Basista M. Hybrid or Counterpoise? A Study of Transitional Trebuchets. *The Journal of Medieval Military History*. Woodbridge, 2007. №5. P. 33–55.
524. Blair C. European Armour circa 1066 to circa 1700. New York, 1959. 248 p.
525. Blaževičius P., Bugys P. Reikšmingas XIV a. pabaigos įtvarinių šarvų detalės radinys Vilniaus Žemutinėje pilyje. *Lietuvos archeologija*. 2013. Т. 39, P. 41–52
526. Bošnjak L. Medieval Knobbed Maces of the Arms and Armour Collection of the Croatian History Museum. *Історія давньої зброї: Дослідження 2020*. Київ, 2023. С. 38–74.
527. Bravermanová M., Ledvina P., Havlínová A., Perlík D. Nová zjištění o přilbě a zbroji zv. svatováclavské. *Archeologie ve středních Čechách*. 23. Praha, 2019. S. 235–310.

528. Bruhn-Hoffmeyer A. *Middelalderenstveæggedesværd*. København: København Tøjhusmuseet, 1954. Vol. I. 303 s.
529. Bruhn-Hoffmeyer A. *Middelalderenstveæggedesværd*. København: København Tøjhusmuseet, 1954. Vol. II. 96 s.
530. Bruhn-Hoffmeyer A. From Mediaeval Sword to the Renaissance Rapier. *Gladius*. 1963. Vol. 2. P. 5–39.
531. Bruzis R. Melee weapons in Latvia in the 14th-16th century. Rīga, 2016. 383 s.
532. Burton R. F. *Book of the Sword*. London: Chatto and Windus, 1884. 352 p.
533. Cetwiński M. Nie samym mieczem: broń heraldyczna bohaterów. *Non sensistis gladius. Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin* / Eds O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski. Łódź, 2011. P. 79–85.
534. Crombie L. *Archery and Crossbow Guilds in Medieval Flanders 1300–1500*. Woodbridge: The Boydell Press, 2016. 259 p.
535. Dawson T. Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some aspects of middle Byzantine military equipment reconsidered. *Byzantine and Modern Greek Studie*. 1998. P. 38–50.
536. Dąbrowski D. “Kronika halicko-wołyńska” jako źródło do studiów nad kulturą materialną średniowiecznej Rusi. Charakterystyka i postulaty badawcze. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2013. T. LXI/1. S. 63–74.
537. Dean B. *Catalogue of European daggers 1300–1800*. The Metropolitan Museum. New York, 1929. 379 s.
538. DeVries K. R., Smith R. D. *Medieval Military Technology*. University of Toronto Press, 2012. 366 s.
539. Dziewanowski W. *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1935. 224 s.
540. Fărcaș A.-O. *Maces in Medieval Transylvania Between the Thirteenth and Sixteenth Centuries*. MA thesis, Central European University. Budapest, 2016. 85 p.
541. Fedyk R., Kotowicz P. N. *Zamczysko. Średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze. Część I Zabytki metalowe i kamienne*. Muzeum Historyczne w Sanoku. Sanok 2006. 65 s.

542. Feuerbach A., Hanley T. "Uleberht" blades: new answers to old questions. *History of antique arms. Researches 2016*. Kyiv, 2017. Vol. I. P. 73–81.
543. Ffoulkes C. J. The armourer and his craft from the XIth to the XVIth century. London, 1912. 199 p.
544. Glinianowicz M. Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2005. Vol. I. S. 143–164.
545. Glinianowicz M. Kotowicz P. Dwa nieznane późnośredniowieczne miecze z południowo-wschodniej Polski. *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*. Eds. P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński. Toruń, 2009. P. 182–197.
546. Głosek, M. *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. 177 s.
547. Głosek M., Nowakowski A. Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. XXVII. Warszawa, 1980. № 1. S. 58–60.
548. Głosek M. *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 1984. 186 s.
549. Głosek M. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa–Łódź, 1996. 143 s.
550. Głosek M. *Broń biała. Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń, 1998. S. 23–39.
551. Głosek M. *Broń drzewcowa i obuchowa. Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń, 1998. S. 40–51.
552. Głosek M. Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle odkryć archeologicznych, źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach Polskich. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica*. 2004. Z. 24. S. 237–248.
553. Głosek M., Uciechowska-Gawron A. Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie An early medieval shield from the borough in Szczecin. *Materiały Zachodniopomorskie. Archeologia. Nowa Seria*. 2010. T. VI/VII. Z. 1. S. 269–283.

554. Gołębiowska-Tobiasz A. Weapon imports in the burials of the Polovtsian elites in the Black Sea – Caspian Steppe. *Archaeology of Conflicts*. Hradec Králové: Pavel Mervart Publishing, 2020, S. 41–53.

555. Gosk D. Średniowieczne kapaliny Rusko-Bizantyjskie z terenu Europy Wschodniej. *Studia i Badania Naukowe Scientific Studies and Research. Rok X. Europeistyka pod redakcją Hanny Dubrzyńskiej*, „Ateneum – Szkoła Wyższa” w Gdańsku. Gdańsk, 2018. № 2. S. 103–127.

556. Grabarczyk T., Ławrynowicz O. Kapaliny w późnośredniowiecznej Polsce. *Краеугольный Камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Курпичникова посвящается*. Санкт-Петербург; Москва, 2010. С. 230–240.

557. Gurba J., Czerepiński A. Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia. *Z Otchłani Wieków: pismo poświęcone pradziejom Polski*. T. 34. N. 3. 1965. S. 239–241.

558. Gurba J. Dwa zabytki brązowe z Cermna-Czerwienia. *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*. Red. M. Głosek. Łódź, 1997. S. 65–70.

559. Hosek J., Kosta J., Zakovsky P. Ninth to Mid-Sixteenth Century Swords from the Czech Republic in their European Context. Prague–Brno, 2019. T. I. The Finds. 424 p.

560. Janowski A. Grawerowane misy brązowe – zapomniane źródła ikonograficzne do dziejów uzbrojenia w średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2006. Vol. II. S. 23–50.

561. Jones D. Arrows against Mail Armour. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*. 2004. Vol. 57. P. 62–70.

562. Jouttijärvi A. The manufacture of chain-mail. *Early Iron. The network for early iron technology Copenhagen*. 1996. S. 53–60.

563. Kazakevičius V. IX–XIII f. baltų kalavijai. Vilnius: Lietuvos Istorijos instituto, 1996. 174 p.

564. Kazakevičius V. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period. *Archaeologia Baltica*. Vilnius, 1997. Vol. II. P. 117–132.

565. Kazakevičius V. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 1998. T. 15. P. 287–332.
566. Kloss A., Kuśnierz J. Późnośredniowieczne czekany, topory i siekiery z pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w XIV–XVI w. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica*. Łódź, 2021. Vol. 36. P. 237–263.
567. Kohlmorgen J. Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 957 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes. Karfunkel Verlag, 2002. 192 s.
568. Koliass T. Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinische Waffenkunde von der Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Wien, 1988. 285 p.
569. Kotowicz P. N. Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. *Warriors and knights. Medieval armament form the Polish-Rus-Slovak borderland*. Sanok, 2004. 51 p.
570. Kotowicz P. N. Nieznany późnośredniowieczny topór z Radymna w zbiorach archeologicznych Muzeum w Jarosławiu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2005. Vol. I. S. 165–169.
571. Kotowicz P. N. System militarny Sanoka we Wczesnym Średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2005. Vol. I. S. 61–86.
572. Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym I wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: Зб. наук. праць. №571. Львів. 2006. С. 18–47.*
573. Kotowicz P. N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze polski. *Acta Militaria Mediaevalia II*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, 2006. S. 51–66.
574. Kotowicz P. N., Michalak A. Late medieval battle-axes with tangs from the Polish lands: a component of Tatar or local weaponry? *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. Lodz, 2007. Vol. XX. S. 9–21.
575. Kotowicz, P. N. Wczesnośredniowieczny topór z miejscowości Kryniczki, pow. krasnostawski. *Silesia Antiqua*. T. 44. 2008. S. 170–175.

576. Kotowicz P. N., Glinianowicz M. Późnośredniowieczny miecz z sygnowaną głowicą z okolic Jaślik w ziemi sanockiej. *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowski w 70. rocznicę urodzin* / Red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski. Łódź, 2011. S. 201–218.

577. Kotowicz P. N. Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł. Rzeszów, 2014. Vol. XXX. 434 s.

578. Kotowicz P. N. Early Medieval Axes from the Territory of Poland. Kraków, 2018. 268 p.

579. Kotowicz P. Początki i rozkwit średniowiecza. Early and High Middle Ages. *Przemoc, konflikt wojna. Wędrówki po archeologicznych śladach dawnych epok i kultur województwa podkarpackiego*. Rzeszów, 2018. P. 78–103.

580. Kotowicz P. N., Skowroński P. New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land. *“Fasciculi Archaeologiae Historicae”*. 2020. Vol. 33. P. 49–69.

581. Kotowicz P. N. Średniowieczny miecz z Wisłoka Wielkiego na dawnym pograniczu halicko-węgierskim. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 84–97.

582. Kotowicz P. N., Myska R. Średniowieczne elementy uzbrojenia ochronnego z twierdzy “Tustan” koło Urycza. *Пам’ятки Тустані в контексті осовення Карпат. Матеріали V міжнародної наукової конференції до 50-річчя експедиції в Тустані. 30 вересня – 1 жовтня 2021 року. Збірник тез. Львів; Урич / Відп. за вип. Р. Г. Миська*. Львів, 2021. С. 33-34.

583. Kotowicz P., Wołoszyn M., Garbacz-Klempka A., Jurecki P. From the West to the East. A Unique Medieval Sword Scabbard Chape from Czermno-Cherven’ (Poland). *Історія давньої зброї. History of Antique Arms. Researches 2020*. Київ, 2023. С. 256–270.

584. Kouřil P. Bronzová hlavice palčátu z opevněného sídla Přerovec. *Archaeologia historica*. 2003. Vol. 28. P. 649–651.

585. Kozak M. Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема “латинських шоломів”. *Tabularium Historiae*. Bydgoszcz, 2021. T. IX. S. 71–86.
586. Kubik A.L., Piasecki A. The confiscated set of Medieval Arms and Armour from the Podlaskie Museum in Białystok. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok–Wrocław, 2020. Vol. XVI. P. 105–134.
587. Kuśnierz J. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba Rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (W 1240 r.) Na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych. *Acta Militaria Mediaevalia. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*. Kraków–Sanok. 2005. Vol. I. S. 115–132.
588. Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2006. Vol. II. S. 79–102.
589. Kwiatkowski K. Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525. Toruń, 2016. 674 s.
590. Laking G. F. A Record of European Armour and Arms. London, 1920. Vol. III. 358 p.
591. La Rocca D. J. Notes on the Mail Chausse. *The Journal of the Arms & Armour Society*. 1995. London. Vol. XV. № 2. P. 69–84.
592. Ławrynowicz O., Strzyż P. Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2001. T. VI. S. 259–264.
593. Lenz E. V. Russland und der Orient in der Geschichte des Waffenwesens. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden, 1897–1899. B. 1. S. 109–112.
594. Lenz E. V. Perlen in Klingen eingescmiedet. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden, 1900–1902. B. 2. S. 48–49.
595. Lenz E. V. Swertknauf mit Kruzifix. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden. 1909–1911. B. 5. S. 393.
596. Lenz E. V. Arzenalzeichen oder Beschau? *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden, 1912–1914. B. 6. S. 300–303.

597. Lenz E. V. Eine Säbelstudie. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden. 1912–1914. B. 6. S. 180–190.
598. Lenz E. V. Datierte Panzerhemden und verzierte Panzerringe. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden. 1918–1920. B. 8. S. 193–197.
599. Lenz E. V. Lucca und Siehelmarke. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Dresden. 1918–1920. B. 8. S. 71–77.
600. Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*. Krakow–Sanok, 2005. Vol. I. S. 37–59.
601. Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia II*. Kraków–Sanok, 2006. S. 67–78.
602. Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2008. Vol. IV. S. 39–59.
603. Liwoch R. Groty spod zamku Sobień w Manastercu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Rzeszów–Sanok, 2013. T. IX. S. 239–240.
604. Liwoch R. Grot włóczni z naddniestrzańskiej Horodnicy. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok–Wrocław, 2014. Vol. X. S. 206–207.
605. Liwoch R. Topór z Horodnicy na zachodniej Ukrainie. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok–Wrocław, 2014. Vol. X. S. 203–216.
606. Loades M. *The Crossbow*. Oxford: Bloomsbury Publishing, 2018. 80 s.
607. Loewe R. Jewish Evidence for the History of the Crossbow. *Les Juifs au regard de l'histoire: Mélanges en l'honneur de Bernhard Blumenkranz* / ed. G. Dahan. Paris: Picard, 1985. P. 87–107.
608. Ławrynowicz O., Strzyż P. Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2001. T. VI. S. 338–343.
609. Ławrynowicz O. Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich. Łódź, 2005. S. 61–65.
610. Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy. *Studia Archeologiczne*. Wrocław, 2004. T. XXXVI. 134 s.

611. Martyka K. Żelazne elementy broni drzewcowej z kolekcji wschodniopruskich w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Olsztyn, 2013. S. 43–87.
612. Michalak A. Głowica bulawy z Trzciela, pow. Miedzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania ulaw ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk Europejskich. *Archeologia Środkowego Nadodrza*. Zielona Góra, 2005. T. IV. S. 183–220.
613. Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz, *Acta Militaria Mediaevalia*. 2006. Vol. II. S. 103–114.
614. Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія*. 2006. С. 48–74.
615. Michalak A., Wolanin P. Skóra w służbie wojny. Militarne i pozamilitarne, skórzane elementy wyposażenia wojownika w średniowieczu. Przegląd problematyki. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź, 2008. Vol. 54. S. 99–120.
616. Michalak A. Czy w średniowieczu na ziemiach polskich używano skórzanych pancerzy? *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym* / Eds. P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński. Toruń, 2009. P. 53–73.
617. Michalak A. A 14th century Hungarian knobbed mace head from the Birów Mountain in Podzamcze in the Polish Jur a Chain. *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne i przestreni*. Toruń, 2011. P. 173–200.
618. Michalak A. Terra incognita? Not only on the arms and armour production in the borderland of Silesia, Brandenburg, Greater Poland and Lusatia in the late Middle. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 2020. № 4. S. 439–461.
619. Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278. Racibôrz, 2008. 136 s.
620. Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954. 287 s.
621. Nadolski A. Polska broń. Broń biała. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. 186 s.

622. Nadolski A., Lewandowski M. Broń strzelcza. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*. Warszawa–Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. S. 143–152.
623. Nicolle D. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350: Western Europe and the Crusader States. London, 1999. 636 p.
624. Niemiec D. Czy Konrad Mazowiecki grał w szachy na Wawelu? *Po drugiej stronie... Raporty przyjaciół-archeologów dla Wojtka Cholewy „Jonesa”*. Pękowoice, 2011. S. 195–206.
625. Nosek E. M. Co dała konserwacja buławy? *Z otchłani wieków*. 1973. R. 29. № 3. S. 228–229.
626. Nowakowski A. Arms and Armour of the Teutonic Order state in Prussia. Łódź, 1994. 161 p.
627. Nowakowski A. Uzbrojenie indywidualne. *Polska technika wojskowa do 1500 roku. Z dziejów nauki i techniki*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994. T. 1. S. 198–249.
628. Oakeshott E. The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. Suffolk: Boydell Press, 1960. 416 p.
629. Oakeshott E. Records of the Medieval Sword. Woodbridge: Boydell Press, 1991. 310 p.
630. Oakeshott E. The Sword in the Age of Chivalry. Woodbridge: Boydell Press, 1994. 204 p.
631. Paprocki B. Gniazdo cnoty 1578. Kraków: Grafika, 2014. 1272 p.
632. Paulsen P. Schwertortbaender der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Fruehgeschichte Osteuropas. Stuttgart, 1953. 196 s.
633. Petersen J. De norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studier over vikingetidens vaaben. Kristiania, 1919. 228 p.
634. Petrović D. Dubrovačko oružje u XIV veku. Beograd, 1976. 306 s.
635. Pinter Z. K. Spada și sabia medievala în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV). Sibiu, 2007. 213 s.
636. Popov S. The Maces from the Present Bulgarian Lands (10th–17th c. AD). Vatevi Collection. Sofia: Ivrai, 2015. 546 p.

637. Rabovyanov D., Dimitrov S. Western European Armour from Medieval Bulgaria (12th–15th centuries). *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok–Wrocław, 2017. Vol. XIII. S. 37–53.
638. Rackevičius G. Arbaletu strėlės (Vilniaus bei Trakų strėlių palyginamoji analizė). *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 1999. T. 18. P. 165–173.
639. Richter H. Die Hornbogenarmbrust – Geschichte und Technik. Ludwigshafen: Angelika Hörnig, 2006. 194 p.
640. Rudzińska M., Garbacz Klempka A., Dyga A., Liwoch R. Nieniszczące badania średniowiecznej buław. *Archives of Foundry Engineering*. Special Issue 3/2013. Vol.13. S. 139–142.
641. Salch C. L. Les forges dans les châteaux-forts, questions. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2002. Vol. 13–14. P. 11–20.
642. Sankiewicz P. Hełm stożkowy z jeziora Lednica. *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa, Biblioteka Studiów Lednickich /* Red. M. Wyrwa. Seria B1. Fontes. 2018. T. XXXVIII. P. 124–128.
643. Smith C. S. Methods of Making Chain Mail (14th to 18th Centuries): A Metallographic Note. *Technology and Culture*. 1959. Vol. 1. №1. P. 60–67
644. Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. București, 1982. 383 p.
645. Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries. Bucharest, 1986. 276 p.
646. Spufford P. Power and Profit: the merchant in Medieval Europe. London, 2003. 432 p.
647. Steblij N., Dovhan P. Sprzęt wojskowy z późnośredniowiecznego zamku Motte-and-Bailey w Busku nad Zachodnim Bugiem. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok–Wrocław, 2021. Vol. XVII. S. 103–124.
648. Strzyż P. Ruskie buławy “gwiazdziste” z terenu Małopolski. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków; Sanok, 2005. Vol. I. S. 107–114.
649. Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź, 2006. Vol. 52. S. 7–272.

650. Szymczak J. Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450* / Red. A. Nadolski. Warszawa–Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. S. 208–383.
651. Szymczak J. Produkcji i organizacja produkcji uzbrojenia. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń, 1998. S. 129–224.
652. Szymczak J. Rycerz i jego konie. Warszawa, 2018. T. 3. 314 s.
653. Świętosławski W. Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1996. T. 38. S. 3–17.
654. Świętosławski W. Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.). *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź: 1996. №40. S. 7–114.
655. Tzouriadis I. E. “What is the Riddle of Steel?”: Problems of Classification and Terminology in the Study of Late Medieval Swords. *The Sword: Form and Thought Proceedings of the second Sword Conference 19/20 November 2015 Deutsches Klingensmuseum Solingen*. Woodbridge, 2019. P. 3–11.
656. Tereszczuk D. Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok, 2005. Vol. I. S. 133–141.
657. Thordeman B., Bo, E. Ingelmark. Armour From The Battle Of Wisby 1361. Text. Stockholm, 1939. Vol. I. 480 p.
658. Thordeman B., Bo, E. Ingelmark. Armour from the Battle of Wisby 1361. Plates. Stockholm, 1940. Vol. II. 145 p.
659. Trawka R. Kmitowie. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce. Kraków, 2005. 551 s.
660. Tsurtsunia M. The mace in medieval Georgia. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2018. Vol. XIV. S. 87–114.
661. Umowski M. Uzbrojenie i ubiór rycerski w czasach piastowskich. *Broń i Barwa, Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Wojska*. Warszawa, 1936. № 3. S. 51–74.
662. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*. Red. A. Nadolskiego. Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. 530 s.

663. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1450–1500*. Red. A. Nowakowski. Toruń, Wydaw. UMK: 1998. 330 s.

664. Vích D., Žákovský P. Vojenské vybavení bojové družiny před husitskou revolucí Soubor militárií z hradu Orlík u Brandýsanad Orlicí ve východních Čechách. *Památky archeologické*. 2016. Vol. CVII. P. 279–351.

665. Wasiak W. Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni, na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pekilhube z polichromii w kościele św. Andrzeja w Strzelnikach koło Brzegu. *Broń i wojna w dziejach człowieka*. 2009. S. 117–131.

666. Wawrzonowska Z. Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź, 1976. Vol. 25. S. 7–143.

667. Williams A. R. *The Knight and the Blast Furnace: A History of the Metallurgy of Armour in the Middle Ages & the Early Modern Period*. Brill, 2003. 954 p.

668. Williams A. R., Edge D., *Great Helms and their Development into Helmets*. *Gladius*. 2004. Vol. 24. P. 123–134.

669. Williams A. R. *The Sword and the Crucible: A History of the Metallurgy of European Swords Up to the 16th Century*. Leiden and Boston: Brill, 2012. 292 p.

670. Wołoszyn M. Między Wschodem a Zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie. *Acta Militaria Mediaevalia. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w sredniowieczu*. Kraków–Sanok, 2005. Vol. I. S. 87–105.

671. *Zabytki archeologiczne ze zbiorów inż. Stanisława Pijanowskiego z głuchej puszczy* / Red. M. Krzepkowskiego, M. Kranc. Wągrowiec, 2013, 284 s.

Електронні ресурси:

672. Лисенко О. С. Військо Галицько-Волинської держави. *Воєнна історія*. – 2003. – № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_7.htm (дата звернення: 15. 07. 2020).

673. Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde e.V. Der Verein. URL: <https://www.waffen-kostuemkunde.de/verein.php> (дата звернення: 18. 09. 2020).

674. Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde e.V. Die Zeitschrift. URL: <https://www.waffen-kostuemkunde.de/verein.php> (дата звернення: 04. 05. 2021).

675. Heinrich von Veldeke. Eneit (1210–1220). URL: <https://manuscriptminiatures.com/4784/12578#image> (дата звернення: 09.11.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

Ілюстрації і фотоматеріали:

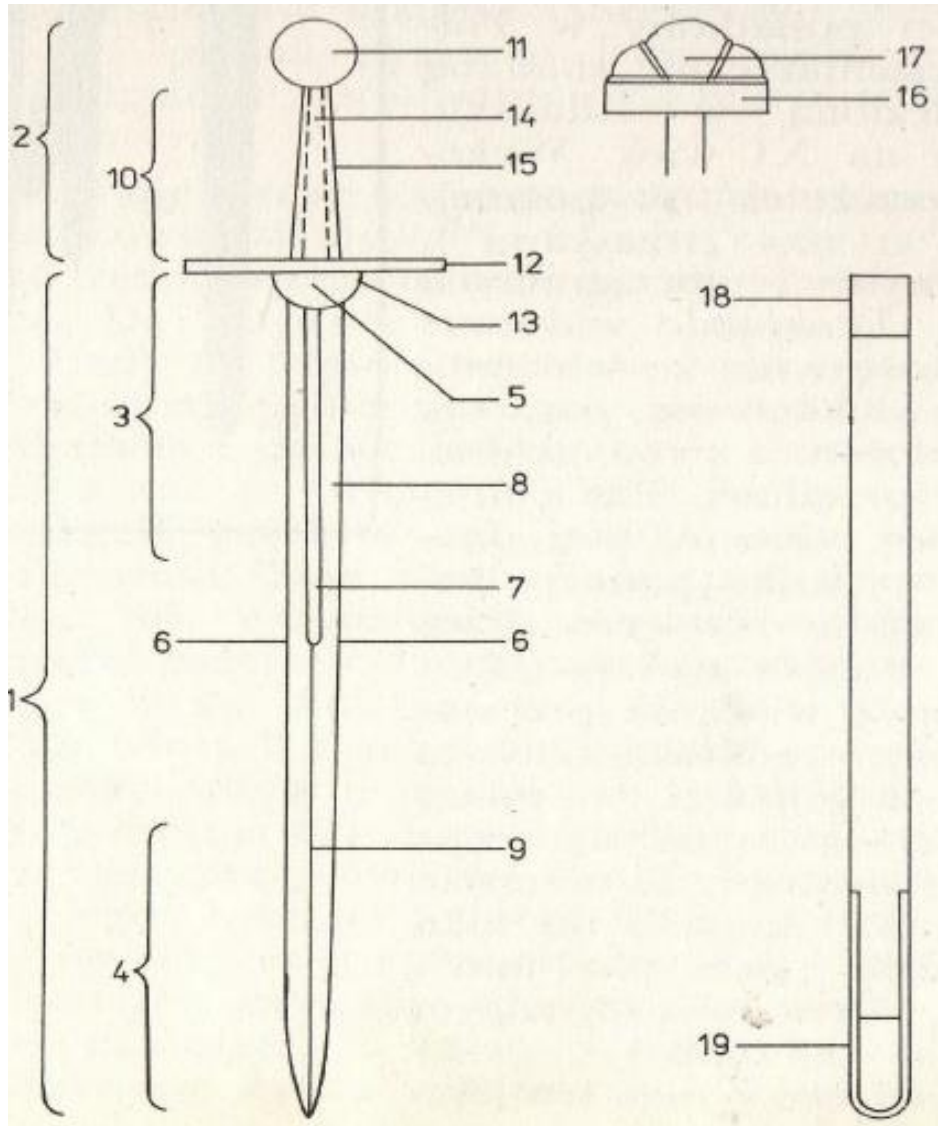

Рис. А. 1. Конструктивні елементи меча [Nadolski 1974, гус. 1].

1 – клинок; 2 – руків'я (ефес); 3 – неробоча частина клинка; 4 – вістря; 5 – основа; 6 – лезо; 7 – доли; 8 – плаз; 9 – грань; 10 – руків'я; 11 – верхів'я; 12 – гарда; 13 – п'ята; 14 – хвостовик; 15 – накладка; 16 – верхів'я; 17 – накладка на верхів'я; 18 – вустя піхов; 19 – наконечник піхов.

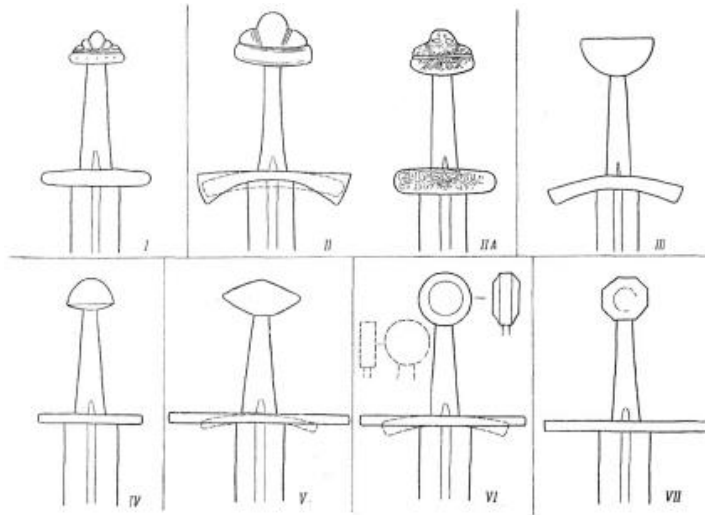

Рис. А. 2. Типологічна схема мечів XI-XIII ст. А.Кірпічнікова [Жирипичников 1966,
Рис.10]

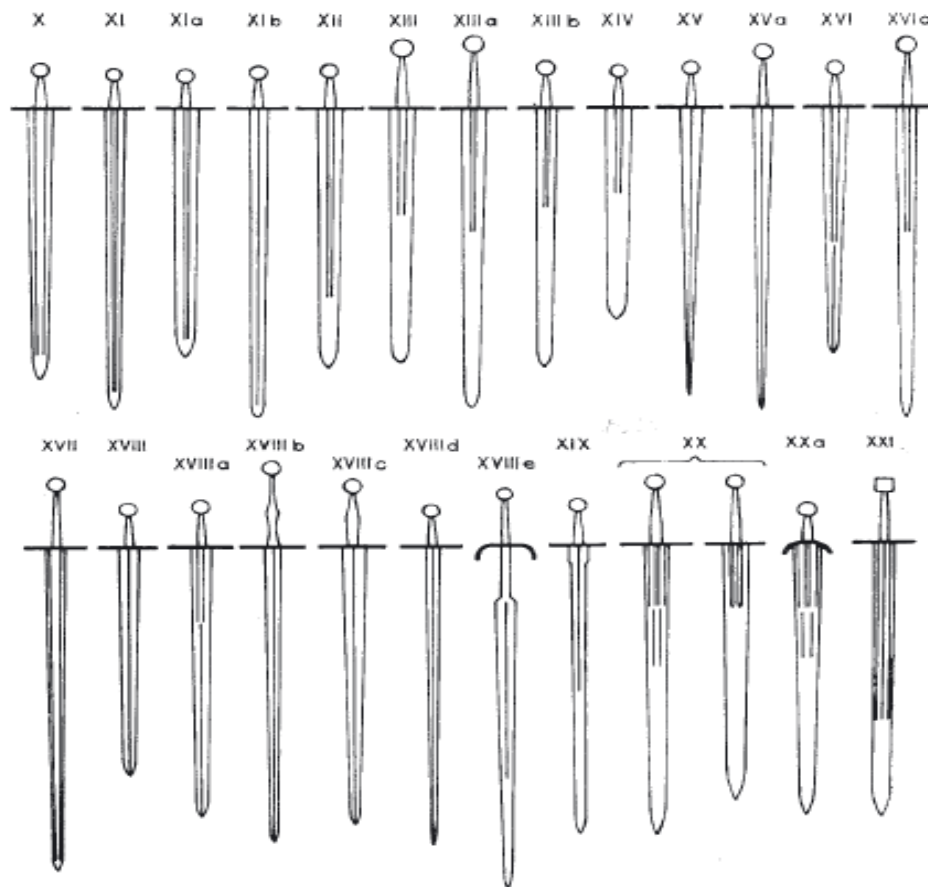

Рис. А. 3. Типологія мечів Е.Окшотта з доповненнями М. Глосека.
[Glosek 1984, Rys. 2]

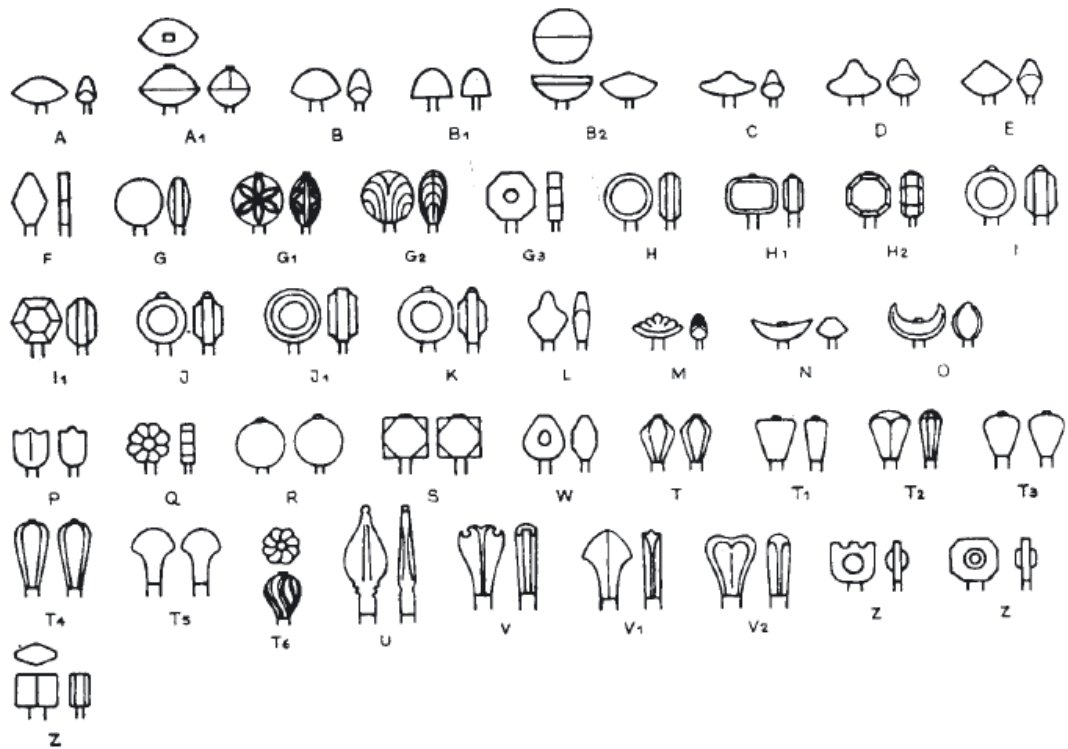

Рис. А. 4. Типологія верхів'їв меча за Е.Окшоттом з доповненнями М. Глосека.

[Głosek 1984, Rys. 3]

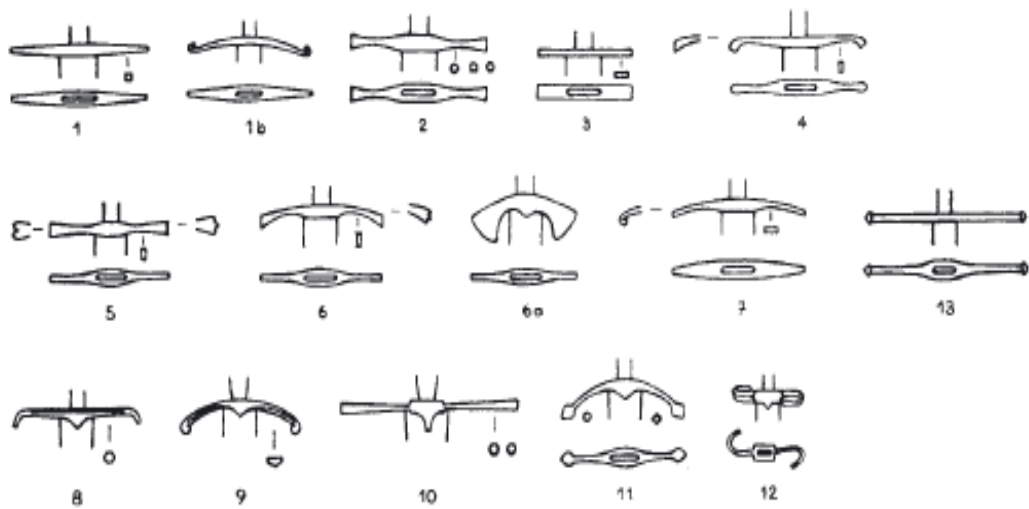

Рис. А. 5. Типологія перехрест'їв мечів за Е.Окшоттом з доповненнями М. Глосека.

[Głosek 1984, Rys. 4]

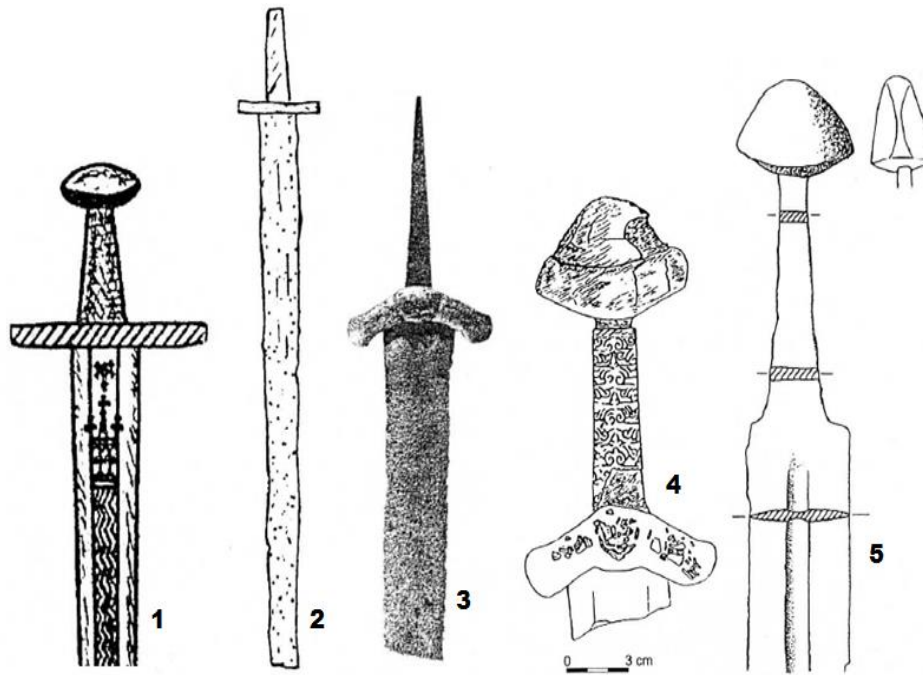

Рис. А. 6. Мечі XII–XIII з Волині: 1. Ефес меча з Садова [Liwoh 2008, Rys. 6:1 a-b]; 2. Меч з Торчина [Liwoh 2008, Rys. 6:2]; 3. Меч з Крутилова [Liwoh 2008, Rys. 3:2]; 4. Ефес каролінгського меча з Дорогобужа [Прищеп, Нікольченко 1996, Рис.65]; 5. Другий меч з Дорогобужа [Прищеп, Нікольченко 1996, Рис.50].

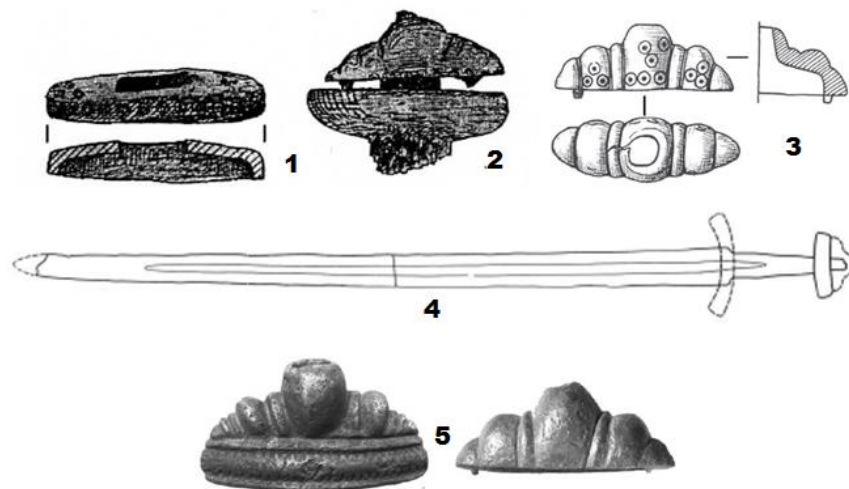

Рис. А. 7. Балтійські(?) типи метів I і II за А.Кіричником. 1. Перехрестя з Зеленча [Liwoh 2008, Rys. 7:2]; 2. Наверша з Крилосу [Liwoh 2008, Rys. 2:1]; 3. Наверша з Чорнівки [Пивоваров, Калініченко 2019, Рис. 1]; 4. Меч типу II з Ізяславля [Кіричников 2020, Рис.6:1]; Куршські(?) навершя типу I за з Ізяславля [Кіричников 2020, Рис.9:1-2]

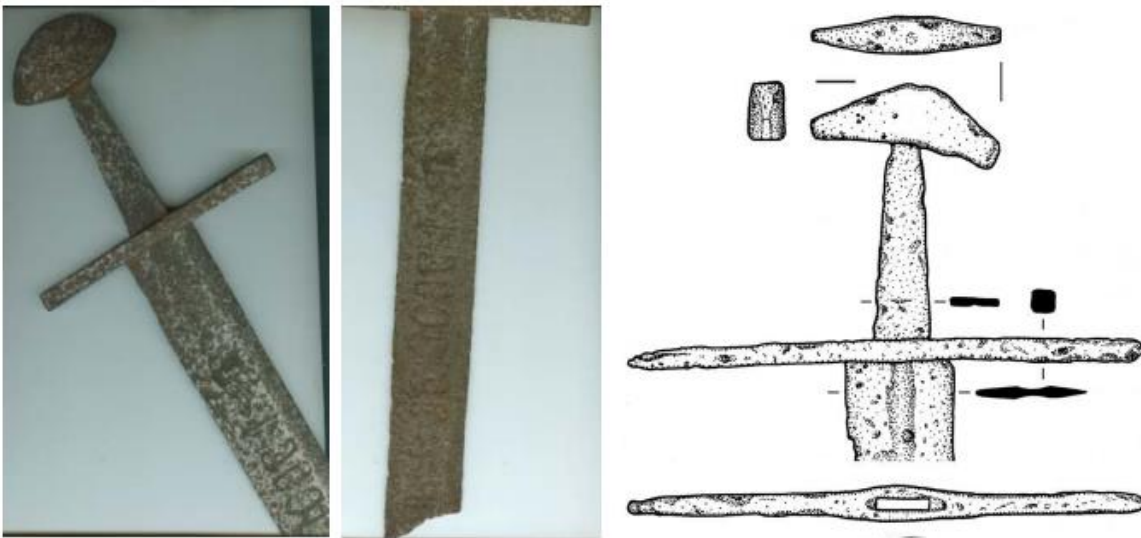

Рис. А. 8. Ліворуч: меч з околиць с. Федорівка Волинської обл. [Пасюк, Карпюк 2015, Фото 1]. Праворуч: ефес меча з Віслок Велькі (Польща) [Kotowicz 2020, Rys.4]

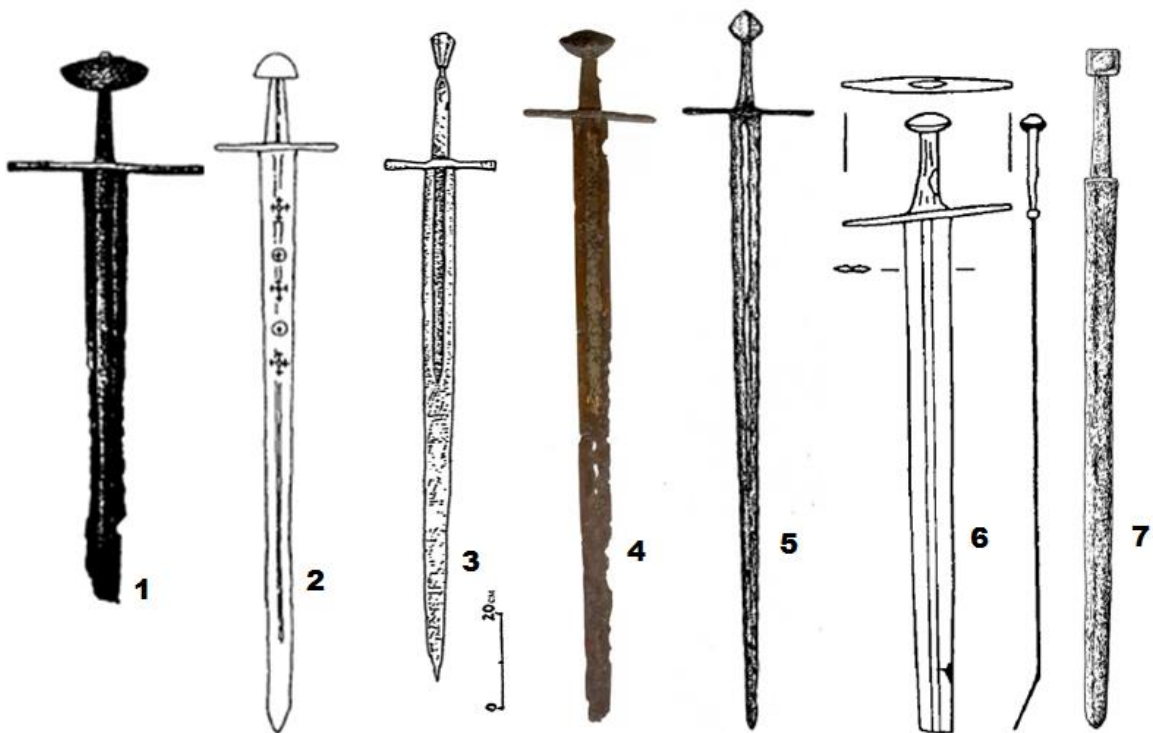

Рис. А. 9. Мечі XII–XIII ст. 1. Сонсядка [Strzyż 2006, Rys. 1:3]; 2. Радимно [Strzyż 2006, Rys. 1:4]; 3. Луцьк [Терський 2006, Рис. 149:3]; 4. Фонди ЛІМ [Палій 2020, Рис.7]; 5. Жидачів [Корчинський 1985, Рис. 1]; 6. Городок над Бугом [Strzyż 2006, Rys. 1:4]; 7. Райки [Гончарев 1950, Таб XI,3]

Рис. А. 10. Мечі з Сірето-Дністровського межиріччя: 1, 3-4, 6-9 з нелокалізованих пунктів; 2, 10 з р. Прут біля Чернівців; 5,11 с. Городок; 12 Чорнівка (1, 3-4, 6-9 - фонди Крайового музею в Чернівцях; 2 - фонди Обласного Чернівецького краєзнавчого музею; 5, 11 - фонди краєзнавчого музею м. Заліщики Тернопільської обл. [Возний 2019, Рис.1]

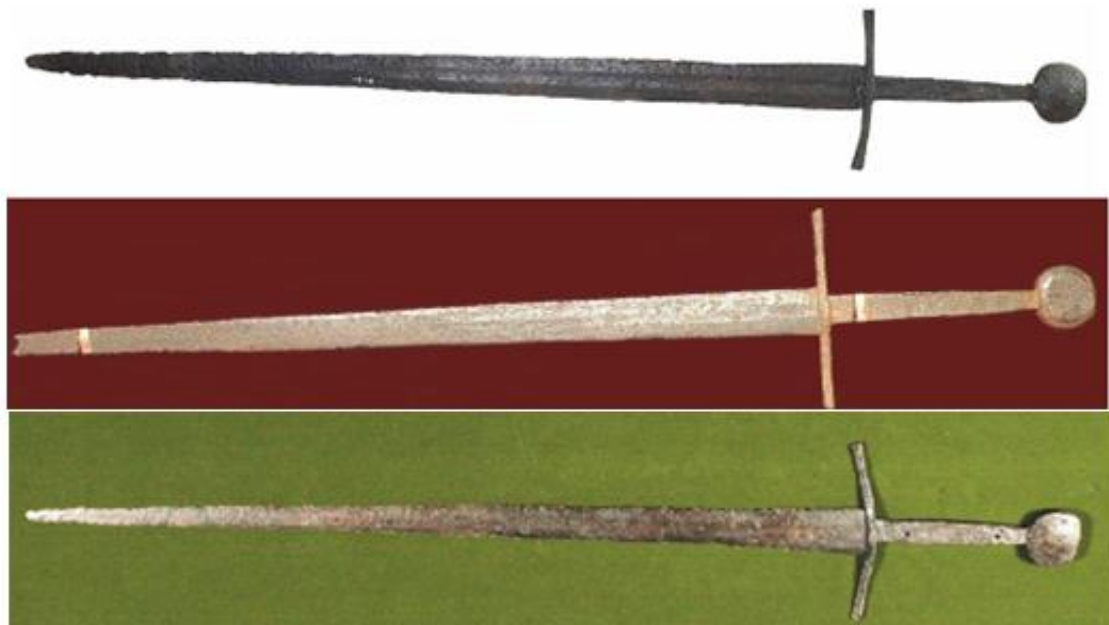

Рис. А. 11. Згори донизу: Милятин, Белз 3. Белз 1 [Терський, Стрельченко 2016, Рис. 3,8,1]

Рис. А. 12. Один із мечів з околиць Белза [Терський, Стрельченко 2016, Рис. 5]

Рис. А. 13. Меч з ІФОКМ (фото автора)

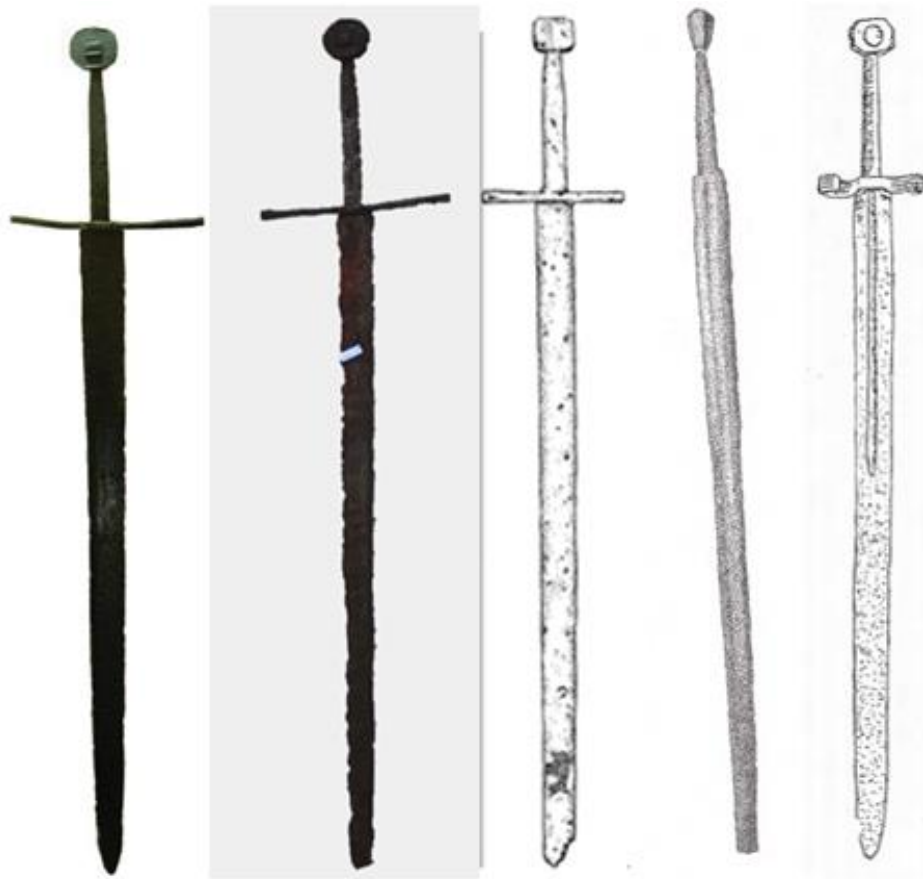

Рис. А. 14. Пізньосередньовічні мечі з Галицько-Волинських земель (Зліва направо) Острожець [Стрельченко 2014, Рис.1]; с.Бринь (Фото автора); Камянець-Подільський [Стрельченко, Заремба 2014, с.185]; Шепетівка [Стрельченко 2015, с.253]; Луцьк [Терський 2006, Рис.149:2]

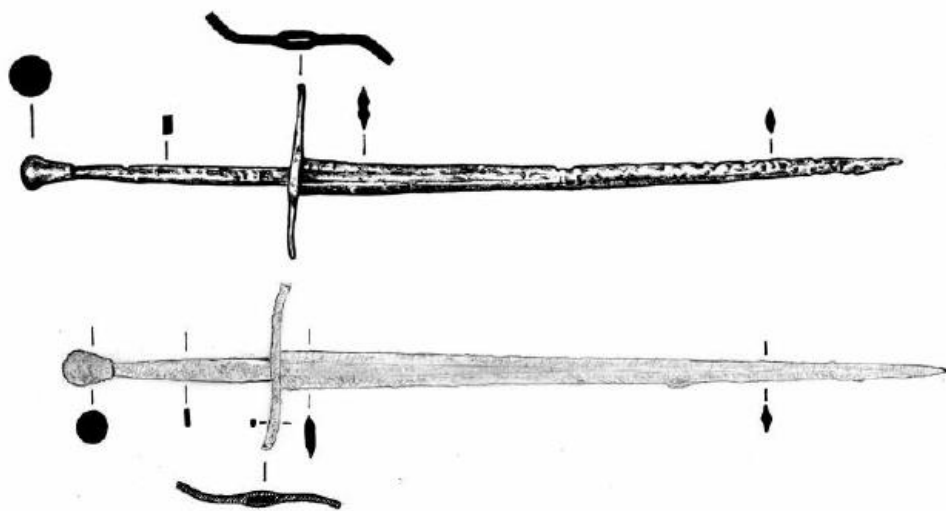

Рис. А. 15. Мечі зі сходу Львівської обл. [Стрельченко 2016, Рис 1, 2]

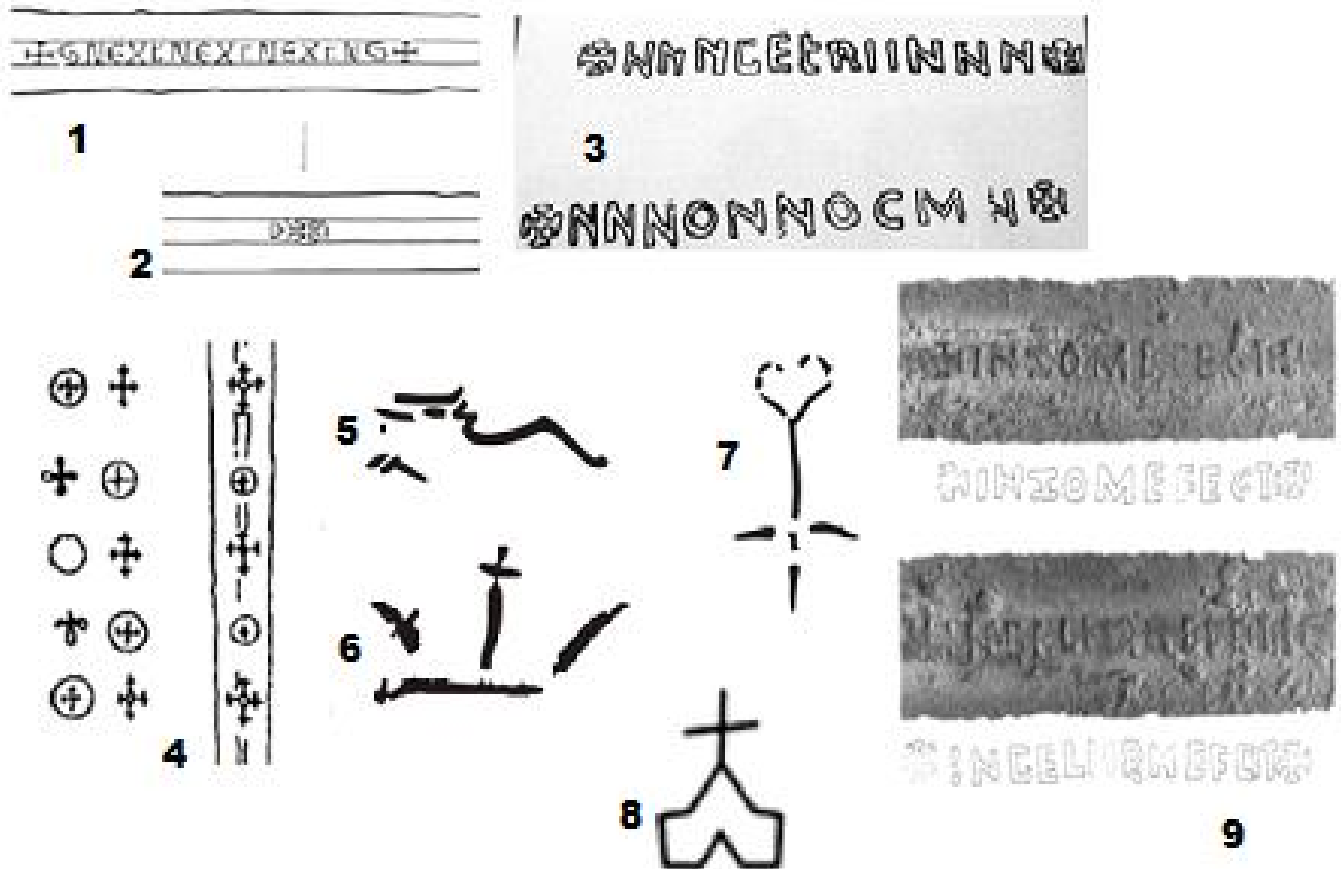

Рис. А. 16. Клейма і написи на мечах: 1-2. Ізяславль [Кирпичников 2020, Рис.6:2]; 3. Фонди ЛІМ. [Палій 2018, Рис.2].; 4. Радимно [Strzyż 2006, Рус. 3:4]; 5-7. Клейма не мечах з Белза [Терський, Стрельченко 2017, Рис. 2]; 8. Клеймо на мечі з Яворва [Заремба 2014, Рис. 6]; 9.Городок над Бугом [Kuśnierz 2006, Tab. X].

Рис. А. 17. Перехрестя кинджала(?) з Крилосу, фонди НІКЗ “ДГ” (Фото автора).

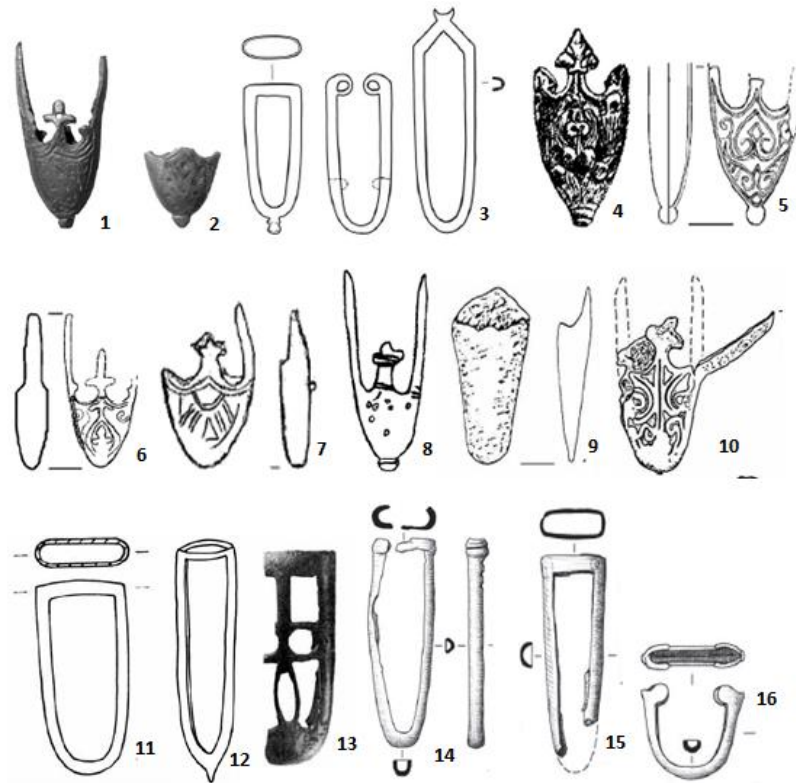

Рис. А. 18. Окуття піхов меча XII–XIV ст. з Галицької і Волинської земель.
 1-3. Городище біля Шепетівки [Кирпичников 2020, Рис 9]; 4. Звенигород на Білці,
 5. Лучеськ, 6. Волинь [Liwoch 2008, Rys 9-10]; 5. Лучеськ [Терський 2013, рис. 4,2];
 14-16. Чорнівське г-ще [Пивоваров, Калініченко, Ільків 2017, Рис 1-5]

Рис. А. 19. Ліворуч, наконечник з Черемно (фото D. Szuwalski; drawing P. Kotowicz and P. Skowroński). [Kotowicz P., Wołoszyn M., Garbacz-Klempka A., Jurecki P, 2023, Fig. 2]; Праворуч, бронзовий наконечник піхов з Крилосу (фото автора).

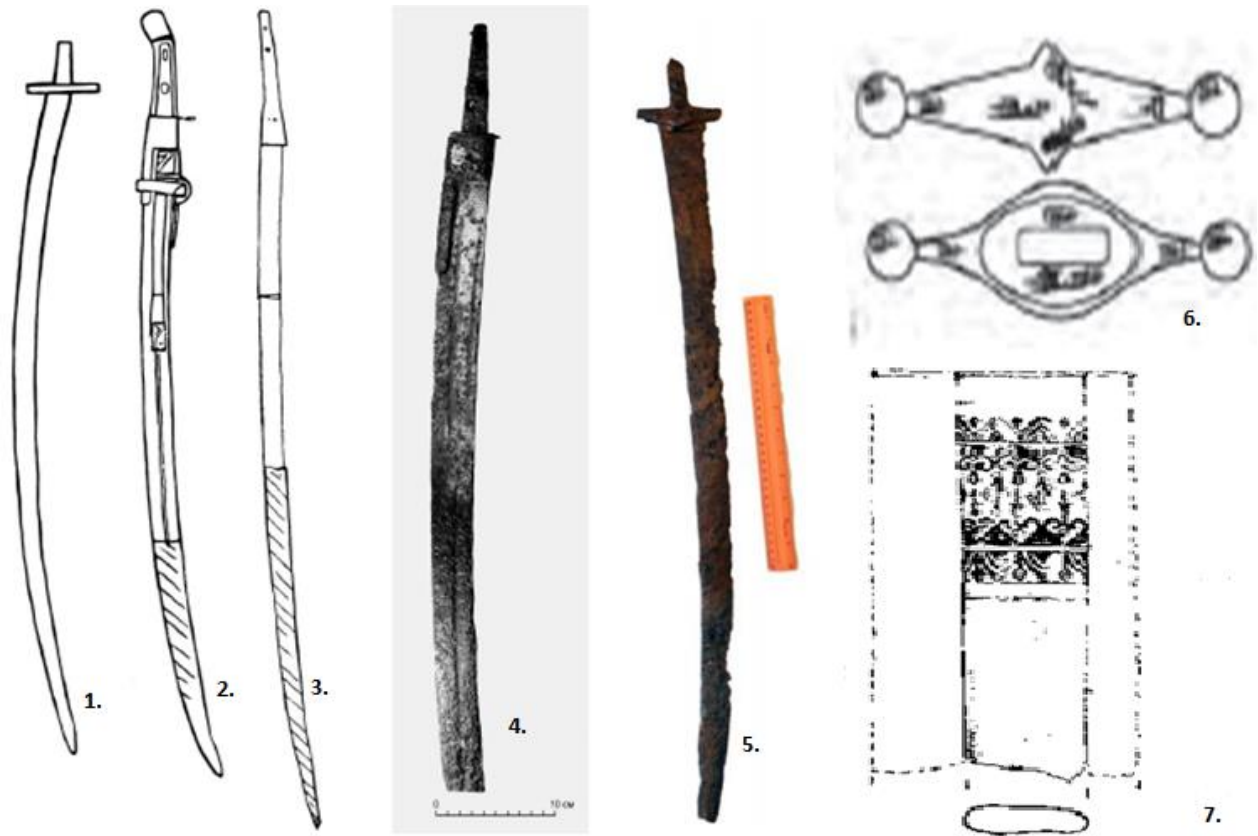

Рис. А. 20. Шаблі з Волині і Прикарпаття. 1. Ізяславль 1-4 [Кирпичников 2020, Рис.10-11]; 5. Шабля з с. Ягільниця [Добрянський 2014, Рис.1]; 6. Перехрестя з Чорнівки [Возний 2019, Рис. 5:2]; 7. Окуття піхов шаблі з Пересопниці [Терський 2011, Рис. 1, 17]

Рис. А. 21. Шабля із Львівщини. (Фото надане власником).

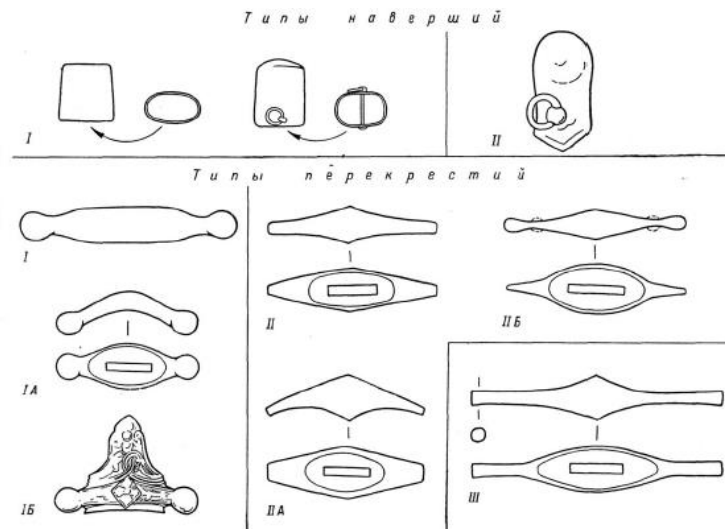

Рис. А. 22. Типологія навершій та перехрестій шабелі Х–ХІІІ ст. А.Кірпічнікова.

[Кирпичников 1966, Рис.13].

Дата Тип	IX-XI ст.	XI-XII ст.	XII-XIII ст.
I			
II			
III			
IV			
V			
VI			
VII			

Рис. А. 23. Типологія наконечників списів за А.Кірпічніковим

[Кирпичников 1966, Рис.1]

Рис. А. 24. Вістря списів з пам'яток Сірето-Дністровського межиріччя [Возний, Федорук 2013, Фото 1]

Рис. А. 25. Знахідки списів з Галицької землі. Фонди ФІКОМ і НІКЗ "ДГ" та ЛІМ.
(Фото автора).

Рис. А. 26. Наконечники списів з фондів ЛІМ (фото автора)

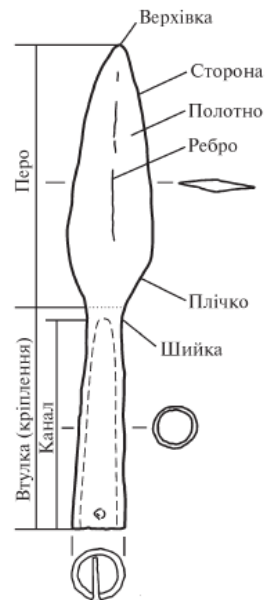

Рис. А. 27. Конструкція наконечника списа/дротика [Панікарський 2005, Рис 4:1]

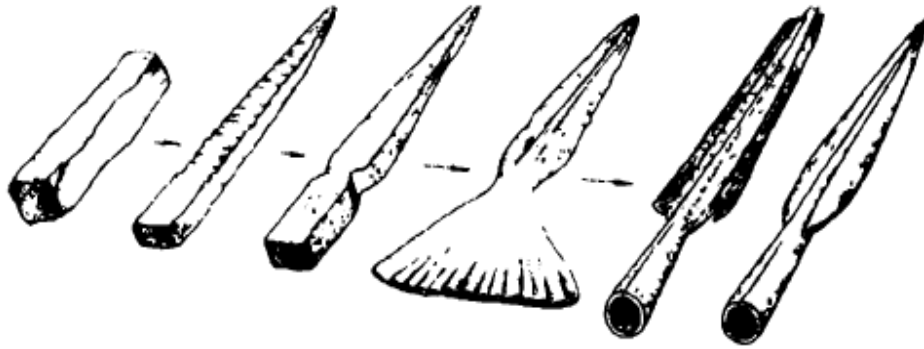

Рис. А. 28. Технологічна схема виготовлення списа з наварним лезом
[Синиця 2012, С.138, Рис.1]

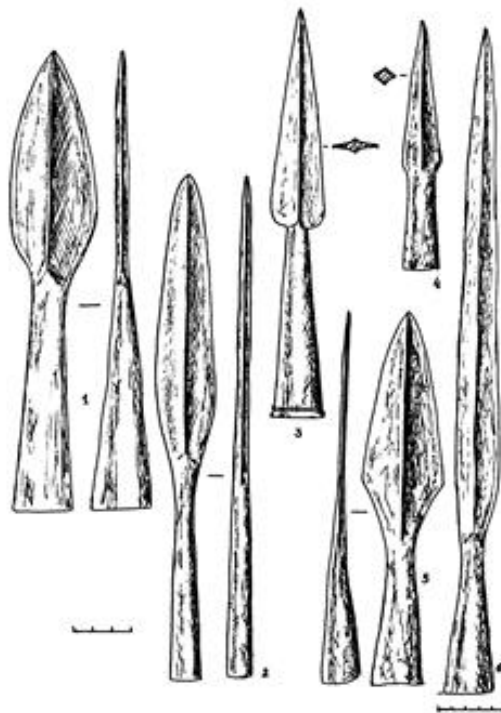

Рис. А. 29. Наконечники списів з Луцька [Терський 2006, Рис.153]

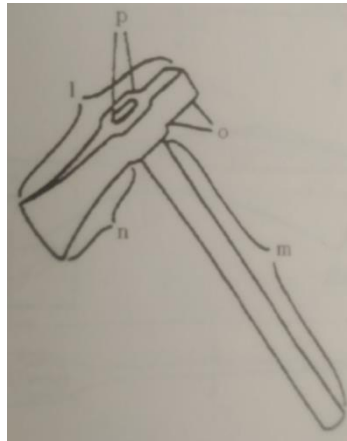

Рис. А. 30. Конструкція бойової сокири
 1-сокира (у вузькому розумінні); т-руків'я; п-лезо; о-обух; р-провух.
 [Бережинський 2014, Рис.87]

Рис. А. 31. Технологічні схеми і етапи виготовлення сокири і чекана
 [Бережинський 2000, С.199-200]

Дата Тип	X-поч. XI ст.	XI-XII ст.	XII-XIII ст.
I		 тільки XI ст.	
II			
III			
IV			A
V			A Тільки XIII ст.
VI			
VII			
VIII			A

Рис. А. 32. Типологічна схема сокир А.Кірпічнікова [Кирпичников 1966, Рис. 6]

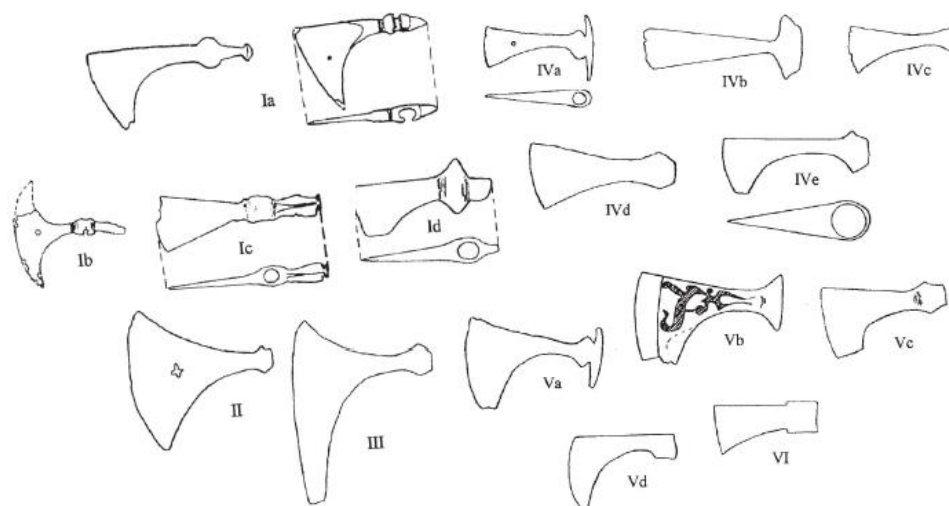

Рис. А. 33. Типологічна схема сокир X–XII ст. за А.Надольським
[Głosek 1996, Tab.II–III]

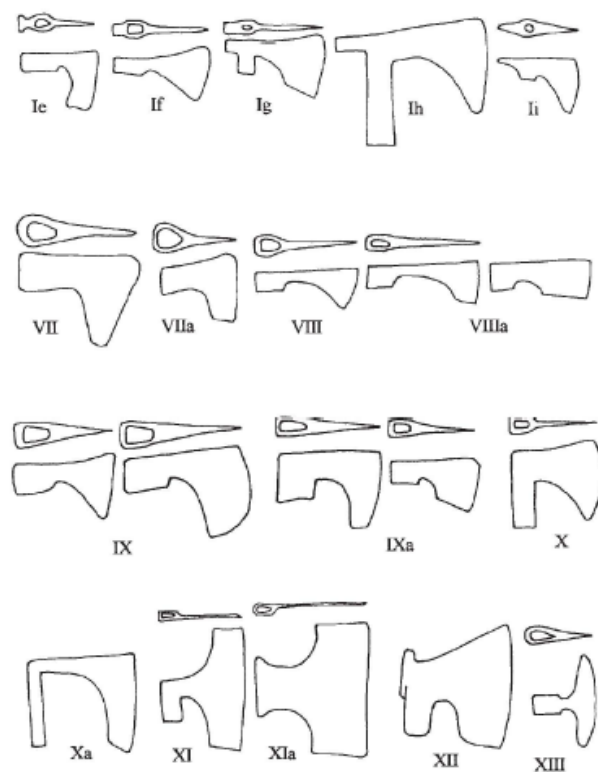

Рис. А. 34. Типологічна схема сокир XIII-XVI ст. М. Глосека
[Głosek 1996, Tab. IV]

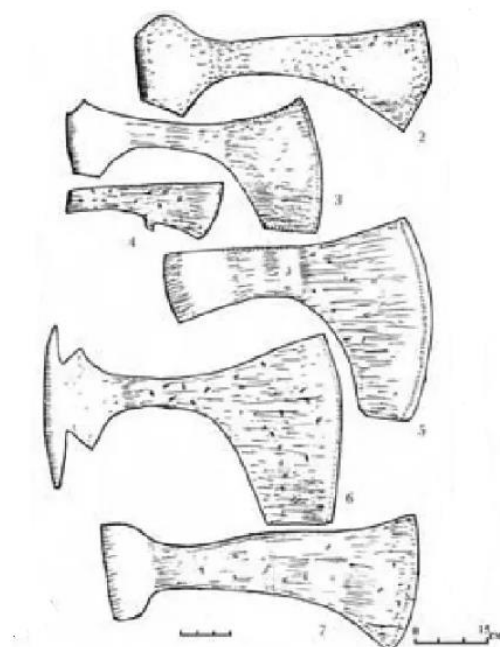

Рис. А. 35. Сокири з Володимира [Терський 2010, Рис.183]

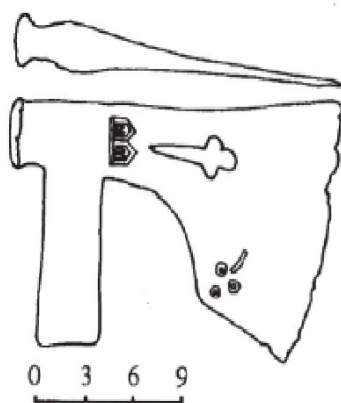

Рис. А. 36. Чекан з Радимна [Глосек 1996, Tab. VII,E]

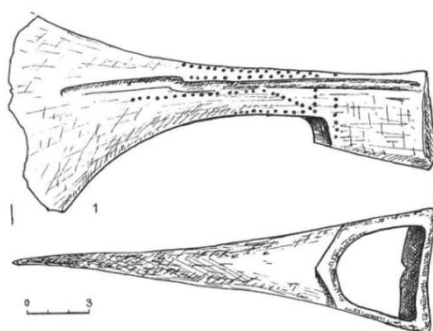

Рис. А. 37. Сокира XIII-XIV ст. з Листвина [Чайка 2009, Рис 65]

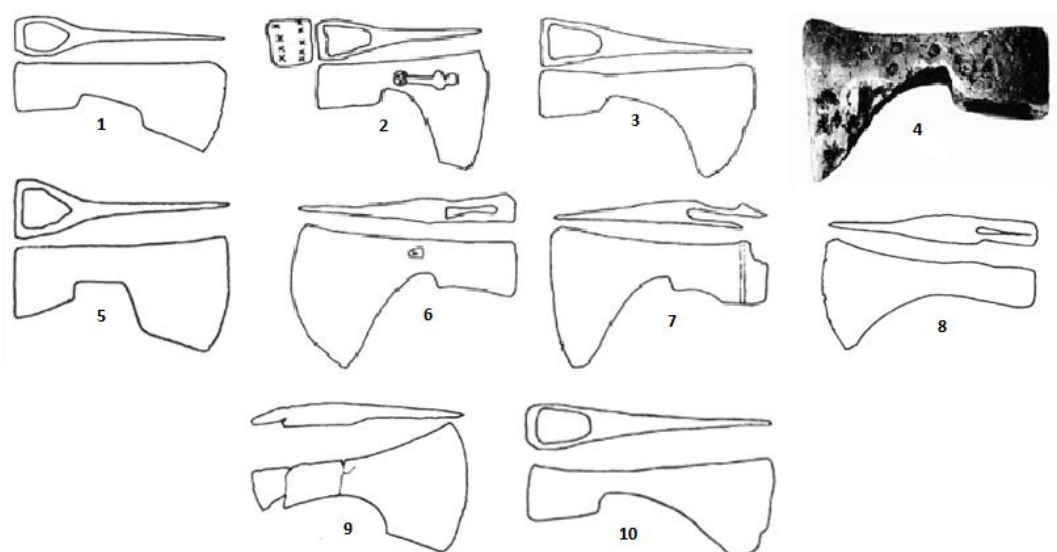

Рис. А. 38. Колекція пізньосередньовічних сокир з Радимна
[Глосек 1996, Tabl. IX-XXXVI]

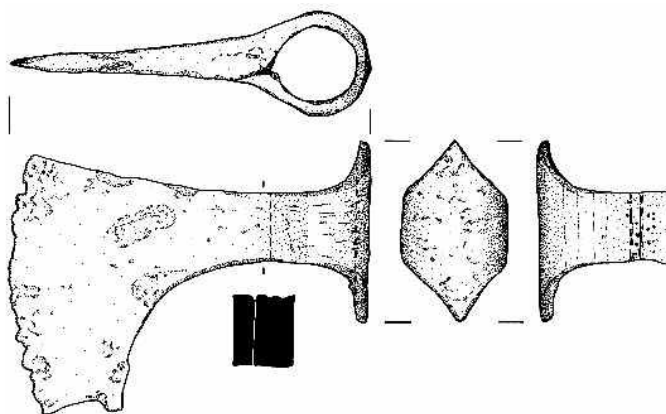

Рис. А. 39. Сокира з с.Переспа Люблінське в-ство Польща
[Kotowicz 2014, Tabl. LX.3]

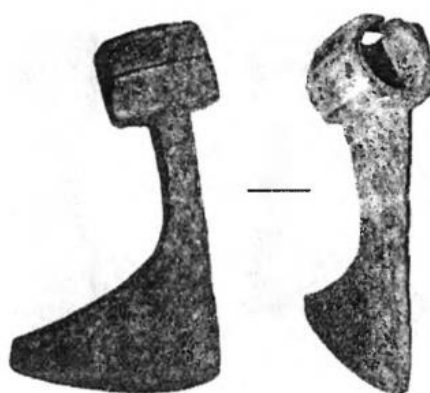

Рис. А. 40. Сокира з Перемиля [Савицький, Воюта, Собуцький 2009, Рис. 1:1]

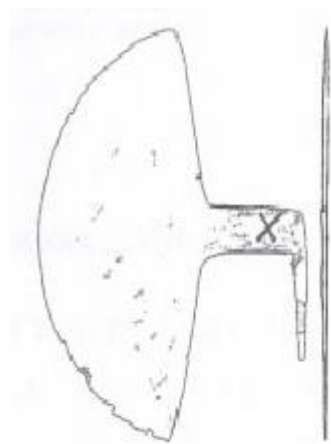

Рис. А. 41. Черешкова сокира з Перемишля [Kotowicz, Michalak 2007, Fig. 2,3]

Рис. А. 42. Сокири з 1. Прикарпаття [Liwoch 2014, Рус. 1]; 2. Чорнівки, 3. Горбово, 4. Ленківці на Пруті, 5. Слобідка [Визний, Федорук 2013, Рис. 1, 8; Фото 1, 11-13]

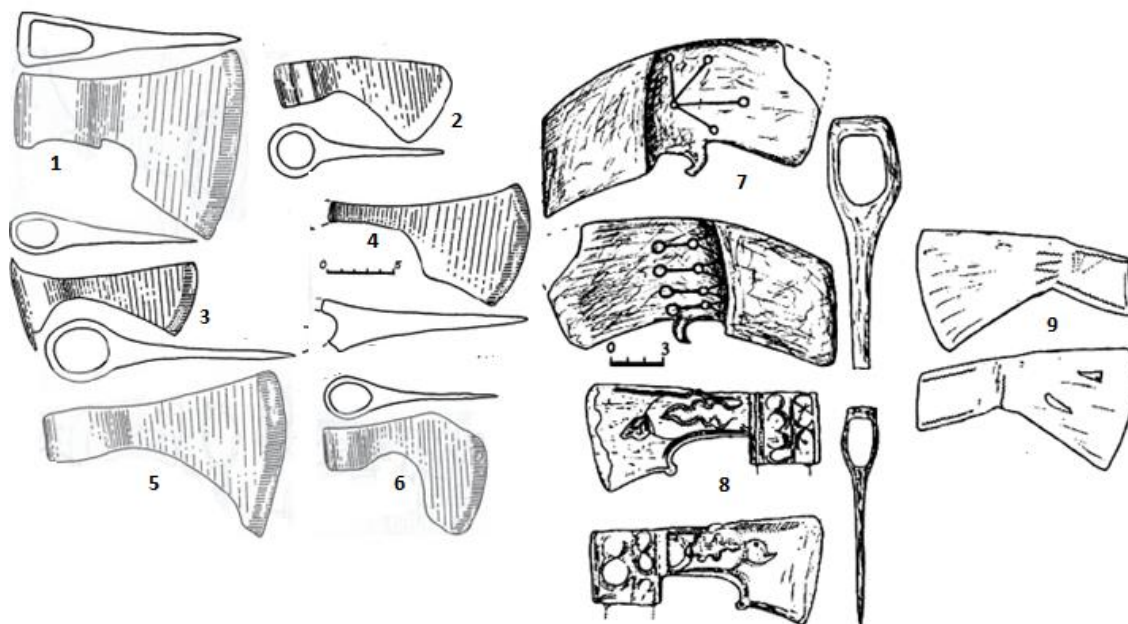

Рис. А. 43. Колекція сокир XIV-XV ст. з Луцька [Терський 2006, Рис. 150-151]

Рис. А. 44. Сокири XII-XIII ст. з фондів ІФОКМ (Фото автора).

Рис. А. 45. Сокири з фондів НКЗ "ДГ" (фото автора)

Рис. А. 46. Бракована сокири з Крилосу, фонди НІКЗ “ДГ”. (фото автора)

Рис. А. 47. Черешкові пізньосередньовічні сокири з Крилосу, фондів НІКЗ “ДГ”.
(фото автора)

Рис. А. 48. Пізньосередньовічні сокири з фондів ЛІМ. 1.Бузьк, 2. Невідома місцевість.
(фото автора)

Рис. А. 49. Чекан з Підгірців (?), фонди ЛІМ (фото автора)

Рис. А. 50. Спечена кольчуга з перехрестям шаблі або меча з Крилосу. Фонди ЛІМ.

Позначення вказує на монтажний отвір перехрестя (фото автора)

Рис. А. 51. Перехрестя шаблі з с.Залуква Івано-Франуівська обл. Фонди ЛІМ.
(Фото автора).

Рис. А. 52. Навершя меча типу J з фондів ЛІМ (фото автора).

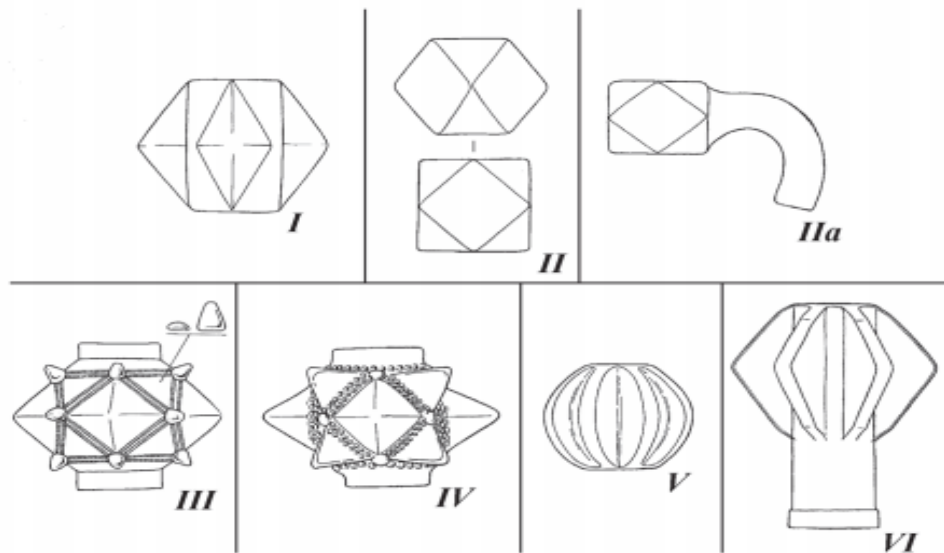

Рис. А. 53. Типологічна схема булав XI-XIII ст. А.Кірпічнікова
[Плавінські, 2013, С. 34].

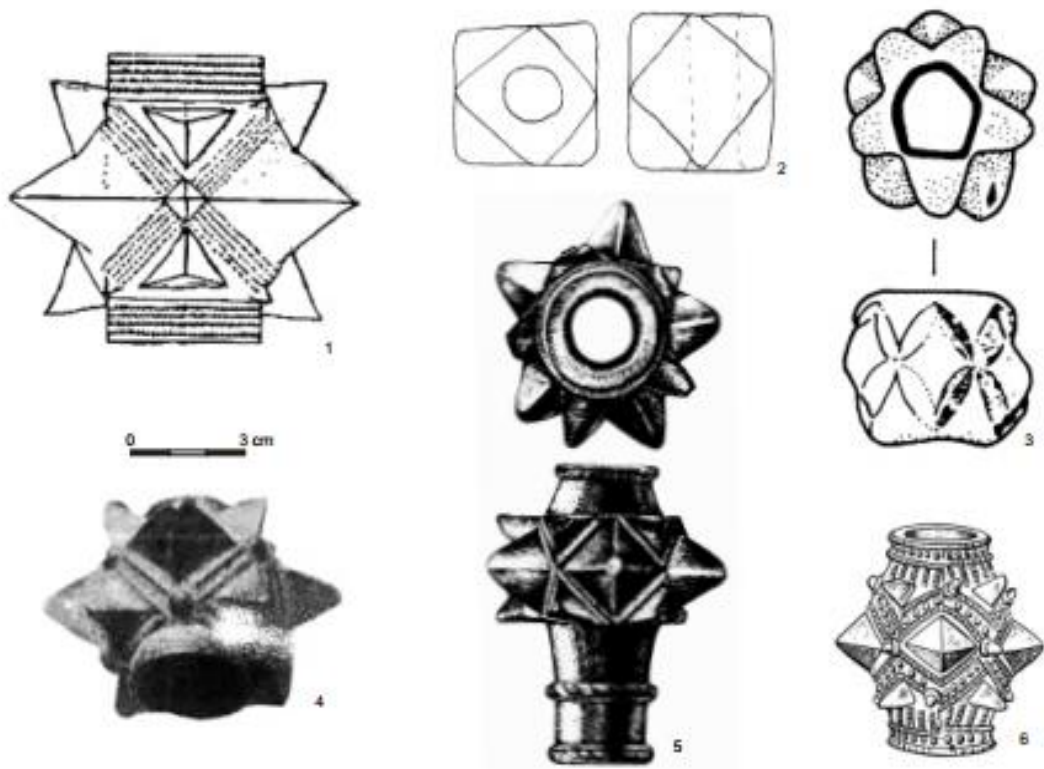

Рис. А. 54. Навершя булав з Західної України 1.Хоролупи; 2.Мостиська;
3.Новоугрівськ; 4.Онишківці; 5.Урич-Тустань; 6. Володимир-Волинський
[Liwoch 2006, Рys. 4]

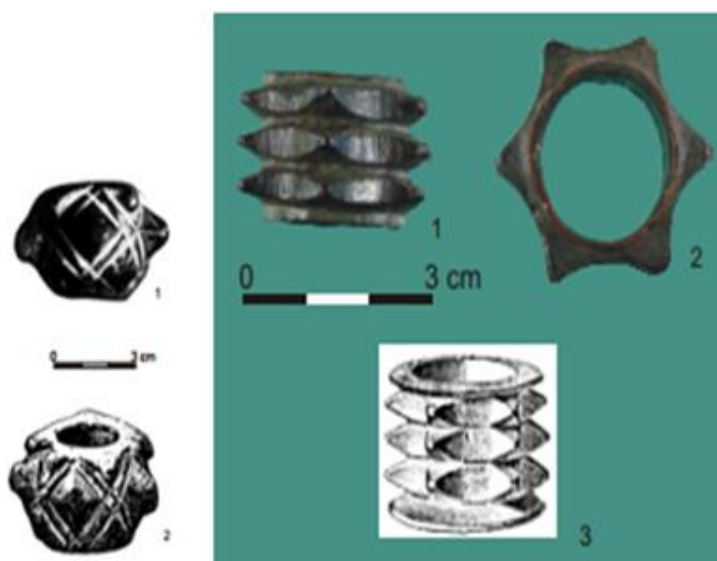

Рис. А. 55. Верхів'я булав з Зеленче (ліворуч) та Желибори. Рис 3. (знизу) невідома місцевість в Італії [Liwoch 2006, Рус. 5-6]

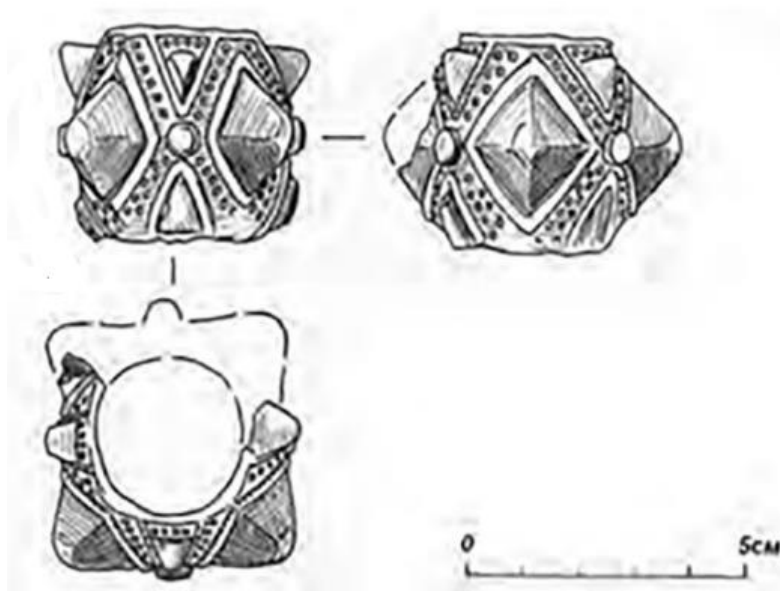

Рис. А. 56. Верхів'я булави з Галиці на Буковині [Пивоваров 2012, Рис.1:3]

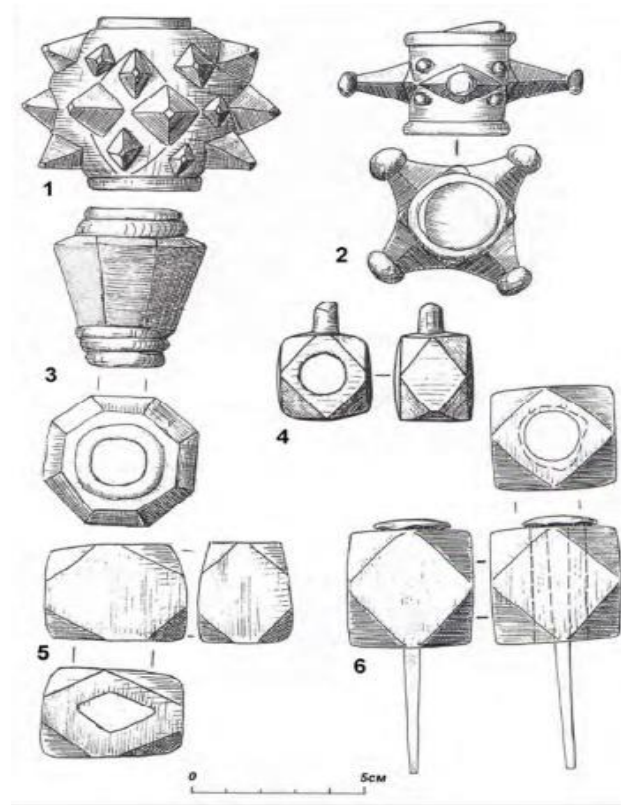

Рис. А. 57. Залізні навершя булав з Буковини: 1.Василів; 2.Недобоївці; 6. Галиця; 3. 4–5. Чорнівка [Пивоваров 2012, Рис. 2]

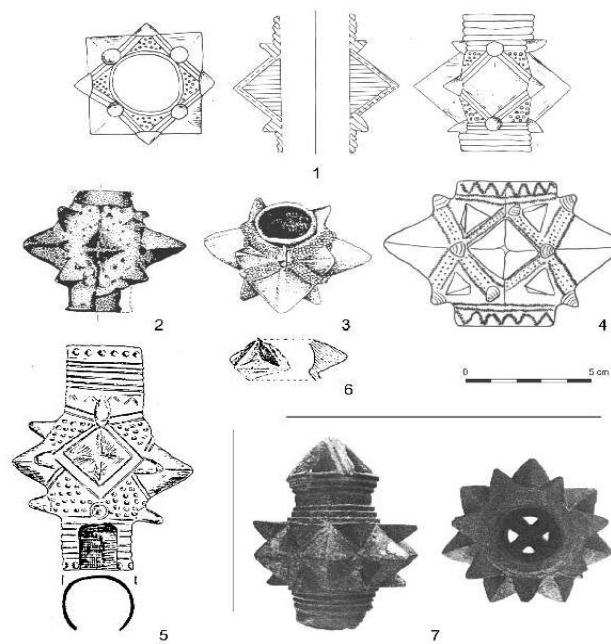

Рис. А. 58. Верхів'я булав з Малопольщі. 1.Стовп'є; 2. Чермно; 3. Радимно; 4. з музею у Жешуві; 5. Гради; 6. Пеніни; 7. Підзамче, гора Бірув. [Strzyż 2005, Tabl.I]

Рис. А. 59. Шестопер з околиць літописного Каліуса
(Фото, надане автору власником)

Рис. А. 60. Шестопер зі Звенигорода. Фонди ЛІМ. (Фото автора).

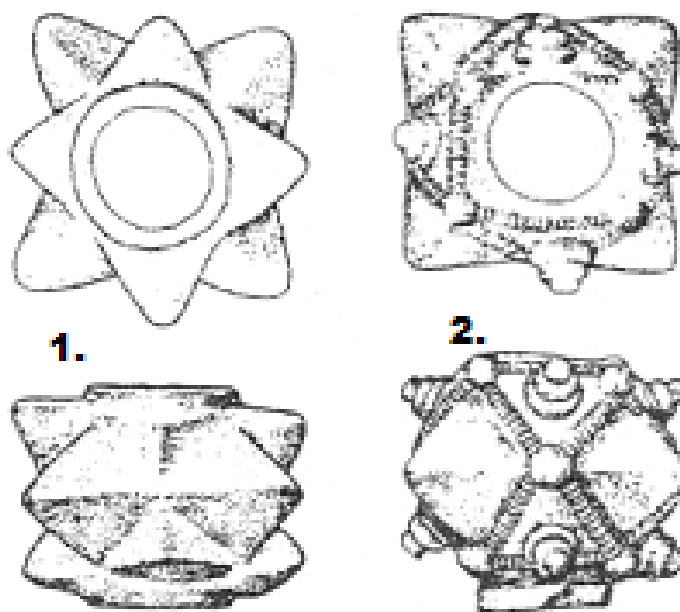

Рис. А. 61. Верхів'я булав з Варта Молдавіце в Румунії (Південна Буковина).
(Michalak 2005, Tab.3,13; 2,12).

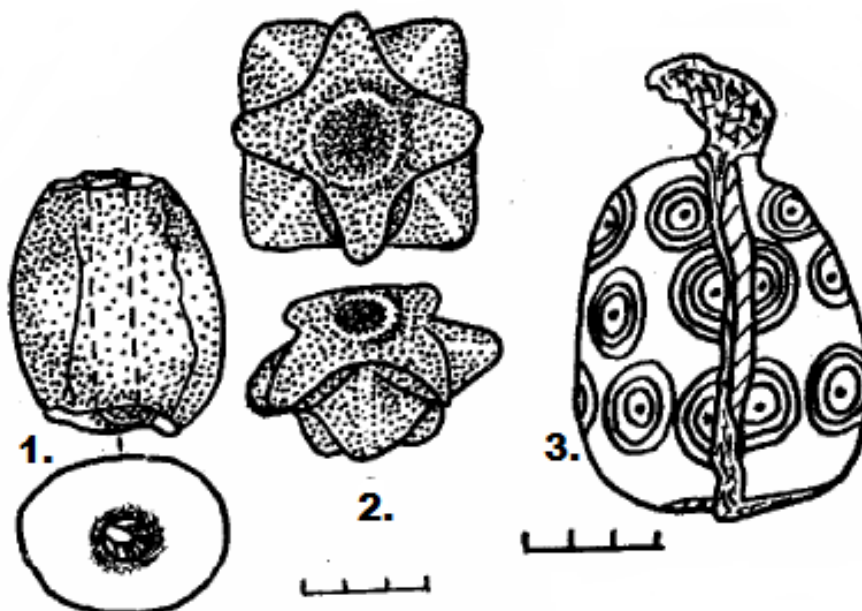

Рис. А. 62. Ударна зброя з Білгород-Дністровський
[Кравченко 1985, Рис.33:1-3].

Рис. А. 63. Верхів'я булав з подовженою втулкою. 1. с.Гумнище (Волинь);
2. околиці Берегове; Гради (Польща) [Осипенко 2021, Рис.1-2].

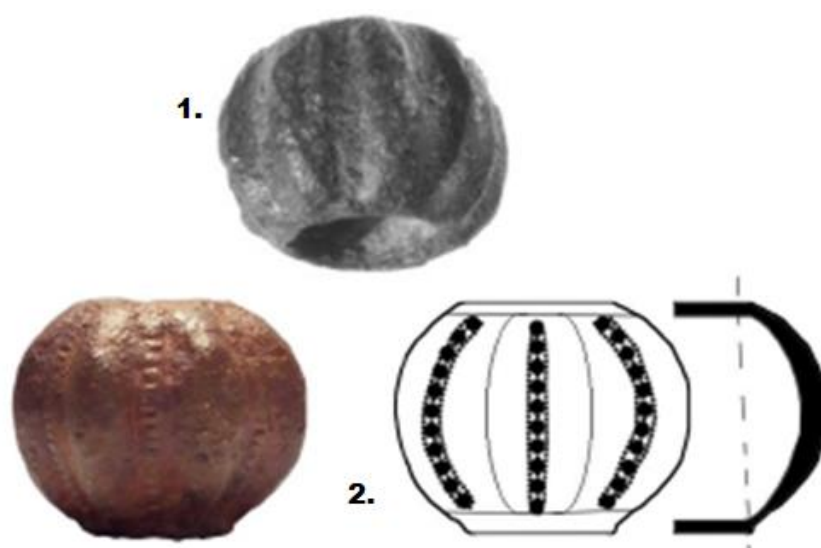

Рис. А. 64. Кулясті булави типу V за А.Кірпічниковим. 1. Городище біля Шепетівки
[Кирпичников 2020, Рис. 15:6], 2. Райки [Осипинко 2019, Рис. 3:5].

Рис. А. 65. Круглі булави локального типу з територій ГВД. 1. с. Відники в околиці Звенигорода [Петегирич, Павлів, Томенюк 2016, Рис.3]; 2. Галич [Там само, Рис.4]; 3) Хмельницька обл. [Там само, Рис. 5] ; 4. Городище біля Шепетівки [Кирпичников 2020, Рис.15:5].

Рис. А. 66. Шестишипна бронзова булава типу III. з цвяхом в отворі з околиць м. Слаута (приватна колекція).

Рис. А. 67. Навершя булави типу III. Захід України. Фонди ЛІМ КР інв.№22693.(передано з Музею археології)

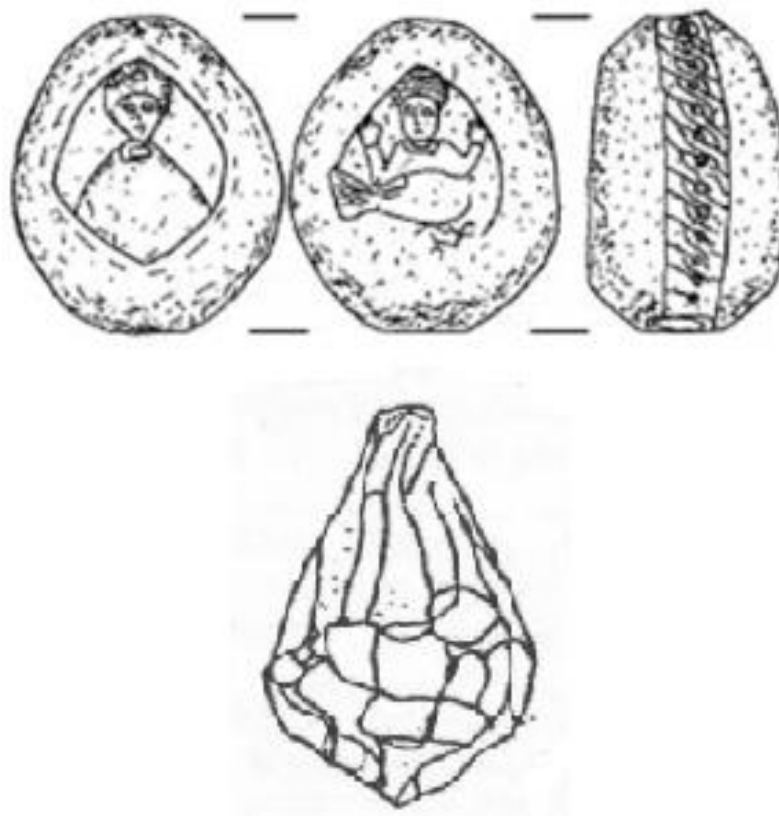

Рис. А. 68. Рогові кистені: з Червна (верхній) [Терський 2014, Рис.1:3] та напівфабрикат зі Звенигорода на Білці [Терський 1993, Рис.IX:1]

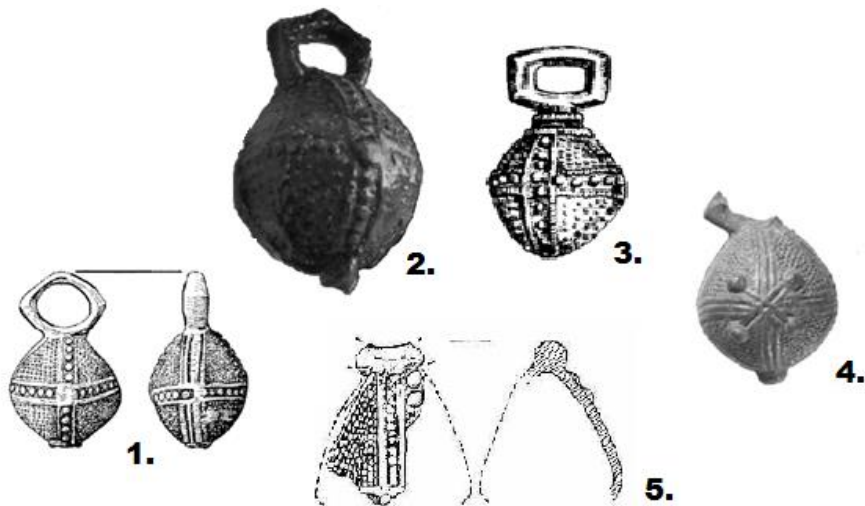

Рис. А. 69. Бронзові кистені з декором у вигляді хрест. 1. Вербична [Кирпичников 1966, Табл. XXIX.:4]; 2. Теліженці [Терський, Захар'єва 2014, Рис.1]; 3. Пересопниця [Терський 2014, Рис.2:8]; 4. Ізяславль [Кирпичников 2020, Рис.15:8]; 5. Сянок (Трепча) [Strzyż 2006, Рys. 12.:4]

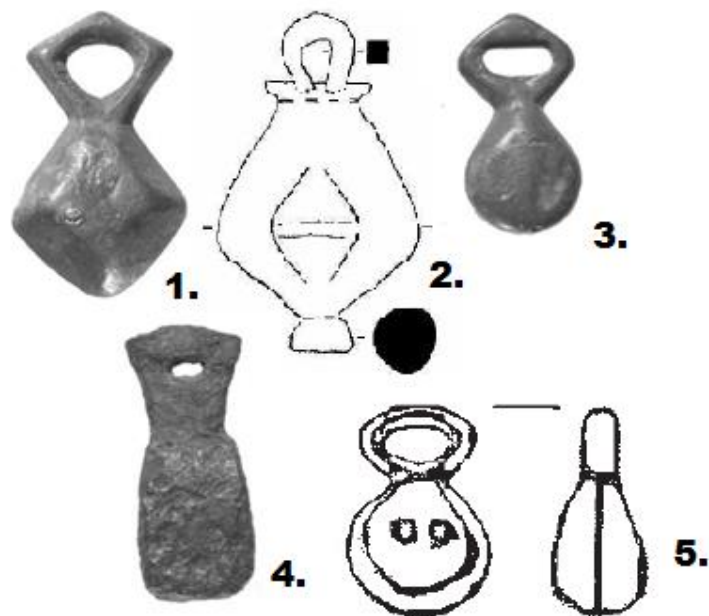

Рис. А. 70. Утилітарні кистені з вираженим вушком. 1,3. Ізяславль (бронза) [Кирпичников 2020, Рис.15:10,9]; 2. Сараївка (залізо) [Ławrynowicz, Strzyż 2001, Рys. 1,1]; 4. Ізяславль (залізо) [Кирпичников 2020, Рис.15:11]; 5. Східна Галичина [Терський 2014, Рис.2:17]

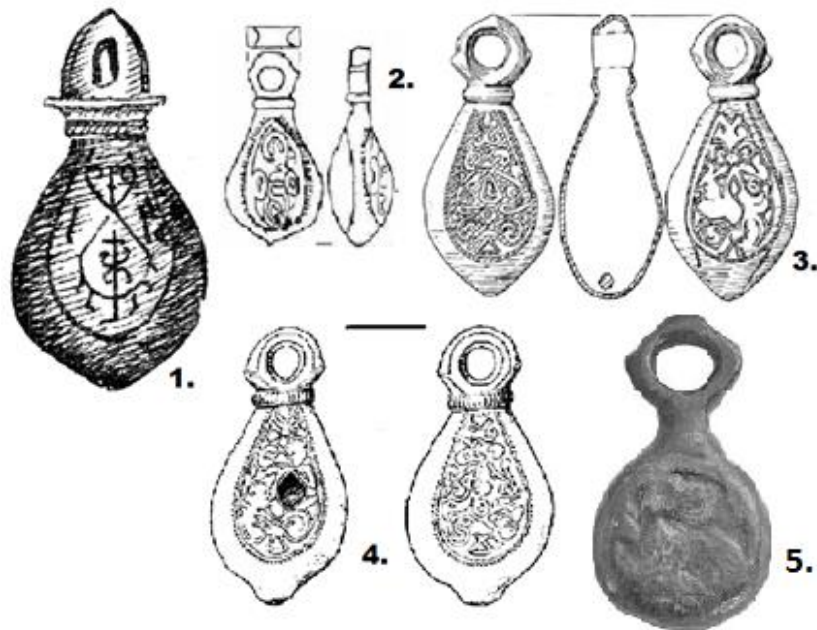

Рис. А. 71. Декоровані кістени типу III. з Галицько-Волинських земель. 1. Липно [Терський 2014, Рис.2,11]; 2. Городок над Бугом [Ławgynowicz., Strzyż 2001, Рус. 1,2.]; 3.Вербична [Кирпичников 1966, Табл. XXIX,5]; 4. Східна Галичина [Володченко 1954, Рис 1-2]; 5. Крилос [Лівох 2023, Рис]

Рис. А. 72. Пустотілі кістени типу III з Волині. 1.Бужковичі [Терський 2010, Фото.8], 2. Пересопниця [Вашета 2011, Рис. 5]

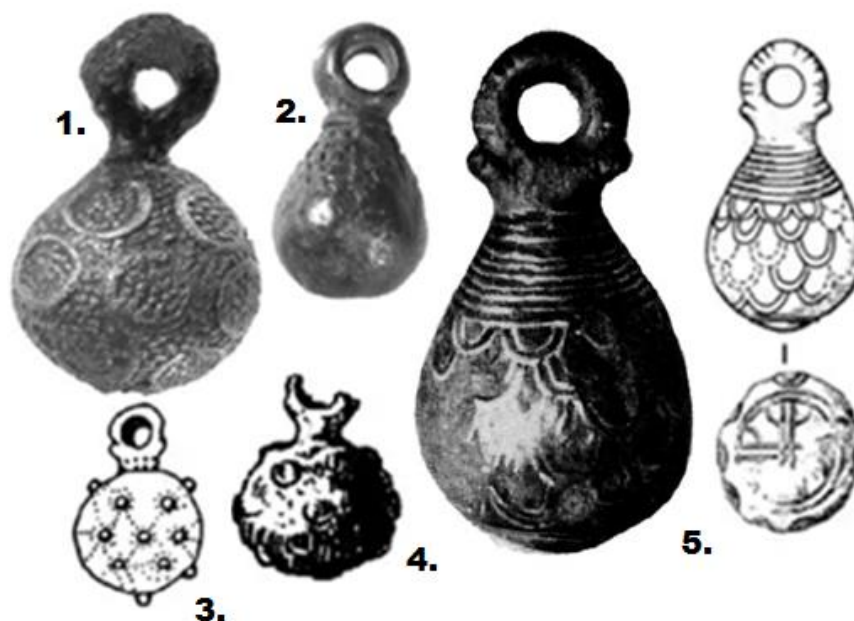

Рис. А. 73. Кістені з територій ГВД. 1-2. Ізславль [Кирпичников 2020, Рис 15: 7,12]; 3.Звенигород [Терський 2014, Рис.2:4]; 4.Галич [Терський 2014, Рис.2:5]; 5.Зеленча [Кирпичников 1996, Таб. XXXI. 2], рис. [Володченко 1953, Рис. 3-4]

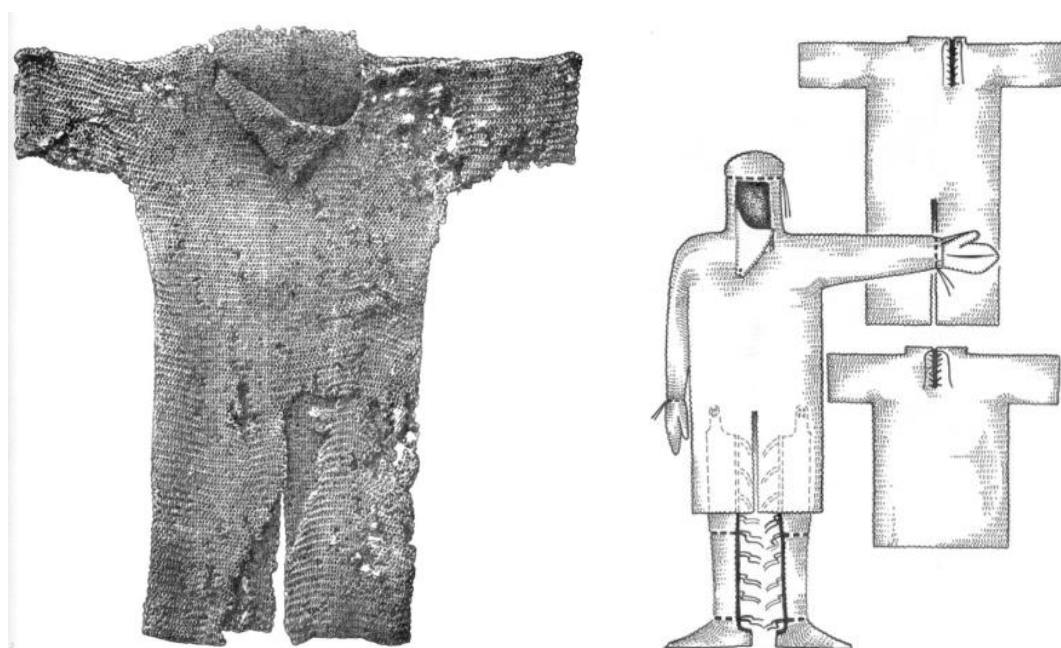

Рис. А. 74. Ліворуч: ціла кольчуга з колишнього Кременецького повіту (Волинь) [Кирпичников 1971, Таб.ІІ]. Праворуч: варіанти покрою кольчуги XII-XIII ст. [Макушников, Лупиненко 2006, Рис.7]

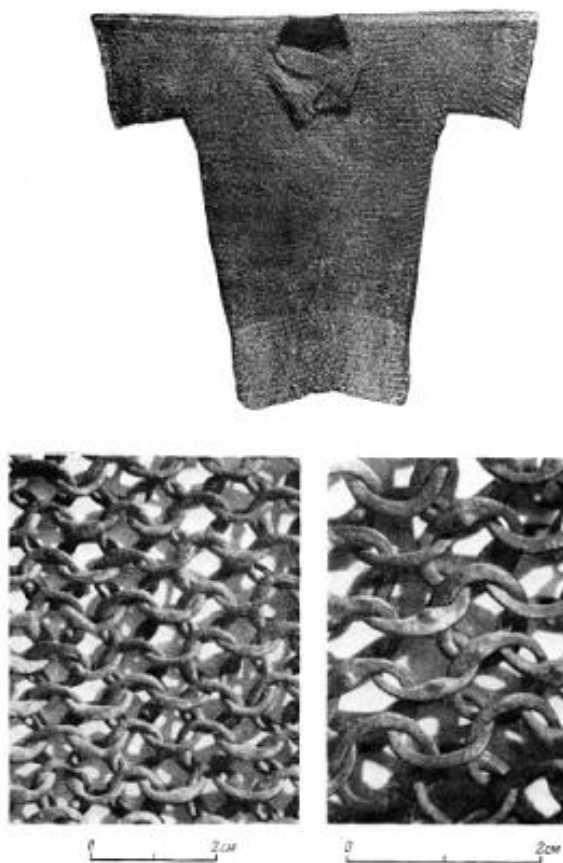

Рис. А. 75. Кольчуга з Райків [Кирпичников 1971, Табл. V]

Рис. А. 76. Кольчуга XIV-XVI ст. з фондів ЛІМ (фото автора)

Рис. А. 77. Кольчуга XIV-XV ст. з фондів ЛІМ (Фото автора)

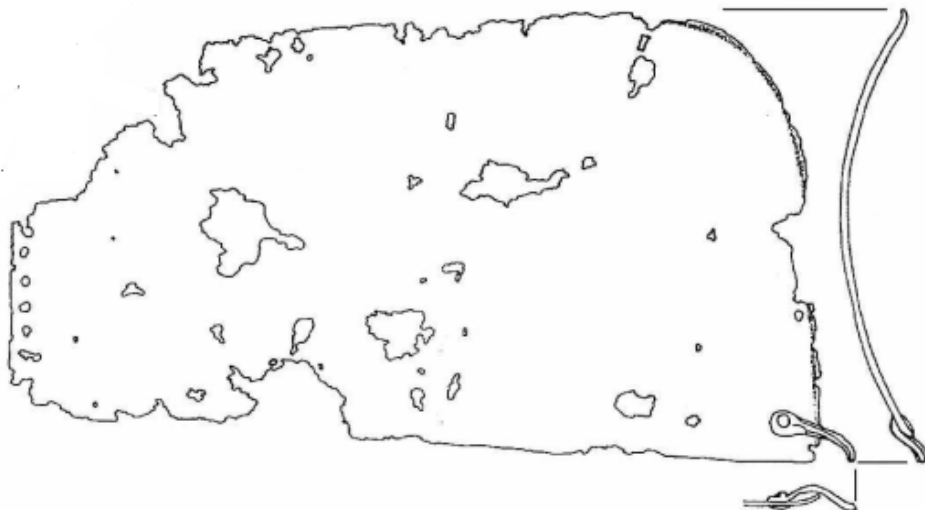

Рис. А. 78. Залізний наруч XIII ст. з Черемна [Strzyż 2006, Рys. 25, 7]

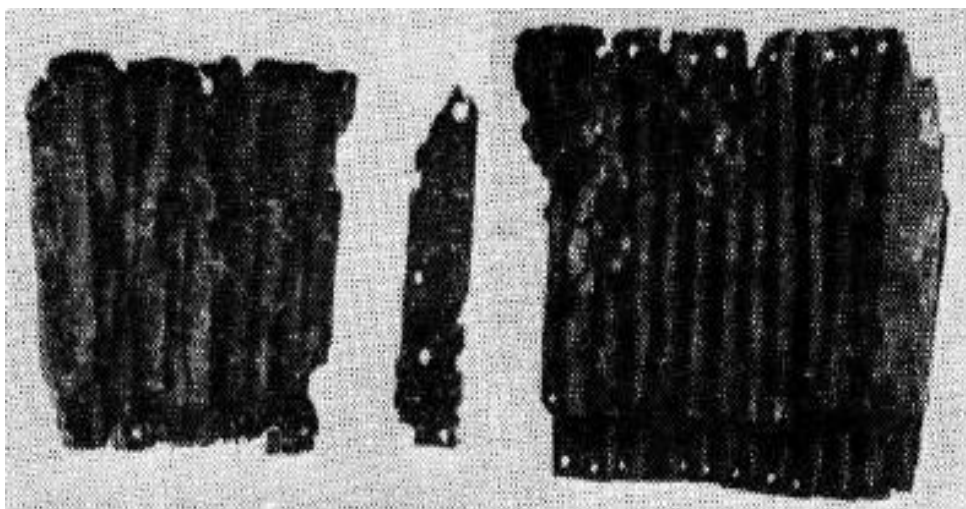

Рис. А. 79. Елементи лускатого обладунку з Берестя XIII ст. [Лисенко 1989, с.89]

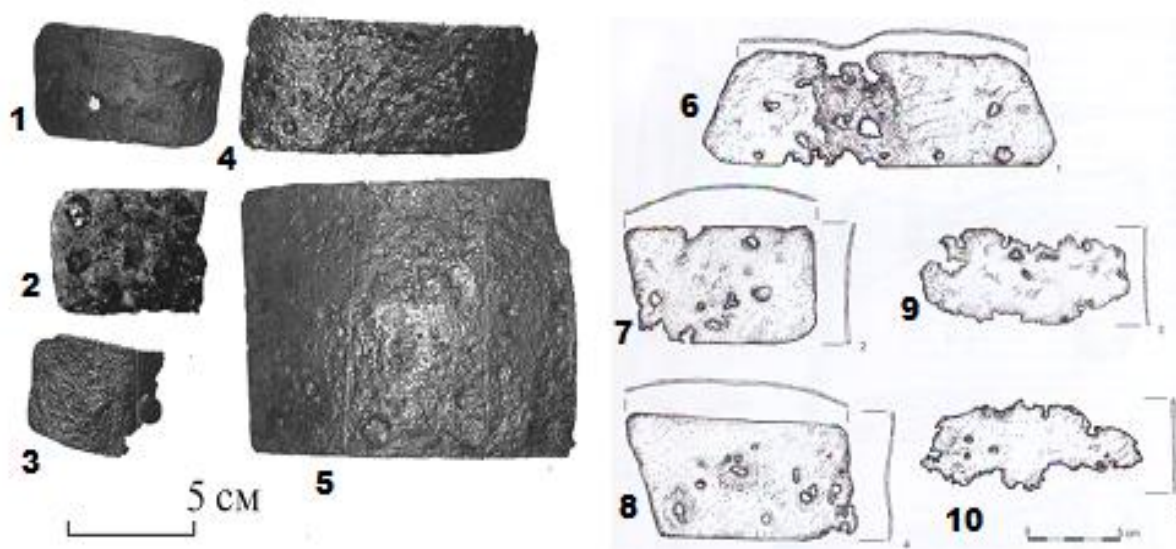

Рис. А. 80. Пластинчастий обладунок у XIV-XV ст. із Зеленої Липи. 1-5 [Возний Ф, Федорук А 2012, Рис.1:2-6], та Бузька [Stebliy, Dovhan 2021, Fig.11]

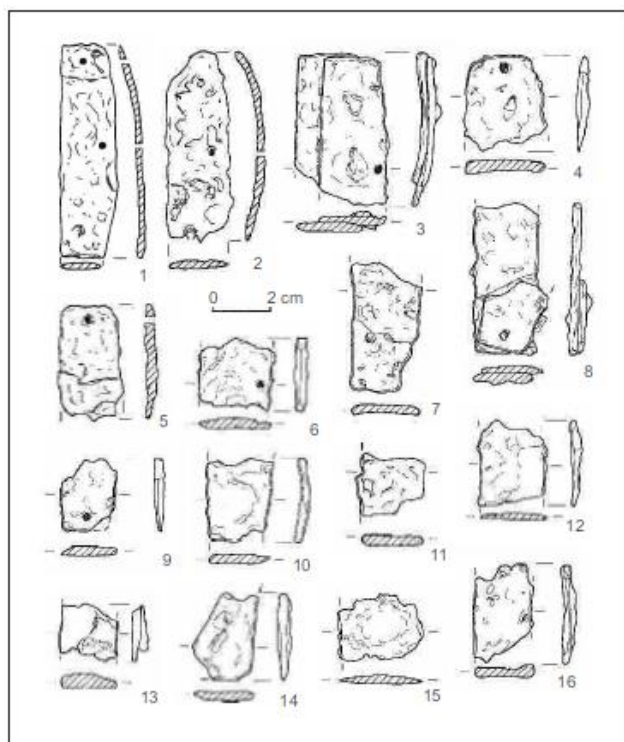

Рис. А. 81. Рештки пластинчатого обладунку з ур.Замчисько, Сянок (Польща).

[Kotowicz 2006, Рys. 6]

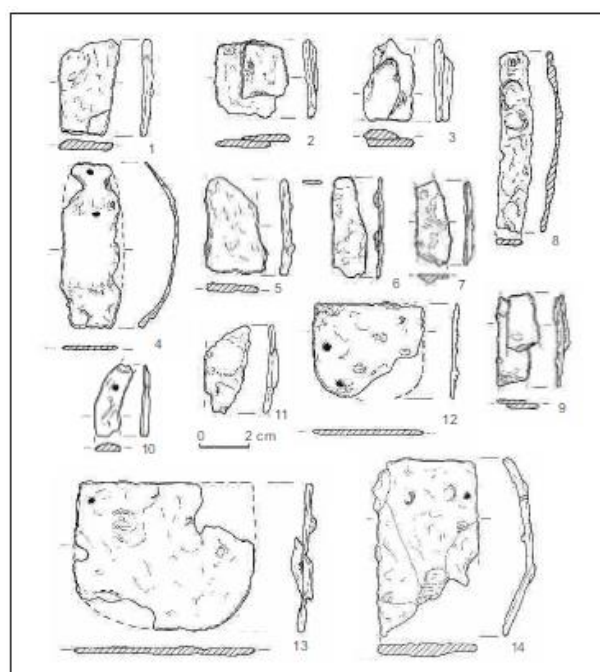

Рис. А. 82. Рештки пластинчатого обладунку з ур.Замчисько. Сянок (Польща).

[Kotowicz 2006, Рys. 7]

Рис. А. 83. Пластина панцира. Фонди НКЗ “ДГ”. (Фото автора)

Рис. А. 84. Пластина панцира. Фонди НКЗ “ДГ”. (Фото автора)

Рис. А. 85. Плечовий диск (?) з Галича. Фонди НЗДГ (Фото автора)

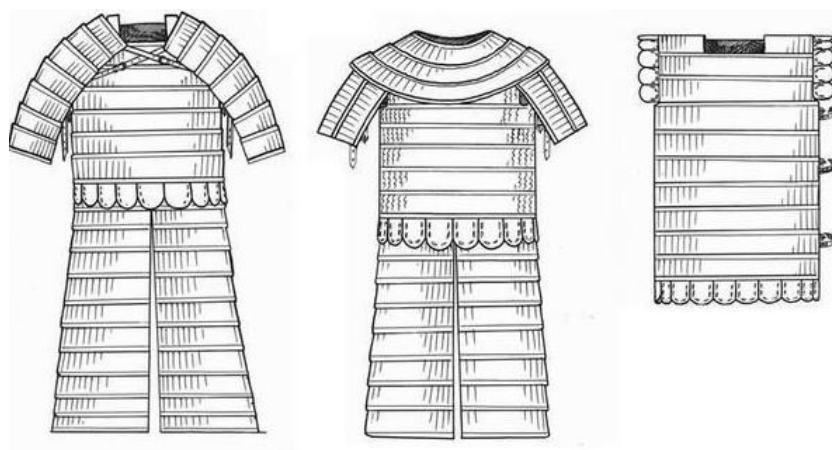

Рис. А. 86. Типи фасону раннього пластинчатого обладунку
[Лупиненко 2010, Рис.27]

Рис. А. 87.Шолом з Немиї [Кирпичников 1971, Табл. IX]

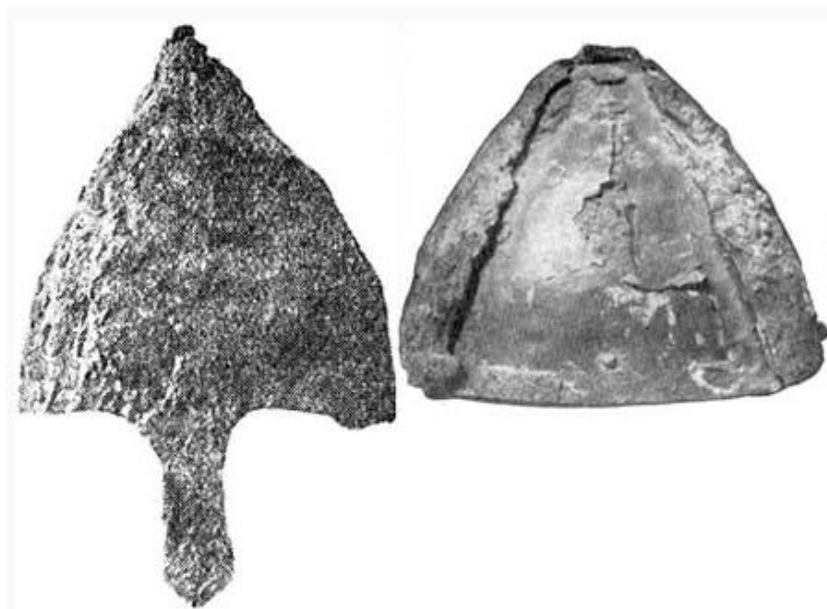

Рис. А. 88. Шолом XII-XIII ст.з Райковецького городища
[Гончарев 1950, Табл. 15]

Рис. А. 89. Шолом XII ст. зі Слоніма [Плавінські 2013, С.81]

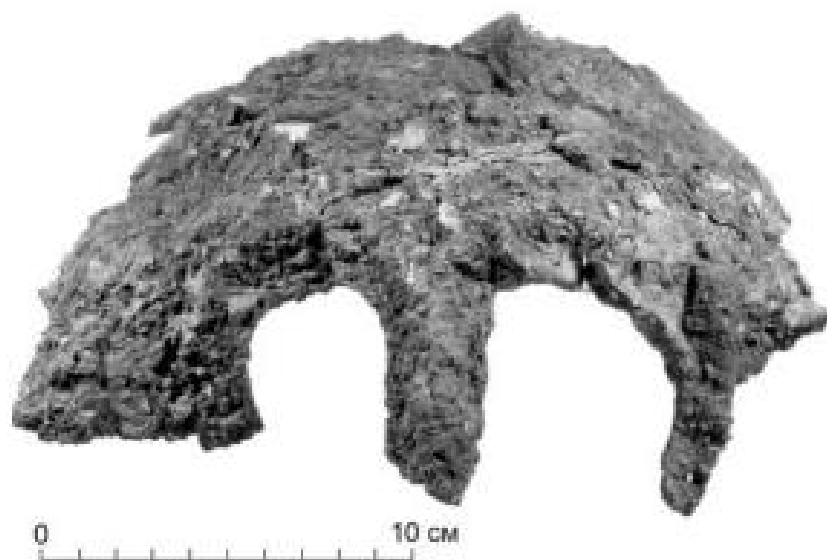

Рис. А. 90. Шолом XIII ст. з Городища поблизу Шепетівки
[Кирпичников 2020, Рис.25]

Рис. А. 91. Бойова маска XIII ст. з Городища поблизу Шепетівки.
[Кирпичников 2020, Рис.26:2]

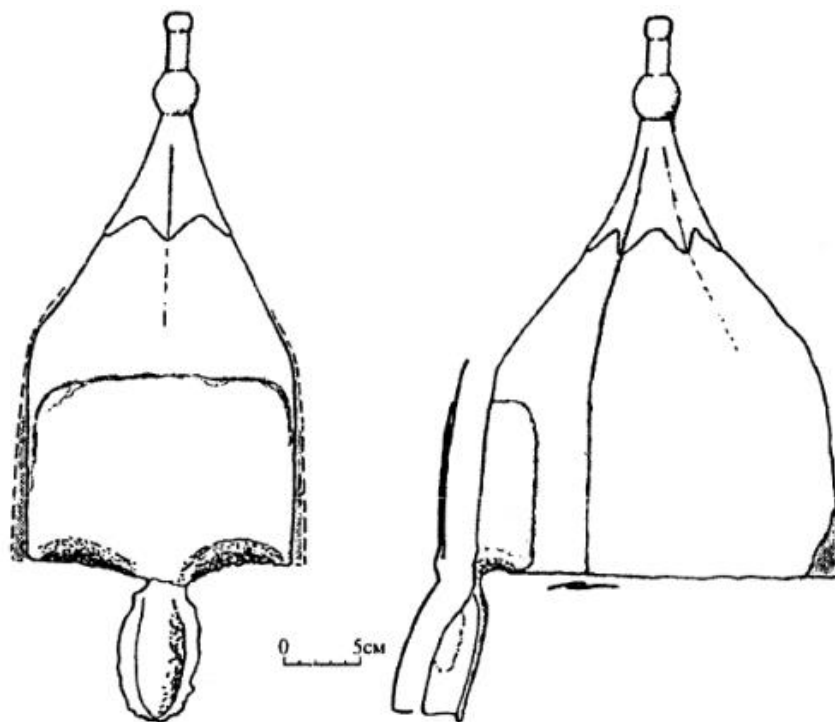

Рис. А. 92. Шолом XIII ст. з Дорогобужа. [Прищеп, Нікольченко 1996, Рис.27]

Рис. А. 93. Шолом XIII ст. з Варга Молдавіце (Румунія). Фото [Негин 2013, Рис. 22].

Рисунок [Spinei 1982, Fig. 36]

Рис. А. 94. Фрагменти шолома (?) з с. Залуква Галицького р-ну Івано-Франківської обл. ЛІМ КР інв. № 22067-22074 (передано з музею НТШ). (фото автора). Згори: збережена частина нижньої частини та можливо заклепки для кріплення (шкіряної?) бармиці або місця з'єднання обруча для кольчужної бармиці

Рис. А. 95. Ліворуч: навершя шолому з «Замчисько» в Сянок-Бяла Гура [Kotowicz Skowroński, 2020, Fig. 4:4]; Праворуч: навершя шолому (?) з Чорнівки (фото С. Пивоваров, В.Клініченко)

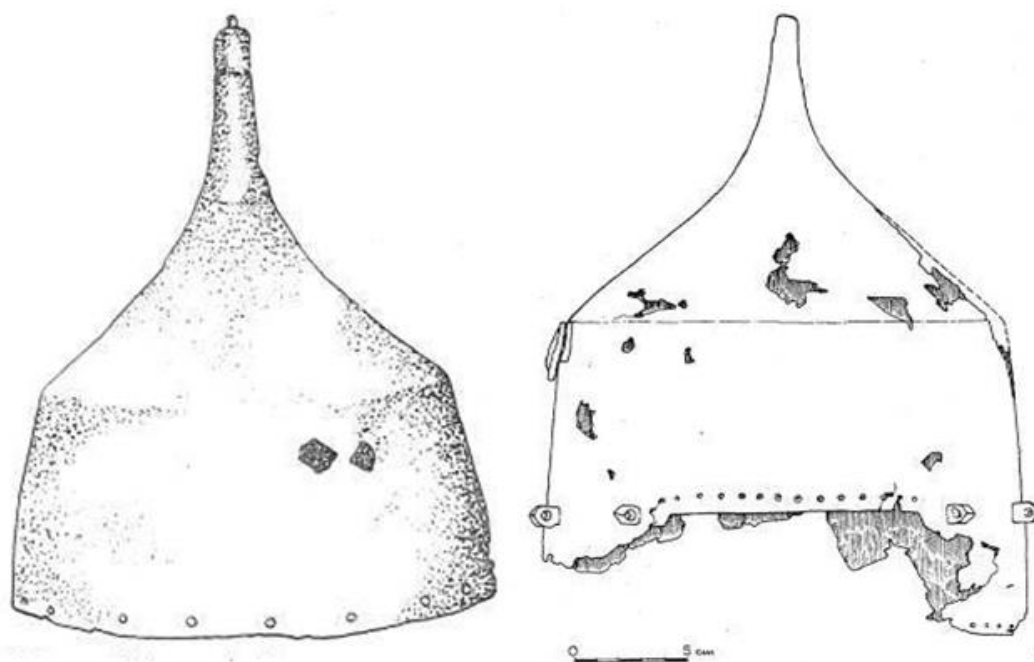

Рис. А. 96. Шатроподібні басинети XIV-XV ст. з Мельно (ліворуч) та Торуня (праворуч) Muzeum Okręgowe w Toruniu . inv. № 944 [Nowakowski 1994, Fig. 7,9]

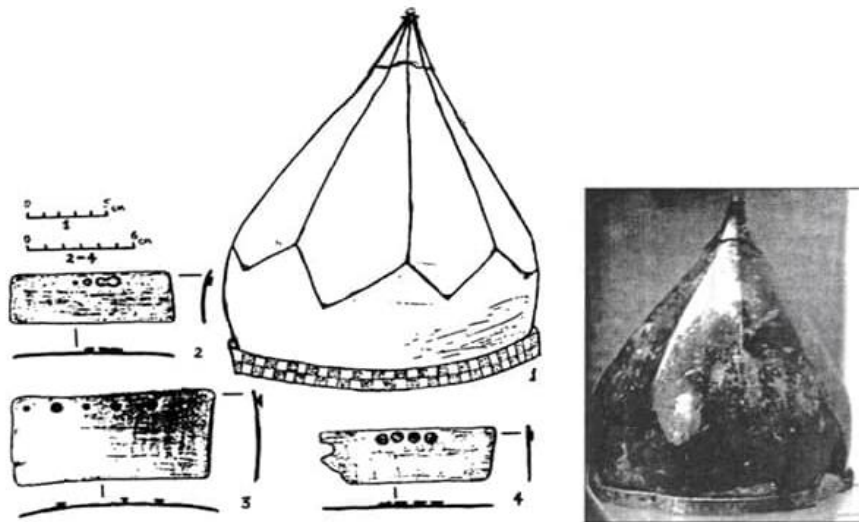

Рис. А. 97. Шолом та посріблені сталеві пластини від панцира, XIV–XV ст.

[Терський 2006, Рис.155]

Рис. А. 98. 1. Шахова фігурка початку XIII ст. із Кракова; 2. Щит зі Щецина (Польща); 3. Кістяна шахова фігурка з Вавкависька (Білорусь); 4. Зображення з кістяної обклашки гаманця XII ст. із Пскова; 5. Щит св. Юрія із рельєфу св. Георгія в Юрієві Польському (росія); 6. Кістяна шахова фігурка з Гродно (Білорусь); 7. Нефарбований щит зі Щецина [Козак 2022, Іл 5,7]

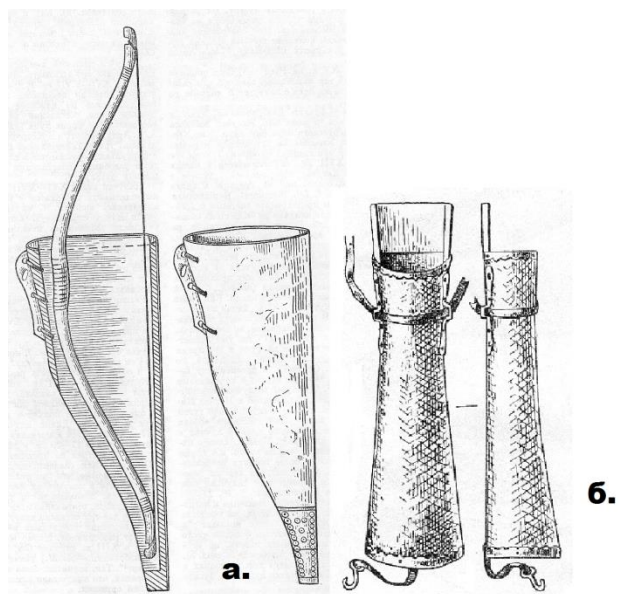

Рис. А. 99. Лук в сагайдаку (а). колчан для стріл (б). [Медведев 1966, с. 24,117]

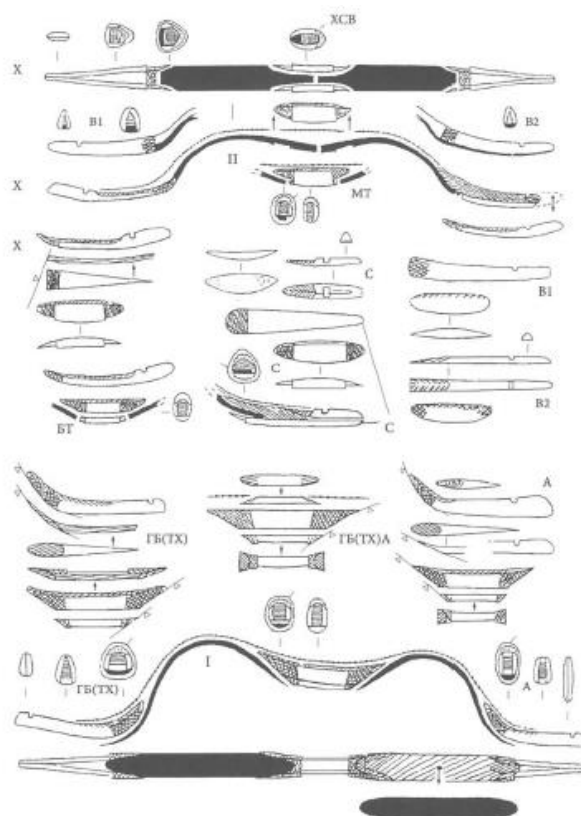

Рис. А. 100. Технологічні лінії розвитку ранньосередньовічного складного луку Сходу Європи. [Кайнов 2010, Рис.1]

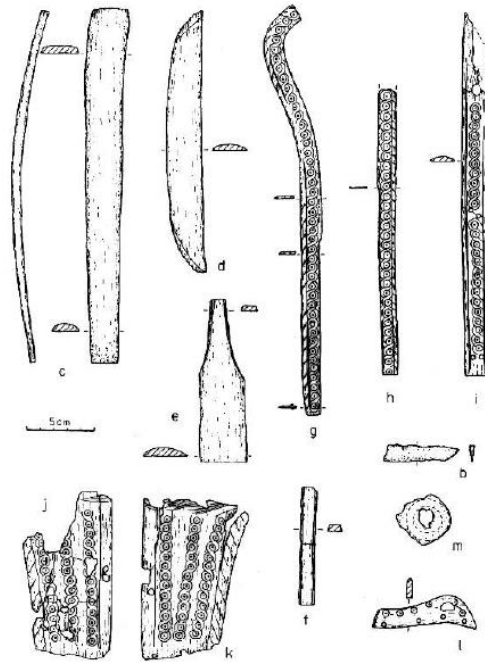

Рис. А. 101. Залишки складного луку і налуччя з поховання в Городку над Бугом.

[Strzyż 2006, Рyc. 15:2–11]

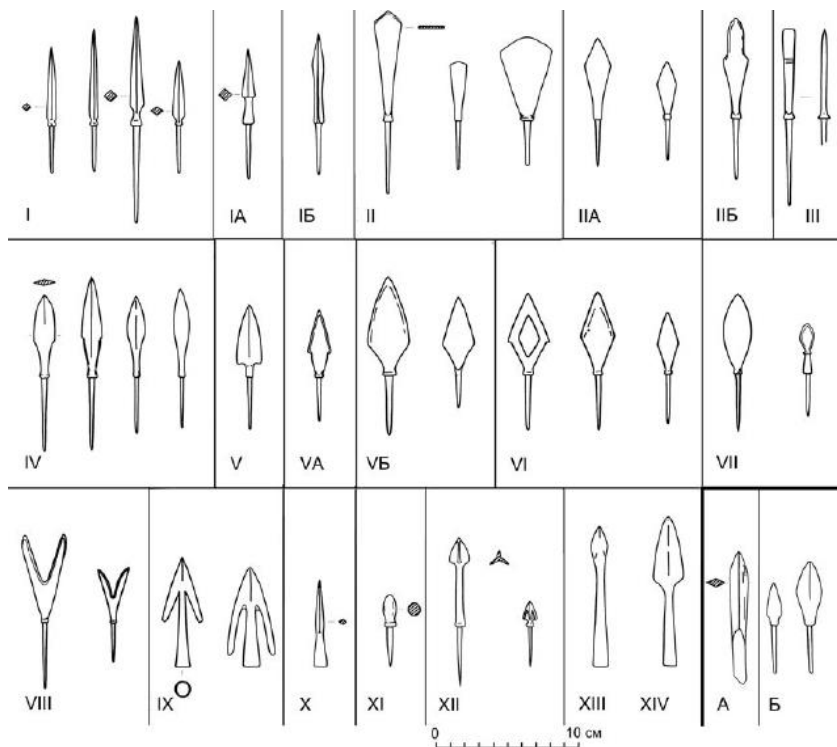

Рис. А. 102. Типологія наконечників стріл з літописного Ізяславля за

А.Кіричниковим [Кирпичников 2020, Рyc. 19]

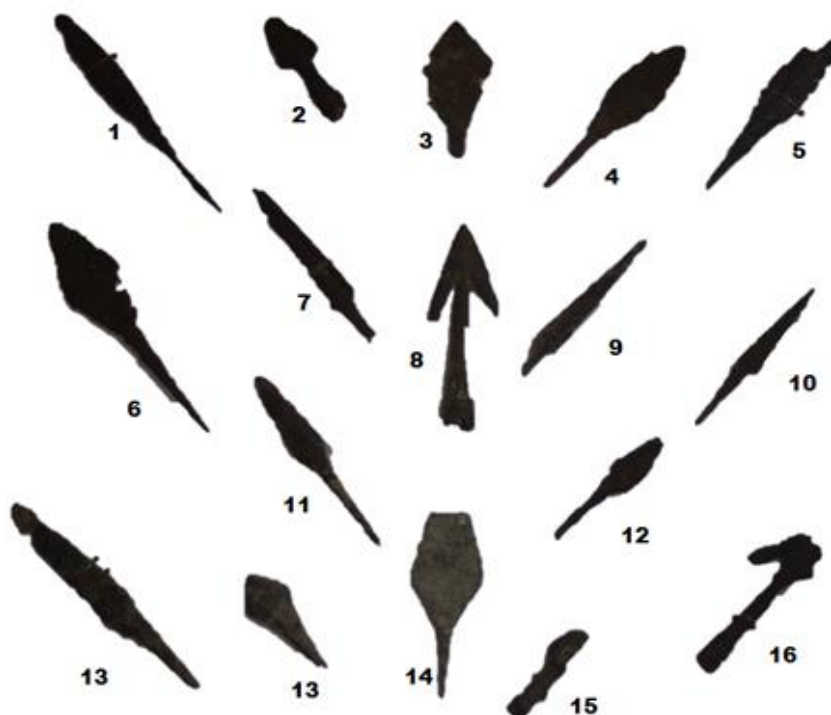

Рис. А. 103. Вістря стріл XII-XIII ст. з Крилосу. Фонди ІФОКМ (фото автора)

Рис. А. 104. Вістря стріл з Крилосу. Фонди НІКЗ “ДГ” (фото автора)

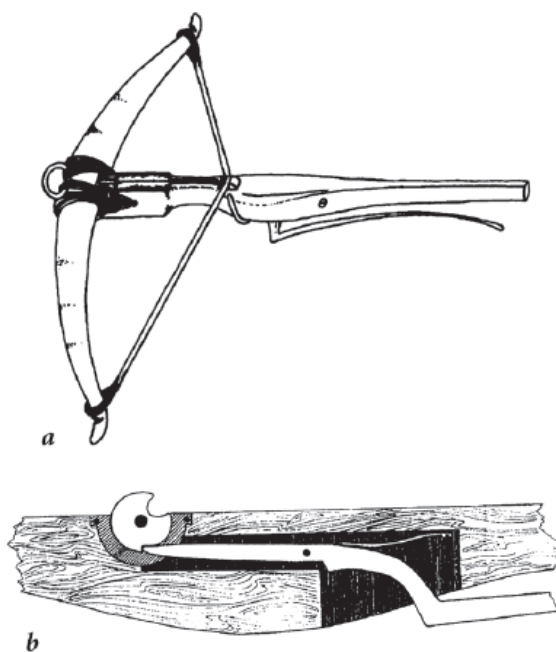

Рис. А. 105. Арбалет (а), спусковий горіх арбалета (б). [Плавінські 2013, с. 68]

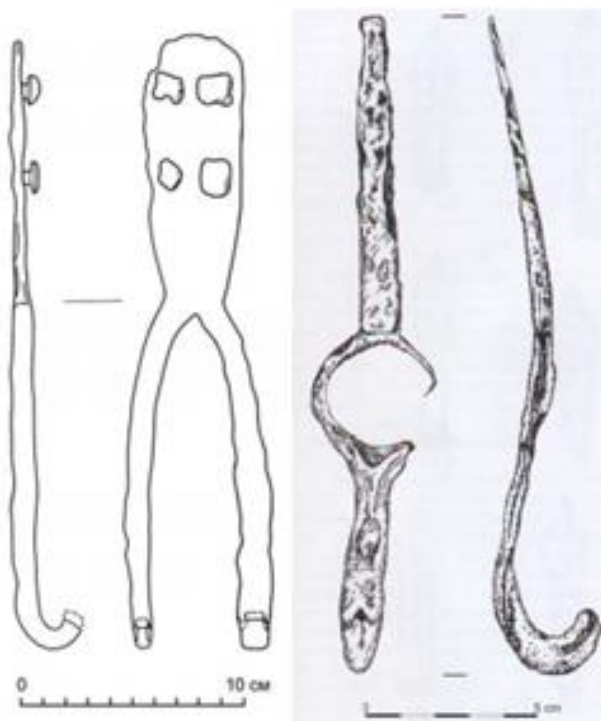

Рис. А. 106. Поясні гаки для натягування арбалетів. Ліворуч, Ізяславль. XIII ст. [Кирпичников 2020 Рис. 22]. Праворуч: Бузьк XIV-XV ст. [Stebliy, Dovhan 2021, Fig. 9]

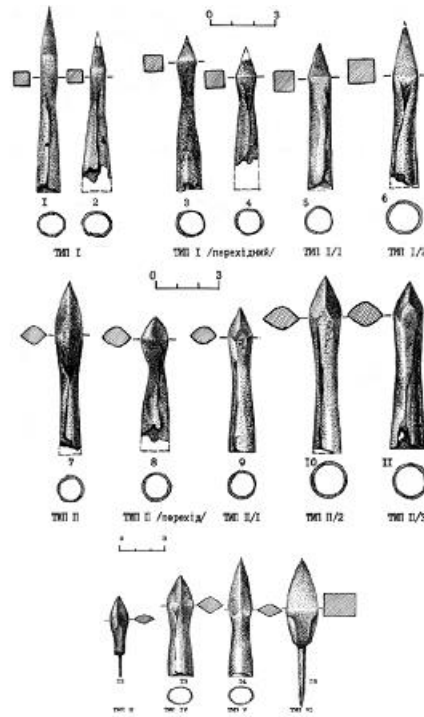

Рис. А. 107. Типологія арбалетних болтів М.Рожка з Тустані
[Рожко 2016, Рис.111-113]

Рис. А. 108. Арбалетні болти з Крилосу (фото автора).
Довжина (зліва направо) 9,5; 7,5; 7; 7,6 см. Ширина грані 1-1,4 см.
Вага від 32 до 55 гр. Фонди ЛІМ КР інв. № 2373-76. (Фото автора)

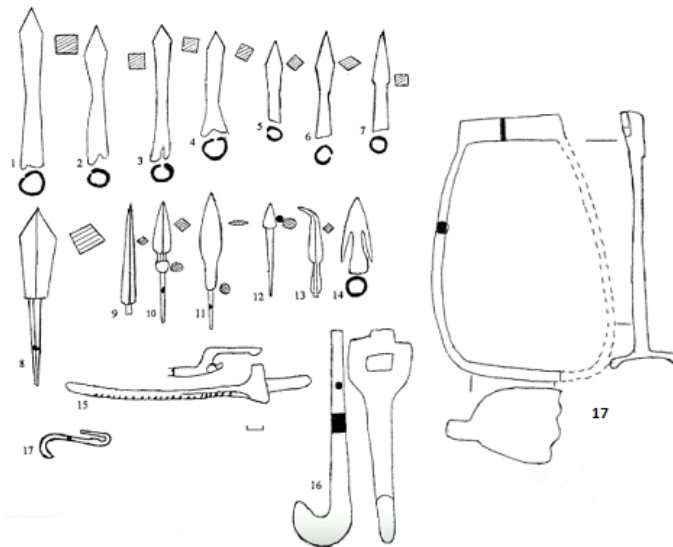

Рис. А. 109. Озброєння з Зеленої Липи XIV ст. (Буковина). 1-8. Арбалетні болти, 9-14. Лучні наконечники, 15-17. Арбалетний гак і інші деталі арбалета, 17. Упорне стремено арбалета. [Пивоваров 2003, Рис.1-2]

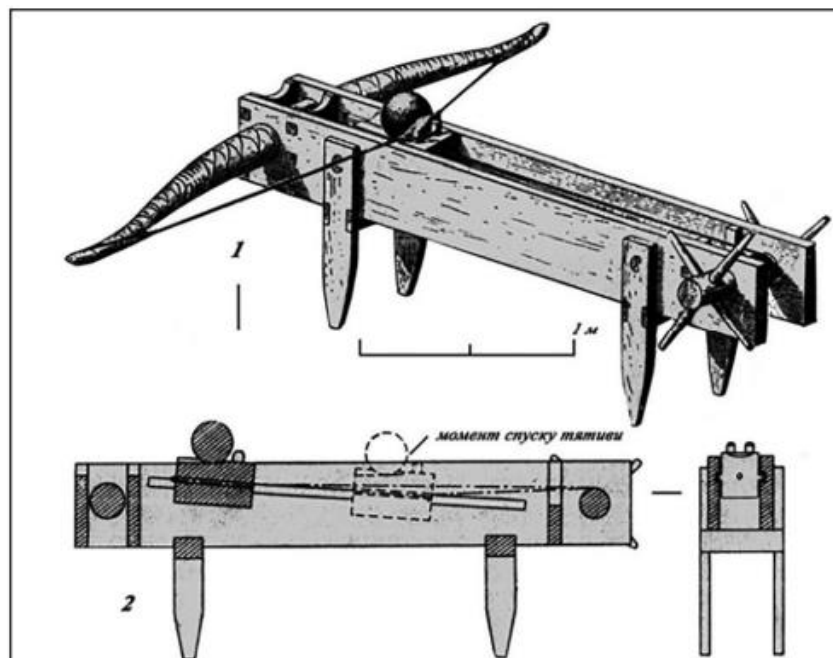

Рис. А. 110. Станковий (фортечний) самостріл XIII–XIV ст.: 1 – загальний вигляд метальногознаряддя; 2 – вигляд його у перерізі (Реконструкція за В.С. Абрамовим і А.М. Кірпічниковим) [Возний, Федорук 2012, Рис. 2]

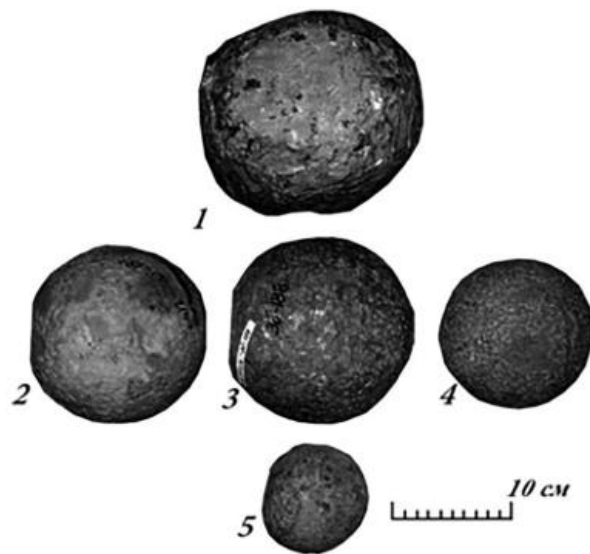

Рис. А. 111. Кам'яні снаряди з фондів Чернівецького краєзнавчого музею:
 1. базальтове ядро першої групи; 2-4. базальтові ядра другої групи;
 5. базальтове ядро третьої групи [Возний, Федорук 2012, Рис.1]

Рис. А. 112. Будова баробалістичного каменемета [Івануц 2009, С. 47]

Рис. А. 113. Залізна кована бомбарда XIV-XV ст. з ЛІМ. Вид збоку і зі сторони дула.
[Верхотурова 2016, Фото 1-2]

Рис. А. 114. Мечі XIII-XIV з експозиції ІФОКМ (фото автора)

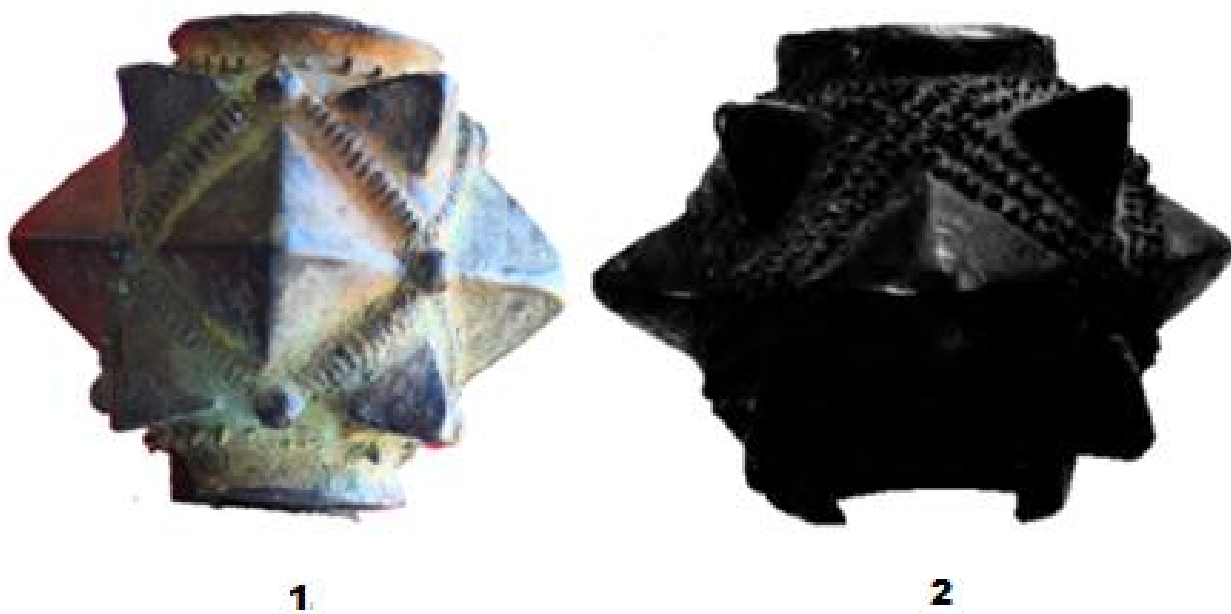

Рис. А. 115 Булави з Крилосу (випадкові знахідки). 1.Фонди НІКЗ “ДГ”, фото автора; 2.Булава з Сілецького г-ща біля Галича [Коваль 2015, с. 9]

Рис. А. 116. Фрагмент латної рукавиці з поселення Якторів (фото С.Терський).
Вигляд з обох сторін

Додаток Е
Зображувальні джерела

Рис. Б. 1. Ікона Св. Георгій Зміборець. Кінець XIII – початок XIV ст.(?) з церкви Собору Йоакима і Анни в Станілі [Свенціцька, Сидор 1990, Іл. 3]

Рис. Б. 2. Ікона поч. XVI ст. з с. Цівків. Музей народної архітектури в Сяноку (Польща). [Michalak 2011, Fig. 2]

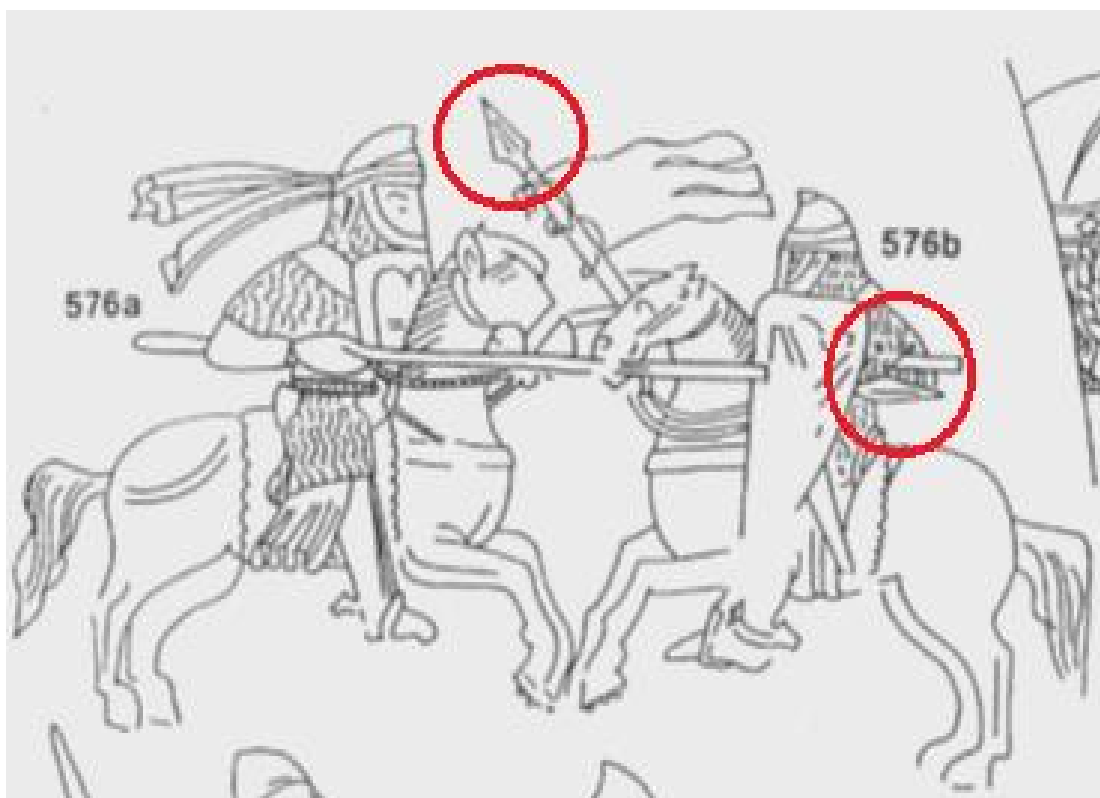

Рис. Б. 3. Рельєф з церкви св. Зенона у Вероні Італія бл. 1138 р.
[Nicolle 1999, s.463]

Рис. Б. 4. Мініатюра Радзивілівського літопису. Арк. 9 (на звороті).

Рис. Б. 5. Зображення воїнів з мініатюр Радзивілівського літопису XV ст. в повному латному “білому” обладунку. 1.-Арк 9, 2.-Арк 132, 3- Арк 166.

Рис. Б. 6. Св. Дмитро. Іконка з Бакоти, приблизно 1200-1250 рр. Кам'янець-Подільський історичний музей [Кирпичников 1971, Рис.21]

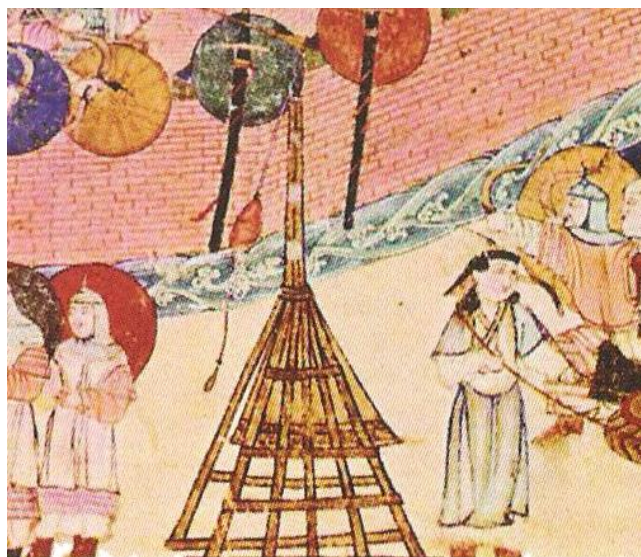

Рис. Б. 7. Монгольські каменомети при осаді Багдада 1258 р. мініатюра з Хроніки Рашид-ад-Діна XIV ст. [Храпачевский 2011, кольорова вставка]

Рис. Б. 8. Кінна печатка печатки Юрія Львовича (?) з документу Юрія II Болеслава Тройденовича 1334 р. [Лаппо-Данилевский 1907, Табл. VII.1].

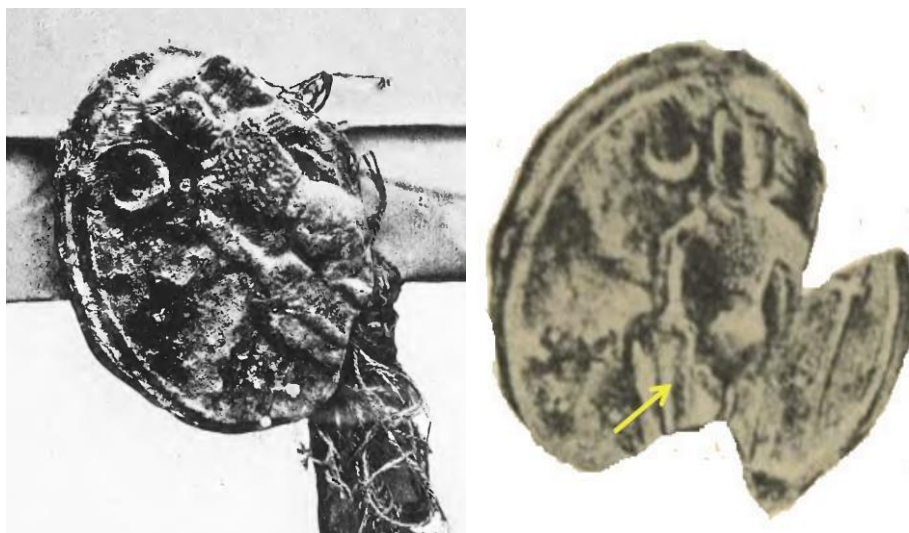

Рис. Б. 9. Фото печатки Лева Даниловича (?) з документу Юрія II Болеслава
Тройденовича 1316 р. Ліворуч [Лаппо-Данилевский 1907, Табл. I]. Праворуч [Козак
2020, Іл.2]

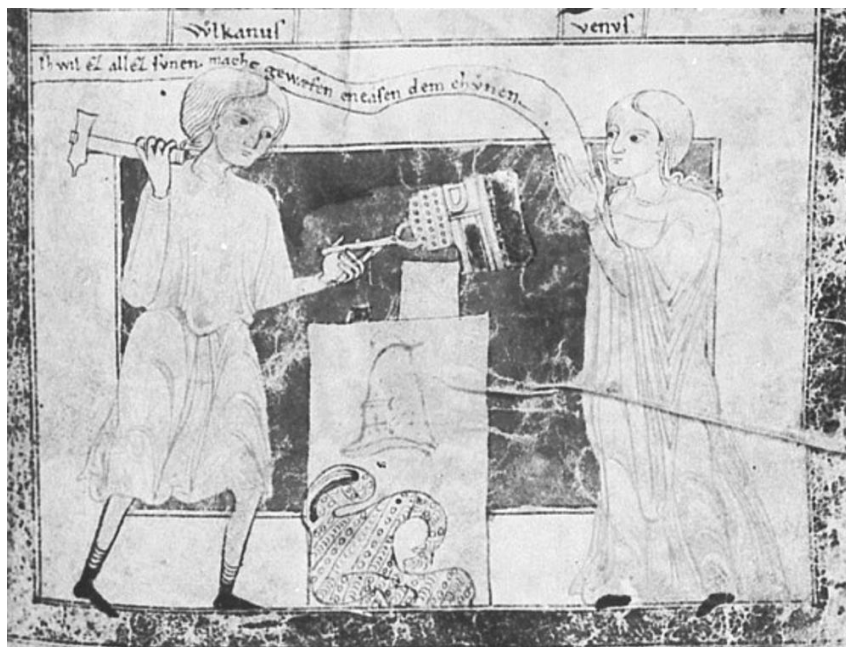

Рис. Б. 10. Мініатюра із зображенням зброяра за роботою з “Енеїди” Генріха Фон
Вальдена 1210-1220 рр. Арк. 39 [615]

Додаток В
Реконструкції

Рис. В. 1. Галицький дружинник др. пол. XIII ст. [Kotowicz 2018, s. 102].

Рис. В. 2. Знатний золотоординський вершник [Негин 2013, Рис. 50].

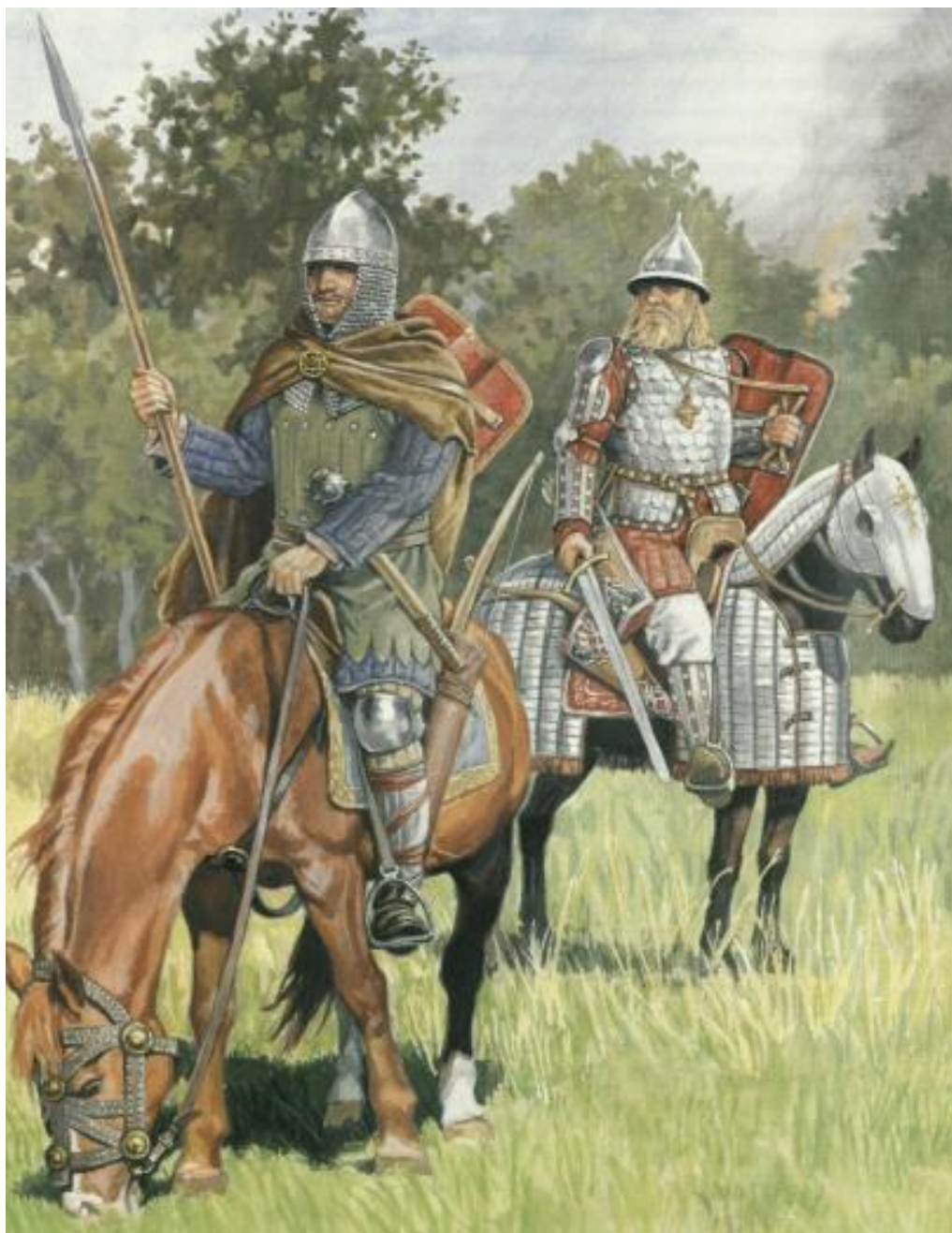

Рис. В. 3. Найманці поч. XIV ст.

[Kwiatkowski 2016, S. 112].

Додаток Г

Карти

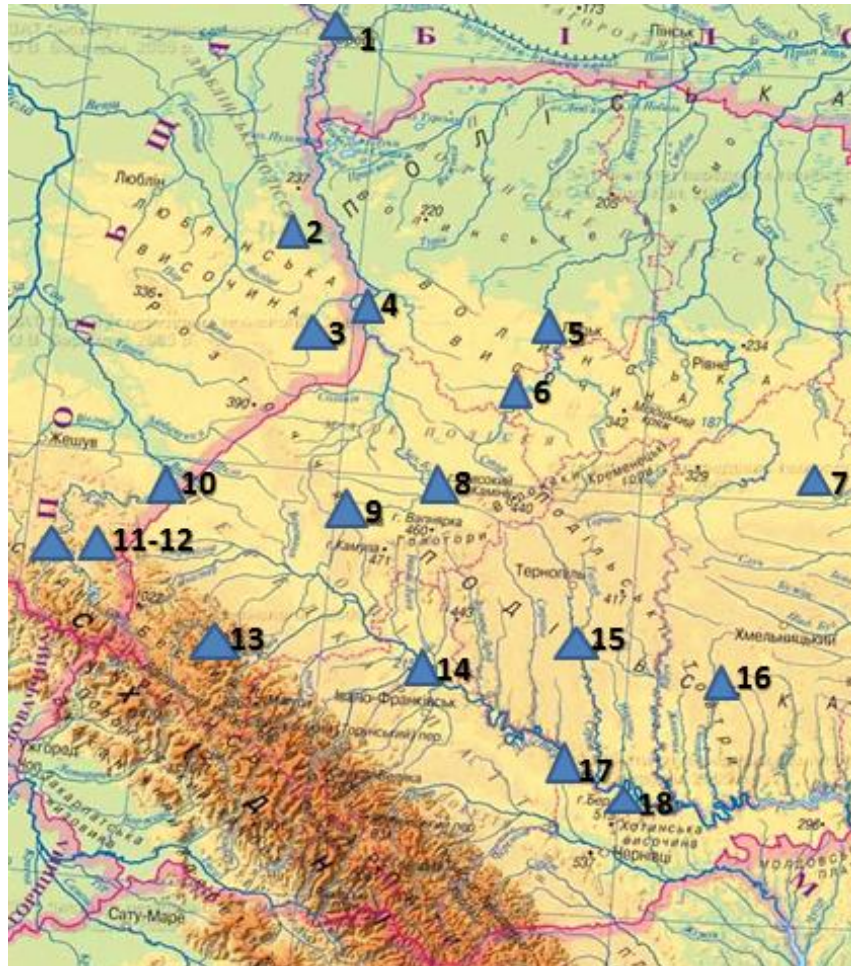

Рис. Г. 1. Знахідки наконечників арбалетних болтів (XI ?) XII-XV ст.(поодинокі знахідки та колекції). 1. Берестя (Лысенко 1989, с. 88-90); 2. Холм (Strzyż 2006, tab X: №20,25-26); 3. Черемно, 1 екз. (Strzyż 2006, tab X:№24); 4. Володимир та городище Вали (Терський 2007b, с. 267-268; Златогорський, Панишко 2012, с. 20-21); 5. Луцьк (Терський 2006b, рис 154:9-18); 6. Перемиль (Терський 2007с, с. 16-18; Кучинко, Савицький 2010, табл. 2); 7. Городище біля Шепетівки (Кирпичников 2020, с. 92); 8. Буськ (Steblij, Dovhan 2021, s. 112-114); 9. Львів (Терський 2022b, с. 127); 10. Перемишль (Strzyż 2006, tab X:№161-167); 11.Комплекс городищ в Сяноку та Трепчі (Strzyż 2006, tabl X. №188-189; 194, 250, 258-261, 292, 296; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 13-14); 12. Монастирець (Liwoch 2013, S. 239-240); 13. Урис (Рожко 2016, с. 199-215); 14. Крилос (Терський 2006b, с. 16); 15. Теробовля (Зінчишин 1998, с. 19-21); 16. с. Скіпче, 1 екз. (ЛІМ. КР №19293); 17.Городниця над Дністором, 1 екз. (ЛІМ. КР №19315); 18.Зелена Липа (Пивоваров 2003, с. 2007)

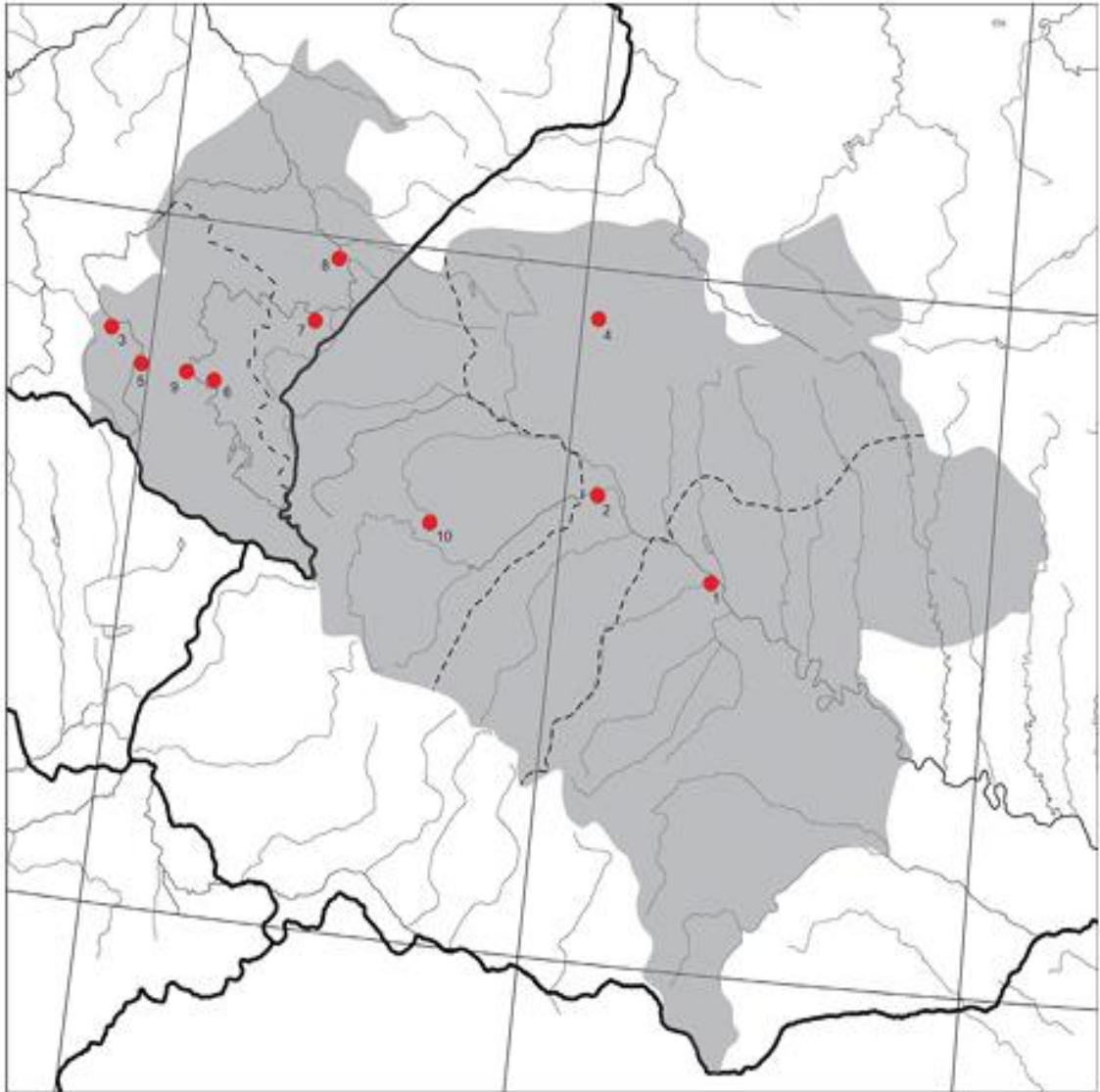

Рис. Г. 2. Розташування місць археологічних розкопок на території колишньої Червоної Русі, де було виявлено численні колекції пізньосередньовічної зброї та озброєнь: 1 – Галич; 2 – Жидачів; 3 – Коросно (Krosno); 4 – Львів; 5 – Мимонь (Mymoń); 6 – Монастирець (Manasterzec); 7 – Перемишль (Przemyśl); 8 – Радимно (Radymno); 9 – Сянік (Sanok); 10 – Урич. (Котовіч 2018, Рис.14)

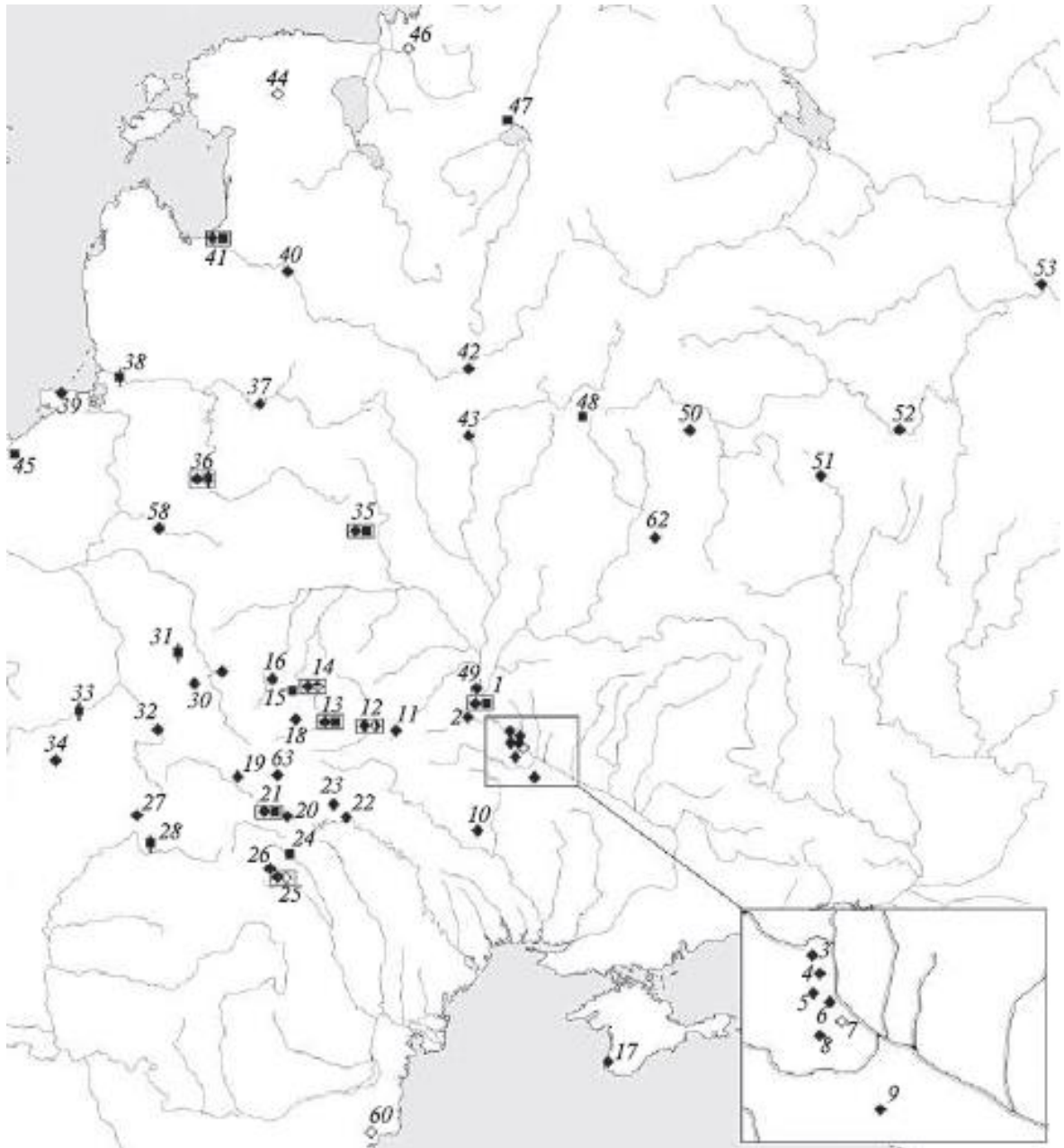

Рис. Г. 3. Карта поширення середньовічних руських зіркоподібних булав XII–XIII ст. на Східній Європі [Осипенко 2019, Рис.15]

Рис. Г. 4. Торгівельні шляхи Волині і Прикарпаття X–XV ст.
[Терський 2006, Рис. 144]

Додаток Д

Каталоги знахідок

Таблиця №1 – Каталог Мечів XII–XIV ст. з історичних територій Галицької і Волинської земель*⁹¹.

№	Обставини і місце знахідки, місце зберігання* ⁹² .	Загальні виміри* ⁹³ та типологія* ⁹⁴	Верхів'я	Перехрестя	Датування	Клейма	Рис .А.	Джерело
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Вербична. Хмельницької обл.	Тип I за А. К д. з. - 42 см, д. к. -28 см, ш. к. (біля руків'я) 4,5 см. Руків'я д.з. 14 см.	з.ш.5,5 см. з.в.3,2 см.	д. 10 см. ш. 1,5 см.	XII – XIII ст.	-		Кирпичников 1966, Кат, Мечи второй половины XI-XIII вв., №6.
2	Підгірці (Пліснеськ). Львівська обл. З околиць городища.	Збережене перехрестя. Р.Лівох припускає тип V, VI або VII за А. К.	-	д. з. - 17,5 см. стиль 1. за Е.О.	поч. XIII ст.	-		Liwoch 2008, Кат. №15. Кучера 1962, с. 3-56.
3	с. Садів Волинська обл. Із шару літописного городища.	Тип X за Е. О.	Посріблене. тип А за Е. О.	Стиль 3 за Е. О.	XI-XII ст. (Р Лівох продовжує до 1- половини XIII ст.)	Інкрустація золотом (тридільний храм та хвилясті лінії)	6:1	Liwoch 2008, Кат. №16. Терський 2013, с.9.
4	с. Торчин Волинська обл. неподалік Луцька.	Тип не встановлено. д. к. -51,5 см, ш. варіюється 3,3-4,2 см, ш. долу клинка 1,5-1,6 см, д. руків'я 8,8 см. ш. хвостовика 2,8-4,2 см.	-	д.- 9,2 см. з отвором 0,9 x0,9 см. Прямокутне в перетині. Стиль 3 за Е. О.	XII-XIII ст.	-	6:2	Liwoch 2008, Кат. №17. Терський. 2006, С.171- 172 .
5	Крутилів (Звенигород) Тернопільська обл. З шару городища. Розкопки ПАЕ 1985 р.	Погана збереженість. Р.Лівох датує за датуванням споруди, у якій знайдено знахідку (XII-XIII ст.)	-	Дещо вигнуте в бік леза. Нагадує тип Z За Я. Петерсоном.	XII. поч. XIII ст.	-	6:3	Liwoch 2008, Кат. №20.

⁹¹ При укладенні каталогу цілеспрямовано не було внесено знахідки, які датовано лише у межах X-XI і XV ст.

⁹² Місце зберігання і обставини виявлення часто невідомі, тому вказані не всюди.

⁹³ Скорочення: д. з.- довжина загальна; д.к. - довжина клинка; ш.к-ширина клинка; ш - ширина; т-товщина; ш.р. - ширина руків'я; д.р.-довжина руків'я; в-висота; д - довжина.

⁹⁴ Типології позначаються скорочено: А.К. - (за А.Кірпічниковим), та Е.О. - (за Е.Окшоттом). Остання типологія використовується у доповненому варіанті М. Глосека (Рис.3-5).

Продовження таблиці №1

№	1	2	3	4	5	6	7	8
6	Зеленче. Тернопільська обл. аматорська знахідка, (поховання на лівому березі р.Стир?). С.Терський вважає, що знахідка походить з Теремовлі ЛІМ № інв III – 3052, КР-22901.	Збережене бронзове перехрестя з очковим оздобленням. Тип I за А.К.	Отвір для хвостовика 1,1 x 0,6 см		На думку Р Лівоха - кінець XII – перша половина XIII ст.		7:1	Liwoch 2008, Кат. №18. Терський, 2013, с.10.
7	Кринос, Івано Франківська обл. Розкопки Я. Пастернака 1930р. nr inw. ЛІМ-172 (чи III-172).	Бронзове навершя типу I за А. К. (Р.Лівох вважав балтським імпортом).	з.ш. 4,7 см. з.в. 3 см.		XII. поч. XIII ст.	-	7:2	Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №7. Liwoch 2008, №6. Терський 2013, с.9.
8	Чорнівське г-ще Буковина. 3 кліті оборонної споруди городища.	Бронзове навершя, оздоблене циркулярним орнаментом. типу I за А. К.	Завдовжки 5,3 см. Наявний монтажний отвір 7мм. Складається з 7 рельєфно розділених частин, оздоблених циркулярним орнаментом. тип T I куршський (за В. Казакиявічусом)		сер. XIII ст.		7:3	Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2019, с.101-107.
9	Городище біля Шепетівки. Розкопки М. Каргера 1962 р.	Тип II за А. К. д. з. -110 см, д. к. -94 см, ш. к. (біля руків'я) 5 см., ш. к. (біля вістря) 2,5 см. Руків'я д.з. 16 см., ш. р. 2,3 см.	з.ш. 8,5 см. з.в. 1,7 см.	-	поч. XIII ст.	-	7:4	Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №13.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10	Там само – у М. Каргера 1959 р.	Тип VI за А. К. д. з. 100 см., д. к. 85 см, ш. к. (біля руків'я) 5,5 см., ш.к. (біля вістря) 2,5 см., д. руків'я 13 см. ш. 2,1 см. Сильно пошкоджений корозією.	ш. 4 см. в. 4 см.	д. 14 см. ш. 1 см.	XII – поч. XIII ст.	-		Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №36.
11	Там само	Тип VI за А. К. д.з. 117 см., д. к. 98 см., ш. к. (біля руків'я) 5,2 см.	ш. 5,2 см. в. 5 см.	д. 20 см.	XII – поч XIII ст.	На клинку інкрустований золотом хрест.		Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №37. Кирпичников 2020, с.63-69.
12	Там само	Збережене навершя та перехрестя, можливо, одного меча (?). Тип VI за А. К. Загалом з пам'ятки походить 6 нарерш, 2- I, 1-II і 3-III типу за А.Кірпічниковим. Та 6 перехресть, 2-I і III типу і 4 –II за А.К.	ш. 5 см. в. 4,5 см.	ш. 16,7 см. в. 1 см.	XII – поч XIII ст.	-	7:5	Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №38. Кирпичников 2020, с.63.
13	Там само	Можливо, тип X за Е.О. Зберігся тільки клинок з укороченим хвостовиком. д. з. до 1 м., 5 см. завширшки.	-	-	поч XIII ст.	Біля руків'я інкрустація жовтим металом букв (SNEX . NEX . NEX . NS), та сфери і хрести на звороті долу.	16:1-2.	Кирпичников 2020, с.63-69.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
14	Дорогобуж, Рівненська обл. (у культурному шарі "в будівлі" городища) Розкопки 1993 р. (РКМ).	Тип (Z-особливий) типології каролінгських мечів за А.К. д. з. - 87 см. д.к.-71 см. ш. клинка (біля перехрестя) 5 см. Дол завдовжки 71 см. На руків'ї (хвостовику) одягнуто срібну трубку 7,7 см з діаметром 2,1- 2,5 см (прикрашена рослинним орнаментом в техніці черні), як і перехрестя інкрустовано сріблом. Хоча меч конструктивно можна віднести до каролінзьких, він виявлений в будівлі кін. XII - поч. XIII ст.	Складається з двох частин, опущено до низу. ш.-7,6 см. в.-5,3 см.	Дугоподібне завширшки 9,7 см. відігнуте до леза.	XII ст.	-	6:4	Прищепа 2011, с.168-169. Liwoch 2008, Kat. №1.
15	Там само. З окольного міста, шар поч. XIII ст.	Типи IV за А.К, XI за Е.О. д.з.- 94,3см. д.к. - 80,5см. ш. леза (біля перехрестя) 4,6 см. Дол на ¼ ширини леза.	Напівкруглої форми, тип В за Е. О. ш.-5,3 см. в.-2,7 см.	-	Поч. XIII ст.	-	6:5	Liwoch 2008, Kat. №2. Прищепа 2011, с.169.
16	Там само. На західній площадці дитинця.	Дископодібне наверхшя меча типу VII за А.К.	Дископодібне, восьмигранне у плані, чотирикутне у розрізі. Тип	-	XIII-XIV ст.	-		Прищепа 2011, с.169.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
17	Жидачів (на заливній терасі біля підніжжя стрімкого берега Стрия поблизу літописного Удеча/Зудеча) 1982 р.	Типи V за А.К, XIIIа за Е.О. (?). д. з. -105 см, д. к. - 90 см, ш. к. -5 см біля ефесу, 4,3 на центрі клинка, 2,3 см біля вістря. Хвостовик 10 см завдовжки.	Трикутне 5,6 см заввишки. Тип Е. за Е.О.	пряме д. 19,1 см. Стил ь 1 (?). за Е.О.	Кін. XII – поч. XIII ст.	-	9:5	Liwoch 2008, Kat. №23. Корчинський 1985, с. 268.
18	Белз Збережена верхня частина меча з руків'ям і хрестовиною. ЛІМ (без інв. №).	XVIa за Е. Окшоттом. д.з 36 см. д.к. 8,8 см. ш. клинка 5,3 см. товщина клинка 7 мм, чіткий дол.	Дископодібне, тип Н або Н1 за Е.О. ш.- 6,6 см. в.- 6 см.	стил ь 6 за Е.Окшоттом. д.17,7 см.	XIV – поч. XV ст.	Клеймо у вигляді серця, об'єднаного з хрестом.	12	Терський, Стрельченко 2017, с.149–168.
19	с. Кути Бузького р-ну Львівської обл. Знахідка 1915 р.(?) Національного музею історії України, В – 1405 № 3269 (КВ за 1915 р.)	Тип XIIIа за Е.Окшоттом. д.з.-106 см. д.к.- 88 см. д. руків'я 18 см. ш. леза біля руків'я 5 см, біля вістря 2,5 см, клинок лінзовидний в перетині.	ш.-7 см. тип Е “бразильський горіх” за Е.О.	д. 19 см. стил ь 12 за Е. Окшоттом.	Др. пол. XIII – перша пол. XIV ст.	Орнаментальне клеймо (?).		Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. № 27. Попельська 2014, с. 149-163.
20	Острог Рівненської обл. НМІУ, В – 1410 № 81 (КВ 1903 р.)	Тип XIIIа за Е.О. д.з.-110 см. д.к.- 89см. ш. руків'я 20 см. ш. клинка (біля перехрестя 4,8), біля вістря 2,3 см.	ш.4,8 см. в.4,8 см. тип J за Е.О.	-	Др. пол. XIII – перша пол. XIVст.	Клеймо, знак на клинку - хрест поміщений в коло.		Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. № 35. Попельська 2014, с. 149-163.
21	З шару городища літописного Угровська (Ноугрузьке Волинська обл.) під час розкопок Й. Мазурика, С. Панички і О. Остап'юка у 1996 р.	Верхів'я меча Тип VI за А.К (?).	Дископодібне Діаметр 5,2-4,6 см. Товщина 3,1см.	-	XIII ст. (із шару др. пол. XII–XIII ст.) На думку Р. Лівеха – пер. пол. XIII ст.	-		Liwoch 2008, Kat. №10.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
22	Східна Галичина (?) ЛІМ (№3-3525)	Тип XII за Е. О. д. з. -1066 мм, д. к. – 943 мм, ш. к. - 54 мм.	-	-	1150–1250 рр.	-		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя... 2013. с. 14–18. Гринчишин 2016, Дод. Г.1 №11.
23	Галичина (?) ЛІМ (№3-3374)	Тип XIIIa за Е. О. д. з. -1102 мм, д. к. – 876 мм, ш. к. – 40 мм	-	-	XIII ст.	На п'яті з обох боків ідентичні клейми. Б.Гринчишин не наводить зображення.		Гринчишин. Мечі підтипу XIIIa і типу XX (за Е. О.) ... 2013, с. 73-76. Гринчишин 2016, Дод. Г.1. №12.
24	Галичина (?). (№3-1223)	Тип XIIIa за Е. О. д. з. -945 мм, д. к. – 712 мм, ш. к. – 54 мм	-	-	XIII – поч. XIV ст.	позначений клеймом (?)		Гринчишин. Мечі підтипу XIIIa і типу XX (за Е. Окшоттом) ... 2013, с.73– 76. Гринчишин 2016, Дод. Г.1. №13.
25	Волинь (?) ЛІМ (№3-1234)	XVa за Е. О. д. з. - 1135 мм, д. к. - 870 мм, ш. к. - 32 мм	тип G за Е. О.	стиль 5 за Е. О.	XIII–XIV ст.	-		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя... 2013, с. 14–18. Гринчишин 2016, Дод. Г.1. №14.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
26	Белз. Випадкова знахідка інженером Ю. Кричицьким в 1943 р. ЛІМ (№3-1427)	Тип XVIa за Е. О. д. з. -130,5 см, д. к. – 103,9 см, ш. клинка. (біля перехрестя)– 5,8 см, ш. середини клинка -4,1 см. ш. клинка (за 30 мм від вістря) 1,7 см. Товщина клинка від перехрестя до вістря від 6,1 до 2,6 мм.	Лінзоподібне, тип К за Е. О. ш.-7,3см. в.-6,3 см.	стиль 6 за Е. Окшоттом. д- 23,5см	XIV – поч. XV ст.	клеймо жовтим металом у вигляді трьох голгоф.	11: Бел з-1	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя ... 2013, с. 14-18. Гринчишин 2016, Дод.Г.1. №15. Терський, Стрельченко 2017, с.149–168.
27	Кіцманський район, Чернівецька обл. Колекція Є. Гредунова. Бровари (?)	Тип XVIa за Е. О. д. хвостовика 20,4 см.	Лінзоподібне, тип Н за Е. О. в- 6,2 см. ш.-7,6 см.	стиль 6 за Е. О. д.19 см.	XIV-XV ст.	-		Терський, Стрельченко 2017, с.149–168.
28	Невідомо ЛІМ (№3-1221)	Тип XVIa за Е. О. д. з. -1055 мм, д. к. – 752 мм, ш. к. – 47 мм	Н1 за Е. Окшоттом	-	1300-1450 рр.	-		Гринчишин, Середньовічна клинкова зброя... 2013, С.14-18. Гринчишин 2016, Дод.Г.1. №16.
29	Невідомо ЛІМ (№3-1232)	Тип XVI за Е. О. д. з. -1127 мм, д. к. – 895 мм, ш. к. – 52 мм	Тип G2 за Е. О.	?	1300-1450 рр.	-		Гринчишин, Середньовічна клинкова 2013, с.14-18. Гринчишин 2016, Дод.Г.1. №17.
30	Невідомо ЛІМ (№3 -3106)	Тип XVIa H7 за Е. О. д. з. -61 мм, д. к. -382 мм, ш. к. -55 мм	Тип Н. за Е. О.	Стиль 7 за Е. О.	1350-1400 рр.	-		Гринчишин, Середньовічна клинкова зброя 2013, с.14-18. Гринчишин 2016, Дод.Г.1. №18.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
31	Львівщина (?). ЛІМ (№3 -1248)	XVIIIa за Е. О. д. з. -1220 мм, д. к.– 936 мм, ш. к. – 56 мм	Тип J. за Е. Окшоттом	-	кін. XIV – поч. XV ст.	Знак Тевтонського ордену (?)		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя ... 2013, с.14-18. Гринчишин 2016, Дод. Г.1. №20.
32	Літописний Бужеськ П. Довгань у 2009 р. Інститут археології ЛНУ ім. І. Франка	Тип XX за Е. О. Верхній фрагмент меча з руків'ям. д. з. -225 мм, ш. к. – 45 мм.	Тип H/H2 за Е. О.	-	кін. XIV – поч. XV ст.			Довгань, Рак 2010, с. 170–175.
33	Околиці Белза ЛІМ (№ 3-1219)	Тип XVIa за Е. Окшоттом д. з. -109,8 см, д. к. – 83 см, ш. клинка (біля руків'я) – 5,3 см. звужується до 2,4 см (за 30 мм до вістря). товщина клинка варіюється від 6 до 3 мм. від перехрестя до вістря. На клинку цілих 3 доли	Тип H за Е. О. ш.-6,9 см в.-5,8 см	стиль 1. Е. О. д.22 см.	сер. XIV – поч. XV ст.	ближче до п'яти сліди таушування золотом “біжучий вовк”	11: Белз 3	Гринчишин 2016, Дод.Г.1. №22. Терський, Стрельченко 2017, с.149–168.
34	Літописний Звенигород (Львівська обл.) ПАЕ у 1985 р. (ЛІМ № 890 (?), або ЛІМ № КР-8264)	Тип V за А. К. д. з. - 34,5 см, довжина з наверхшам – 39,5 см. д. руків'я – 14,2 см, ш. клинки (біля перехрестя) – 4,3 см.	ш.- 6,5 см в.-3,9 см	Дещо вигнуте до леза. д.– 13,8 см перетин – 1,2 см	пер. пол. XIII ст.	-		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя... 2013, с. 14–18. Терський, С 2013, с.7-8.
35	На Бузі (?) ЛІМ.	д. з. - 420 мм Фрагмент леза.	-	-	(?)	-		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя.. 2013, с. 14-18.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
36	Лучеськ (підніжжя міських укріплень) при упорядкуванні русел рр. Стир і Глушенець 1934 р. Волинський краєзнавчий музей (№ Рч-200)	Тип XVIa за Е.О. д. з. -114 см, д. к. – 93 см, ш.клинка – 5,1 см. д. руків'я - 16,5 см	Тип Т4 за Е.О.	19,3 см, кругле в перетині. стиль 5 за Е.О.	XIV – поч. XV ст.	На долі клинка на 18,4 см від руків'я інкрустація золотом: шестикутної зірки, а нижче, стилізована буква у вигляді петлі.	9:3	Терський 2006, с.171-172.
37	Там само (№ Рч-82)	Тип XVIa або XXI за Е.О. д. з. -116 см, д. к. – 93,8 см, ш клинка (біля руків'я) 4,5 см. Клинок без загостреного вістря. д. руків'я-18,4 см.	Тип II за Е.О.	стиль 12 за Е.О. з S-подібними кінцями, та декоративними паралельними заглибленими лініями.	XIV – поч. XV ст.		14	Бохан 2002, с.114. Терський 2006, с.171-172.
38	Західна Україна(?). Обласний літературно-меморіальний музей ім. Миколи Островського. в м. Шепетівка Хмельницької обл..	Тип XVII за Е.О. д. з. -95 см. д. к. –73,2 см. ш. клинка (біля руків'я) 4 см., на місці зламу клинка 2,3 см. Хвостовик 16,5 см.	в.-5,3 см. тип Т за Е.О.	-	кін. XIV – поч. XV ст.			Стрельченко, Заремба, 2015, с.249-253.
39	с. Милятин Острозького р-ну Рівненської області.	Тип XVIa за Е.О. д. з. -125 см. д.к.-99 см. дол. На 2/3 клинка.	Тип G- або H1 за Е.О.	Тип 2. Е.О. д.-18,2 см.	XIV – XV ст.		11	Бохан 2002, С.112. Терський, Стрельченко 2015, с.149-168.
40	с. Ридомль Тернопільська обл.	Тип XVIa за Е.О. д.руків'я 24 см.	Тип H/H1 за Е.О.	тип 1. Е.О.	XIV – XV ст.			Бохан 2002, с.112.
41	Кам'янець-Подільський	Тип XVIa за Е.О. д. з. -130 см. д. к.-104 см. д.руків'я -26 см. ш.клинка 6 см. дол на 1/3 клинка.	I- або K за Е.О.	тип 5. або 6(?). Е.О. д.-21 см.	XIV – XV ст.			Бохан 2002, с.112-113.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
42	с.Водички Хмельницька обл. Кам'янець-Подільський Державний історичний музей-заповідник.	Тип XVI а або XVII за Е.О. д. з. – 124,7 см. (на сьогодні зламаний). дві частини (нижня) 32,8 см. (верхня) 92,5см. частини.. д. к.-95,7 см. см. ш. клинка біля перехрестя 4,8 см. і звужується до вістря. ш. хвостовика знизу - 25мм, біля навершя 13 мм. Товщина 5-7 мм. Остання третина клинка в перетині має лінзоподібну форму, біля самого вістря ромбоподібну. Руків'я д. 29 см (з навершям).	Нетипове, наближене до G3 за Е. Окшоттом. або H1, як на це вказує О.Заремба. ш.5,7 см. в.4,8 см. з заглибленнями для монтування дерев'яного руків'я.	Силь 1. Е.О. д.-26,3 см.	кін XIV –XV ст.	Кільцеподібна мітка на хвостовику. У верхній третині клинка з обох боків наявні майстрові знаки у формі єпископського жезла - «пасторала». Та трикутник з двома хрестовидними гранями.		Бохан 2002, с.113. Заремба 2012, с.101- 105.
43	Західна Україна (?) ЛІМ №3-1260	Тип XIIв за Е.О. д. з. - 994 мм, д. к. – 855 мм, ш. – 47 мм	Тип Z за Е.О	-	XIV –XV ст.	клеймо «вовк» з м. Пассау .		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя. 2013, с.14-18.
44	Городок над Бугом (зараз Польща) з поховання воїна. Крайовий музей в Замостю	Тип XI а за Е.О. д. з. – 71,8 см, д.к. – 58 см, ш. клинка біля руків'я – 4,6 см, д. руків'я – 13 см. вага на сьогодні – 818,5 г	Тип А за Е.О. в.-2,3см. ш.- 5см.	стиль 1а за Е.О. д.-13см. перетин 0,8 на 1,4 см	XI –XIII ст.	Інкрустований залізом напис, латинські букви 1 см заввишки. +INHOMEFE CT+ +INGELIIRM EFCIT+	9:6. 16:9.	Kuśnierz 2006, s. 91-95.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
45	Західна Україна(?) ЛІМ №3-3528	Тип X за Е.О. д. з.- 87,2 см; д. к. 75,2 см.; т. клинка (біля перехрестя): 5 мм; ш. дола (біля перехрестя): 16 мм; ш. клинка (біля перехрестя): 46 мм; ширина хвостовика: 31 мм (біля перехрестя), 16 мм (біля навершя); вага (на сьогодні) - 802 гр. руків'я -17,1 см. Чіткий дол.	Тип А за Е.О. «бразильський горіх» в.-2,3см. ш.-5,8см.	стиль 1а за Е.О квадратне в перетині 10x10 мм.	XII ст.	Напис з обох боків клинка +NNNGEL RIINNN+ та +NNNONN OCMN+.	9:4. 16:3.	Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя ... 2013, с.14-18. Палій 2018, с.103. Палій 2020, с. 271.
46	Західна Україна (?) ЛІМ №3-1213	Тип XVII за Е.О. д. з. - 932 мм, д. к. – 823 мм, ш. – 45 мм	-	-	1120-1200 pp.	-		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя ... 2013, с.14-18.
47	Західна Україна (?) ЛІМ № 3-1220	Тип XVI за Е.О. д. з. – 1120 мм, д. к. – 862 мм, ш. – 56 мм	Тип I за Е.О.	Стиль 6 за Е.О.	друга половина XIV- перша половина XV ст.	п'ята позначена клеймом, ташована золотом		Гринчишин. Середньовічна клинкова зброя ... 2013, с.14-18.
48	Городок над Бугом з р. Ользи. музей в Чешині (№ інв.МС/Р1842)	Тип XIIIа за Окшоттом д.з. – 1120 мм, д.к. – 900 мм, ш. – 50 мм	Тип II за Е. Окшоттом	Стиль 1 за Е.О.	XIV ст.	-		Гринчишин. Мечі підтипу XIIIа і типу XX (за Е. Окшоттом)... 2013, с.73-76.
49	Радимно на березі Сяну. Перемішльський крайовий музей (№ інв.МР-А 1419)	Тип XII за О.Е. д. з.– 980ммд. к.– 847 мм, ш.– 48 мм	Тип В за Е.О.	Стиль 1 за Е.О.	XIII ст.	Знак інкрустован ий сріблом на клинку		Marek 2004, s.134. Głosek 1984, s.162.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
50	Жешув музей в м. Жешуві (№ інв.821)	Тип XIIa за Е. О д.з.- 750 мм, д.к.- 635 мм, ш.- 3,9 мм	Тип I за Е.О.	Стиль 5/2 за Е. О.	кінець XIII - XIVст.	-		Marek 2004, s. 134. Głosek 1984, s.162.
51	Околиці Кам'янця-Подільського Хмельницька обл. (приватна колекція) .	XIIIa за Е. О д. з. - 1228 мм, вага -1,8 кг, д. к. -995 мм,	Тип Z за Е.О.	Стиль 1 за Е. О.	кінець XIII - поч. XVI ст.	-	14	Стрельченко, Заремба 2014, с. 183-186.
52	Закарпатська область, 4 км від с. Богдана (Рахівщина)	XII за Е. О. д.з.106,7 см. д.к. 91,5 см, ш. клинка біля ефесу 5,2 см, посередині клинка 4,5 см, найменше нижнє пошкоджене розширення клинка - 2,2 см. Товщина клинка у верхній частині біля перехрестя становить 0,6 см, посередині клинка меча - 0,5 см, а в нижній частині - 0,4 см. Глибина долу на клинку - 0,2 см. Маса меча -- 1,250 г.	Тип H. за Е. О. має форму диска, верхні та нижні кінці граней якого діагонально скошені з обох сторін	Стиль 2. за Е. О. д.з.18,5 см.	XII – початку XIII ст.	-		Калініченко, Прохненко 2014, с.210-229.
53	Чорнівське г-ще Буковина. ЧОКМ. № 5131-II-158	XX за Е.О. д.з.- 104,5см. д.к.-78,5см. д.руків'я-19см. ш.клинка (біля перехрестя) 4 см.	Восьмикутне, плоске з обабіч ними круглими випукlostями. тип Z за Е.О.	S-подібне д-22 см. стиль 12 за Е.Окшот	кін. XIV — поч. XVI ст.		10:1	Возный 2019, с.312- 312.
54	Буковина. ЧОКМ. № 48678-сб-387	Тип XX за Е Окшоттом д.з. -72 см. д.к.-48 см, д. руків'я -18,5см.	Восьмикутне, плоске з обабіч ними круглими випукlostями. тип Z за Е.О.	S-подібне д-20 см. стиль 12 за Е.О.	кін. XIV — поч. XVI ст.		10:2	Возный 2019, с.312- 312.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
55	Буковина. ЧОКМ. № 2151-сб-136	Збережена верхня частина меча. Тип XX або XXa за Е.О. д.з.- 51см. д.к.-28,3 см. д.руків'я - 17 см.	У формі плоского восьмикутника з двома виступами. тип Z за Е.О.	Дещо сплюшене. д- 25см. стиль 5 за Е.О.	друга пол. XIV - поч. XV ст.		10:3	Возный 2019, с.312- 313.
56	Краєзнавчий музей м. Заліщики. Тернопільська обл. Можливо, виявлено там само.	XVIa за Е.О. д.з.- 80см. д.к.-58см. д.руків'я-21см. ш. клинка (біля руків'я) 6 см.	У формі профільованого диску тип П1 за Е.О.	-	XIV - поч. XV ст..		10:5	Возный 2019, с.314.
57	Буковина. ЧОКМ № 5133-сб-161	XVII за Е.Окшоттом. д.з.- 128,4 см. д.к.-103 см. д.руків'я - 21см. ш. клинка (біля руків'я) 5 см.	Дископодібне зі зрізаними краями і невеликим поглибленням в центрі. тип Н за Е.О.	Пряме, прямокутне в перетині. д.-20 см. стиль 1 за Е.О.	друга пол. XIV- поч. XV ст.		10:6	Возный 2019, с.315.
58	Буковина. ЧОКМ. № 5132-сб-160,	Тип XVIa за Е.О. Клинок гексагональний в перетині в нижній частині. На 1/3 клинка читається чіткий дол. д.з.- 106,5 см. д.к.-80см. д.руків'я-18см. ш.клинка (біля руків'я) 6 см.	Пласке восьмигранне, тип Т2 за Е.О.	-	сер XIV – поч. XV ст..		10:7	Возный 2019, с.316.
59	Буковина. ЧОКМ. № 5130-П-223	Тип XIIa за Е.О. д.з.- 104см. д.к.-86см. д. руків'я 13см. ш. клинка (біля перехрестя) 5 см. Клинок ромбічний в перерізі з чітким долом на 2/3 клинка, 8 мм. завширшки і 2 мм. глибиною. Товщина клинка біля перехрестя 75 мм.	Дископодібне зі зрізаними конусоподібними краями. тип І за Е.О.	д.-27см. кругле в перетині. стиль 1 за Е.О.	XIII – XIV ст.		10:8	Возный 2019, с 316.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
60	Буковина (?) ЧОКМ. № 5130-II-223	Тип XVIa за Е.О. д.з.- 108см. д.к. - 86 см. д.руків'я -21см.	У вигляді плоского восьмигранника тип G3 за Е.О.	д.-22 см. кругле в перетині, дещо вигнуте донизу. тип 7 за Е.О.	XIV - поч. XV ст.		10:9	Возный 2019, с.316.
61	з р. Прут неподалік Чернівців. ЧОКМ.	Тип XIIIa за Е.О. д.з.- 124см. д.к.-103 см. д. руків'я -20см. ш. клинка - 5 см. Дол на 2/3 клинка.	У вигляді плоского овалу, тип К за Е.О.	д.-17см. стиль 2 за Е.О.	друга пол. XIV- сер. XV ст.		10:10	Возный 2019, с.316- 317.
62	Буковина. Городок (літописний Василів) ЧОКМ.	Тип XXa за Е.О. д.з.- 118см., д.к.-98см. д.руків'я -19см. ш. клинка 5,5 см.(біля руків'я), 4 см. на зламі вістря.	Гранене, восьмикутне в поперечному перерізі. Т4 за Е.О.	Стиль 9(?) за Е.О. д.-10 см. З трикутним виступом над клинком. Фігурне в перерізі зі скошеними до низу кінцями.	кін XIV - поч. XV ст.	На долі майстрове клеймо, де на тлі у формі щита читаються латинські літери (SO, KS, Sa) і цифри 62.	10:11	Возный 2019, С.317- 318.
63	с Стрілецький Кут, Кіцманського району Чернівецької області. Меч був знайдений в 2007 році в р. Прут, біля села Стрілецький Кут. ЧОКМ.	Тип XX За Е.О. д.з.-72 см. д.к.(збережена частина)- 47 см. ш.к. 4 см. Доли ледь помітні. Руків'я д. (без навершя) 18,5 см.	ш.-5,5 см. в.-5 см. тип Z за Е.О. Зварена чи спаяна з 2-х половин (?).	S-подібне. д.-16 см. стиль 12 за Е.О.	XIV-XV ст.			Заремба 2014, с.180.
64	Чернівецька обл. ЧОКМ 5131-36-158	Тип XX(?) За Е.О. д.з.- 105 см, д.к.-78 см. ш.к. (по всій довжині) 4 см. Товщина клинка (4 мм - 2.5 мм) від ефесу до вістря (зламана). Доли невиражені. д. руків'я (без верхів'я) 19 см. Хвостовик прямокутний у перетині (біля перехрестя) 27 х 7 мм, (біля навершя) 18 х 4 мм.	квадрат з усіченими кутами і округлими виступами (діаметр 21 мм). ш.-5,4 см. в.-5,7 см. тип Z за Е.О.	S-подібне. д. (у зігнутому стані) 16 см. стиль 12 за Е.О.	XIV-XV ст.			Заремба 2014, с.179- 180.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
65	Поділля або Захід України (?) ЧОКМ 6359-III-2150	Тип XVIa /XVII. за Е.О. д.з.-128,4 см. д.к.-103 см. ш.к. (біля перехрестя) 5 см. Руків'я (з наверхням) 25,4 см, (без наверхня) 21 см.	Тип Н за Е.О.	Пряме 22 см. Можливо, стиль 1 за Е. О.				Заремба 2014, с.178.
66	м Яворів, Львівська обл. ТОКМ (гкм 36. 214495)	Тип XVIa за Е.О. Вістря обламано. д.з.-117 см. д.к.-86 см. ш. клинка (біля хрестовини) – 4,6 см, до вістря звужується до 2 см на лінії зламу. Товщина клинка (біля хрестовини) 5 мм, на місці злам 3.5 мм. Клинок у перерізі – сплющений шестигранник. д. руків'я (без наверхня) 25,5 см. Хвостовик ш. (коло хрестовини) 28,5 мм. (біля наверхня) 13 мм. Руків'я д. 30,5 см.	Овальне. в.-5 см. ш.-5,8 см. товщина не рівномірна 32-31 мм. Фаски по 5 мм і круглі поглиблення діаметром 21 мм. Тип Н за Е. О.	д. -25,5 см. Діаметром 9-19 мм., майже кругле в перерізі. Стиль 1 за Е. О.		У верхній частині клинка з обох боків клейма. (Майстерні м.Пассау ?)	16:8	Заремба 2014, с.178
67	Невідома місцевість. ЧОКМ 36 161	Тип XVIa за Е.О. д. з. 106,5 см. д.к.-80 см. д. руків'я (без наверхня) 18 см. Перетин клинка сплющений шестигранник.	Наверхня клиновидне, суміш типів Т1 і Т2. за Е Окшоттом.					Заремба 2014, с.177-178.

Продовження таблиці № 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
68	Заліщики, Тернопільська область. ТОКМ №14495	Тип XVI за Е. О. Обламано вістря. д.з. 101 см. д.к. 79 см. ш. клинка (біля хрестовини) 5,5 см. та 1,4 см. (біля обланого вістря). Товщина клинка 5-2 мм. Діл погано виражений. Хвостовик прямокутний у перетині, 31х6 мм, (біля хрестовини), 15х4 мм (біля наверхшя).	“пробко-подібне”. в.-5,3 см. ш.-4 см. (максимум). тип Т. за Е.О.	Округла в перетині д.з - 20 см. 10х11-мм (не однакова) стиль 2 за Е.О.	XIV ст.			Заремба 2014, с.177.
69	Невідома місцевість. ЧОКМ №5128-П -221	Тип XIV за Е. О. (За І.Возним тип XVI.) Поруйнований корозією (зламано вістря). д.з.- 85,5 см. д.к. 72 см. ш. (біля хрестовини) 6 см. ш.(біля вістря) 3 см. товщина 5 мм, на місці зламу 2 мм. Діл обабічний на 68 см від хрестовини. 18 мм завширшки і 1 мм глибиною. Д. руків'я 13,5 см.(з наверхшям), (За І.Возним, 8,5 см.). Хвостовик перетином 25 на 5 мм. (біля хрестовини) і 12 на 5 мм. (біля наверхшя).	в.-3,9 см. ш.-4,2 см. Товщина - 37 мм. тип П за Е.О.	Прямокутник з усіченими краями. Д.з.20 см. перетин 10 на 10 мм. Стиль 2 за Е.О. І.Возний визначає як стиль І.	XIV ст. (за І. Возним поч. XV ст.)		10:4	Заремба 2014, с.177. Возный 2019, с.113-114.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
70	Невідома місцевість. ЧОКМ (шифр 5128-36-159.)	Тип XIIIb. за Е. О. д.з. 145 см. д.руків'я (з наверхам)-18,4 см. вістря обламано, д.к. 86,3 см., ш. (коло руків'я) 5 см, товщина 7 мм; ширина клинка на зламі 3,6 см, товщина 3 мм. Перетин хвостовика 26.4 на 6.5 мм. (коло гарди), 17 на 6 мм. (біля верхів я) Діл починається 64 см від перехрестя, 10 мм завширшки і 1 мм глибиною.	в.5,7 см. ш. 5,6 см т.4,2 см. Широка фаска на лицевій частині. Тип I. за Е. О.	д.26,8 см. Кругле в перетині 8 мм діаметром. Отвір під хвостовик більший перетину хвостовика. Стиль 1 за Е. О. Щільна посадка на клинок забезпечується двома виїмками, куди входять підстави лез.	XIV ст.			Заремба 2014, с.177.
71	Райкоковецьке г-ще. Бердичівського р-ну Житомирської обл. Розкопки Ф.Н.Молчановського 1929-35 рр. ЖОКМ(?).	д. з. -75 см, д. к. -60 см, ш.(біля руків'я) 4,8 см. Руків'я д. 15 см. Тип V за А.К.	з.ш. 5,5см. з.в. 4 см. Встановити тип важко.		XII – пер. пол. XIII ст.			Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №24.
72	Там само.	Тип XIIIa за Е.О. д. з. 1,22 м., д. улінка 0,97 м. Ширина в середньому дорівнює 6 см., неглибокий дол.	Чотирикутна пластина тип.Z за Е.О.		сер. XIII ст. (?)		9:7	Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. Кат. №44. Гуцул 2008, с. 66-73.
73	Там само. (загалом з пам'ятки походить 10 мечів/1-каролінський, але детальних відомостей про них обмаль).	Тип не встановлено. д. з. -32 см, д. к. 18 см. (обламаний), ш. к. (біля руків'я) 5 см., д. руків'я 14 см. ш. - 1,5 см.	ш.3,5 см. в.3,5 см. Дископодібне.	д.19см ш. 1см. Стиль 1 (?) за Е. О.	сер. XIII ст.			Кирпичников 1966, Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. №45.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
74	Там само	Тип S-каролінгський (за А.К)95. д.з. 92 см. д. клинка 72 см, д. руків'я 18 см. ш. клинка 5,8 см.	10x6,8 см.	д.12,9 см.	X-XIII ст.(?)			Кирпичников 1966 Кат. Мечи второй половины XI-XIII вв. Кат. №32.
75	Галич (берег р. Лукви при впадінні в Дністер) Івано-Франківська обл. Випадкова знахідка (втрачено).	Можливо тип XVIa, (конкретизувати морфологію важко)	-	-	XIV- XV ст.	Клеймо інкрустоване (золотом?)		Газетні статті. Коваль, Пашин (1985. 26 грудня).
76	Крилос (Давній Галич), або місто Галич. Івано-Франківська обл. (?).	Тип XI за Е.О. (?). Збережий ефес і половина клинка. Детальна інформація відсутня. Відомий лише з фотографії, яка фігурує у декількох публікаціях. Місце зберігання встановити не вдалось.	Тип В Візуально масивна.	стиль 3. Близько 15 см. завдовжки.	XII-XIII ст.			Liwoch 2008, S. 49. Рис 8:3. Федунків 2020, с.16. Іл.5.
77	Крилос. (Давній Галич), або місто Галич. Івано-Франківська обл. (?).	Тип встановити важко. Відомий лише з однієї фотографії.			XII-XIII ст.			Федунків 2020, с.16. Іл.5.
78	Івано-Франківська обл. (?). Випадкова знахідка. Фонди ІОКМ КН-116579 А-19551	Тип X/XII за Е.О. д.з-64,5 см. д. руків'я (без навершя) близько 11см. Хвостовик квадратний в перетині 4 см. завтовшки, дещо розширяється до клинка. ш. клинка біля хвостовика 4,8 см., біля зламанної частини в бік вістря 4 см. Діл чіткий від хвостовика по всій довжині.	Лінзоподібне, з невираженою випуклістю в центрі, плавно звужується до країв. Діаметр 5,3 см. Товщина на центрі більше 2 см. Тип I за Е.О, або VI за А.К..	Відсутня.	кін XIII–XIV ст.		13	Доповнення автора.

⁹⁵ За типологією каролінзьких мечів IX-XI ст.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
79	Івано-Франківська обл. (?). Випадкова знахідка. ІОКМ КН-108128 А-19221	Тип XVI а за Е.О. д.з-118 см. д.к-93,5 см. д. руків'я (не враховуючи перехрестя) 23,5 см. Вузький діл читається від ефесу до середини клинка. Хвостовик квадратний в перетині ш.1,4-1,6 см. ш. клинка біля ефесу 3,9 см. і плавно звужується біля вістря до 1,6 см.	Дископодібне з прямими краями, діаметр 5 см. Товщина прямого краю 1,7 см. Невеличке фігурне заглиблення в центрі близько 1 см діаметром. І/Н (?) за Е.О.	Квадратне в перетині. д.31 см. 6-8 мм завтовшки.	XIV ст.		114 (з верху)	Доповнення автора.
80	с. Бринь. Івано- Франківська обл. Фонди НІКЗ «ДГ». В інвентарній карті № інв 416 кн. 266.	Близький до XVIa за Е.О. д.з- 98 см. д.к- 75 см. Хвостовик д.17,5 см. Ширина хвостовика з одного боку 1,7 см.	Близьке до типу Z за Е.О. Чотирикутник зі згладженими краями. в.- 4,4 см. ш.- 5,1 см. товщина краю 6 мм.	Стилю 2/13. За Е.О. д.-22 см. товщина дещо розширених країв 8 мм. Перетин округлий. Хрестовина вільно рухається по хвостовику.	2-пол. XIV ст.	Клеймо у вигляді переверненого хреста неправильної форми (на хвостовику).	14	Доповнення автора.
81	С.Віслок-Велькі Подкарпатське в-ство Польща. Випадкова знахідка MHS/A/793.	Тип XI за Е.О. д.з. -90,8 см. ш.клинка (при руків'ї) 4,8 см. товщина 0,3 см. Хвостовик д.8,8 см.	Навершя нетипової трикутної форми. в.-2,7 см. ш.-8,9 см. товщина 1,7 см.	Перехрестя пряме чотирикутне в перетині 1,0 x 1,0. д.23,1 см.	поч. XIII ст.	Можливо на клинку знаходилось клеймо чи напис (?).	8	Kotowicz. 2020, с. 84- 97.
82	с. Комарув-Осада. Люблінське в-ство Польща. (Кразнавчий музей Лікар. Януш Петро в Томашові- Любельському пг inw. MT/656/H.)	Тип XX за Е.О. д.з. -112 см.	Тип T2/T3 за Е. О.	?	XIV-XV ст			Kotowicz. 2004, s.29.№73.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
83	Радимно. Подкарпатське в-ство. Польща. На переправі через р. Сян. MOR.№ 1295 / MRP.	Тип Н за А.К96, вочевидь переданий в спадок (?) д.з. -91,2 см.	-	-	XI-XII ст.			Kotowicz. 2004, s. 36. №125.
84	Там само. На переправі через р.Сян. MNZP inw. MP-A-1419.	Тип XII за Е.О. д.з. -98,5 см. д.к.- 86,0 см. ш.к.-5,1 см.	Тип В за Е.О. в.- 3,5 см. ш.- 6,0см.	Стиль 1 за Е.О. д.з. -17,0 см.	Кін XII-поч. XIII ст. (П.Котовіч XIII-XIV ст.)	Знаки у вигляді хрестів з обох боків клинка.	9:2 16:4.	Kotowicz. 2004, s.36-37. №126. Strzyż 2006, s.175. Tabl: I. №13.
85	Там само Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemysłu, nr inw. MP-A-1257	Тип XVI за Е.О. д.з. 100,8	Тип I. за Е.О.	Стиль 1 за Е.О.	XIV ст.			Kotowicz. 2004, S.37. №127. Glinianowicz 2005, S. 143-164.
86	Бартківка, Подкарпатське в-ство. Польща. MOR nr inw. MRP 2936	Тип XIIIa за Е.О. д.з.104,3 см.(клинок обламано) д.к. 83 см. ш. клинка (біля ефесу) 4,76 см. 2 доли.	Має форму прямокутника із сильно закругленими по висоті кутами 4,46x6 см, з круглими виступами в центрі на обох сторонах, за формою схожі на усічений конус. Тип- Z (?) за Е.О.	д. 23,1 см, Стиль 5. за Е.О.	Кін XIV- поч. XV ст.	Можливо, клеймо на хвостовику.		Glinianowicz, Kotowicz 2009, s.182-197.
87	с. Ясницька. Подкарпатське в-ство. Польща. MHS nr /H/2304	Тип XVIa. за Е.О. д.з. 86,5 см. д. к. - 60,4 см. ш. лека варіюється від 6,2 см на цівці до 4,5 см на 15,5 см від кінця, що зберігся 2 доли. Клинок лінзоподібний. Масивний хвостовик 3,3 см і звужується до 1,4 см.	Восьмигранне з поглибленням (зображення хреста?) Тип H2. за Е.О.	Стиль 2. за Е.О.	2 пол. XIV- поч. XV ст.	Знак у вигляді діагонального хреста, ймовірно, розвилка, обведений двома колами.		Kotowicz, Glinianowicz 2011, s.201-218.

⁹⁶ За типологією каролінзьких мечів IX-XI ст.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
88	Кросно. Подкарпатське в-ство Польща. (Підкарпатський музей у Кросно).	Типи XII за Е.О. д.з. -73,0 см. д.к.-57,5 см. ш.к.- 5,2 см.	Тип В за Е.О. в.- 4,0см. ш.- 6,6см.	Стиль 6 за Е.О д.з. - 20,5 см.	поч. XIII ст.			Strzyż. 2006, s.174. Tabl I. №10.
89	Сонсядка. Люблінське в-ство Польща.	Тип X за Е.О.	Тип Е за Е.О.	Стиль 1 за Е.О.	Кін. XII - поч. XIII ст.		9:1	Strzyż. 2006, s.176. Tabl I. №14.
90	с. Синюха, поблизу Чермна, з р. Синюхи. (Польща)	Тип XI-XII (?) за Е.О. Збережена частина лека - 75,0 см. ширина близько 4 см.			XI-XIII ст.			Strzyż. 2006, s.177, Таб II. №2А.
91	Острожець, Млинівський район, Рівненська обл. Випадкова знахідка. РКМ (№ 9021).	Тип XIII а За Е.О. д.з.-116 см, д.к.-90 см, ш. клинка (при хрестовині) 5,5 см. Ширина клинка в 6 см від вістря 35 мм, товщина клинка при хрестовині 6 мм, товщина клинка в 30 мм від вістря 2,5 мм. Хвостовик: довжина 19,7 см, ширина 2,5 см.	Тип К За Е.О. в.-5,5 см. ш.-6,2 см.	д.-25,2 см. в.-8 мм. Товщина-21 мм.	XIV–XV ст.		14	Стрельченко 2014, с.216-226.
92	Випадкова знахідка 2014 р. поблизу Кам'янця-Подільського.	Тип XIIIа За Е.О. д.з.-122,8 см. д.к.- 995см. ш. клинка 5 см. майже однакова по всій довжині клинка, і тільки при вістрі плавно заокруглювався (частина обламана). Не глибокий круглий в перетині діл. Товщина клинка варіюється від 6-4 мм. Хвостовик прямокутний у перетині, звужений до наверх 31х9мм.	У вигляді чотирикутника зі згладженими кутами. По середині вертикальне ребро жорсткості. Поперечний переріз шестикутний. Розміри:42х54 мм. Тип Z за Е.О.	Пряме, кругле в перетині. д.-19,8 см.	сер. XIV- поч. XV ст.			Стрельченко, Заремба 2014, с.183-186.

Продовження таблиці №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
93	околиці с. Лозове Хмельницька обл. (випадкова знахідка)	XVII За Е.О. д.з.-110,7 см. д.к.- 79 см. ш. клинка (при хрестовині) 4,1 см. д.хвостовика-21 см.	Грушоподібне в.- 5,5см. ш.- 4,2см. тип Т5 за Е.О.	S-подібне д-21см. стиль 12 за Е.О.	кін XIV- XVI ст.		15 (верх)	Стрельченко 2016, с.145-149.
94	Схід Львівської обл. (випадкова знахідка)	XVII За Е.О. д.з.-126 см. д.к.- 96,5 см. ш. клинка (при хрестовині) 4,9 см. д.хвостовика-22 см.	Грушоподібне в.- 6см. ш.- 4,5см. тип Т5 за Е.О.	S-подібне д-22см. стиль 12 за Е.О.	кін XIV- XVI ст.		15 (низ)	Стрельченко 2016, с.145-149.
95	Львів. Розкопки О. Ратича. 1955 – 1956 рр	Пряме перехрестя меча. Кругле в перетині, дещо розширене на краях.		Стиль 2 за Е.О.				Гринчишин 2016, с.111.
96	між с. Федорівка і м. Володимир-Волинський	Тип XI/XII. Клинок широкий з чітким долом. Автори з невідомих причин не надали жодних вимірів.	Бразильський горіх	квадратне в перетині (?)	XI–XII ст.	На долі помітні сліди інкрустації чи напису. Можливо релігійний заклик.	8	Пасюк, Карпюк. 2015, С. 405-406.
97	Сутійськ (Сонсядка). Люблінське в-ство Польща.	Тип X за Е.О.	Тип Е. за Е.О.	Стиль 1 за Е.О.	XII-XIII ст.			Strzyż. 2006, s.127, Таб II. №14
98	Кодень. Люблінське в-ство Польща	Тип X (?) за Е.О.	Можливо бронзове I-II типи за А.К.	-	XI-XIII ст.			Кучинко 2009, с. 259-260.
99	Колодажин (у кліті городища).	Фрагмент леза завширшки до 7 хв.	-	-	XI-XIII ст.			Юра 1962, с.108, рис. 35: 4.
100	Дорогичин, 3 шару городища (XI-XIII ст.)	Дві знахідки. Детальна інформація відсутня.	-	-	XI-XIII ст.			Кирпичников 1966: Кат. Мечи IX –XIII вв. №- X-XI.
101	З невідомої місцевості. Захід України? ЛІМ №КР 22693	Навершя меча. Ширина 5,5 см. товщина 4,6 см. Монтажний отвір 1 см.	Тип J за Е.О.	-			52	Доповнення автора
102	Кринос ЛІМ № КР 8194	Перехрестя меча (або шаблі) спечене в пожежі з фрагментом кольчуги. д. з.12,6. ш-1 см. монтажний отвір 1,1 см.	-	Стиль 1 за Е.О.	XIII ст.		50	Доповнення автора

Таблиця №2 – Наконечники піхов меча XII–XIV ст. з Галицько-Волинських земель

№	Місце і обставини знахідки. Місце зберігання.	Тип.	Датування	Характеристики	Рис. А	Джерело.
	1	2	3	4	5	6
1	Городище біля Шепетівки.	Va за В. Казакявічюсом	кін XII – сер. XIII ст.	Бронзовий литий наконечник завдовжки 8,4 см, завширшки 4 см. Вага 70 г. Оздоблений врізним геометричним та рослинним орнаментом у формі трипелюсткової квітки	18:1	Кирпичников 2020, с.65-66. Терський 2013, с.11. (Розміри зазначені авторами відрізняються).
2	Там само.	V.b за В.Казакявічюсом	кін. XII – сер XIII ст.	Бронзовий литий (обламана частина), завдовжки 4 см та завширшки 3,8 см, був оздоблений недбало виконаною геометричною композицією з косих ліній та крапок, центром якої був хрест.	18:2	Кирпичников 2020, с. 65-66. Терський 2013, с.12.
3	Там само	U-подібні	кін. XII – сер. XIII ст.	14 екземплярів залізних наконечників, простої роботи. Середня висота 3,8 12,4 см, ширина 4,0 - 4,5 см, вага 15-40 г.	18:3	Кирпичников 2020, с. 63,68-69.
4.	Звенигород ЛІМ №КР-8109.	IV за В. Казакявічюсом	XI-XII ст.	Бронзовий литий наконечник завдовжки. 7,5 см, завширшки 4 см. Найбільша товщина 17 мм. При основі бокових штанг є по два округлі отвори для кріплення діаметром 1,5-2,0 мм.	18:4	Терський, 2013, с.10.
5.	Посад княжого Лучеська в ур. Гнідава (грабіжницька знахідка 2009 р.)	V.b за В. Казакявічюсом	XI-XIII ст.	Бронзовий литий з гравійованим орнаментом. (Зберігся фрагментарно-нижня частина) д.з. збереженої частини 6 см, ш. 3,5 см, товщина 1,5 см. З обох боків майже ідентичний врізний рослинний орнамент. Внизу т. зв. гудзик заввишки 6 мм та діаметром 7 мм.	18:5	Терський 2013, с.11.
6	Волинь (грабіжницька знахідка)	Va за В.Казакявічюсом	XI-XIII ст.	Частково збережений наконечник з бронзи. Довжина 6,5 см, довжина центральної частини від завершення верхівки хреста 5,2 см, ширина 3,4 см, товщина 1,3 см. З обох боків однаковий врізний рослинний орнамент.	18:6	Терський 2013, с.11.
7	На території “Старого міста” в Луцьку	Va за В.Казакявічюсом	XII-XIII ст.	Бронзовий з гравійованим лінійним орнаментом. Ширина 32 мм. висота 52 мм.	18:7	Терський 2013, с.11.

Продовження таблиці №2

	1	2	3	4	5	6
8	с. Голубиця Бродівський р-н Львівської обл.	Ва за В.Казакявічюсом	X-XIII ст.	Довжина забереженої частини 6 см, ширина 3,3 см, товщина 1,5 см. Оздоблено з обох боків 12- ма округлими вдавленнями діаметром близько 1,5 мм.	18:8	Терський 2013, с.11.
9	Дорогобуж, з шару городища. (РКМ)	не типовий	сер. XIII ст.	Бронзовий литий наконечник, формою наближений до трикутника з округленими боками. Позбавлений декору. Висота 6 см, ширина 3,5 см.	18:9	Liwoch 2008, Kat. № 3.
10	Дорогобуж, з шару городища. (РКМ).	Ва за В. Казакявічюсом	кін. XII. сер XIII ст.	Бронзовий литий. Оздоблений джгутовим і спіральною орнаментом.	18:10.	Liwoch 2008, Kat. № 4.
11	Новоугрузьке Волинської обл. літописний Угровськ, з шару городища (споруда XIII ст.).	U-подібний.	1 пол. XIII ст.	Залізний кований наконечник заввишки 9 см, завширшки 4 см, завтовшки 1,2 см.	18:11.	Liwoch 2008, Kat. № 11.
12	с. Крутилів Тернопільської обл. з шару городища (з будівля кін XII. поч. XIII ст.)	U-подібний.	1 пол. XIII ст.	Залізний кований (?). У вигляді металевого каркасу.	18:12	Liwoch 2008, Kat. № 22.
13	Там само. З шару городища. (з будівлі XII- XIII ст.)	U-подібний.	XII-XIII ст.	Залізний кований (?). Геометричний вирізаний орнамент.	18:13	Liwoch 2008, Kat. № 22.
14	Чорнівське г-ще. Буковина. З наповнення оборонних клітей.	U-подібний.	1 пол. XIII ст.	Залізний кований наконечник завдовжки 15,4 см, вагою 69 г. На лицевій стороні збереглися по 6 внутрішніх півкруглих заглибин на лівій і правій жолобчастих окантовках. Імовірно, мали місце додаткові металеві елементи кріплення (?).	18:14	Пивоваров, Калініченко, Ільків 2019, с.102- 103.

Продовження таблиці №2

	1	2	3	4	5	6
15	Чорнівське г-ще. Буковина.	U-подібний.	1 пол. XIII ст.	Залізний кований наконечник завдовжки. 10,6 см, Вага 34 гр.	18:15	Пивоваров, Калініченко, Ільків 2019, с.103.
16	Там само	U-подібний.	1 пол. XIII ст.	Залізний кований наконечник завдовжки 5 см. Вага 20 гр.	18:16	Пивоваров, Калініченко, Ільків 2019, с.103.
17	Крилос НКЗ «ДГ».	Ва за В.Казакавічюсом	XII-XIII ст.	Бронзовий литий наконечник. прикрашений рослинним орнаментом з хрестом в центрі. Довжина 6,7 см. середня частина 5 см. ширина 3,5 см.	19:Б	Доповнення автора.
18	Черемно/Червен Випадкова знахідка	Збережений фрагмент бронзового (фігурного) окуття U-подібної форми.	XIII ст.	Передня і задня поверхні ажурні, розділені вертикальним еліпсом, утвореним із вузьких смуг, від яких у верхній частині відходить горизонтальна дугоподібна смуга. Гудзик в нижній частині. Висота 3,9 см; ширина 3,2 см; товщина 1,3 см; вага 11,1 гр. RMTL Inv No. MT/1695/29/A	19:А	Kotowicz P., Wołoszyn M., Garbacz-Klempka A., Jurecki P 2023, с. 256-270.

Таблиця №3 – Каталог знахідок шабелъ XII–XIV ст. з Галицько-Волинських земель*⁹⁷.

№	Місце і обставини знахідки	Типологія* ⁹⁸ і виміри	Датування	Рис.А	Джерело
	1	2	3	4	5
1	Городище біля Шепетівки. Розкопки М. Каргер у 1957-1961рр.	Фрагмент шаблі завдовжки 64 см, ширина клинка 3,2 см Вага 445 гр.		20:1	Кирпичников 2020, с.69-70.
2	Там само.	Фрагмент шаблі 70 см, ширина клинка 4,2 см. Вага 72 гр.		20:2	Кирпичников 2020, с.69
3	Там само.	Фрагмент шаблі. завдовжки 65 см, ширина клинка 3,2 см. Вага 560 г.		20:3	Кирпичников 2020. с.69-70.
4	Там само.	Фрагмент шаблі. завдовжки 70 см, клинок 60,5 см. ширина клинка 4,2 см. товщина клинка 0,4 см. руків'я 9,5 см. Найбільший вигин клинка 6-5,5 см. Навершя 4,4x4 см. тип I за А. Кірічніковим Клинок обламано біля вістря. Збереглося навершя та скоба для кріплення піхов. На клинку помітно клеймо у вигляді схематичного рослинного візерунку.	XII - перша пол. XIII ст.	20:4	Кирпичников 2020, с.69-70. Кирпичников 1966, Кат. Сабли X-XIII вв. №94
5	Там само.	Пошкоджене полотно шаблі. Довжина 49 см, клинок 34 см, руків'я 15 см. ширина клинка 3,2 см.	перша пол. XIII ст.		Кирпичников 1966, Кат. Сабли X-XIII вв. №93
6	Там само.	Обламок клинка 12 см завдовжки, 3,3 см завширшки.	перша пол. XIII ст.		Кирпичников 1966, Кат. Сабли X-XIII вв. №106
7	Там само.	Колекція шабельних перехресть з Ізяславля сукупно складає 13 шт., чотирьох різних типів; 8 типу I. (завдовжки 7,2–11,5 см, висотою 1,2–2,2 см, вагою 15–50 гр.); 2 шт. типу IA. (завдовжки 6,9–8,9 см, висотою 1,8–2,5 см, вага 25–55 гр.); 2 шт. типу IB. (завдовжки 12,1–12,4 см, висотою 1,4–1,7 см, вага 40 гр.); 1 шт. типу II. (завдовжки. 13,5 см, висотою 2,5 см, вага 45 гр.).	перша пол. XIII ст.		Кирпичников 2020, с.69-70.
8	Там само.	5 шабельних навершъ типу I. висота 1,5-4,2 см, ширина 2,5-4,0 см, вага 13-25 гр.	перша пол. XIII ст.		Кирпичников, 2020, с.69-70.

⁹⁷ В каталозі не відображено знахідки X–XI ст. і давніші.

⁹⁸ Всі типи наведено згідно зі схемою А. Кірічнікова (див. Рис. 22).

Продовження таблиці №3

	1	2	3	4	5
9	Там само.	3 наконечники шабельних піхов. Висота 4,2-7,4 см, ширина 4,1-4,5 см, вага до 55 гр.	перша пол. XIII ст.		Кирпичников 2020, с.69-70.
10	Там само.	Три манжета (підпорки для перехрестя шабель). Частини шабельного гарнітуру.	перша пол. XIII ст.		Кирпичников 2020, с.69-70.
11	Ягільниця Тернопільської обл.	Ціла шабля д.з. 85,5 см. нахил однолезого клинка 5,7 см, з обламаним вістря. Перетин клинка трикутнікоподібний, ширина клинка (біля руків'я) 4,3 см. і поступово звужується до вістря довжина руків'я 8,5 см. Перехрестя 8,5 см. тип III (або II). за А.Кірічніковим. Одночасно виявлено елементи піхов.	XII-XIII ст.	20:5	Добрянський 2014, с. 68-74.
12	Райковецьке г-ще. З шару городища.	Шаблю виявлено в шарі городища (?) зі слідами піхов (відомо про залізні кільця для кріплення піхов). Знахідка завдовжки 97 см, руків'я 14 см., а перехрестя 15 см. Тип встановити важко. Крім того, з огляду на розмір перехрестя можна піддати сумніву інтерпретацію знахідки як шаблю. Цілком можливо, що це меч (?).	XII-XIII ст.		Гончаров . 1950. с. 91-92. Таб XI,6.
13	с. Скільмець Резинський р-н. Молдова (Галицьке пониззя)	Перехрестя тип IA, навершя тип I. Детальна інформація відсутня.	X-XI ст.(?) Можливо пізніша.		Кирпичников 1966, Кат. Сабли X-XIII вв. № 17.
14	Колодажин. с. Колодажне Житомирської обл.	Перехрестя типу II (обламане) 7 см. завдовжки, 1,5 см. заввишки.	XII-1 пол. XIII ст.		Кирпичников 1966, Кат. Сабли X-XIII вв. № 90.
15	с. Северинівка. Колшня Подільська губернія (Галицьке пониззя).	Обламок шабельних піхов (?).	XII-XIII ст.		Кирпичников 1966, с.101.
16	Чорнівське г-ще (Буковина).	Фрагмент шаблі з гардою завдовжки 17 см, завширшки 3 см, товщиною 0,6 см. Другий уламок 5 см. (Невідомо, чи уламки належать одній шаблі).	XI-XIII ст.		Возный 2019. с. 319-320.
17	Там само	Гарда типу II за А.Кірічніковим. 9—10 см, завдовжки 2,6 см, завширшки, ширина окового щитка 2,3 см. (Можливо пов'язана з попереднім клинком).	XI-XIII ст.		Возный 2019. с. 319-320.
18	Там само	Гарда типу I. Довжина 9,8 см, максимальна ширина 2,6 см, окові кульки 1,4 см. діаметром. Наявність ромбічних щитків на бокових сторонах не знаходить аналогій і може свідчити про пізніше датування	XI-XIII ст.	20:6	Возный 2019. с. 319-320.
19	Там само	Гарда типу II. Довжина 9—10 см (?) ширина 2,6 см, ширина бокового щитка 2,3 см.	XI-XIII ст.		Возный 2019. с. 319-320.

Продовження таблиці №3

	1	2	3	4	5
19	Там само	Скоба для підвішування шабельного гарнітуру	XI–XIII ст. (?).		Возный 2019, с.319-320.
20	Зелена Липа (Буковина).	Бронзовий і залізний наконечники окуття піхов шаблі (?)	XIV ст. (?)		Возный 2019, с.319-320.
21	Пересопниця. із дитинця "дружинного кварталу"	Окуття піхов завдовжки понад 9 см, виготовлене з листа латуні та прикрашене орнаментом, виконаним у техніці карбування.	XIII-XIV ст.	20:7	Терський 2011, с.17.
22	Там само	Шабельне перехрестя невстановленого типу. Близько 10 см завдовжки, підквадратний перетин.	XIII-XIV ст.		Терський 2011, Рис.1:18.
23	Луцький замок.	Уламок леза шаблі (погано збережений, без ефесу). Виявлено у шарі XIII-XIV ст. Проте С. Терський не погоджується з таким датуванням, вважає знахідку пізнішою і відсуває її на два століття пізніше.	XIII-XVI ст.(?)		Терський 2006, с.172. Кучинко 2009, с.262.
24	Грабіжницька знахідка в Золочівському р-ні Львівської обл. (Приватна колекція)	Ціла шабля без навершя, близько 90 см завдовжки. Перехрестя типу III.	XIII ст.	21	Інформацію надав власник.

Таблиця №4 – Знахідки наконечників списів XII–XIV ст. з Галицько-Волинських земель

№	Місце/обставини знахідки. (Принагідно вказано місце зберігання та Рис.).	Тип* 99	Датування* 100	Метрична характеристика*101	Джерело
1	2	3	4	5	6
1	Дорогичин на Бузі, Білорусь (Випадкова знахідка кін. XIX ст).	IIIА	XII-XIII ст.	д.з. 26 см. з них перо 14 см. ш. леза 2.8 см. д-р. втулки 4 см.	Кирпичников 1966, кат: копья IX-XIII вв. №420.
2	Райковоцецьке г-ще, Розкопки Ф. Н. Молчановский. 1929- 1935. (шар городища).	IIIБ	XII – 1.пол. XIII ст.	д.з. 38 см. з них перо 20см. ш леза 2.7 см. д-р. втулки 3.2 см.	-//№439; Гончаров 1950, табл. XII, 3.
3	Колодажин, Житомирська обл.	III	поч. XIII ст.	д.з. 37.6 см. з них перо 24.5 см., ш. леза 4 см. д-р. втулки 4 см.	Кирпичников 1966, кат: копья IX-XIII вв. №440.
4	Ізяславль. Розкопки М. К. Каргера. 1959 і 1961 рр.	III	XIII ст.	4 екземпляри д.з. 46-50 см., д. пера 36-38. ш. пера 5-4,8 см. д-р. втулки 3,5 -3 см.	-//№441-443; Кирпичников 2020, с.59-60.
5	Там само. Розкопки 1957 р.	IIIА	XIII ст.	д.з. 41. 3см, д. пера 28. 5см. ш. пера 6 см. д-р. втулки 3. 7 см.	Кирпичников 1966, кат: копья IX—XIII вв. №444.
6	Там само. Розкопки 1957-1958 рр.	IIIБ	XIII ст.	3 екземпляри д.з. 31-44, д. пера 20. 5-32 см. ш. пера 2. 5-4 д-р. втулки 2. 7-3см.	-//№445-446. Кирпичников 2020, с.59-60.
7	Звенигород. Львівська обл. Розкопки 1961 р.	III	XII-XIII ст.	д.з. 27 см. д. пера 17 см. ш. пера 3. 4 см. д-р. втулки 3. 4 см.	Кирпичников 1966, кат: копья IX—XIII вв. №447.
8	Райки. Житомирська обл.	IV	XII – 1 пол. XIII ст.	д.з. 26 см. д. пера 15,5 см. ш. пера 3 см. д-р. втулки 3,5 см. На тулеї відросток для кращого зчеплення.	-//№465.
9	Там само. Розкопки 1929-1935 рр.	IVА	XII – 1 пол. XIII ст.	д. з. 52 см. д. пера 32 см. ш. пера 6 см. Діаметр втулки 4. 5 см. (Гранчаста).	-//№466.
10	Колодажин. Житомирська обл.	IVА	XII -XIII ст.	д. з. 40 см. д. пера 30 см. ш. пера 6 см. д-р. втулки 5 см.	-//№467.
11	Ізяславль. Розкопки М. К. Каргера. 1959 р.	IVА	XIII ст.	д.з. 22. 5 см., д. пера 12 см. ш. пера 3 см. д-р. втулки 2. 1см.	-//№468.
12	Там само. Розкопки 1957 р.	IVА	XIII ст.	д. з. 43. 5см. д. пера 26 см. ш. пера 5. 5 см. д-р. втулки 4 см. Первинна довжина 48 см.	-//№469.

*99 Усі типи вказано за А. Кірічніковим (Див. Рис. А. 23)

*100 Даткування умовне і потенційно може бути переглянута.

*101 Скорочення: д.з. довжина загальна; д. довжина; ш. ширина; д-р. діаметр.

Продовження таблиці №4

1	2	3	4	5	6
13	Кринос (літописний Галич). Розкопки Я. Пастернака 1930-х. рр.	IVA	XII - пол. XIII ст.	д. з. 49 см. Втулка гранчаста.	-//- №470.
14	Там само. ЛІМ, хр. III-170.	IVA	XII – поч. XIII ст.	д. з. 38 см., д. пера 25.5 см., ш. пера 4 см. Збереженість погана.	-//- №471.
15	Звенигород. Львівська обл.	IVA	XII – поч. XIII ст.	д. з. 18. 5см. д. пера 12 см. ш. пера 2. 5 см. Діаметр втулки 2. 5 см.	-//- №472.
16	Райковецьке г-ще	V	XII – поч. XIII ст.	14 екземплярів. д. з. 16-19 см., д. пера 6. 5-27 см, ш. пера 0. 7-2 см. д-р втулки 3-4 см.	-//- №525-538.
17	Ізяславль. Розкопки М. К. Каргера. 1957-1962 р.	V	XII – поч. XIII ст.	29 екземплярів. д. з. 22. 5-29 см. д. пера 14-19 см. ш. пера 1-1,5 см. д-р. втулки 3.2-4 см. Серед знахідок відомий підлітковий (?) екземпляр 14,5 см. завдовжки і напівфабрикат 14 см завдовжки.	-//- №539-556. Кирпичников 2020, с.59-60.
18	Райковецьке г-ще. Розкопки Ф. Молчановського. 1929-1935 рр.	VII	XII – поч. XIII ст.	д. з. 29 см. д. пера 6.5 см. д-р втулки 3см.	-//- №559.
19	Іванівське городище Барського району Вінницької 385н.385. (літописна Болохівська земля)	IVA	Умовно XII- XIII ст.	д. з. 34 см. Найбільша ширина 4 см, д-р втулки – 3 см.	Бакалець 2021, с.101-102.
20	Іванівське городище Барського району Вінницької обл. (літописна Болохівська земля)	V	Умовно XII- XIII ст.	Попередньо – неправильно атрибутовано як дрогик. д. з. 14,5 см, д. пера – 7 см, ш. втулки – 4,5 см. Перо чотиригранне (?).	-//- с.101-102.
21	літописний Володимир ЛІМ: НМ –17382: ЛІМ-III-2189; КР- 17651 (?)	ШБ	Умовно XII-XIII ст.	Загальна довжина 13,8 см.	Терський 2010, с.222. Терський 2008, с.14-22.
22	Чорнівське г-ще (Буковина) Рис. 24:7.	V	Умовно XII-XIII ст.	Піка з чотиригранним пером 18 см завдовжки (перо). Чітке яблуко між втулкою і пером. Сторони граней 0,6 см. завтовшки, д-р. втулки 4 см.	Возний, Федорук 2013, с.54- 56. рис.1:3.
23	Там само. ЧКМ інв. № 12225 –II-931. Рис. 24:1.	ШБ	Умовно XII-XIII ст.	д.з. 21-28 см., ш. пера 3,2-4,5 см., д-р. втулки 2,8-3 см.	Возний, Федорук 2013, с.53- 64.
24	г-ще Молодія (Буковина) ЧКМ інв. № 23664 – II – 1580	ШБ	Умовно XII-XIII ст.	-	Возний, Федорук 2013, с.53- 64.

Продовження таблиці №4

1	2	3	4	5	6
25	Ленківці на Пруті, Розкопки Б. Тимошука у 1954 р. ЧКМ.	ШБ	XII-XIII ст.	д.з. 26 см. д.пера 12. 5 см. ш. пера 3см. д-р втулки 2. 3 см.	Кирпичников 1966, кат: копья IX—XIII вв №448.
26	Там само. 2 екземпляри. ЧКМ інв. № 26569 – II – 1583. Рис. 24:5,6.	ША	XI-XIII ст.	Два екземпляра одного типу схожі за розміром.	Возний, Федорук 2013, с. 53- 64.
27	с. Ванчиківці (Буковина). Рис. 24:3.	ШБ	XII-XIII ст.	-	-/- с.53-64.
28	Городище у с. Молодія, (Буковина).	ШБ	XII-XIII ст.	-	-/- с.53-64.
29	Городище Дарабани, (Буковина). ЧКМ інв. №12225 – II – 685; Рис. 24:2.	ШБ	. XII-XIII ст.	-	-/- с.53-64.
30	Г-ще у с. Черепківцях, (Буковина). Рис. 24:4.	ШБ	XII-XIII ст.	-	-/- с.53-64.
31	Г-ще у с. Ванчиківцях, (Буковина). Рис. 24:3.	ШБ	. XII-XIII ст.	-	-/- с.53-64.
32	Пересопниця	III або IV.	. XII-XIII ст.	Детальна інформація нам невідома.	Терський 2010, с.26. рис 4:2.
33	Перемиль	V	XIII-XIV ст.	3 пам'ятки відомі 2 знахідки піки. Проте на сьогодні вони опубліковані дуже побіжно.	Терський 2007, с.16,19.
34	Луцьк. Рис.29.	III, IV, V. (?)	XIV-XVI ст.	3 пам'ятки відомо 6 наконечників списа різних за розмірами та різним співвідношенням втулки до пера, відповідно різним функціональним призначенням. Довжина варіюється.	Терський 2006, с.176,181.
35	с. Бусковіце. Підкарпатське в-ство Польща. MNZP nr inw. 1370	III	X-XII ст.	д. з. 32,8 см. д. пера 17,0 см., ш. леза 2,8 см. д-р втулки 1,7 см.	Strzyż 2006, Tab VIII.№3.
36	Городок над Бугом. Люблінське в- ство Польща.	III	XI-XIII ст. (?).	3 д.з. 12,4 см., д. пера 7,3 см. ш. леза 2,9 см., товщина леза 0,5 см. д-р втулки 1,6 см.	-/- Tab VIII.№4.

Продовження таблиці №4

1	2	3	4	5	6
37	с. Гломча. Підкарпатське в-ство Польща. MHS, nr inw 566	ШБ(?)	X-XIII ст.(?)	д. з. 40,5 см., д. пера 26,5 см., ш. леца 3,6 см. д-р. втулки 1,5 см.	Strzyż 2006, Tab VIII.№5.
38	Красностав. Люблінське в-ство Польща. МАК	ША (?)	X-XIII ст.(?)	д. з. 23 см., д. пера 14,0 см, ш. леца 4,0 см, д-р. втулки 2,4 см.	-//- Tab VIII.№21.
39	Красностав. Люблінське в-ство Польща. МСh	ШБ	X-XIII ст.(?)	д. з. 20,3 см. д. пера 14 см, ш. леца 3,0 см., д-р. втулки 1,5 см.	-//- Tab VIII.№22.
40	Красностав. Люблінське в-ство Польща. МСh	ШБ	X-XIII ст.(?)	д. з. 28,0 см. д. пера 18,5 см, ш. леца 4,1 см, д-р. втулки 2,5 см.	-//- Tab VIII.№23.
41	Красностав. Люблінське в-ство Польща. МСh	ШБ	X-XIII ст.(?)	д. з. 26 см., д. пера 19,5 см, ш. леца 4,3 см., д-р. втулки 3 см.	-//- Tab VIII.№24.
42	літописний Перемишль (замок). Зараз Польща. ZKW nr inw. 35/63	ШБ(?)	XI-XII ст.	д. з. 19,3 см, д. пера 5,7 см. д-р втулки 3 см.	-//- Tab VIII.№31.
43	літописний Перемишль (замок). Зараз Польща. ZKW, nr inw. 75/63	ШБ	XI-XII ст.	д. з. 41 см., д. пера 26,0 см., ш. леца 2,4 см. д-р втулки 3,3 см.	-//- Tab VIII.№32.
44	Туліглови Підкарпатське в-ство. Польща. IA UJ	V	XI-XIII ст.	д. з. 31 см., д. пера 17см, ш. і товщина леца 1,5 см. д-р втулки 3,3 см.	-//- Tab VIII.№42.
45	Там само. IA UJ	V	XI-XIII ст.	д. з. 33,8 см., д. пера 22,5 см., ш. леца 3,8 см. д-р втулки 3,3 см.	-//- Tab VIII.№43
46	с. Юрів. Підкарпатське в-ство. Польща. MRTL, nr inw. MT/1068/44/A	IVA (?)	XI-XIV ст.	Наконечник списа (з втулкою). д.з.57,3 см.	Kotowicz 2004, kat № 64.
47	с. Монастирець. Підкарпатське в-ство. Польща. MHS nr inw. 565	V?	кін. XIV-XV ст.	Наконечник піки (?) д. з. 13,7 см.	-//- Kat№ 86.

Продовження таблиці № 4

1	2	3	4	5	6
48	Мікулин. Люблінське в-ство. Польща. MRTL nr inw. MT/660/A	III?	Умовно XI- XV ст.	Наконечник списа зі втулкою д. з. 23,8 см.	Kotowicz 2004, Kat№ 108.
49	Радимно. Підкарпатське в-ство. Польща. (Переправа через р. Сян). MNZP nr inw. MP-A-1384	III	X-XIII ст.	д. з. 30,6 см.	-/- Kat№ 145.
50	Трепча. Підкарпатське в-ство. Польща. MHS nr inw. MHS/138	-	Умовно XI- XV ст.	Залізний вток списа (?). 5,2 см. завдовжки.	-/- Kat№ 199.
51	Випадкова знахідка с.Війниця Волинська обл.	III?	Умовно XI- XII ст.	д. з. 16 см., д. пера 11 см., ш. пера 3 см. Вага 85 гр.	Гулько 2009, с.23.
52	Випадкова знахідка с.Новосілки Волинська обл.	III?	Умовно XI- XII ст.	д. з. 15 см., ш. пера 3,3 см. Вага 80 гр.	-/- С.23.
53	Берестя. Брестська обл. Білорусь	IIIA	XIII-XIV ст.	Детальна інформація відсутня.	Лисенко 1989, с.87-88.
54	Там само	IVA	XIII-XIV ст.	д. з. 39 см.	-/- с.87-88.
55	Там само	IVA	XIII-XIV ст.	д. з. більше 35 см.	-/- с.87-88.
56	Там само	V	XIII-XIV ст.	Детальна інформація відсутня.	-/- с.87-88.
57	літописний Дорогобуж. Рівненська обл.	III	XIII ст.	д. з. 27 см. д. пера 15 см., ш. пера 3,8 см. д-р втулки 3,3 см.	Дорогобуж.1996, с.103.
58	Там само	III (?)	XIII ст.	Перо наконечника містить виїмки в найширшому місці та розташоване паралельно втулці, починаючись за 1,5 см від її краю. д.з. 16,7 см. д.пера 15 см. ш. пера 3 см.	-/- с.103.
59	Там само	IIIB	XIII ст.	д. з. 30 см. д. пера 14 см. ш. пера 2,4 см. д-р. втулки 1,6 см. Цікавою особливістю є пропорційно значна довжина втулки.	-/- с.103.

Продовження таблиці №4

1	2	3	4	5	6
60	Там само	IVA	XIII ст.	д. з. 48,5 см., д. пера 35 см., ш. пера 6 см. д-р. втулки 4 см.	Дорогобуж.1996, с.103.
61	Там само	V	XIII ст.	Вістря обламано. д. з. 18 см., ш. пера 1,3 см. д-р. втулки 3 см.	-//- с.104.
62	Невідома місцевість (Польсько-Українське пограниччя) MRTL. nr inw. MT/1068/44/A6	IVA	XII-XV ст.	д.з. 57,2 см., д. втулки 17 см., ш. пера 5,8 см. Втулка 3x2,6 см.	Tereszczuk 2005, s.135-137.
63	с. Улів. Люблінське в-ство Польща MRTL. nr. inw.MT/1042/9/A	V	XII-XV ст.	д. з. 30,2 см., грані пера 1,7x1,7 см. д-р втулки 2 см.	-//- s.135-137.
64	с. Городниця над Дністром. Івано-Франківська обл. МАК: nr inw. MAK/9413.	V	XII-XIII ст.	д. з. 22,6 см; д. пера бл.13,6 см, ш пера 1,2 см; д. втулки 9 см. д-р. втулки 3,2 см.	Liwoch 2014, s.206-207.
65	Крилос (літописний Галич) ІФОКМ № КН 107941; А19195. Рис.25:1.	ІІБ	умовно XII-XIII ст.	д. з. 18,5 см, д. пера 10,5 см, ш. пера 1,8 см. д-р. втулки 1,9 см.	Не публіковано.
66	Там само. ІФОКМ № КН 116512; А19529 Рис.25:2.	IV	умовно XII-XIII ст.	д. з. 14 см., д. пера 9 см., ш. пера 2,9 см. д-р. втулки 1 см.	Не публіковано.
67	Невідома місцевість. Галичина (?). ЛІМ 3-1744.	IVA	умовно XII-XIV ст.	д. з. 47 см., д. пера 34 см, ш. пера 4 см. д-р. втулки 3,5 см. Чітко виражене ребро жорсткості по всій довжині плавно звуженого до вістря пера.	Не публіковано.
68	Прикарпаття (?) ЛІМ 3-8877 Рис.25:5.	IV	XII-XIII ст. (?)	д. з. 16 см, д. пера 14 см., ш. пера 3 см. д-р. втулки 1 см.	Не публіковано.
69	Прикарпаття (?) ЛІМ 3-1739 Рис.25:6.	ІІА	умовно XII-XIII ст.	д. з. 22 см.(вістря дещо обламане, містить сліди використання). д. пера 11 см., ш. пера 2,5 см., д-р. втулки 1,4 см.	Не публіковано.
70	Прикарпаття (?) ЛІМ 3-9234. Рис.25:4.	V	XII-XIII ст.	д. з. 26,5 см. ш. пера 1,5 см. Перо і втулка дуже деформовані.	Не публіковано.
71	Крилос (?) Фонди НІКЗ «ДГ». № А-27. КН-464. Рис.25:3.	ІІІ	XII-XIII ст.	д. з. 24 см. д. пера 9 см. ш. пера 1-1,5 см. (поруйноване). д-р. втулки 1,4 см. (поруйнований).	Не публіковано.

Продовження таблиці №4

1	2	3	4	5	6
72	Прикарпаття (?) ЛІМ №3-1720 Рис.25:7.	ІІА	ХІІ-ХІІІ ст.	д. з. 27,5 см. д. пера 16,5 см. ш. пера 3 см. д-р. втулки 2,7 см. (можна прослідкувати ледь помітні грані).	Не публіковано.
73	Прикарпаття (?) ЛІМ №КР-7663 Рис.25:8.	V	ХІІ-ХІV ст.	д. з. 26 см. д. пера 14 см. ш. пера 1,1 см. д-р. втулки 2,5 см. (чотири грані).	Не публіковано.
74	Прикарпаття (?) ЛІМ №3-1715 Рис.25:9.	ІІА	ХІ-ХІІ ст.	д. р. 26 см. д. пера 23,1 см. ш. пера 5 см. д-р. втулки 3,5 см.	Не публіковано.
75	Прикарпаття (?) ЛІМ № КР-8876 (Передано з музею НТШ). Рис.26:1.	ІІБ ?	ХІ-ХІІ ст.	д. з. 19 см. д. пера 10,5 см. ш. пера 3,3 см. д-р. втулки 1,5 см. Вага 108 гр.	Не публіковано.
76	Околиці Дубно. ЛІМ КР №22682 . (Передано з Музею НТШ, 1940 р.). Рис.26:2.	V	ХІІ-ХІІІ ст.	Три грані пера. Нижня частина втулки містить ледь помітні граї і сліди декору у вигляді фігурної смужки. д. з. 15,5 см. д. пера 10 см. ш. граней пера 9-10 мм. д-р. втулки 2,5 см. Вага 122 гр.	Не публіковано.
77	Східна Галичина. ЛІМ КР №22688- ІІІ-1238. Рис.26:3.	V?	ХІІ-ХІІІ ст.	Можливо фрагмент піки? Грані і перо не простежуються. д. з. 17,5 см. д-р. втулки 1,1 см.	Не публіковано.
78	с.Тур'я Дубенський р-н Рівненської обл. ЛІМ КР №22681 Рис.26:4.	ІІА	ХІІ-ХІІІ ст.	д. з. 39 см. д. пера 25,5 см. ш. пера 3 см (в найширшому місці) чітко простежується ребро жорсткості (перетин пера ромбічний). д-р. втулки 1 см. Вага 217 гр.	Не публіковано.
79	Захід України? ЛІМ КР №22683 (Передано з фондів НТШ) Рис.26:5.	ІІІ	ХІІ-ХІІІ ст.	Спис, або імовірно сулиця. д. з. 17 см. д. пера 11 см. д-р. втулки 0,8 м.	Не публіковано.
80	Дубно ЛІМ № КР 22682 (Передано з фондів НТШ) Рис.26:6.	ІІІ	ХІІ-ХІІІ ст.	д. з. 23,5 см. д. пера 12,5 см. ш. пера 2 см. простежується ребро жорсткості.	Не публіковано.
81	Прикарпаття (?) ЛІМ № КР 22684 (Передано з фондів НТШ)	-	ХІІ-ХІІІ ст.?	Уламок вістря списа 12 см. завдовжки.	Не публіковано.
82	Східна Галичина ЛІМ КР №22687. Рис.26:7.	ІІІ	ХІ-ХІІІ ст.	Деформований (зігнений біля вістря) наконечник легкого списа. д.з. в зігнутому стані 15 см. д. пера 12 см. ш. пера 2,3 см. Вага 89 гр.	Не публіковано.
83	Захід України ? ЛІМ № КР №22689. Рис.26:8.	ІІІ	ХІ-ХІІІ ст.	Уламок вістря сулиці або маленького списа (втулку втрачено). д.з.11 см. д. пера 7,5 см. ш пера 1,5 см.	Не публіковано.

Таблиця №5 – Знахідки бойових сокир XII–XIV ст. з Галицької і Волинської земель*¹⁰².

№	Місце і обставини знахідки. (Принагідно вказано місце зберігання)	Датування	Тип* ¹⁰³	Загальна довжина	Ширина леза	Отвір обуха. (провух)	Примітки	Рис.	Джерело
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Городище біля Шепетівки (літописний Ізяславль), розкопки М. К. Каргера 1957 р.	XII - 1 пол. XIII ст.	I за А.К	14.9 см.	4 см.	2.4 x 2.1 см.	Отвір по центру.		Кирпичников 1966, кат: Боевые топоры XII-XIII вв. №459; Кирпичников 2020, с.61-62.
2	Ступниця Львівська обл. розкопки В. Кобильчик 193-32 рр. Фонди Самбірського краєзнавчого музею (?)	XII-XIII ст.	I за А.К	12 см.	3.5 см.	2.3 x 2.3 см.	Два екземпляри (?)		Кирпичников 1966, кат: Боевые топоры XII-XIII вв. №460-461
3	Колодяжне. Житомирська обл.	XII -1 пол. XIII ст.	IVA за А.К	12.5 см.	10 см.	2.8 x 2.8 см.			-/-, * ¹⁰⁴ №475
4	Райковецьке г-ще. 2 екземпляра. розкопки Ф. Молчановського 1930-х рр. Зберігаються в Житомирському обласному краєзнавчому музеї (?)	XII -1 пол. XIII ст.	IVA за А.К	12.5 см.	11 см.	3 x 2.6 см.			-/-, №476
5	Городище біля Шепетівки (літописний Ізяславль). розкопки М. Каргера 1958 р.	XII - 1 пол. XIII ст.	IVA за А.К	13.5 см.	12.2 см.	3 x 3 см.	3 пам'ятки відомо 6 бородатих сокир, в тому числі типу V.		-/-, №477

*¹⁰². До каталогу не увійшли предмети, які хронологічно не належать до визначених рамок, а також маловідомі чи не опубліковані.

*¹⁰³. Типологія встановлена відповідно до трьох схем залежно від форми предмета (див. рис. 32,33,34). Скорочення: А.К. за А. Кірпічниковим; А.Н. за А. Надольським; М.Г. за М. Глосеком (Рис.А 32-34).

*¹⁰⁴ -/-, джерело інформації дублюється.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6	Там само, два екземпляра. Розкопки М. Каргера, 1957 р.	XII- 1 пол. XIII ст.	VIIIA за А.К.	12. 5-13. 7 см.	6-7. 5 см.	3 x 3 см.	3 пам'ятки відомо 5 схожих вужьколезих екземплярів. Один з діркою на лезі.		Кирпичников 1966, Кат: Боевые топоры XII-XIII вв. №493-494. Кирпичников 2020, с.61-62.
7	Райковецьке г-ще. 2 екземпляра. Розкопки Ф. Молчановського 1930х рр. Зберігаються в ЖОКМ (?) та ГИМ.	XII- 1 пол. XIII ст.	VIIIA за А.К.	12. 5-14 см.	7-9 см.	2. 6-3 x x 2. 6 – 3 см.	Одне екземпляр містив інкрустацію сріблом.		Кирпичников 1966, Кат: Боевые топоры XII-XIII вв. №491-492; Гончаров 1950, с.92-93, табл. XII, 9.
8	Хелм, Люблінське в-ство. Польща. Розкопки С. Голба у 1995 р. З шару городища. MCh, nr inw. CH/144/10w/95.	XIII ст.	IVA за А.К.	11,7	4,5 см.	2,6 x 2,5 см.			Kotowicz, 2014, Kat №61; Strzyż 2006, Tab. V. №3.
9	Там само. Уламок. Розкопки С. Голба у 1996 р. MCh, nr inw. CH/144/ W-11/96.	XIII ст.	Встановити неможливо.	4,9	11,1 см.				Kotowicz 2014, Kat №62.
10	Там само. Уламок. Розкопки С. Голба у 1996 р. MCh nr inw. CH/144/ W-16/96.	XIII ст.	Встановити неможливо.	4,8	11 см.				-/-, Kat №63.
11	Там само. Уламок. Розкопки С. Голба у 1998 р. MCh, nr inw. CH/144/ W-43/98.	XIII ст.	Встановити неможливо.	2,6 см.	7,5 см.				-/-, Kat №64.
12	Там само. Уламок. Розкопки С. Голба у 1999 р. MCh, nr inw. CH/144/ 17w/99.	XIII ст.	Встановити неможливо.	3,5	4,2 см.				-/-, Kat №65.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
13	Дорогичин. Подляське в-ство. Польща. Уламок леза. З культурного шару. Розкопки А. Пйотровського 1985 р. РМА nr inw. РМА/V/1454, nr ks. pol. 64/85.	XI-XIII ст.	Встановити неможливо.	5,9	12 см.				Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №118.
14	Там само. Знахідка кінця XIX ст. Государственный исторический музей в Москві.	XI-XIII ст	IVA за А.К.	17,7	11,9				-/-, Kat №119,
15	Там само. Знахідка кінця XIX ст. (Государственный исторический музей в Москві. № інв. 25143).	XI-XIV ст.	V за А.К.	13,5	8,6	2,8 x 2,6			-/-, Kat №120.
16	Там само. Із замкової гори(?) Розкопки Й. Йодковського поч. XX ст. МАЕМW.	XI-XIII ст. (?)	VIII за А.К.	8,6	3,2				-/-, Kat №121
17	Там само. Із замкової гори. Розкопки К. Мусіановича 1955 р. РМА, nr inw. РМА/V/1484, nr ks. pol. 602/55.	XI-XII ст.	Встановити неможливо.	6,5	3,2				-/-, Kat №122.
18	Там само. Випадкова знахідка. Государственный исторический музей в Москві № інв. 24431	XI-XII ст.	IVc за А.Надольським	20,5	8,6	3,4 x 3,2			-/-, Kat №123.
19	с. Грудек. Люблінське в-ство. Польща. Розкопки городища 1952 р.	XIII-XIV ст.	V за А.К.	16	11	3,6 x 4,0			-/-, Kat №160.
20	Там само. Розкопки городища у 1952 р.	1 пол. XIII ст.	VA за А.К.	17,3	13	4,0 x 3,0			-/-, Kat №161.
21	с. Переспа. Люблінське в-ство. Польща. Дослідження Р. Казьора у 2007 р.	XI-XIII ст.	близький до VI. за А.К.	14,6	10,5	3,4 x 3,0	Орнамент на обуху (лінії і крапки)	Рис.39	-/-, Kat №370.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
22	с. Цицув. Люблінське в-ство. Польща. MCh	XI-XIII ст.	IV за А.К.	14,5 см.	6,5 см.	3,2 см.			Strzyż 2006, Tab. V. №5.
23	с. Морочин. Люблінське в-ство. Польща. МН №/Н/699	XII-XIII ст.	близький до V за А.К.	15 см.	10 см.				-/-, Tab. V. № 48.
24	Перемишль. Підкарпатське в-ство. Польща. MNZP bez nr inw.	XII-XIII ст.(?)	VIII за А.К.	13,2 см.	4,7 см.	2,4 см.			-/-, Tab. V. №58. Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №815.
25	Там само. MNZP № inw. MP- A-437	кін. X- XII ст.	Vb за А.Н.	15,1 см.	13,2 см.	3.9 см.			Strzyż 2006, Tab. V. № 59.
26	Там само. MNZP № inw. MNZP-A-36.	XII-XIII ст.	IVA за А.К (?)	10,1 см.	6,7 см.	2,5 см.	Вага всього 120 гр.		-/-, Tab. V. № 60. Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №408.
27	Радимно. Підкарпатське в-ство. Польща. MNZP № inw. 1385	XII-XIV ст.	Ic за А.Н	14 см.	4 см.	-			Strzyż 2006, Tab. V. № 63.
28	Там само. MNZP № inw. 1420	XII-XIV ст.	VIII за А.К.	14 см.	8,6 см.	-			Strzyż 2006, Tab. V. № 64. Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №423.
29	Там само. MNZP № inw. 1382	XII-XIV ст.	VIII за А.К.	18,4 см.	8,2 см.	3,4x3,3 см.			Strzyż 2006, Tab. V. № 65. Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №424.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
30	Сянок (Городище Бяла Гура). Підкарпатське в-ство. Польща. Розкопки Р. Федик 2000-2002 рр. MHS № 681	X- поч. XII ст.	IV(?) за А.К.	15,2 см.	9,7 см.	3,1 см.			Strzyż 2006, Tab. V. № 69. Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №607.
31	с. Ухане. Люблінське в-ство. Польща. МК /Н/ 1672	XI-XIV ст.	Близький до IVA. за А.К. або IVБ за М. Плавінскім.	18,8 см.	11,3 см.	3,6x4 см.			Strzyż 2006, Tab. V. № 76. Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №717.
32	с. Валява. Подкарпатське в-ство. Польща. Розкопки Я. Пастернака 1939 р. (з поховання). Раніше фонди ЛІМ. На сьогодні втрачено.	X-XII ст.	Встановити неможливо.				Широке лезо.		Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №719.
33	с.Вулька-Лабунська Люблінське в-ство. Польща.	X-XII ст.	III за А.К	24,3 см.	4,3 см.	3,5x4 см.			-/-, Kat №744.
34	м. Звезинець Люблінське в-ство. Польща.	X-XII ст.	VI за А.К	18,7 см.	8,1 см.	3,4 см.			Ławrynowic, Strzyż, 2001, s.259- 264.
35	с. Бліжув, Люблінське в-ство. Польща. Колекція А. Кайта Люблін.	XI-XII ст.	VIIIA за А.К	17,8 см.	10,5 см.	4,1x3,4 см.			-/-, s.259 - 264.
36	околиці Львова. Колекція А. Кайта Люблін.	XI-XII ст.	VIIIA (?) за А.К	13,4 см.	8 см.	3,5 см.			-/-, s.259 - 264.
37	Солунська пуца. Схід Польщі. Колекція А. Кайта Люблін.	кін. XIII- XV ст.	VIII за М.Г.	8 см.	3,1 см.	1,5x2,2 см.			-/-, s.259 - 264.
38	м.Цішанов Підкарпатське в-ство. Польща. Приватна колекція А. Кайта Люблін.	кін. XIII- XV ст.	VIII за М.Г.	22,6 см.	9, 6 см.	2,6x4,6 см.	Ковальський знак на одному боці у вигляді геометричних фігур. (Аналогій немає).		-/-, s.259 - 264.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
39	Околиці м. Мостисько, Львівська обл. Колекція А. Кайта Люблін.	VIII за М.Г.	кін. XIII- XV ст.	18,2 см.	9,4 см.	3,8x5 см.	Ковальський знак на одному боці у вигляді стрілки.		Ławrynowic , Strzyż, 2001, s.259 - 264.
40	Городок над Дністром (?). (Прикарпаття). Можливо Івано- Франківська обл.	IV за А.К.	XI-XII ст.	14,2 см.	9,8 см.	2,4 см.(?).		42:1	Liwoch 2014, s.203- 216.
41	Чорнівське г-ще (Буковина)	IVA за А.К.	XI-XIII ст.	-	7,3 см,	2,5 см.	Отвір 0,6 см,	42:2	Возний, Федорук, 2013, с.53- 64.
42	с. Горбово Чернівецька обл. ЧОКМ № 12636 – II – 882	VIIIa за М.Г.	кін. XIII- XV ст.	-	-	-		42:3	-/-, с.53-64.
43	Ленківці на Пруті. Чернівецька обл.	IIIa за А.К.	XI-XII ст.					42:4	-/-, с.53-64.
44	с. Слобідка. Чернівецька обл. ЧОКМ № 12225 – II – 684	XI за М.Г.	XIV ст.					42:5	-/-, с.53-64.
45	літописний Дорогобуж. Рівненська обл.	VI за А.К.	XI-XII ст.		14,5x9 см.				Прищпа, Нікольченк о,1996, с.104, 171.
46	Там само. 2 екземпляра. Із шару 1 пол. XIII ст.	IVA за А.К.	1 пол. XIII ст.		13x10 см.	2,8 см.			-/-, с.104, 171.
47	літописний Володимир. Волинська обл. З пам'ятки відомо мінімум 6 екземплярів. Зберігаються в Волинському краєзнавчому музеї, Або в Історичному музеї м. Володимир- Волинський. інв. №: P6 312; P6 313; P4 228; 6– P4.	VIII. IVA . за А.К. (VIII за М.Г.) V,VI, VIII. за А.К.	Умовно. X-XV ст.	1 екз. типу VIII за А.К. 10 см.	1 екз. типу VIII за А.К. 3,4 см.		Розміри більшості сокир не відомі. Типи визначені за рис. С. Терського.	35	Терський 2010, с. 219,220 рис. 138.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
48	Радимно. Підкарпатське в-ство Польща. AMJ nr inw. MJ A451.	VIII(?) за М.Г.	XIII-XIV ст.	33,5 см.	15 см.	3,2 x 5,1 см.	Можливо наварне лезо.		Kotowicz 2005, s.165- 169.
49	Городисько (Городище) неподалік Хелму. Люблінське в-ство Польща. MOL, nr inw. 992/A/1	VIIIa за М.Г.	XII-XIV ст.	6,9 см.	4 см.	2,2 x 2 см.			Głosek 1996, Kat: Topóry i Siekiry №30
50	Перемишль. Підкарпатське в-ство Польща. MOP, nr inw. MP·A·943	X за М.Г.	XIV-XV ст.	20 см.	16.7 см.	3,5 см.			-/-, №77
51	с. Преворськ. Підкарпатське в-ство Польща, MP nr inw. VI.2	Vd за М.Г.	XIII-XV ст.	17,5 см.	14,5 см.	3 x 4.2 см.			-/-, №78.
52	Радимно. Підкарпатське в-ство Польща. MOP nr inw. 1321	VIIIa за М.Г.	XIII ст.?	24,5 см.	10,5 см.	3,4 x 5,2 см.		38:1	-/-, №86.
53	Там само. MOP nr inw. 1324	IXa за М.Г.	XIII-XIV ст.	16,5 см.	12,5 см.	3,2 x 4,2 см.	Ковальський знак у вигляді хрестиків/іксів.	38:2	-/-, №87.
54	Там само. MOP nr inw. 1331	IX за М.Г.	XIII-XIV ст.	18 см.	11,8 см.	3,2 x 4,4 см.		38:3	-/-, №88.
55	Там само. MOP nr inw. 1335	IX за М.Г.	XIV ст.	16,2 см.	10,7 см.	2,6 x 4,6 см.	Наявний ковальський знак.	38:4	-/-, №89.
56	Там само. MOP nr inw. 1371	VIIIa за М.Г.	XIII ст.	13,4 см.	7,5 см.	2,4 x 3 см.		38:5	-/-, №90.
57	Там само. MOP nr inw. 1374	IX за М.Г.	XIV ст.	21,5 см.	13,2 см.		Наявний ковальський знак.	38:6	-/-, №91.
58	Там само. MOP nr inw. 1375	IX за М.Г.	XIII-XIV ст.	18 см.	11.7 см.				-/-, №92
59	Там само. MOP nr inw. 1420	IVc за М.Г.	XII-XIV ст.	14 см.	8,6 см.			38:8	-/-, №93.
60	Там само. MOP nr inw. 1424	IXa за М.Г.	XIII-XIV ст.	15,2 см.	9 см.			38:9	-/-, №94.
61	Там само. Колекція Я. Козловського (Краків)	IX за М.Г.	XIII-XIV ст.	20,1 см.	8.3 см.	4,4 x 3 см.		38:10	-/-, №95.
62	Там само. MOP nr inw. 1322.	Ig за М.Г.	XIV ст.	19,5 см.	12,5 см.		Молоточок 2,2 см. Присутній ковальський знак та орнамент.	36	Głosek 1996, Kat:Czekany№9

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
63	Середмістя Луцька*1	IXа за М.Г.	XIV ст. (?)					43:1	Терський 2006, с.172, 173-174.
64	Там само. 2 екземпляра.	VIII за А.К.	XIV ст. (?)					43:2	-/-, с.172.173- 174.
65	Там само	III за А.К.	XIII-XV ст.					43:3	-/-, с.172.173- 174.
66	Там само	IVA за А.К.	XIII-XV ст.					43:4	-/-, с.172.173- 174..
67	Там само	IX за А.К.	XIII-XV ст.					43:5	-/-, с.172.173- 174..
68	Там само	VII за А.К.	XIII-XV ст.					43:6	-/-, с.172.173- 174.
69	Там само ДІКЗ «СМ» № ТВ-442.	VIII за А.К.	XIII-XV ст.				Інкрустація зигзагами. Фігурний виступ для підвішування	43:7	-/-, с.172.173- 174..
70	Там само. ВКМ. №А-14909	VIIIa за А.К.	XIV-XV ст.	16,7 см.	7,9 см.	5,2x2 см.	Інкрустований сріблом(?), готичний орнамент. Вага 408 гр.	43:8	Бірюліна, Куснеж, 2009, с.74-77.
71	Там само ЛДІКЗ ТВ-442.	IX за М.Г.	XIII-XV ст.	-	-	-	Орнаментована смуга зигзагів та променів, крапок.	43:9	Терський 2006, С.172, 173-174.
72	Листвин	VIII? за М.Г.	XIII-XIV ст.	15,5 см.		-			Чайка 2009, с.72- 73
73	літописний Перемиль. Відомо про 2 бойові сокири виявлені 1963 р. Детальна інформація відсутня. ВКМ.	V? за А.К.	XIV ст. (?)	л.14-15 см.	бл.8 см.	-	Одна з сокир належить до типу V. Але має специфічний отвір провуха близький до типу IX.	40	Терський 2007, с.16; Савицький, Воюта, Собуцький 2009, с.30-34
74	Рівненщина (колишнє м. Турин-Воронов). ВКМ. інв. №Р4-486	III за А.К.	X-XII ст.	13,2 см.	5,7 см.	-	Отвір по середині.		-/-, с.30-34.
75	с. Шепель Волинська обл. ВКМ. інв. №А-457.	IV за А.К.	XI-XIII ст.	-	-	-	-		-/-, с.30-34.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
76	с.Усичі, Волинська обл. Музей археології при ВНУ ім. Лесі Українки.	IV за А.К.	X-XIII ст.						Савицьки й, Воюта, Собуцьки й 2009, с.30-34
77	поблизу Турійська Волинська обл. Лубомильський районний краєзнавчий музей.	IV за А.К.	XI-XIII ст.						-/-, с.30- 34.
78	с. Головно, Волинська обл. Лубомильський районний краєзнавчий музей.	IV за А.К.	XI-XIII ст.						-/-, с.30- 34.
79	с.Торчин, Волинська обл. Торчинський краєзнавчий музей.	IV за А.К.	XI-XIII ст.						-/-, с.30- 34.
80	район Дубенщини. Рівненська обл. Дубенський історико-культурний заповідник.	IV за А.К.	XI-XIII ст.						-/-, с.30- 34.
81	Кремененщина, Тернопільська обл. Кременецький краєзнавчий музей.	IVA за А.К.	XI-XIII ст.						-/-, с.30- 34
82	Бродівщина Львівська обл. Бродівський історико-краєзнавчий музей.	V за А.К.	XI-XII ст.	9 см.	3 см.		Можливо парадна, а не бойова.		-/-, с.30- 34
83	Випадкові знахідки з Волині.	IV(?) V V за А.К.	XI-XIII ст.	Одна з знахідок близька до типу IV 22 см.	Одна з знахідок близька до типу IV 5 см.		Типи визначено умовно. Можливо локальна продукція.		-/-, с.30- 34
84	Крилос (літописний Галич). Івано-Франківська обл. ІФОКМ №КН 15206; А 12270.	IV за А.К.	XII- XIII ст.	12,5 см.	8,5 см.			44:1	Не публікова но
85	Там само ІФОКМ №КН 15223; А 12286.	I за А.К.	XIII ст.	19,5 см.	5,5 см.	2,6 см.	Молоточок чекана 5 см. завдовжки, 2,7 см завтовшки. У пертині згладжено-прямокутної форми.	44:2	-/-
86	Там само ІФОКМ №КН 30168; А 2325.	IVA за А.К.	XII- XIII ст.	18,8 см.	11,5 см.	3 см.	Робоча сокира*	44:3	-/-
87	Там само ІФОКМ №КН 116513; А 19530.	?	XII- XIII ст.	9 см.	5 см.		Фрагмент з леза	44:4	-/-

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
88	Там само. ІФОКМ №КН15222; А 12286.	VII/ VIII за А.К.	XII-XIII ст.	19 см.	8 см.			44: 5	Не публіковано
89	Там само. ІФОКМ №КН 15221; А 12285.	VIII за А.К. або VIIIa за М.Г.	XII-XIII ст.	16,5 см.	5 см.	3,2 см.	Доволі масивна втулка.	44: 6	-/-
90	Там само. ФОКМ №КН 30123; А 2280.	VIII ? за А.К.	XII-XIII ст.	16 см.	6 см.	3,2 см.		44: 7	-/-
91	Там само. НЗДГ №А 258; КН 695.	VII, I. (?) за А.К.	X-XIII ст.	10 см. Збережена частина.	8 см.		Фрагмент леза легкої бойової сокири з отвором (можливо чекан).	45: 1	-/-
92	Там само. НЗДГ №А 245; КН 682.	V? за А.К.	XI-XII ст.	13 см.	12 см.		Фрагмент леза. Тип встановити важко. Можливо пізніша сокира.	45: 2	-/-
93	Там само. НЗДГ №А 201; КН 638.	VIII за А.К.	XI-XII ст.	15 см.	6 см.	3,2 см.		45: 3	-/-
94	Там само. НЗДГ №А 201; КН 638.	VIII за А.К.	XI-XII ст.	19 см.		3 см.	Робоча сокира (?)	45: 4	-/-
95	Там само. НЗДГ №А 675; КН 3891.	VIIIA за А.К.	XII-XIII ст.	15 см.	9,5 см.	3 см.		45: 5	-/-
96	Там само. НЗДГ №А 1482; КН 2042.	VIIIA за М. Г	XIV-XV ст.	20 см.	9 см.		Можливо напівфабрикат з браком твору провуха.	46	-/-
97	Прикарпаття (?) ЛІМ № 3-3969.	IV за А.К.	XII-XIII ст.	22 см.	12 см.	3 см.			-/-
98	Невідома місцевість (Західна Україна?) ЛІМ № КР-7655.	V за А.К.	XI-XIII ст.	18 см.	8,5 см.				-/-
99	Прикарпаття (?) ЛІМ № 3-3969.	V за А.К.	XI-XIII ст.	13,5 см.	9 см.				-/-
100	с. Юрів. Підкарпатське в-ство. Польща MRTL nr inw. MT/1058/A (?)	VIIIA за А.К.	XI-XIII ст.	20,5 см.	7,3	3,9x4 ,2 см.			Tereszczuk 2005, s.133- 141; Kotowicz 2014, Kat. №186; Strzyż 2006, Tab.V. № 13.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
101	Черемно (Червен) Люблінське в-ство Польща.	IX за М.Г.	сер. XIII ст. (?).						Kuśnierz 2005, s.123.
102	Перемишль Підкарпатське в-ство Польща. Переправа через р.Сян. Разом зі скелетом коня та людини і предметами озброєння (?) Етнічна і культурна приналежність під питанням.	Віялоподібна черешкова	XIII ст. ?					41	Kotowicz, Michalak, 2007, s.11,18.
103	Лучеськ (Середмістя). розкопки С. Терського 1996 р. ДІКЗ «СМ»	Віялоподібна черешкова	XIV ст.?		Лезо симетричне 165x78 мм.		Черен прямокутний у перетині, обломаний завширшки 15мм.		Терський 2005, с.23.
104	Галич (с. Крилос), Розкопки В. Ауліха НІКЗ «ДГ № 258	Віялоподібна черешкова	XIV- XV ст.		15,5 см.		Черен прямокутний в перетині, обломаний завширшки 15 мм.	47: 1	-/- . с.23.
105	Галич (с. Крилос), Розкопки Б. Томенчука НІКЗ «ДГ», без №	Віялоподібна черешкова	XIV- XV ст.		185x117 (разом з шийкою)		Черен 130 мм.		-/- . с.23.
106	Галич (с. Крилос), Розкопки В. Ауліха НІКЗ «ДГ», № 310	Віялоподібна черешкова	XIV- XV ст.		14,3 см.		Черен прямокутний в перетині 52 мм.	47: 2	-/- . с.23.
107	м. Горай. Люблінське в-ство Польща. Випадкова знахідка. Muzeum Regionalne w Kraśniku.	Vd за А.Н.	XIII–XV ст.	17,0	14,4	4,8 x 3,7			Kloss, Kuśnierz, 2021, s.255-256, №.4.
108	м. Грубешів Люблінське в-ство Польща. Випадкова знахідка. МН, nr inw. МН/Н/275.	X за М.Г.	XIV–XV	29,2	26,8		Ковальське клеймо.		-/- . s.256, №.6
109	с. Колонія Рогозно. Люблінське в-ство Польща. Випадкова знахідка. MRTL nr inw. МТ/1074/А	VIIa. за М.Г.	XIII–XVI	18,5	8	4,4 x 3,1 см.			-/- . s.256, №.7.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
110	с.Лелішка Люблінське в-ство Польща. Випадкова знахідка. MRTL nr inw. MT/1100/A.	VIIa за М.Г.	XII–XIV	17,4	12,4	3,8 x 3,4			Kloss, Kuśnierz, 2021 s. 256, №.8.
111	Там само. Випадкова знахідка. MRTL, nr inw. MT/1160/A.	VIII за М.Г.	XIII–XV	15,2	8,5	3,5 x 3,3			-/- s.256, №.9.
112	с. Орлов-Мурований, Люблінське в-ство Польща. Випадкова знахідка. MZZ nr inw. MZ/338/A.	IXa за М.Г.	XIV–XVI	18,2	11	3,8 x 2,6	Наскрізний отвір у вигляді стебла конюшини, та два ковальських клейма.		-/- s.257-258, №.18.
113	с.Осухи Люблінське в-ство Польща. Випадкова знахідка. Muzeum Tomaszow Lubelski, nr inw. MT/1130/1/A.	VIII за М.Г.	XIII–XV	18,9	8,2	3,2 x 2,9	Пошкоджений ковальський знак.		-/- s.258 , №.19.
114	Там само. Випадкова знахідка. MRTL, nr inw. MT/1149/1/A.	VIII за М.Г.	2 пол. XIII– XV	17,1	8,6	3,9 x 3,0			-/- s. 258, №.20.
115	Там само. . Випадкова знахідка. MRTL, nr inw. MT/1149/2/A.	VIII. за М.Г.	2 пол. XIII– XV	20	5,2	3,6 x 3,2			-/- s. 258 , №.21.
116	Там само. Випадкова знахідка. MRTL, nr inw. MT/1053/A.	VIIIa за М.Г.	2 пол. XIV– XVI	20,2	9,3	4,4 x 2,8	Ковальське клеймо і стрічковий декор обуха.		-/- s.258, №.22.
117	Там само. . Випадкова знахідка. MRTL, nr inw. MT/1130/2/A.	IX за М.Г.	2 пол. XIV– XVI	15,2	7,9	3,8 x 2,8			-/- s.258 , №.23
118	с.Паари Люблінське в-ство Польща. MRTL, nr inw. MT/1072/A.	IXa за М.Г.	XIV–XVI	19,	16,7	3,8 x 3,2	Ковальське клеймо.		-/- s.258 -259, №.24.
119	Там сам. MRTL, nr inw. MT/1122/2/A.	IXa за М.Г.	XIV–XVI	11,1	9,5	2,6 x 1,7	Ковальське клеймо та декор.		-/-, s.259, №.25.

Продовження таблиці №5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
120	с.Улів, Люблінське в-ство, Польща. MRTL, nr inw. MT/1050/A.	VIII за М.Г.	2 пол. XIII- XV ст.	14,1	7,2	3,5 x 3,1	Декор у вигляді дужок та пунктирів.		Kloss, Kuśnierz, 2021, s.259 , №.27.
121	с.Улів, Люблінське в-ство, Польща. MRTL, nr inw. MT/1070/2/A.	VIII за М.Г.	2 пол. XIII- XV ст.	6,3	2,9	1,7 x 2,0,			-/-, s.259, №.28.
122	с.Улів, Люблінське в-ство Польща. Muzeum Biłgoraj.	VIIIa за М.Г.	XIV-XVI ст.	21,7	10,5	4,9 x 3,4	2 ковальських клейма, ряд зіркоподібних точок і півмісяць		-/-, s.259 , №.29.
123	Бузьк ЛІМ КРН№ 19329	Vd (?) за А.Н.	XIV-XV ст.	14,5	12,5		Фрагмент леза з втраченим обухом.	48:1	Не публіковано.
124	Галичина (?) ЛІМ КРН№ 19330 (Передано з фондів НТШ).	Vd (?) за А.Н.	XIV-XV ст	24	13	4,2x2,8 Напівокруглий	З чітко оформленою втулкою	48:2	Не публіковано
125	Підгірці (?) ЛІМ КРН№ 19326	Ig за М.Г.	XIV-XV ст. (?) ^{105*}	15	8	2x1,5	Зі зворотного боку чекана рубальний молоточок 6 см. (пошкоджений корозією) ^{106*}	49	Не публіковано
126	Бузьк (мале городище)	IV за А.Н.	XIV-XV ст.	13,5	8	3,3			Steblij, Dovhan 2021, s.117
127	Там само	Vd за А.Н. (IX за М. Г?)	XIV-XV ст. (XIII ?)	17	14				-/-, s. 117
128	Там само	-	-	10,5 см.			Фрагмент леза		-/-, s. 117

^{105*} За аналогією подібного чекану з Перемишля (Kotowicz 2014, Katalog źródeł", Kat №), датування може бути переглянуте в бік удавлення, орієнтовно, X-XII ст.

^{106*} Наявність вузького молоточка (зворотного до обуху) може схилити до перегляду типології в бік Іс за А.Н.

Таблиця №6 – Булави групи I

№	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання, інв. №	Тип ^{107*} , матеріал та особливості форми.	Датування	Заг. висота, см	Ширина, см	Діаметр отвору, см	Вага гр.	Джерело	Рис.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Чермно-Червен, Любельське воєводство Польща	MZZ	Тип I олово	XI-XII ст.	3,3	—	—	—	Michalak, 2006, s.104, rys. 1.5 -7. Kotowicz, 2004, s.25, kat. 39.	
2	Там само	MZZ(?)	Тип IIa залізо	XII-XIII ст.	—	—	—	—	Осипенко 2019, Таб.2.№26.	
3	Чермно-Червен, Любельське воєводство Польща	MZZ, № 156/52	Тип II залізо	XII- 1 пол. XIII ст.	2,5	3,5	1,6 (верх). 1,6x1,6 (низ)	117	Kotowicz, 2004, s.25, kat№38; Терський, 2014, с.169	
4	Городище. Хмельницька обл. Розкопки М.Кергера у 1957-59-х рр.	ГИМ	Тип IIa (2 екз.), залізо	XII- 1 пол. XIII ст.	2,1-2,8	6,2-6,8	1,3-1,4	100-160	Кирпичников, 1966, , Кат: булавы XI-XIII вв. № 49 -50; Кирпичников 2020, с.72-73; Терський, 2014, с. 69.	
5	Там само (А.Кірічников в різних працях подає різні виміри предметів) В цілому відомо 14 екз.	ГИМ	Тип II (14 екз.), (залізо). Загалом відомо 14 екз.	XII- 1 пол. XIII ст.	3,2-4,2	2,8-4,5	1,7-2,4	200-350	Кирпичников, 1966, , Кат: булавы XI-XIII вв № 40 -48; Кирпичников 2020, с.72-73; Терський, 2014, с.169.	

¹⁰⁷ *Типологію подано згідно зі схемою А.Кірічнікова (Див. Рис. А. 53).

Продовження таблиці №6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6.	Райковецьке г-ще. розкопки Ф.Молчановським у 1930-х рр.	НМІУ, №В 22/492. №В-856.	Тип II. (Залізо). За даними А. Кірпічнікова відомо 25 екз.	XII- 1 пол. XIII ст.	3 - 3, 6	4. 5 - 5. 5	1, 4-2, 7	—	Гончаров, 1950, с.95, табл.XII, 12,13,14; Кирпичников, 1966, , Кат: булавы XI-XIII вв. №10-35. Осипенко.2019. с.84,88.	
7	Колодяжне, розкопки В. Гончарова і Р. Юра у 1948-53 рр.	Інститут археології НАН України	Тип II. залізо Відомо про 6 екз	XII- 1 пол. XIII ст.	4	4-5	2-2,5	200	Кирпичников, 1966, , Кат: булавы XI-XIII вв. №.36 -39. Терський, 2014, с.169	
8	Грабіжницькі розкопки неподалік Судової-Вишні, Мостиського р-н. Львівської обл.	Приватна колекція Адама Кайта. М Люблін, Польща.	Тип II залізо	XII-XV ст.(?)	4	3.5- 3.8,5	1.4,5	—	Ławgynowicz, 2001, s.261. Liwoch, 2006, kat№ 12	
9	Г-ще Дорогобуж. Рівненська обл.	РОКМ	Тип II залізо. 2 екз.	XII-1 пол. XIII ст.	4,0	3,2-3,8	3,2-4,0	—	Liwoch, 2006, kat№ 4,5. Терський , 2014, с.169. Прищепа, 1996, с.104 - 105. Прищепа, 2011, с.171.	
10	Чорнівське г-ще. Чернівецька обл. Розкопки І. Возного	БЦАД	Тип Іа залізо. З одного боку виступає шип (гак) 1,4 см.	1 пол. XIII ст.	2,7	2,7	1,2	78, 95	Пивоваров, 2012, с.33 34	57:4

Продовження таблиці №6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
11	Пересопниця, розкопки М. Федоришина 2014 р.	«Культурно- археологічний центр «Пересопниця» Інв. № Кн1553/І АК 1051	Тип Па залізо. Наявний шип (гак) з одного боку, 3,2 см, до згину в низ.	XII ст.	3,5	3,5 (без гаку)	1,6	—	Федоришин, 2015, с.114 -119	
12	Чорнівське г-ще, (Буковина) розкопок 1999 р.	БЦАД	Тип II залізо	1 пол. XIII ст.	3,5	4,2	2,4x1,4	198,3 5	Пивоваров, 2012, с.34	57: 5
13	Г-ще Галиця, Чернівецька обл, під час обстежень у 2004 р.	БЦАД	Тип II залізо (у отворі цвях 8,8 см, 21,15 гр.)	2 пол. XII ст.	4	3,5	1,5	222,4	Пивоваров, 2012, с.33.	57: 6
14	Хобултова, Волинська обл., Розкопки А Цинкаловського у 30-х рр. XX ст.	ВКМ	Залізний корпус із мідною інкрустацією. За матеріалом що тип I або II(?)	1 пол. XIII ст.	—	—	—	—	Liwoch, 2006, s.73, kat№10	
15	Обич, Тернопільська обл. Свідчення або розкопки А Цинкаловського	—	Залізна булава із поховання, найімовірніше тип I або II	—	—	—	—	—	Liwoch 2006, s.73, kat№15	
16	Теліжинське городище	ХОКМ А-2195	Тип II залізо	XII - 1 пол. XIII ст.	40	31-33	20(верх), 15(низ).	260	Терський, 2014, с.169	
17	Теліжинське городище	ХОКМ А-2196	Тип II залізо	XII- 1 пол. XIII ст.	32- 36	35	19- 29(верх). 15- 18(низ).	210	Терський, 2014, с.169	
18	Загорське городище	ХОКМ А- 829	Тип II залізо	XII-1 пол. XIII ст.	36	29-30	20(верх), 18(низ).	190	Терський, 2014, с.169	

Таблиця №7 Зіркоподібні булави

№	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання	Тип, матеріал та особливості форми	Датування	Заг. висота, см	Ширина, см	Діаметр отвору, см	Вага гр.	Джерело	Рис
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Бовшів, Івано-Франківська обл., розкопки Ін-т сусп. наук УСРСР, В. Барана у 1962-64 рр.	ІФКМ	Бічний фрагмент типу IV, оздоблений псевдогранулами (бронза)	1 пол. XIII ст.	5,5	6	2,6	—	Liwoch, 2006, kat№1	
2	Дорогобуж, Рівненської обл. У ході рятівних робіт РМК у 1975 р.	РОКМ	тип IV. бронза	1 пол. XIII ст.	5,0	6,5	2,4	—	-//-* ¹⁰⁸ , kat№2	
3	Там само	РОКМ	тип IV. бронза	1 пол. XIII ст.	5,6	6,6	2,3		-//-, kat№3	
4	Городниця, Івано-Франківської обл. Випадкова знахідка 1978-82 рр.	МАК inw.МАК/9414/	Фрагмент верхів'я з великим і малим шипами та ділянкою псевдогрануляції (тип IV). Темно-зелена патина (бронза)	1 пол. XIII ст.	—	4,7	—	24	-//-, kat№6	
5	Городниця, Івано-Франківської обл.	МАК inw.МАК/9414	Наявні 4 великі центральні пірамідальні і 8 менших шипів, між якими оздоба псевдогрануляції і псевдофілігранні, об'єднані 4 випуклостями. Наявна тріщина (тип IV), (бронза)	1 пол. XIII ст.	6,5	6,1x6,1	(низ)2,9 верх2,5.	187,4	-//-, kat№7	

¹⁰⁸ * -//- попереднє джерело дублюється.

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6	Городниця. Івано-Франківської обл.	МАК інв.МАК/ 9414	4 великі пірамідальні шипи, розділені меншими конусними шипами, які розміщені на вершинах трикутних ділянок псевдо- грануляції, з'єднані подвійними рельєфними лініями. Наявні шви від лиття (тип III), бронза	1 пол. XIII ст.	5,3	6,1x5,8	2,5	170, 5	Liwoch, 2006, kat№8	
7	Гумнище, Волинська обл.	КІМ інв. С-30407,в- 1920	тип IV, бронза	XII-XIII ст.	10,2	9	2,2		-/-, kat№9 Осипенко 2021, с.278-284.	63:1
8	Хорлути, Волинська обл.	ВКМ	тип IV, бронза	1 пол. XIII ст.	—	—	—	—	Liwoch, 2006, kat№11	54:1
9	Новоугрузьке, Волинська обл.	Власність мешканця села Запілля	Найімовірніше тип III-IV, через брак інформації неможливо встановити точніше, (бронза)	XII-XIII ст.(?)	—	—	—	—	-/-, kat№13	
10	Новоугрузьке. Волинська обл. З шару літописного Угровеська. Розкопки Д Мазурка, С Паниська, О Остапука.	—	5 основних ромбічних і 10 бічних, малих, випуклостей, (тип IV). Проте така форма для цього типу є не класичною, (бронза)	XII-XIII ст.	4,0	5,1	2,3-2,5	—	-/-, kat№14	54:3

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
11	Онишківці. Тернопільська обл.	музей Інституту українознавства, ім. І.Крип'якевича, НАН України(?)	4 великі пірамідальні шипи і бічні трикутні, (тип IV), (бронза)	1 пол. XIII ст.	—	—	—	—	-//-, kat№16	54:4
12	Літописний Галич	ЛІМ	Без виражених проміжних шипів. Проміжки між головними шипами означені подвійною лінією. (тип IV), (бронза)	XII-XIII ст.(?)	—	—	—	—	Коваль, Миронюк 2006, с. 154	
13	Оріховець, Тернопільська обл.	В збірці Людовіка Скарбовсь-кого	Верхня частина бронзової булави. Найімовірніше тип III-IV, (бронза)	XII-XIII ст.(?)	—	—	—	—	Liwoch, 2006, kat №17	
14	Тартаків, Львівська обл.	Можливо музей Народного дому у Львові ¹⁰⁹	Навершя з шипами, тип IV	XII-XIII ст.(?)	—	—	—	—	-//-, kat№18	
15	Урич (Тустань). Львівська обл. Розкопки дитинця Тустані експедицією Інституту суспільних наук УСРСР у 1978 р.	Музей Тустані в с. Урич	Тип IV, Бронза. Наявні 5 великих, центральних і десять менших, поміж ними, шипів. Привертає увагу велика тулея знизу і менша з верхньої частини.	XIII-XV ст.	—	—	—	—	-//-, kat№19	54:5
16	Володимир. розкопки . у 1974 р.	—	тип IV бронза	1 пол. XIII ст.	—	—	—	—	-//-, kat№21	54:6

¹⁰⁹ Зараз, найімовірніше, ЛІМ (?).

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
17	Володимир	—	Велика бронзова булава, найімовірніше, тип IV	XII-XIII ст.(?)	—	—	—	—	Liwoch, 2006, kat№20	
18	Заложиці, Тернопільська обл.	Музей Лубомильських у Львові. Інв. 91	Найімовірніше тип IV, (бронза)	1 пол. XIII ст.	5-6	8	—	—	-/-, kat№22	
19	Зеленче, Тернопільська обл. З культурного шару XII-XIII ст., (аматорська знахідка)	Викуплена у 1945 р у ЛІМ	5 великих центральних чотиригранних шипів з бічними, 2-ма зверху і знизу від центральних, виступами. Нетиповий варіант типу IV (бронза)	XII-XIII ст.(?)	3,4	5,7	1,3-1,6	—	-/-, kat№23	55
20	Невідома місцевість над р. Збруч	—	Бронзова булава з чотирьох і трьохгранними шипами, типу IV	1 пол. XIII ст.	—	—	—	—	-/-, kat№26	
21	Невідома місцевість (Західна Україна)	—	Бронзова булава з чотирьох і трьохгранними шипами, типу IV. Наявний довгий рукав для руків'я (тулея)	XII-XIII ст.(?)	—	—	—	—	-/-, kat№27	
22	Невідома місцевість (Західна Україна)	—	Бронзова булава з чотирьох- і трьохгранними шипами, типу IV	1 пол. XIII ст.	—	—	—	—	-/-, kat №28	
23	Колодяжне, Житомирська обл. Розкопки В. Горчарова, Р. Юра у 1953 р.	—	тип III бронза	XII - 1 пол. XIII ст.	5,1	6,5	2,1	—	Кирпичников, 1966, Кат: булавы XI-XIII вв. № 56.	

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
24	Городище, Хмельницька обл. Розкопки М. Каргера у 1960 р.	—	тип III бронза (2 екз).	XII - 1 пол. XIII ст.	4,4-5,5	4,6-6,5	1,7-1,8	200	Кирпичников 1966, Кат: булавы XI-XIII вв. № 57 Кирпичников 2020, с.73.	
25	Берегівський р-н. Закарпатська обл.	—	тип III бронза	XII-XIII ст.	8,5	7,5	2,5	—	Кирпичников 1966, Кат: булавы XI-XIII вв. № 58	63:2
26	Райковецьке г-ще, Житомирська обл. Розкопки Ф.Молчановського у 1930-х рр.	—	тип IV бронза, (4 екз). Не деталізовано.	XII - 1 пол. XIII ст.	5	7,3	2,2	—	-/-, №71 –74	
27	Колодяжне, Житомирська обл. Розкопки В. Горчарова, Р. Юра. 1949 р.	—	тип IV бронза	XII - 1 пол. XIII ст.	5,2	7,5	2,2	—	-/-, № 75	
28	Городище, Хмельницька обл. Розкопки М. Каргера. 1958 р.	—	тип IV бронза (3 екз)	XII - 1 пол. XIII ст.	4,5-5,8	4,5-7,5	2-2,4	150- 170.	-/-, № 76-77 Кирпичников 2020, с.73	
29	Ужгород	Закарпатсь кий музей в Ужгороді	тип IV бронза	XII-XIII ст.	3	5,5	2	—	Кирпичников 1966, Кат: булавы XI-XIII вв. № 82	
30	Невідома місцевість (Закарпаття)	Чернівецьк ий музей	тип IV бронза (2 екз)	XII-XIII ст.	6,1	6	1,7	—	-/-, № 83 –84	
31	Літописний Василів, Чернівецька обл. Розкопки Б. Тимошука в ур. Хом у 1959 р.	ЧКМ інв. 1232-II-692	тип IV бронза	XII-XIII ст.	5,7	7,3	2,2	—	Пивоваров 2012, с.32	

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
32	Черепківці, Чернівецька обл. Випадкова знахідка 60-х рр. XX ст.	ЧКМ інв. 12674-П-913	тип III. Характерна більш згладженими і округлими формами, (бронза)	XII-XIII ст.	—	—	—	—	Пивоваров 2012, с.32	
33	Галиця (літописний Кучелмин), Чернівецька обл. Розкопки С. Пивоварова 2011 р.	—	Найімовірніше, брак виробництва бронзоліварного цеху, тип IV (бронза)	2 пол. XII ст.	3,8	5	2,7	68,8	-/-, с.33	56
34	Чермно-Червен, Любельське воєводство, Польща	—	тип IV (бронза)	XII-XIII ст.(?)	6,2	7-7,3	2,1-2,4	—	Strzyż 2005, s.109. Kotowicz 2004, s.25, kat 40	58:2
35	Пересопниця, Рівненська обл., Рятівна експедиція ДП “Волинські старожитності” у 2011 р. під кер О.Златогорського.	Культурно-археологічний центр в с. Пересопниця	тип III (бронза)	XII ст. (?)	—	—	—	—	Войтюк 2015, с.11-13	
36	Листвин, Рівненська обл.	Археологічний музей. ЛНУ ім. І.Я.Франка	тип IV (бронза)	XII ст.(?)	—	—	—	—	Козак 2018, Таб. II:37.	

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
37	Стовп'є, зараз Люблінське воєводство Польщі.	—	тип III, оздоблена карбуванням в місцях тулеї, яка дещо виступає зверху і знизу (бронза). Чотири великі пусті шипи.	XII - 1 пол. XIII ст.	6,3-6,5	—	2,7	—	Кучинко 2009, с.264. Strzyż, 2005, s.107-109	58:1
38	Місцевість Гради, Доброва Тарновська, Польща	—	тип III, 4 великих центральних шипів і 12 менших бічних. Трикутні ділянки між центральними шипами оздоблені зерню. З низу і верху відходить велика гравійована тулея. Пустотні шипи. (бронза)	XII - 1 пол. XIII ст.	10	7	2,5	—	-/-, s.107	58:5. 63:3
39	Невідома місцевість (Малопольща)	Muzeum Okręgowe w Rzeszowie	тип IV (бронза). Орнамент у виді псевдошнура навколо пустотілих шипів і на тулеї.	XII - 1 пол. XIII ст.	6,7	7	3,4	—	-/-, s.109	58:4
40	Радимно над Сяном, в процесі земляних робіт, Підкарпатське воєводство, Польща	—	тип IV (бронза). Між шипами та на тулеї присутні три ряди зерні. В середині збереглось свинцеве наповнення	XII - 1 пол. XIII ст.	5,6	6,6	2,9	—	Strzyż, 2005, s.109 Michalak, 2006, s.104, Rys 1.22	58:3
41	Розкопки городища на Горі Бірув в Підзамчі, Польща	—	тип IV (бронза). Три рівні пірамідальних шипів, завершення верхньої частини тулеї у вигляді гострого закінчення (не має аналогій), (Південний імпорт)	XIV ст. (за культурним шаром)	—	—	—	—	Strzyż, 2005, s.109-111	58:7
42	Сілецьке городище поблизу княжого Галича, випадкова знахідка у 2014 р.	—	тип IV (бронза)	XII-XIII ст.	—	—	—	—	Коваль 2015, с.9	115:2

Продовження таблиці №7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
43	Варта Молдавіцей (Румунія-Південна Буковина)	—	тип IV (залізо?)	XII-XIII ст.	—	—	—	—	Spinei 1986, s.244. Michalak 2005, Tab.3,13	61:1
44	Там само (околиці)	—	тип III? (залізо?) З фігурними виступами між шипами. Перехідна форма до типу IV.	XII-XIII ст.	—	—	—	—	Spinei 1986, s.244. Michalak 2005, Tab.2,12	61:2
45	Крилос (випадкова знахідка)	НКЗ «ДГ».№ А-7116; КН-9551.	тип IV (бронза).	XII-XIII ст.	5,5	6,5	2,1		Не публіковано	115:1
46	с. Ставчани Новоушицького р-ну Хмельницької обл.	—	тип IV (бронза).	XII-XIII ст.					Терський, 2014, с.169	
47	с. Вербична Городнянського р-ну Хмельницької обл.	—	тип IV (бронза ?)	XII-XIII ст.					-/-, с.169	
48	Білгород-Дністровський	—	тип IV (бронза). Доволі спрощена форма з гладкими заокругленими шипами.	XII-XIII ст.			1,3 і 2		Кравченко 1986, с.83-84.	62:2
49	Славуцький р-н Хмельницької обл.	Приватна колекція.	тип III (бронза). З 6-ма шипами.	XIII ст.?	5,5	6,4	2		Не публіковано	66
50	Захід України.	ЛІМ КР інв. №22693. (передано з музею Археології)	тип III (бронза).	XII-XIII ст.	5,6	бл.6,5	деформована	259	Не публіковано	67

Таблиця №8 – Булави групи III.

№	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання	Тип, матеріал та особливості форми	Датування	Заг. висота, см	Ширина, см	Діаметр отвору, см	Вага гр.	Джерело	Рис
1	Літописний Звенигород, Львівська обл., під час розкопок у 1953 р.	ЛІМ №інв 921	Тип VI залізо/пайка міддю. Велика масивна булава з 6 перами. На сьогодні сильно поруйнована корозією. Не вистачає двох ребер. На місцях відсутності ребер простежуються сліди міді. Ширина ребер бл.2,3 см.	XIII-XIV ст.(?)	10,5	8,5	3		Liwoch 2006, kat№24. Кирпичнико 1966, Кат: булавы XI-XIII вв, № 94.	60
2	Райки, Житомирська обл., розкопки Ф. Молчанівського у 1930-х рр.	НМІУ інв. 22/118	Тип V бронза Бронзове верхів'я не обважене свинцем.	XII-1 пол. XIII ст.	3,6	4,3	1,8/2,2	67,5	-/-, № 89. Осипенко 2019, с.91.	64:2
3	Городище, Хмельницька обл. розкопки М. Каргера у 1957 р.	—	Тип V бронза.	XII-1 пол. XIII ст.	3,8	4,6	2,4	180	Кирпичнико 1966, Кат: булавы XI-XIII вв, № 90. Кирпичников 2020, с.73.	64:1
4	Випадкова знахідка 2021 р. в околицях літописного Каліуса. Кам'янець-Подільський р-н. Хмельницької обл..	Приватна колекція(?)	Тип VI залізо/пайка міддю. Верхів'я у вигляді циліндричної трубки із 6-ма пластинами форми неправильного трикутника довжиною 10,5-11 см. Пера з'єднані мідною пайкою.	кін XIII-XIV ст.	разом з відламанною частиною втулки 26–26,5 см.	близько 8,5-9 см.	близько 2,5-3 см.	428	Козак 2021, с.97-107.	59
5.	Околиці Митулинського городища. В ході розвідкових розкопок біля с. Новосілки. На глибині 0,5 м.	Словіцький історико краєзнавчий музей.	Тип V. Бронза. (Пустіла). Збереглась половина з поздовжніми заглибинами (ребрами?)	XII-XIII ст.	5 см.	5,5 см		105	Терський, Демський 2021, с.312-318.	

Таблиця №9 – Нетипові булави

№	Місце, час і умови знахідки	Місце зберігання	Матеріал та особливості форми	Датування	Заг. висота, см.	Ширина, см.	Діаметр отвору, см.	Вага гр.	Джерело	Рис.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	с. Жалибори. Івано-Франківська обл. З поховання. Знахідка сер. XIX ст.	МАК 3385	Бронза. Форма тулєї з шипами на трьох рядах плоских кілець, по шість шипів на кільці і по три вертикальною лінією. (Єдина аналогія, відома в Італії). Р. Лівох пов'язує з воєнними кампаніями короля Угорщини Людовіка I Анжуйського (1342-1382).	XIVст.	1,9	3,5	2	34,6	Liwoch 2006, kat №25.	55
2	с. Недобоївці. Чернівецька обл. Розкопки С. Пивоварова у 2006 р.		Залізо. Навершя конусної форми із різко виступаючими довгими шипами. Оздоблення меншими, декоративними виступами.	XIII - XIV ст.	3,5	6,3	2,4	127	Пивоваров 2012, с.34.	57:2
3	літописний Василева, розкопки 1966 р.	ЧКМ [12679-II-909].	На поверхні є 20 пірамідальних шипів різної величини, які вкривають всю площу виробу	XIV- XV ст.	6	5	2,5		Пивоваров 2012, с.33.	57:1
4	Випадкова знахідка 2015 р. між селами Звенигород та Гринів на Львівщині.		Бронза. Форма кулі з рядом негострих шипів, з циліндричним отвором, краї якого виразно виступають з верхнього і нижнього боку поза його основний корпус.	XII- XIV ст. (?)	4,4-4,6	5,4-5,5	2,3 знизу, і 2,2 см. зверху		Петегирич, Павлів, Томенюк, 2016, с.357.	65:1
5	Поділ княжого Галича		Схожий до попереднього екземпляру з дещо спрощеною формою. Відливка за другою формою (?)	XII- XIV ст.(?)					Коваль, Миронюк 2015, с.287.	67:2

Продовження таблиці №9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6	Грабіжницькі розкопки. Львівська або Хмельницька обл.		Декілька екземплярів, схожих до попередніх двох, із дещо спрощеною формою.	XII- XIV ст.(?)					Петегирич, Павлів, Томенюк 2016, с.359. Козак 2018, с.60-61.	65:3
7	Городище, Хмельницька обл. Розкопки М. Каргера.		Кулеподібна форма, схожа на попередні зразки з Галичини, але відрізняється візерунком на корпусі.	XIII ст.					Кирпичников 2020, с.75.	65:4

Таблиця №10 – Каталог металевих кістечей з Галицько-Волинських земель XII–XIV ст.

№	Місце і обставини знахідки. Місце зберігання.	Матеріал* і Тип за А.Кірпічниковим	Датування	Висота см.	Ширина см.	Товщина см.	Вушко мм.	Вага гр.	Рис.	Джерело.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Пересопниця, розвідкові дослідження в 1976 р.	Бронза, Тип II.	Умовно XII-XIII ст.	5,4	4	3,3	Прямокутне 24x12,5	93	69:3	Терський 2011, с.18. -//-**, Таб 2:1.
2	Вербка РАМ	Бронза, Тип II.	Умовно XII-XIII ст.	5,5	3,4	3				Терський 2014, Таб. 2:2
3	Дорогобуж (розвідка).	Бронза?, Тип II.	Умовно XI-XII ст.	4,8	3,8	3,8	1,5			-//-, с. 8, Таб. 2:3
4	Зеленче ЛІМ III-3045; ЛІМ КР-29397II, (?)	Залізо, покрите чорню та срібною інкрустацією. Середина обважена свинцем. Тип II.	поч. XIII ст.	7,2	3,9			268	73:5	-//-, Таб. 2:4 Володченко 1953, с. 10-16.
5	Кринос, ЛІМ (?) Розкопки Я. Пастернака, 1930-х рр.	Тип II.	Умовно XII-XIII ст.		3,5	3,2				Терський 2014, Таб 2:5 Осипенко 2019, с.72-89.

*Не завжди є можливість встановити матеріал, або автори не завжди його подають.

**-//- дублювання попереднього джерела.

Продовження таблиці №10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6	Городок над Бугом	Бронза і свинець Тип III. Іграшковий варіант?	XIII ст.(?)	3,7	2,1	1,4			71:2	Терський 2014, Таб. 2. Kotowicz 2006, s.59.
7	Там само.	Олово або свинець (?). Тип II	XI-XII ст.	4,8						-/-, s 58.
8	Пересопниця Розвідка 2011 р. КАЦ	Бронза (?) Тип III.	умовно XII-XIII ст.	6	3,5		Кругле. Діаметром 10 мм.	45	72:2	Терський 2014, Таб. 2:7.
9	Ступниця. (Детальна інформація відсутня)	Тип. III (?).	умовно XII-XIII ст.							-/-, Таб 2:8, с.9.
10	Городище Уніяс в Кременнських горах. (Детальна інформація відсутня)	Тип III.	XII-XIII ст.?							-/-, Таб. 2: 9, с.9.
11	Східна Галичина (Не локалізовано) ЛІМ-966, ЛІМ КР-12207	Тип III.	умовно XII-XIII ст.	6,4	4	3		97,5	71:4	-/-, Таб. 2:10.

Продовження таблиці №10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	Східна Галичина (не локалізовано) ЛІМ-46; ЛІМ КР-9059	Тип ІІА.	умовно ХІІ-ХІІІ ст.	4,5	2,8	2,2			70:5	Терський 2014, Таб. 2:11.
13	Сянок (Трепча), розкопки у 1998 р.	Тип ІІА.	умовно ХІІ-ХІІІ ст.	2,5	3,5		Гудзик в нижній частині. 8 мм.	21		-/-, Таб 2. Kotowicz 2006, s.59. Kotowicz 2005, s.61-86.
14	Там само, розкопки 1995 р.	Тип ІІА.	умовно ХІІ-ХІІІ ст.	3				10	69:5	Kotowicz 2006, s.58. Kotowicz 2005, s.61-86.
15	Біля Перемиля ВКМ (Детальна інформація відсутня).	Тип ІІІ.	умовно ХІІ-ХІІІ ст.				Кругле.			Терський 2014, Таб. 2:13.
16	городище Вербка (РАМ)	Тип ІІІ (?)	умовно ХІІІ ст.	6,1	3,1	2,4				-/-, Таб. 2:14. с.9.
17	Сараївка	Залізо. Об'єднує риси типів ІІІ і VI.	умовно ХІІІ ст.	7	4,2	3,2			70:2	-/-, Таб. 2.15.

Продовження таблиці № 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
18	Галич (Кринос) Розкопки В. Ауліха, 1980х рр.	Аналогічний попередній знахідці з Вербки. Тип III (?)	умовно XII-XIII ст.							Петегрич 1990, с.167.
19	Вербична Хмельницька обл. МАК (?)	Бронза. Тип ІА.	умовно XII-XIII ст.	5. 5	3. 4	3			69:1	Кирпичников 1966, Кат: кистени X-XIII вв. №80.
20	Там само МАК (?)	Бронза/свинець. Тип III.	умовно XII-XIII ст.	6. 1	3,1	2,4			71:3	-/-, Кат №99
21	Теліженці розкопки В. Якубовського 1979 р. ХОКМ. інв. № 1677.	Тип Іа?	умовно XII-XIII ст.	5,85. (без вушка 3,9).		3,6	Товщина 7-8.	110	69:2	Терський 2014, рис.2:10. с.9 Терський, Захар'єв 2014, с.166.
22	Липно.	Тип III	умовно XII-XIII ст.						71:1	Терський 2014, рис. 2: 11; Кучинко, Охрименко 1978, с.348.

Продовження таблиці №10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
23	Низкиничі	Тип III. Бронза/Свинець(?)	умовно XII- XIII ст.	бл. 7.	бл. 3,5		кругле.			Терський 2014, с. 9. Осипенко 2019, с.72-89.
24	Звенигород	Тип Па Свинець(?)	умовно XII-XIII ст.						73:3	Терський 2014, с.8, рис. 2: 4. Свешников 1988, с. 147, рис. 2: 9.
25	Горзвин	Тип II. Бронза(?)	умовно XII-XIII ст.							Терський 2014, с.8.
26	Бужковичі	Тип III(?). Бронза	умовно XII-XIII ст.						72:1	Терський 2010, (Кольорова вставка)
27	Галич	Тип Па. Бронза. Обважене камінцем.	умовно XII-XIII ст.						73:4	Пастернак 1998, с.225.

Продовження таблиці №10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
28	Пересопниця	Тип Іа	XII-XIII ст.?							Терський 2014, с.8.
29	Новосілки (Львівська обл.?)	Тип Іа	умовно XII-XIII ст.							-/-, с.8.
30	Коршовець	Тип Іа	умовно XII-XIII ст.							-/-, с.8.
31	Залав'я	Тип Іа	умовно XII-XIII ст.							-/-, с.8.
32	околиця Перемиля	Тип ІІІ. Бронза (фрагмент)	умовно XII-XIII ст.							-/-, с. 9. рис.2:15.
33	Веселе. Волинська обл.(?) (інформації обмаль)	Тип ІІІ.	умовно XII-XIII ст.							-/-, с.9.
34	Вербка	Тип Іа/ІІа?	XII-XIII ст.?	6,1	3,1	2,4				-/-, Таб.2:14, с.9.

Продовження таблиці №10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
35	Райковецьке г-ще 2.екз.	Тип III. Бронзі і свинець.	XII- 1 пол. XIII ст.	3. 7 - 4	2. 2-2. 3	2. 7-1. 7				Кирпичников 1966, Кат: кистени X- XIII вв. № 97-98.
36	Ізяславль. 6 екз. (ГИМ).	Найближчі до типів II/IIa. (Бронза, залізо, шифер)	XIII ст.	5,3-7	2,8-3,5			90-165 гр.	69:4, 73:1-2.	Кирпичников 1978, с.85-86 Кирпичников 2020, с.76.
37	Ізяславль. 3 екз. (ГИМ).	Сплющені загостреної форми з подовгастими петлями вушка. (Локальний тип II.), (Бронза і залізо).	XIII ст.	6,5-7	2,5-4,1			110-120 гр.	70:1, 3-4.	Кирпичников 1978, с.85-86. Кирпичников 2020, с.76.
38	Галич (Крилос) НІКЗ «ДГ». КНТК-134	Тип IIIa	XII-XIII ст.	4,5	3,5	-	Кругле. Зовнішній діаметр 1,5 см. Внутрішній 4 мм.			Не публіковано
39	Перемиль	Тип IV ?	XIV ст.							Терський 2014, с.11. рис 2:22.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
40	Пагорб «Замчисько» біля Луцька.	Тип IV ?	XIV ст.?							-//-, с.11.
41	Сокільці на Південному Бузі.	Тип IV ?	XIV ст.?							-//-, с.11.
42	Бережанка	Тип VI?	XIV ст.?							-//-, с.11.
43	Кринос МАК/8972	Бронза. Тип IIIA. З зображенням дракона або птаха.	2-третина XII ст.	5,9	3,5	1,8	Кругле в середині. З зовні форми згладженого трикутника.	126 гр.	71:5	Лівох 2022.

Таблиця № 11. Рогові і кам'яні кистені з Галицько –Волинських земель (за С. Терським¹¹⁰)

№ п/п*	Місце, час, умови Знахідки	Місце зберігання, інв. №	Тип, матеріал та особливості форми	Заг. висота, мм	Шири-на, мм	Товщина	Діаметр отвору, мм	Вага, г.	Рис
1	Пліснесько, розкопки 1940 р.	ЛІМ-2495, ЛІМ КР-13494	I, ріг	86	42		D =12–13	48	
2	Пліснесько, розкопки 1953 р.	ІА	I, ріг	80	50	43			
3	Пліснесько, розкопки 1953 р.	ІА	I, ріг						
4	Ступниця	-	I						
5	Городище Бозок	ТКМ	I						
6	Городище Бозок	ТКМ	I						
7	Колодажин	ІА	I	90	70		D=22		
8	Городище Чаруківське	МА ВДУ	I, ріг	50	30-45		D=15		
9	Пелятичі	-	I, ріг	41	57	49	12-18	72,5	
10	Звенигород, розкопки 2010 р.	ЛІМ КР-46310	I	75 (60 без вуха)	45	43	18, трикутне	106	
11	Червен	-	I, ріг	60	55	35			68
12	Городище Шепетівське	ГЭ	I, шифер	45-46	46-50			165	
13	Звенигород, розкопки 1954 р.	ЛІМ КР-8902	I	86	50	45			68
14	Берестя, розкопки Лисенка, 1965р.	-	I, ріг	84	50	50			

¹¹⁰ * Номери в таблиці відповідають номерам на рис. 1; ГЭ – Государственный Эрмитаж; ЛІМ – Львівський історичний музей; МА ВДУ – музей археології Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки; ТКМ – Тернопільський краєзнавчий музей.

Джерело: Терський С. В., Омельчук Б. А. 2014b, с. 10.

Таблиця №12. Типи арбалетних болтів з Тустані за М. Рожком.

Тип №	Фізичні характеристики	Датування	К-ть знахідок
Тип I	<p>Наконечники мають гостру шилоподібну форму, втулкові, з отворами на втулці для кріплення до древка. Цей тип представлений двома видами, які відрізняються між собою довжиною шийки.</p> <p>Перший вид (знайдено 5 шт.). Завершення головки квадратне. Загальна довжина – 85–88 мм, довжина кінцівки – 28–32 мм, ширина граней – 7–8 мм, довжина бойової головки – 52–55 мм, шийки – 28–32 мм, втулки – 33 мм. Діаметр втулки – 11–12 мм. Вага наконечників – 18–22 г.</p> <p>Другий вид. Загальна довжина – 80–84 мм, вага – 18–20 г. Прямих аналогів цього типу серед опублікованих раніше немає.</p>	XII ст.	5 шт. першого виду. 6 шт. другого виду.
Тип I – перехідний	<p>Наконечники цього типу пірамідальні, квадратного перерізу, з шийкою. Вони є двох видів, так само, як і основний тип. Відрізняються між собою довгою шийкою і вагою. Довжина – 72 мм, розмір втулки – 40 мм, діаметр – 10–11 мм, довжина кінцівки – 18–20 мм, бойова головка – 32 мм, ширина грані – 9–10 мм, вага – до 20 г.</p>	XII ст.	4 шт.
Тип I/1	<p>Пірамідальні, квадратного перерізу, з трикутною формою головки. Їх загальна довжина – 67 мм, втулки – 27 мм, діаметр – 13 мм, довжина шийки – 21 мм, бойова головка – 40 мм, ширина грані – 10 мм, вага – 25–28 г.</p>	Кін. XII – поч. XIII ст.	4 шт.
Тип I/2	<p>Пірамідальні наконечники квадратного перетину із гранню у вигляді гострого листа. Загальна довжина – 70–75 мм, довжина втулки – 32–35 мм, діаметр – 14–15 мм, кінцівки – 24–26 мм, бойова головка довжиною 46–48 мм, ширина грані – 11–12 мм, вага – до 35–40 г.</p>	XIII ст.	21 шт.
Тип II.	<p>Лавролисті арбалетні наконечники ромбоподібного перерізу, втулкові, довжина – 77 мм, втулки – 27 мм, довжина кінцівки – 20 мм, шийки – 30 мм, довжина бойової головки – 50 мм, ширина грані – 9 мм, діаметр втулки – 10 мм, вага – до 21 г.</p>	XIII ст.	3 шт.
Тип II. Перехідний	<p>Наконечники ромбоподібного перерізу, з округлою бойовою головою (рис. 112, 8). Їхня довжина – 56–60 мм, втулки – 36 мм, довжина кінцівки – 12 мм, шийки – 12 мм, бойова головка розміром 15 мм, ширина грані – 10 мм, діаметр втулки – 12 мм, вага – 18–20 г.</p>	XIII ст.	3 шт.

Продовження таблиці №12

Тип II/1	Наконечники ромбоподібні, у перетині з округлою головою (рис. 112, 9). Загальна довжина – 64 мм, бойової головки – 30 мм, довжина втулки – 33–36 мм, кінцівки – 12–15 мм, шийки – 18 мм, діаметр втулки – 12 мм, ширина грані – 10 мм, вага – до 26 г.	XII–XIII ст.	4 шт.
Тип II/2	Лавролисті, ромбоподібного перерізу (рис. 112, 10). Довжина – 80 мм, втулки – 30–40 мм, кінцівки – 18–22 мм, шийки – 25–35 мм, бойової головки – 45–62 мм. Ширина грані – 10–12 мм, діаметр втулки – 14–15 мм, вага – до 35 г.	XIV–XV ст.	11 шт.
Тип II/3	Пірамідальні, з головою ромбоподібного перерізу і круглою шийкою. Загальна довжина – 75 мм, довжина бойової головки – 46 мм, втулки – 33 мм, діаметр 16 мм, довжина кінцівки – 18 мм, шийки – 26 мм, ширина грані – 13 мм, вага – 46 г.	XIV–XV ст.	1 шт.
Тип III	Ланцетоподібні наконечники ромбічного перерізу зі стрижнем. Наконечники цього типу мають загальну довжину 70–90 мм, стрижня – 20–35 мм, довжину кінцівки – 21–23 мм, шийки – 30–33 мм, довжину бойової головки – 50–65 мм, ширину грані – 9 мм, діаметр стрижня – 3 мм, вагу – 18–22 г.	XIV–XV ст.	4 шт.
Тип IV	Лавролисті, ромбоподібного перерізу/ Довжина – 88 мм, довжина втулки – 30 мм, діаметр – 15 мм, довжина кінцівки – 24–26 мм, шийки – 34 мм, бойової головки – 54–58 мм, ширина грані – 12–13 мм, вага – 50–55 г.	XIV–XV ст.	3 шт.
Тип V	Пірамідальний наконечник ромбоподібного перерізу з шийкою. Загальна довжина – 97 мм, довжина бойової головки – 64 мм, загостреної частини – 47 мм, втулки – 33 мм, шийки – 17 мм, ширина грані – 11 мм, діаметр втулки – 16,5 мм, вага – 52 г.	XIII–XVI ст.	1 шт.
Тип VI	Пірамідальні, квадратного перерізу з трикутною випуклою гранню та зрізаними біля основи кутами, що надає їм ромбоподібного вигляду, стрижневі, з упором. Їх довжина – 127 мм, довжина бойової головки – 70 мм, стрижня – 57 мм, діаметр – 85 мм, довжина ріжучої частини – 46 мм, шийки – 24 мм, ширина грані – 20 мм.	XIII–XVI ст.	2 шт.

Див. рис. А107. Джерело: Рожко 2016.

Таблиця №13. Каталог знахідок кольчуг з Галицької і Волинської земель X-XIV ст.*¹¹¹

№	Місце знахідки	Опис знахідки.	Джерело	Рис. А
1	Володимир-Волинський	Дві цілі кольчуги з невідомих поховань, випадково виявлені на початку XX ст. (Ні морфологія, ні датування неможливі, оскільки відомо лише про сам факт знахідок).	Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги IX-X вв. №21-22. Цинкаловський 1937, с.204.	
2	Підгірці	Ціла кольчуга з-під курганного поховання. (поч. XI ст.?).	Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги IX-X вв. №23.	
3	Вигаданка	Ціла кольчуга, виявлена на дні р. Буг (?). Проте, у публікаціях О. Цинкаловського і Я. Пастернака, на які покликається А.Кірічніков, ми не знайшли згадок про кольчугу. Чітке датування невідоме. Умовно X-XV ст.	Кирпичников.1971, Кат. Кольчуги XI- XIII вв. №71. Пастернак 1937, с. 261. Цинкаловський 1937, с.190.	
4	Володимир-Волинський	Фрагмент поєднаних заклепками кілець. Діаметр кілець 8-10 мм. при товщині 1 мм. З шару XI-XII ст.	Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги IX-X вв. №70.	
5	Городище Трепча. Підкарпатське в-ство. Польща.	Два фрагменти кольчуги, складені із 20 і 2 кілець, зовнішній діаметр 9-11 мм і внутрішні 5-6 мм, діаметр дроту 2-2,5 мм. З'єднання зварні. (XII-XIII ст.)	Strzyż 2006, Tab. XI: 25.	
6	Городище Трепча. Підкарпатське в-ство. Польща.	Фрагмент кольчуги з 12-15 кілець з зовнішнім діаметром 9 мм і внутрішній 5 мм, діаметр дроту 2 мм. Зварні колеса. (XII-XIII ст.)	Strzyż 2006, Tab. XI: 26.	
7	Городок над Бугом (літописний Волинь). Люблінське в-ство. Польща.	Фрагмент з 3 склепаних (?) кілець 1 см діаметром. (З пам'ятки відомі ще три кільця, що не збереглись). Датування може уточнюватись (XII-XIII ст.).	Kuśnierz 2006, s.88, 85, Tab.V: 14.	
8	Городище в Черемно. Люблінське в-ство. Польща.	Фрагмент з 7 кілець діаметром 1 см. Датування може уточнюватись (XII-XIII ст.).	Kuśnierz. 2005, s.125, Tab.V: 38.	

¹¹¹ У зв'язку із нечисленністю опублікованих знахідок, до каталогу увійшли знахідки із дещо ширшим датуванням, які опосередковано відбивають реалії XII–XIV ст.

Продовження таблиці №13

9	Кринос. Княжий Галич (Золотий Тік).	Ціла спечена разом з наконечниками стріл кольчужна сорочка з шару городища XII-XIII ст.	Пастернак 1944, с.183-187. Медведєв 1953, с.30. Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги XI-XIII вв. №76.	
10	Колишній Кременецький повіт Волинської губернії.	Ціла кольчужна сорочка, має довгий поділ з розрізами спереду та ззаду, які утворюють дві лопаті. З огляду на край може датуватись за європейськими аналогіями не раніше XII – поч. XIII ст.	Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги XI-XIII вв. №69.	74
11	Городище біля Шепетівки в Хмельницькій обл. (літописний Ізяславль).	Ціла кольчужна сорочка в обривках спечена в пожежі (що унеможливило визначення її фасону). Загальна вага спечених решток кольчуги разом з бармицею 21 кг. Вона сплетена з плоских кілець діаметром 1,5-1,6 см, шириною 0,34-0,40 см та товщиною 0,8 см. Датування XIII ст.	Кирпичников 2020, с.93-95. Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги XI-XIII вв. №68.	
12	Городище біля Шепетівки в Хмельницькій обл. (літописний Ізяславль).	Близько 60 кілець (включно із 5 збережених фрагментів). кілець діаметром 1,1-1,3 см та товщиною 0,01-0,02 см. Крім того, шість дрібніших кілець діаметром 0,7-0,8 см, при товщині 0,01 см. (Вочевидь елементи ногавиць, бармиць, рукавиць чи капюшонів). Датування XIII ст.	Кирпичников 2020, с.93-95. Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги XI-XIII вв. №68.	
13	Райковецьке городище. Житомирська обл.	З пам'ятки відомо 3 цілих і декілька фрагментів кольчуг. Діаметр кілець 10-12 мм, товщина 2 мм. Дві цілі важать близько 6 кг і складаються з 35775 і 52000 кілець. Фасон цілих екземплярів у формі сорочок з короткими рукавами. XII поч. -XIII ст.	Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги XI-XIII вв. №67. Гончаров 1955, с.145. таб XV.	75
14	Луцьк	Відомо дві цілі кольчуги з міста та околиць. Одна має вигляд сорочки з короткими широкими рукавами, звуженої у талії та розширеної в подолі. Високий комір з трикутним клапаном. Кільця кольчуги плоскі, овальні, склепані “на шип”. Вага близько 6 кг. С.Терському уточнити датвання XV-XVI ст. Відомостей про другий екземпляр обмаль.	Кирпичников 1971, Кат. Кольчуги XI-XIII вв. №73. Терський 2006, с.182.	
15	Холм.	Фрагмент кольчуги. Детальна інформація відсутня.	Кучинко 2009, с.273	
16	Берестя.	Два фрагмента кольчужного плетива і окремі кільця з шарів XI-XIII ст.	Лысенко 1989, с.90	
17	Кросно (площа ринок). Підкарпатське в-ство. Польща.	Два зпечених фрагменти суцільно клепаніх кілець. Товщина дроту 0,1 см. Діаметр від 0,3-0,5 см. Датовано др. пол. XIV ст.	Kotowicz, Skowroński 2020, s. 58, Fig. 5:7	

Продовження таблиці №13

18	Пересопниця	1 вирубане із залізного листа кільце діаметром 15 мм. Кільце розімкнене, що може вказувати на те, що воно могло бути звареним. Умовно XII-XIII ст.	Терський.2011, Рис.1:6, с.19.	
19	Зелена Липа (Буковина).	Окремі фрагменти кольчуг та велика кількість поодиноких, розклепаних кольчужних кілець розміром 1,2 см у діаметрі, при товщині в 1-1,5 мм. Всі знайдені кольчужні кільця мають пласку поверхню. Тут також трапилося декілька частин кольчужного «полотна», яке складається із 3-4 переплетених між собою кольчужних кілець XIV-XV ст.	Пивоваров 2010, с.368.	
20	Невідома місцевість	Цілісна кольчужна сорочка з короткими рукавами. Загальна довжина близько 76 см, ширина у вислому стані близько 40 см. Відстань від коміру до кінців рукавів 43 і 65 см. Кільця поєднані 4 в 1, одне на заклепці (заклепка круглої форми) з'єднане з 4 зварними (виготовлені з товстішого дроту). Зовнішній діаметр кілець 1-1,1 см. Дріт як зварних, так і клепаних кілець, тягнений круглий перетині. Для зварних і клепаних кілець використовувався дріт різної товщини. XV ст. (?)	Фонди ЛІМ № 3-3771.	76
21	Невідома місцевість	Пошкоджена кольчужна сорочка (простежити фасон неможливо). Всі кільця плоскі-розклепані, зовнішній діаметр кілець 1-1,1 см, внутрішній 6-7 мм. Поєднання кілець 1 з круглою заклепкою в 4 зварних. Походить зі старих колекцій. (У 1948 р. передано до ЛІМ з Державного Історичного музею) XIV-XV ст.	Фонди ЛІМ № 3-3765.	77
22	Крилос	Фрагмент кольчуги, спечений разом з перехрестям меча або шаблі. Кільця круглі у перетині. Зовнішній діаметр близько 1,1 см. Заклепок не простежується. Умовно XIII ст.	Фонди ЛІМ № КР-16154.	50

Таблиця №14. Знахідки елементів пластинчатого обладунку з Галицької і Волинської землі X–XV ст.*¹¹²

№	Місце знахідки	Опис знахідки.	Датування	Джерело.	Місце зберігання.
1	Пліснеськ	Пластина напівкожурлої форми, розміром 80x55 мм, 1мм завтовшки, наявні три отвори для шнурівки.	VIII-X ст.	Кирпичников 1971, с. 15, Таб. 3.	
2	Листвин. Серед решток наземної споруди на дитинці городища.	Дві залізні пластини. Довжина 7 см, ширина 3 см, товщина 0,6 см. По 9 кріпильних отворів по краях.	XI ст. (?)	Чайка 2009, с. 74.	
3	Дорогобуж (з шару городища)	пластина розміром 93x38 мм, на якій є поздовжнє ребро (12 мм), яке проходить через всю пластинку. По кожному із заокруглених країв є отвір для ремінної шнурівки.	XI – перша половина XII ст.	Прищепя 2011, с. 177.	
4	Пересопниця. З заповнення споруди.	8 см завдовжки, 3,5 см завширшки.	XII-XIII ст.	Терський 2011, с. 19.	
5	Урич (Наскельна фотеця Тустань)	Декілька погано збережених пластин з отворами. Ні точної кількості, ні форми невідомо.	Кін. XIII ст. (?)	Kotowicz, Myska 2021, с. 33-34.	
6	Сянок–Бяла Гора. Ур. Замчисько	30 елементи пластинчатого обладунку: 1). Збережений у формі латинської літери -D фрагмент з двома отворами. Довжина 7,3 см; найбільша ширина 1,9 см; товщина 0,2 см; діаметр отвору 0,2 см. (Рис.81:1). 2).Фрагмент схожої на попередню форми (з обламаними краями). Довжина - 6,4 см; найбільша ширина -2,0 см; товщина - 0,3 см; діаметр отвору - 0,15 см. (Рис.81:2). 3). Два зварених між собою фрагменти обладунку з одним збереженим отвором. Довжина 4,5 і 4,8 см; найбільша ширина 2,3 см; товщина 0,2-0,3 см; діаметр отвору - 0,15 см. (Рис.81:3). 4). Частина низу пластини з отвором. Довжина 3,1 см; захід ширина - 2,8 см; товщина 0,3-0,4 см; діаметр отвору 0,2 см. (Рис.81:4). 5). Верхня частина пластини зі збереженим отвором. Довжина - 3,8 см; ширина - 2,1 см; (Рис.81:5).	XII-XIII ст.	Kotowicz 2004, S.40-41, Kat №161-165. Kotowicz 2006, Kat №16-47.	Історичний музей в Сяноку (Польща). nr.inw. MHS/536.

*¹¹² У зв'язку з нечисленністю знахідок пластинчатого обладунку було враховано всі відомі знахідки X-XV ст.

Продовження таблиці №14

6 -/-	Сянок–Бяла Гора. ур.Замчисько	<p>6). Уламок середньої частини пластини з отвором. Довжина 3,2 см; ширина 2,5 см; товщина 0,3-0,4 см; діаметр отвору 0,15 см. (Рис.81:6).</p> <p>7). Уламок середньої і нижньої частини пластини з збереженим отвором. Довжина 4,3 см; ширина 2,3 см; товщина 0,3 см; діаметр отвору 0,15см. (Рис.81:7).</p> <p>8). Два зварені фрагменти нижньої частини з отвором. Довжина 5,0 і 2,3 см; ширина 2,2 і 2,1 см; товщина 0,2-0,3 см; діаметр отвору 0,25 см. (Рис. 81:8).</p> <p>9). Збережена нижня частина пластини з монтажним отвором. Довжина 2,5 см; найбільша ширина 1,9см; товщина 0,3см; діаметр отвору 0,15 см. (Рис. 81:9).</p> <p>10). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 2,7 см; найбільша ширина 2,2 см; товщина 0,2-0,3 см. (Рис. 81:10).</p> <p>11). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 2,1 см; захід ширина 2,1 см; товщина 0,25-0,4 см. (Рис. 81:11).</p> <p>12). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 2,7 см; найбільша ширина 2,3 см; товщина 0,2-0,3 см. (Рис. 81:12).</p> <p>13). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 1,9 см; найбільша ширина 1,9 см; товщина 0,4-0,5 см. (Рис. 81:13).</p> <p>14). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 2,9 см; захід ширина - 2,0 см; товщина сторони 0,3-0,4 см. (Рис. 81:14).</p> <p>15). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 2,1 см; ширина 2,8 см; товщина 0,1-0,3 см. (Рис. 81:15).</p> <p>16). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 3,4 см; найбільша ширина 2,1 см; товщина 0,4 см. (Рис. 81:16).</p> <p>17). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 4,8 см; найбільша ширина 2,3 см; товщина 0,3-0,4 см. (Рис. 82:1).</p> <p>18). Фрагменти двох зварених пластини без монтажних отворів (середня частина). Довжина 3,2 і 2,4 см; найбільша ширина - 2,45 і 2,1 см; товщина близько 0,3 і 0,2-0,3 см. (Рис. 82:2).</p> <p>19). Фрагменти двох зварених пластин без монтажних отворів (середня частина). Довжина - 3,3 і 2,6 см; захід ширина - 1,9 і 1,3 см; товщина приблизно 0,3-0,4 см. (Рис. 82:3).</p> <p>20) Збережена пластина у формі подовженого овалу з вигнутими бічними краями. Довжина - 6,5 см; ширина - 2,4 см; товщина - близько 0,1-0,15 см, один монтажний отвір. (Рис.82:4).</p> <p>21). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина - 3,8 см; ширина 2,0-2,5 см; товщина 0,2-0,3 см. (Рис. 82:5).</p> <p>22). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 4,1 см; найбільша ширина 1,3 см; товщина 0,1 см. (Рис. 82:6).</p> <p>23). Фрагмент середини пластини без монтажних отворів. Довжина 3,5 см; ширина 1,5 см; товщина 0,2-0,3 см. (Рис.82:7).</p> <p>24). Зігнений фрагмент верхньої частини пластини з одним монтажним отвором. Довжина - 7,4 см; найбільша ширина 1,2 см; товщина близько 0,2 см; діаметр отвору 0,2 см. (Рис. 82:8).</p>	ХІІ- ХІІІ ст.	Kotowicz 2004, S.40-41, Kat №161- 165. Kotowicz 2006, Kat №16- 47.	Історични й музей в Сяноку (Польща). nr.inw. MHS/536.
----------	-------------------------------------	---	------------------	--	--

Продовження таблиці №14

6 -//-	Сянок – Бяла Гора. ур. Замчисько	25). Два зварені фрагменти пластини без отворів. Довжина - 3,65 і 2,5 см; найбільша ширина 1,3 см; товщина - близько 0,1-0,2 см. (Рис. 82:9). 26). Фрагмент верху пластини з монтажним отвором. Довжина – 3,0 см; захід найбільша ширина - 1,0 см; товщина 0,2-0,3 см; діаметр отвору 0,1 см. (Рис. 82:10). 27). Фрагмент пластини без монтажного отвору. Довжина 3,7 см; ширина 1,7 см; товщина 0,2-0,4 см. (Рис.82:11). 28). Частково збережена пластина у формі риб'ячої луски із закругленим нижнім краєм. Зберігся монтажний отвір. Довжина 3,8 см; ширина 4,5 см; товщина 0,2 см; діаметр отвору 0,2 см (Рис.82:12). 29). Частково збережена пластина у формі риб'ячої луски із закругленим нижнім краєм (низ і верх пошкоджені). Зберігся монтажний отвір. Довжина - 6,2 см; ширина - 7,3 см; товщина - 0,2-0,3 см; діаметр отвору - 0,2 см. (Рис.82:13). 30). Частково збережена пластина квадратної форми. Зберігся монтажний отвір. Довжина - 7,3 см; ширина - 4,2 см; товщина - 0,3-0,4 см; діаметр отвору - 0,2 см. (Рис.82:14).	XII-XIII ст.	Kotowicz 2004, S.40-41, Kat №161-165. Kotowicz 2006, Kat №16-47.	Історичний музей в Сяноку (Польща). pr.inw. MHS/536.
7	Крилос. ур. Шевчуків.	Три елементи пластинчатого (ламельярного) обладунку. 1). Частина ламельярного(?) обладунку із заокругленим нижнім краєм, без збереженого монтажного отвору. Довжина - 4,5 см; ширина - 3 см. (Рис. 83). 2). Збережена пластина ламельярного(?) обладунку видовженої форми з заокругленими кряями з одного боку і з поступовим звуженням з другого. Наявний монтажний отвір по середині і вигин звуженої сторони. Довжина – 9,5 см; ширина – 3 см; діаметр отвору - 0,2 см. (Рис.84). 3). Залізне ламельярне опріччя (?). Пластина овальної форми з пошкодженими звуженими кряями(?). Довжина (в найдовшій ділянці) – 9,3 см; ширина (в найширшій точці) – 5,2 см. Посередині ближче до однієї зі сторін зберігся монтажний отвір діаметром 0,2 см. (Рис. 85).	XIII ст. ?	Науково допоміжні фонди НКЗ «ДГ».	Фонди НКЗ «ДГ».
8.	Черемно (Польща)	Одна пластинка. Детальна інформація невідома.	XII-XIII ст.	Кирпичников 1971, с.16. Таб.3.	
9.	Берестя (Білорусь)	Деякі продовговатих залізних пластин, виявлених у споруді XIII ст. Завдовжки 8 см, завширшки 1,8 см. По краях наявні отвори для кріплення до основи. (Рис. 79).	XIII ст..	Лисенко 1989, С. 89-90.	
10.	Луцьк	3 сталеві пластини від обладунку зі слідами посріблення. (Рис. 97). Елементи обладунку типу «бригандина»	XIV-XV ст.	Терський 2006, С. 178: рис 155, 182.	ВКМ.

Продовження таблиці №14

11.	Бузьк	5 прямокутних пластин бригадини. Виявлені з шару оборонної вежі. На деяких збереглися сліди заклепок. Розміри: 18,8x15x5,8 см; 11,8x6,3 см; 11x6 см; 10x6 см; Інші дві поруйновані. Можливо належали до одного гарнітуру. (Рис. А80: 6-10).	XIV-XV ст.	Steblij, Dovhan 2021, s. 117-118.	Археологічний музей відділу археології ЛНУ ім.І.Франка.
12.	Городище Зелена Липа.	Всього знайдено понад 56 панцирних пластин, їхніх частин, пряжки та наконечники від поясів, якими обладунок фіксувався на тілі воїна. Переважно прямокутної або квадратної форми середніми розмірами 13,0x6,0 см за товщини 0,1 0,15 см. Елементи обладунку типу «бригадина».	рубіж XIV-XV ст.	Пивоваров 2010, с. 367-368.	ЧОКМ № 12214-II-1013
13.	Сянок–Бяла Гора. ур. Замчисько	1). Прямокутна пластина бригадинного обладунку з слідами двох заклепок по краях. Довжина- 4,1 см; ширина - 2,0 см; товщина - 0,2 см; діаметр головок заклепок - 0,5 см. 2). Фрагмент прямокутної (?) пластини бригадинного обладунку зі слідами однієї заклепки. Довжина - 2,3 см; ширина - 1,9 см; товщина - 0,2-0,3 см; діаметр головки заклепки - 0,45 см.	XIV ст.	Kotowiz 2006, Kat № 46-47.	MHS №536.
14.	Черемно	Залізний трубчастий наруч. Форма прямокутної арочної плити довжина 19,0 і ширина 11,5 см, товщина листа 1 мм. У верхній частині розташована велика заклепка. (Рис. А78).	1-ша пол. XIII ст.	Strzyż 2006, Tab. XI: 3.	MZZ. Nr.inw 425/52
15.	Золочівський р-н Львівської обл.	Комплект складається із 51 пластини різних розмірів і збереженості, близько 8,5x3см з розміщеними по кутах отворами для кріплення. На деяких пластинах розміщені симетричні виїмки з одного боку.	XIV-XV ст.	Козак 2023	Привата колекція
16.	Поселення Якторів на Львівщині Розкопки С.Терського.	Фрагмент латної рукавиці (?) Випуклої форми, зі слідами монтажних отворів по краях. 5,5x4 см.	кін. XIII-XV ст.	Повідомлення С.Терського	Фонди ЛІМ(?)
17	літописний Губин (Болохівська земля).	Знахідка фрагмента прямокутної пластини (Рис. 88, 27). розміром 47x22 мм з трьома наскрізними отворами на кутах		Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І 2004, с.43 (Рис. 88,-27).	

Таблиця №15. Знахідки шоломів XII–XIV ст. з Галицько-Волинських земель.

№	Місце і обставини знахідки і зберігання.	Опис знахідки.	Датування	Рис. А	Джерело
	1	2	3	4	5
1	с. Немя неподалік Могилів-Подільського. Випадкова знахідка кін. XIX ст. Зараз в музеї м. Дебрецин Угорщина. Inv. 2022.1.1.1.	Зовнішній діаметр вінця близько 22,9 см; Внутрішній діаметр вінця 22,3 см; висота: 19,8 см; вага: 1,53 кг; товщина матеріалу: 0,18-0,47 см; У поздовжньому перерізі тулія шолому є правильної яйцеподібної форми і загострена догори у поперечному перерізі. Бронзовий вінець, накладений на нижню частину тулії, містить багатий плетений орнамент, з нього чітко виокремлена налобна частина з криловим орнаментом і стилізованими рисами обличчя. По краю тулії наявні отвори для кольчужної бармиці. Тип I за А. Кірпи́чниковим.	XI-XII ст.	87	Кирпичников 1962, с. 230-234. Кирпичников 1971. Кат. Шле́мы X-XIII вв. №2 Kozak 2021, s.71-86.
2	Райковецьке г-ще. Розкопки Ф.Н.Молчановського 1929-1935 рр.	Шолом сфероконічної форми з клепано-сегментним (4-частини) корпусом. Розміри: висота – 195 мм, діаметр 180/225мм. Бокові пластини заведені під налобну і задню деталі. Бічні сегменти обтягнуті мідним позолоченим листом (товщина листа не більше 0,5 – 0,8 мм). Задня та передня пластини мають фігурні фестончасті краї. У кожному виступі міститься заклепка з великим півсферичним капелюшком. Загалом у кожному ряду по п'ять – шість заклепок. Нижній край шолома оснащений вінцем 15 мм шириною, який містить серію циліндричних втулок для кріплення бармиці. Втулки виконані заціло зі смужкою вінця. Верхів'я мало конічну форму. Наявний нетиповий для типу II наносник. Тип II за А. Кірпи́чниковим.	XII - поч. XIII ст.	88	Кирпичников 1971. Каталог находок: шле́мы X-XIII вв. №7 Гончаров 1950, таб. 15. Жуков 2005, с. 19-20.
3	Слонім, Білорусь. Розкопки 1968 р. Національний музей історії та культури Білорусі (Мінськ)	Шолом майже напівсферичної форми, складається з верхньої пластини та чотирьох бічних. Дві бічні пластини перекривають дві інші, товщина металу близько 1,5 мм, без нижніх обручів (втрачені разом з напівмаскою), висота шолома становила – 17 см, сьогодні 14 см, а діаметр корпусу – 32 см, сьогодні становить 20,7 см.	XII ст.	89	Плавінські 2003. С. 137-144.

Продовження таблиці №15

	1	2	3	4	5
4	Ізяславль. Розкопки М.К. Каргера 1957–1964 рр.	Фрагмент одного чи двох шоломів і елементу напівмаски шолома. У деяких публікаціях згадується позолота, яка при огляді виявилась відсутньою.	XIII ст.	90	<i>Кирпичников</i> 2020, с.95. Негин 2013, с.48.
5	Ізяславль. Розкопки М.К. Каргера 1957–1964 рр.	Пришоломна залізна личина (маска) (висота 11 см, ширина 15 см, краї облямані). Маска з портретною реалістичністю передає риси людського обличчя, і служила художньо оформленим забралом шолома. Крім захисних властивостей, ця приналежність обладунку. В місці антропоморфного носу присутні 8 дихальних отворів.	XIII ст.	91	<i>Кирпичников</i> 1971, Кат: шлеми X-XIII вв. №23 <i>Кирпичников</i> 2020, с.95-96.
6	Дорогобуж. Розкопки Б. Прищепи 1989 р. На дитинці городища в житлі №15.	Великий крутобокий сфероконічний шолом з масивним наносником та надбрівними дугами. Висота від основи корпусу до кінця наверх 32 см. Основа корпусу (деформована) овальна в плані, розмірами 17x24 см. Корпус виготовлений із трьох пластин: лобної і ще двох, що захищали скроні та тім'я. Краї лобної накладені на сусідні пластини так, що ширина з'єднання 1,2-1,4 см. Шов між двома боковими пластинами проходив посередині тильної частини корпусу. Товщина пластини 1,5-2 мм. Залом корпусу на середині висоти ділить його на дві частини. Нижня округла, а верхня конічна, має шість граней та увінчана наверх, що кріпилося за допомогою шести виступів – «лапок». Наверх на середині висоти має кулясте потовщення - «яблуко». Кінець наверх теж прикрашений сферичним потовщенням, але менших розмірів. На нижньому зрізі тулії помітно петлю для бармиці. Лобна частина шолома додатково захищена прямокутною пластиною, її нижній край має дугоподібні вирізи для очей і оформлений у вигляді рельєфних надбрівних дуг, завершується об'ємним наносником розмірами 8,5x5,2x2,8 см.	XIII ст.	92	Прищепа. 2009, с. 34-36. Прищепа 2011, с.175-176.
7	Варта Молдавіце. (Румунія)	Високий дзвоноподібний шолом складається з двох частин і має незначний залом на потилиці. Наверх закінчується «яблуком», яке, очевидно, переходило в шпиль. До передньої частини шолома була приклепана пластина для захисту очей. Спереду на нижньому краї, на відстані 7,0-8,0 см розташовані отвори, що призначалися для петель бармиці.	XIII ст.	93	Spinei 1982, s.195.Fig. 36. Негин 2013, С.19-20, 29.

Продовження таблиці №15

	1	2	3	4	5
8	Залувка Галицького р-ну Івано-Франківської обл. ЛІМ КР інв. № 22067-22074 (передано з музею музею НТШ).	8 фрагментів шолому різних розмірів і товщини. Серед них найкраще збережена частина вінця завдовжки 13,5 см. (без урахування вигину). Один з фрагментів завдовжки 7,3 см. Містить сліди заклепки. З урахуванням відсутності анатомічних вигинів і невеликого діаметру окружності предмет може виявитись дитячим шоломом або казанком чи відром. Тому зарахування його даного предмета умовне.	XII- XIII ст.	94	Доповнення автора.
9	Луцьк, з р. Стир поблизу урочища Панський город. Знахідка 1972 р. ВКМ № Рч-95.	Висота його становить 27 см, діаметр – 19 см. Верх закінчується конусом, низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою завширшки 1,5 см, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів	XIV- XV ст.	97	Терський 2006, с.182.
10	«Замчисько» Сянок-Бяла Гура	Залізне, конічної форми навершя шолому бл. 4,5 см. Заввишки. П. Котовіч, визначає предмет як навершя конічного шолому, але з урахуванням невеликого діаметру нижнього отвору предмет може виявитись втоком зворотної сторони древка списа.	XIII- XIV ст.	95	Kotowicz, Skowroński 2020, s. 49-69. Fig. 4:4.
11	Підніжя Чорнівського городища, розкопки С.Пивоварва, та В. Калініченка 2023 р.	Металев навершя шолому(?), конусної форми з радіальними фігурними виступами, близько 3,5 x3,5 см. Фрагмент корозійованого заліза в нижній частині завдовжки бл. 7 см. Привертає увагу чотирикутний наскрізний отвір з боку, можливо для яловця (засіб розпізнавання). Можливо тип II-Б, II-В за А. Кірпічниковим.	Поч. XIII ст.	95	Повідомлення С. Пивоварова.